Ovom knjigom dobra stara modernistička krtica još jednom se probila - kroz guste naslage termidorskih falsifikacija i nostalgičarskog kiča u mrak jugoslavenske prošlosti. Ne zato da osvijetli istinu onoga što je bilo, nego da oživi ono što je moglo biti i što treba da bude. Sjećanje je iskorak u budućnost, prospektivni čin. Gesta vjernog brehtijanca: Naprijed, sjećajući se!

Boris Buden

Jugoslavija ostaje dragocjeno iskustvo Ljevice, i ne samo zbog svog dobro poznatog eksperimenta sa samoupravljanjem. Suvinove meditacije njenih uspjeha i dilema bit će dragocjena resursa u ponovnom promišljanju ovog jedinstvenog socijalizma za budućnost.

Fredric Jameson

Ova izuzetna knjiga vidi osnovne uzroke rasapa naše bivše zajedničke domovine u otklonu od temeljnih ideja europske ljevice sa strane njene političke klase, u svrhu perpetuiranja svoje vlasti. Nakon *les vingts glorieuses* njene povijesti (1945-65), Partija se unaprijedila u oligarhiju i odrekla saveza s plebejskim klasama koji ju je doveo na vlast. Velika ideja *samoupravljanja* neutralizirana je. Izlazi da je to bila jedna pobjeda koja je pobijedila pobjednike. Nitko dosad nije to rekao tako jasno i tako britko kao upravo Darko Suvin, i upravo *Radiografijom*: pretragom vlastitih teorijskih i praktički življenih uspomena. Otud i tako gorko.
Ali, ali... To što nečega nema nije nikakav argument protiv toga čega nema. Na mnogim stranicama Suvinove knjige još je sačuvana nada, Blochova konkretna utopija: "Samo zbog onih bez nade, nada nam je dana" (Benjamin).

Slobodan Šnajder

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE

SAMO JEDNOM SE LJUBI: RADIOGRAFIJA SFR JUGOSLAVIJE
Darko Suvin

Darko
Suvin

SAMO JEDNOM SE LJUBI:
RADIOGRAFIJA SFR JUGOSLAVIJE

IMPRESUM

PUBLIKACIJA:
Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.-72., uz hipoteze o početku, kraju i suštini

IZDAVAČ
Rosa Luxemburg Stiftung
Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu
Gospodar Jevremova 47, Beograd, Srbija

UREDNIK
Krunoslav Stojaković

PRIJEVOD
Marija Mrčela uz suradnju Darka Suvina

FOTOGRAFIJE

Jean-Marie Kerleroux, *„Il faut tout recommencer"*, str. 5.

Gajo Petrović, snimljena 1978., str. 87. – Za odobrenje korišćenja fotografije autor i urednik se zahvaljuju gospođi Asji Petrović i prof Anti Lešaji.

Walter Crane, *Anđeo socijalizma* (1885., kako su ga prilagodili ruski emigranti 1902.), str. 89.

Boris Kidrič, Kočevski Rog (proljeće 1944), str. 214.

Britanska brigada u Mitrovičkom kampu, Autoput Bratstva-jedinstva 1948., str. 220. Prvobitno objavljeno u Gordoganu br.15-18 (2008. - 09.)

Holandska brigada na gradilištu Sveučilišnog grada g. 1950. u Dubravi, predgrađe Zagreba, snimili brigadiri, str. 221. Prvobitno objavljeno u Gordoganu br. 19-22 (2011.).

Večera Britanske brigade u kampu u Mitrovici, Autoput Bratstva-jedinstva 1948., str. 222. Prvobitno objavljeno u Gordoganu br.15-18 (2008. - 09.)

Zbor Holandske brigade, Dubrava g.1950., str. 222. Prvobitno objavljeno u Gordoganu br. 19-22 (2011.)

Rudi Supek, fotografija snimljena 1987., str. 253 - Za odobrenje korišćenja fotografije autor i urednik se zahvaljuju prof Božidaru Jakšiću.

Ivan Picelj, Galerija suvremene umjetnosti: djela iz fundusa, Zagreb,1961. Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, str. 307.

Vjekoslav Brešić, ilustracija iz enciklopedije za djecu i omladinu „Svijet oko nas" (ur. Juraj Bukša), Zagreb, 1967., izmedju str. 314-315.

Milan Vulpe, *Chromos... mi rješavamo stambene probleme...* Zagreb, 1953., str. 332.

Mihajlo Arsovski, IFSK 6, Zagreb, 1966., str. 363.

Josip Vaništa, *Kolumbova ladja* (ilustracija uz kraj Krležinog Kristofor Kolumbo, u D. Suvin, Od Lukijana do Lunjika, Zagreb 1965), str. 367.

Ianus (from B. de Montfaucon, L'antiquité... en figures, 1722), str. 396.

LEKTURA I KOREKTURA
Marija Mrčela
Darko Suvin
Krunoslav Stojaković

DIZAJN
ɯkart

ŠTAMPA
Standard 2, Beograd, april 2014.

TIRAŽ
600

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE

Supported by Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe with funds of the German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development.

Darko Suvin

SAMO JEDNOM SE LJUBI:
RADIOGRAFIJA SFR JUGOSLAVIJE 1945.-72., UZ HIPOTEZE O POČETKU, KRAJU I SUŠTINI

Prevela s engleskog Marija Mrčela,
uz suradnju i konačnu reviziju autora

BEOGRAD 2014.

SLIKA: Kerleroux, *Sve se mora opet iznova početi* (1960-ih??)

POSVETA

Onima koji su oblikovali moj stav, ono što jesam pod zvijezdama:

– Truda i Miro, moji roditelji;

– SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije), pars pro toto mlade jugoslavenske revolucije koja me susrela i primila, 1945.-48;

– djela Karla Marxa, Friedricha Engelsa, Miroslava Krleže, V. I. Lenjina, Williama Shakespearea i Berta Brechta i mnogih drugih pjesnika u stihu i prozi, Ernsta Blocha, Waltera Benjamina;

– posljednja, ne najmanje važna, Nena:

svi oni čine, i sadržani su u idealnoj slici iz pjene rođene,
vječne poput mora i ljudskih bića

„– Zar se uspoređuješ s njima?
– Cijeloga se života s njima uspoređujem".
(prilagođeno od S. Becketta)

GESLA

Oplakujem svoju domovinu, „Che mi fu tolta, e il modo ancor m'offende" *

*[otetu tako da još srce strada - Dante, prev. M. Kombol]

Ugo Foscolo, 1798.

...insistiram – da je kolonijalna reinvencija Jugoslavije do te mere napredovala i da je danas do te mere opasna da mi moramo smatrati svojom dužnošću da ponovo uzmemo Jugoslaviju u ruke, ne možda kao politički projekt, ali svakako kao naučni projekt... U nekom smislu kriza kapitalizma nam pomaže da revidiramo, odnosno da rekonceptualizujemo Jugoslaviju.

Svetlana Slapšak, 2010.

Filozofija je onaj skup pitanja u kojem je onaj tko postavlja pitanje isti kao i onaj koga se stavlja u pitanje.

Maurice Merleau-Ponty, oko 1949.

venturi non immemor aevi (Svjestan dolazećih vremena)

Motto jedne đenoveške obitelji, 14? stoljeće

Ako pamćenje i namjera ne uklope prošlost i budućnost u sadašnjost, onda u ljudskim terminima nema puta, nema se kuda poći.

Ursula K. Le Guin, 1973.

ZAHVALE

1. esej, „*Diskurs o birokraciji*" štampan je u dva dijela, kako slijedi: 1. dio „Bureaucracy: A Term and Concept in the Socialist Discourse about State Power (Before 1941)", *Croatian Political Science R* 47.5 (2012.): 193-214 (na španjolskom, prev. D. Navarro, na www.criterios.es/denken/articulos/denken33.pdf); 2. dio, izvorno napisan na hrvatsko-srpskom, dijelom je objavljen kao „Birokratski socijalizam: Diskurs praksisovaca o birokraciji i državnoj vlasti", u S. Pulig ur., „Aktiv" br. 3, *Novosti* [Zagreb] 16/4/2011, str. 3-5, www.novossti.com/2011/04/"birokratski-socijalizam"/, a u cijelosti kao „Diskurs o birokraciji i državnoj vlasti u post-revolucionarnoj Jugoslaviji 1945.-1974", *Politička misao* br. 3 (2012): 135-59 i 4 (2012): 228-47.

Doradio sam esej 1.2, poglavlje o Djilasu, a u ono o Titu umetnuo sam odlomak o njegovom najodvažnijem antistaljinističkom stavu, na čemu zahvaljujem Draganu Laloviću.

2. esej, „*O odnosima klasa u SFR Jugoslaviji 1945.-72., uz hipotezu o vladajućoj klasi*" objavljen je kao izvorni tekst na engleskom pod naslovom „*On Class Relationships in Yugoslavia 1945-72, with a Hypothesis about the Ruling Class"* (osim što je *ad quem* bila 1974.) u *Debatte* 20.1 (April 2012): 37-71, www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0965156X.2012.747473; hrvatski prevod Uvoda „O pojmu klase" u *Mali zarez,* dodatak uz *Zarez* 328, 15/2/ 2012, 13 str., a korpusa eseja „O odnosima klasa u Jugoslaviji 1945-75", u S. Pulig ur., „Aktiv" br. 5-6 *Novosti* 12/10/2012, str. 10-17, www.novossti.com/category/aktiv/37.

3. esej, „*15 teza o komunizmu i Jugoslaviji, ili dvoglavi Janus emancipacije kroz državu*" izlazi uskoro na engleskom u *Critical Quarterly*. Preveden je na hrvatski i objavljen u *Novi Plamen* br. 17 (2012): 160-68; makedonski prevod A. Moštanovska, *Filozofija* [Skopje] br. 32 (2011): 47-68; slovenski prevod M. Kržan, *Borec* br. 685-89 (2012): 74-97.

4. esej, „*Sjaj i bijeda Komunističke partije Jugoslavije*", čiji se naslov oslanja na Balzaca, objavljen je kao izvorni tekst na engleskom pod naslovom „*Splendours and Miseries of the Communist Party of Yugoslavia, 1945-74*" u *Socialism and*

Democracy 27.1 (2013): 161-89, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08854300.2012.754213.

5.1, esej „*Ekonomsko-političke perspektive Borisa Kidriča*" izvorno je napisan na hrvatsko-srpskom i objavljen pod istim naslovom u *Zarez* br. 308, 28/4/2011, str. 10-11; znatno proširen slovenski prevod G. Cerjaka u *Borec* br. 676-80 (2011): 119-35.

5.2, esej „*Traktat o samoupravljanju i raz/otuđenju u SFR Jugoslaviji*" nije objavljen na engleskom. Njegova poglavlja 2.1 i 2.3 objavljena su kao „Pristup SFR Jugoslaviji: otuđenje/razotuđenje, samovlada (*self-government*) i oligarhija" u *Novi Plamen* br. 18-19 (2013): 224-38.

6. esej, „*Zaključak*" nije objavljen.

Zahvaljujem urednicima i izdavačima časopisa u kojima su eseji izvorno objavljeni. Gotovo su svi eseji donekle ili znatno prošireni i izmijenjeni za potrebe ove knjige.

Dok sam radio na esejima, duboko me je, kao autora koji živi izvan bivše SFR Jugoslavije i suočava se s velikim teškoćama (poput nepristupačnosti hrvatske Nacionalne sveučilišne knjižnice) kada treba doći do statističkih podatka i sekundarnih materijala, zadužila pomoć mnogih na ovom (za mene) novom spoznajnom kontinentu. To su ponajprije Srećko Pulig, Matko Meštrović, Predrag Matvejević, Boris Buden i Vesna Radaković-Vinchierutti u Zagrebu; zatim Dejan Ajdačić i Vera Petrović iz Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković" u Beogradu, a kasnije su pomogli materijalima i savjetima Gal Kirn, Richard Gebhardt, Srećko Horvat, Vjeran Katunarić, Ron Davis i Mladen Lazić – pionir na ovom području, koji je neprekidno bio u vezi sa mnom, slao mi mnoge svoje radove, pokušavao, ne uvijek s uspjehom, zauzdati neka moja statistička nagađanja i također mi pomogao materijalom za sve druge eseje. Nisu najmanje važne stimulativne iskre Ozrena Pupovca, Ivane Momčilović i Slobodana Karamanića, koji su potaknuli binarne hipoteze o singularnostima ili posebnostima SFRJ u 2. eseju i kasnije. Također moram zahvaliti: u Montrealu, Knjižnici Sveučilišta McGill, Odsjeku za anglistiku na istom sveučilištu, Valentini Matsangos, i svom dugogodišnjem i postojanom prijatelju Marcu Angenotu; u Uppsali, Knjižnici Carolina, Knjižnici Dag Hammarskjöld, Knjižnici Karen Boye kao i profesoru Johanu Svedjedalu s Odsjeka za sociologiju književnosti, svom mladom prijatelju Jerryu Määttä, i Sveučilišnom uredu za smještaj; u Ljubljani Rastku Močniku, Matjažu Šprajcu, Marku Kržanu i Primožu Krašovcu.

Mislim da se neki od gore navedenih ne slažu s mojim pristupom, što njihovu velikodušnost čini još i većom.

Za 2., 3. i 4. esej također zahvaljujem Radi Iveković i Tihani Pupovac; za 2. esej posebno Miri Šuvar, koja mi je slala radove svog pokojnog supruga Stipe, profesoru Marku Kerševanu iz Ljubljane i anonimnim recenzentima *Debatte*; za 3. esej Ozrenu Pupovcu, Slobodanu Karamaniću, Borisu Budenu i Dicku Boeru, a za 4. esej Knjižnici anglistike na Sveučilištu u Pisi, Ronu Davisu, Todoru Kuljiću, kao i Victoru Wallisu koji je uredio verziju objavljenu u časopisu.

Za esej 5.1, veliko hvala onima koji su pomogli s Kidričevim tekstovima, posebno Srećku Puligu, Matku Meštroviću i Marku Kržanu.

Za esej 5.2, osim knjižničara na sveučilištima u Uppsali, McGill, Pisi, Beogradu i Novom Sadu, posebna zahvala ide anarhističkoj knjižnici Agora u Pisi, na diskusijama Ronu Davisu, Galu Kirnu, Todoru Kuljiću i Mladenu Laziću, a na divnim vikendima u kojima smo raspravljali o nacrtu Borisu Budenu i Michaelu Stöppleru. Darinka Pop-Mitić pomogla mi je nabaviti mnogo materijala, također i Lada Čale Feldman, pokojna Edoarda Masi, Nils Matzner, Ivica Mladenović i Violeta Rakić. Goran Marković, Olivera Milosavljević, Rastko Močnik, Catherine Samary, Branimir Stojanović – Trša, pokojni Dag Strpić i Vladimir Unkovski-Korica ljubazno su mi slali svoje radove, koji su ostavili traga. Božidar Jakšić, i sam važan dio povijesti *Praxisa* kao i povjesničar, izuzetno mi je velikodušno stavio na raspolaganje svoju golemu arhivu materijala. Bit će očito koliko sam naučio od Ozrena Pupovca i Marka Kržana i kako su značajni bili njihovi uvidi.

Za 6. esej, jako su me ohrabrili komentari Budena, Iveković, Kržana, Richa D. Erlicha, Toma Moylana, Stana Robinsona i Giannija Maniscalca Basilea. Posebno su me zadužili Todor Kuljić (što se odnosi i na naše elektroničke rasprave) i Catherine Samary slanjem svojih svijetlih radova o SFRJ, od kojih sam naveo po jedan; isto tako i Lino Veljak, koji je s pravom insistirao na cezuri 1972. i na važnosti inozemnih pritisaka na Tita, i Saša Hrnjez, koji me upozorio na tragičnu putanju moje knjige. Fondazione Basso iz Rima ljubazno mi je poslala Magrijev esej.

Mnogo sam toga spoznao iz komentara kolega, prijatelja i drugova o esejima, često podužih rasprava u kojima se nismo uvijek slagali; svakako je moguće da ih nisam uspio sve navesti. Spasili su me od mnogih grdnih grešaka i potakli me na razmišljanje pitanjima i neslaganjem. Moj prvi čitalac bila je, kao i uvijek, Nevenka Erić-Suvin, bez koje bi ova knjiga bila drukčija ili pak nepostojeća životinja. Moja su dva najvažnija čitaoca i partnera za dijalog bili Boris Buden i Mladen Lazić, kojima su posvećeni središnji ese-

ji 3. i 5.2. Rich D. Erlich dobrovoljno se poduhvatio herojskog zadatka da pročita cijeli engleski original i redak po redak predloži izmjene u korist jasnoće.

Na kraju, zahvaljujem Uredu za jugoistočnu Europu Fondacije Rosa Luxemburg u Beogradu, njegovom predstojniku Borisu Kanzleiteru a posebno Krunoslavu Stojakoviću koji je sa mnom često i korisno kontaktirao, za pristanak da objavi ovu knjigu i osigura sredstva za njeno prevođenje i prezentaciju.

Slike inostranih radnih brigada s kojima sam radio g. 1948. i 1950. snimili su oni sami, a preuzete su iz mojih *Memoara jednog skojevca* objavljenih u *Gordoganu* br.15-18 (2008. - 09.) i br. 19-22 (2011.). Slike iz SFRJ grafike na str. 305, 332 i 363 su iz zbornika *Socijalizam i modernizam,* Zagreb: Institut za povijest umjetnosti i MSU, 2011, ur. Ljiljana Kolešnik, sa zahvalom na znatnoj pomoći Dejana Kršića.

Last not least, tokom prevoda knjige na hrvatski bila mi je od koristi prisna i ugodna suradnja s prevodilicom Marijom Mrčelom, s kojom sam ispravio bezbroj malih nespretnosti. Sa divljenjem i melankolijom gledam unazad na sva naša dotjerivanja u e-mail ping-pongu, koja su znala doseći po 11 varijanti. Konačna revizija u onakav jezik kakvim ovaj pisac piše jest moja, pa i odgovornost. Da bude jasno: potpuno se slažem s Krležinom izjavom da je to *hrvatska književna varijanta hrvatsko-srpskog jezika*. Moj politički stav je da valja afirmirati kako ovu naučnu istinu tako i slobodu svakog člana ove jezične zajednice da svoj jezik u dnevnoj skraćenoj praksi zove kako mu je drago.

Takve pomoći ove male improvizirane internacionale zainteresiranih i voljnih podržale su me u inače samotnom pothvatu, i priznajem je s dubokom zahvalnošću; ipak, oni kojima su zahvale upućene ne snose krivnju ni za koju tvrdnju, mišljenje i argument (ili stilističku idiosinkraziju) koje se autor tvrdoglavo odbio odreći.

Hvala svima: *sine vobis ita non*!

Sadržaj

PRO DOMO SUA 17
1. Čemu ovo i ovako? 18
2. Kronologija. 25
3. Definicije, razgraničenja i upozorenja 26

1. esej: DISKURSI O BIROKRACIJI 33

1.1: BIROKRACIJA: TERMIN I POJAM U SOCIJALISTIČKOM DISKURSU O DRŽAVNOJ VLASTI (UZVODNO OD JUGOSLAVIJE). 33
0. Uvod 33
1. Marx, Engels i Socijaldemokratska partija Njemačke kao izvori 35
2. Lenjinova borba protiv birokracije i državne aparature 39
3. Staljinov prikriveni termidor 48

1.2. DISKURS O BIROKRACIJI I DRŽAVNOJ VLASTI U POSTREVOLUCIONARNOJ JUGOSLAVIJI 1945.-72. 59
0. Uvod 59
1. Partijsko-državni diskurs 61
2. Diskurs socijalističke „lojalne opozicije" 79
3. Pokušaj prvog zaključka 93

2. esej: O ODNOSIMA KLASA U SFR JUGOSLAVIJI OD 1945.-72., UZ HIPOTEZU O VLADAJUĆOJ KLASI 103
1. Uvod u pojam klase 103
2. Podaci i kategorizacija klasa u Jugoslaviji 1945.-72. 109
3. Hipoteza: involucija vladajuće klase 127
4. Sažetak i prva opća hipoteza: dvije jugoslavenske posebnosti 135

3. esej: 15 TEZA O KOMUNIZMU I JUGOSLAVIJI, ILI DVOGLAVI JANUS EMANCIPACIJE KROZ DRŽAVU (METAMORFOZE I ANAMORFOZE MARXOVOG Priloga jevrejskom pitanju) 147
1. Uvodno 147
2. Razvoj teza 155

4. esej: SJAJ I BIJEDA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE . . 171
Pregled 171
1. Neki središnji podaci 173

2. Glavni problemi i postignuća Partije: posebnosti i otpori 182
3. Pogled unazad 196

5. esej: SAMOVLADA KAO STVARNOST I KAO HORIZONT RAZOTUĐENJA 207

5.1. Ekonomsko-političke perspektive Borisa Kidriča kao iznevjereno razotuđenje 207
5.2. Traktat o samoupravljanju i raz/otuđenju u SFR Jugoslaviji 219
1. Dio: O samoupravljanju u SFR Jugoslaviji: kritička inventura (1945.-72.) 219
1. poglavlje: Uvod. 219
2. poglavlje: Anatomija: makro-politička ekonomija, ili pogled odozgo 227
3. poglavlje: Anatomija: politička mikroekonomija, ili pogled iz perspektive radnika 243
4. poglavlje: Fiziologija: interesi i ulozi u pozadini makrodogađaja . . 267
2. Dio: O horizontu razotuđenja u SFR Jugoslaviji: samovlada i plebejska demokracija 308
0. Uvod 308
1. poglavlje: Radikalna emancipacija i Jugoslavija 314
2. poglavlje: U proizvodnji: uspon i pad samoupravljanja 320
3. poglavlje: U civilnom životu: raz/otuđenje i monolitnost oligarhije 342

ZAKLJUČAK: O NEUSPJESIMA I MOGUĆNOSTIMA. 361

0. Spoznaje poezije i filozofije: Kronološki florilegij 361
1. Još jednom o ekonomiji, vlasti i politici 365
2. Ljudsko stvaralaštvo kao emancipacija 379
3. Komunistička partija i plebejska demokracija: vlast i vrijednost 382
4. Kredo 394

PRO DOMO SUA[1]

It ain't necessarily so.

(Nije nužno tako – braća Gershwin)

Io sono il Prologo://...Ma non per dirvi come pria/ „Le lacrime che noi versiam son false,/ Degli spasimi e de' nostri martir/ non allarmatevi!" No! No!/

[Ja sam Prolog... Ali nisam tu da vam kažem, kao prije, „Suze što ih prolijevamo su lažne, neka naše vas patnje i muke ne more". Ne! Ne!]

Ruggero Leoncavallo

Znanje onoga u prošlosti još budućeg, ne dovedenog do kraja, jest isto tako nužno potsjećanje (*Eingedenken*), naime Jednog što nedostaje i što je potrebno.

Ernst Bloch

Kada padne noć, tada leti božanska Atenina sova, spoznaja. Sve jasnije i jasnije vidi ona tajnovite razvaline carstava i gospodstava. Sva su bila izgrađena na neugasivim težnjama ljudskih bića za opstankom, smislom i

[1] U knjizi pišem „utopija" kao stanje i žanr malim slovom za razliku od Moreovog Otoka/Države i naslova. Termin „republički" u ovoj knjizi po pravilu označuje, sukladno jugoslavenskog praksi, šest saveznih republika. Nepotpisani prevodi su moji, kao i prešutni ispravci postojećih kad sam imao original na jugoslavenskim jezicima. Mali se broj njih nakon prevoda na engleski zagubio, priznajem, a nisu se više mogli pronaći u bibliotekama Hrvatske i Srbije (bar u prvoj bili su masovno uništavani nakon 1989), te se tekst morao ponovo prevesti na neizvoran hrvatski ili srpski. Potcrtavanja u svim citatima zadržana su iz izvornika, ako nije drukčije navedeno.

Kako nisam sklon „božanskim velikim početnim slovima", u prvom eseju 1.1 pisao sam „partija, „komunistički" i „revolucija" malim slovom, osim u citatima i posebnim slučajevima poput „Oktobarske revolucije" ili „Boljševičke partije". Međutim, od eseja 1.2 dalje (i do kraja), shvatio sam da ću, ako pišem ne samo o jedinoj nego i uglavnom „posvećenoj" (bilo to s pravom ili ne) partiji u SFRJ, dovoditi čitaoce u zabunu ne budem li, kratkoće radi i donekle nerado, koristio Partiju s velikim početnim slovom za Komunističku partiju Jugoslavije u svim njenim oblicima, uključujući kasniji Savez komunista (SKJ).

Razne dostupne njemačke i engleske verzije Marxovih djela nesavršene su, tako da sam, dok ne izađe berlinsko izdanje koje se sada priprema, odlučio koristiti one koje su mi dostupne na internetu ili u tiskanom obliku, bez nekog posebnog reda važnosti. Kada se služim internetom, navodim www.marxists.org/archive/marx kao WMAW. S obzirom na različite i često anonimne prevoda Marxa na engleski, sve sam provjerio u njemačkom tekstu i prešutno ispravio neke, posebno kad je u pitanju WMAW.

Za bibliografije služim se stilom MLA. Korištene strane fraze, gdje nisu jasne iz konteksta, označene su zvjezdicom* i prevedene u Glosaru na kraju eseja.

srećom. Iznevjerene i otuđene, te se težnje ipak iznova bude i uvijek će se buditi.

A što je s onima koji su izgradili ta gospodstva i carstva, živjeli u njima, vjerovali u njih? Što to preživjeli mogu pokazati sovi? Je li bilo života prije i poslije razvalina? Mogu li, ako već ne ponoviti, a onda makar shvatiti pjesmu ševe iz nekoć vedrog dana? Možda čak nagovijestiti negdašnji i budući Zapadni vjetar, što donosi slanost beskonačnih oceana?

Ili, ako pređemo od Hegela do Marxa i Blocha, ne može li gladna sova loviti i na svršetku noći, u sivilu ranog jutra?

Hegelova Sova i Shelleyjeva Ševa totemske su ptice spoznaje i nade ove knjige. Nek započnu svoj bratski let, da se upustim u ovu zajedničarsku ljubavnu priču, slatko-gorku, dok načas miruju vjetrovi (*mentre che 'l vento, come fa, si tace* – Dante).

1. Čemu ovo i ovako?

„Neke knjige pretstavljaju nov dokazni materijal; druge iznose argumente koji čitaoca nukaju da stare probleme sagleda u novom svjetlu" (Skocpol xi). Dobre knjige rijetko miješaju i jedno i drugo, i to iz valjanog razloga: zadatak je prevelik za darovitost i energiju (vrijeme, novac) jednog čovjeka, i dovodi do više ili manje očiglednih propusta i pojednostavljenja, pa čak i čistih grešaka. Međutim, u ovoj sam knjizi bio prisiljen objediniti relevantne i dostupne dokaze s pokušajem da sagledam vrlo važan ali rijetko promišljan problem SFR Jugoslavije kao povijesne i dijalektičke, naime proturječne i ne unaprijed zadane, putanje. U vrijeme razmahane preuzetne samodopadnosti vladara i njihovih ideologa, dijalektika prepoznaje sjeme vjerojatne promjene i mogućeg preokreta.

Jer pisao sam u doba nadmoćnog, olovnog i zagušljivog, kontrarevolucionarnog pokrova. Ideološki, on nameće obezvređenje cijele povijesti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – kako ću kratkoće radi zvati društvo iz 1945.-1989. (dalje SFRJ) – ne samo kao loše odrađenog posla, što bi bila razumna (premda ne dijalektička) ekstrapolacija gledano unazad s njenog kraja, nego čak i kao od samog početka pogrešno zamišljenog ili čak opasnog pothvata. A ipak, kada razmišljam o projektu emancipirane Jugoslavije, sjećam se stiha pjesnika Attilija Bertoluccija „odsutnost, silnija prisutnost" (u *Sirio*) i talijanske poslovice „Kad se stablo sruši, nema više hlada": izloženi smo punoj silini pustošnog kapitalističkog isušivanja. Pretpostavka ove knjige stoga je dvostruka: prvo, *da je kritički pregled značajnih vidova SFRJ hitno potreban*; kako je to rekao Benjamin, pišem knjige koje bih volio čitati ali ih ne mogu naći. Drugo, *da je kritički utopijski horizont*

ispravan način da se prosudi otuđenje i razotuđenje (konkretna utopija i konkretna distopija – a o objema pišem već više od 50 godina). Nadalje, jedna sam od rijetkih preostalih osoba koja raspolaže intimnim iskustvom obiju ekstrema povjesnog nesrazmjera – naime, istinskog novuma revolucionarne Jugoslavije i protu-novuma njene pogibije. Riječima klasičnih povjesničara: kao u Livija, gledao sam kako se osniva Grad, ali živim u doba Machiavellija, kad je Republika propala. Stoga sam smatrao da mi je dužnost duboko udahnuti i poduhvatiti se ovog pregleda.

Knjiga se bavi onime što su po meni sudbinski vidovi SFRJ. Za razliku od današnje ideološke hegemonije, nacionalizmi to za mene dugo nisu bili, a kada su to postali, bilo je to zbog klasnih nužnosti; ova se knjiga ne bavi nacionalnim sukobima. A ne bavi se ni vanjskim odnosima SFRJ i Titovim drugim velikim otkrićem, Pokretom nesvrstanih. Niti, s druge strane, snažnim pritiscima kojima je SFRJ bila izložena, naročito od strane SSSR-a. Kako ističe Kuljić (58), stupanj demokracije neke zemlje po pravilu je obrnuto proporcionalan vanjskim prijetnjama; posebno, to objašnjava postupke prema Milovanu Djilasu i drugima koji su dirnuli u ruski osinjak (Mihajlov, Makavejev, itd.). Na kraju, nisam mogao dublje zaći u antropološka objašnjenja patrijarhalnih i srodnih tema, koje sam samo naznačio u Zaključku. Stoga se može smatrati da je raspon ovdje previše opsežan da bi ga efikasno obradio jedan čovjek i preuzak za solidno objašnjenje; što se prve mogućnosti tiče, bilo bi neprimjereno da autor kaže išta više nego da bi se pokatkada bio u potpunosti složio s tim.

Unutar tih granica, knjiga pretstavlja raspravu i objašnjenje SFRJ, njenog „Kamo?" ali i „Zbog čega?" To zahtijeva sondiranje uz obilje materijala, ali i uz spoznajnu metodu koja se oslanja na latentan i moguć – privremen i jako promjenjiv – totalitet u smislu Ernsta Blocha. Rasprava je to koja se ne može svesti na duhovite primjedbe, mada ih može ugostiti, a užasava se beshorizontne sheme. Također sam kao Barrington Moore – koji se bavio još mistificiranijom temom prvih trideset godina SSSR-a otkrio da je

> „ …preporučljivo da zaronimo u podatke oboružani samo najjednostavnijim i vrlo fleksibilnim hipotezama, uz neke zamisli o tome na koji ih je način moguće provjeravati… što je značilo stalno modificirati teorije na temelju novih informacija ili uočenih odnosa i okrenuti se činjenicama uz svježu spoznaju i obnovljenu znatiželju… Ako je tome tako, hipoteze plodnije i održivije od onih početnih trebale bi se pojaviti na kraju istraživanja." (4-5)

Da se poslužim jezikom 1960-ih, nisam se mogao odvojeno baviti povijesnim tokom i njegovom temeljnom strukturom ili logikom, nego sam

morao krstariti među njima. Na preko 450 tekstova što sam ih pročitao radi ove knjige primijenio sam dva otsudna kriterija: prvo, kako je to mudro primijetio Molière, uzimam svoje dobro gdjegod ga nađem, pa sam tako veselo popljačkao sve što sam mogao iz nađenog materijala i služio se time gdje sam mogao kao u kvazi-benjaminskoj montaži. Drugo, valja radikalno sumnjati u klasifikacijska načela neprijatelja – o tome volim misliti kao o teorijskoj verziji Epikurovog otklona i Fourierovog *écart absolu*, što je isto tako bila i Marxova odlučna devijacija s ciljem, i opravdanjem, mogućeg radikalnog poboljšanja. Moja forma ovdje pokušava tematizirati i tendencijski poredati bogatstvo i raznolikost neograničene akademskim zabranima (povijest, sociologija, politologija, ekonomija, itd.) s njihovim parcijalnim metodologijama i golemim neizrečenostima (*non-dits*). Bloch utvrđuje da „Bez svijesti o cjelini (*totum*) nema ni konkretne teorije ni prakse, a cjelina naše slobode i njenih predmeta nije fiksna, nego u procesu. Tako s dosad postalim svijetom nije naravno završeno; stvar koja se nalazi u dijalektičkom procesu još je otvorena. Svaka spoznajna misao… sadrži ono nedovršeno u svom bitnom pitanju, ono na što nije odgovoreno u njenim pokušanim rješenjima". (*Subjekt* 11-12) Najvažnije, kako nam govore gotovo svi od Platona do Husserla, filozof je uvijek potpuni početnik, zapanjen onime što njena epistemologija otkriva: kao i poezija, filozofija je čuđenje svijetu i u svijetu.

Eseji u ovoj knjizi identificiraju glavnu proturječnost jugoslavenskog društvenog života kao života *između revolucionarnog razotuđenja čovječanstva i nastavka ili čak ponovnog rođenja otuđenja*, u lancu kojega je središnja karika tek propupala – te od 1970-ih zatvorena i statična – oligarhija na vlasti. Ako se dogode takvi neprijateljski upadi u sustav koji teži razotuđenim međuljudskim odnosima, primijetio je Bloch, tada

> „za volju *osiguranosti* tuđe tijelo sprečava odvažnost za granična *pitanja*, za volju idealističke *dobroređenosti* [ili *dobrog reda, Wohlgeordnetheit* – kineski vođe možda bi to nazvali *sklad*] sprečava materijalističko *prekidanje*, za volju *zaključenosti* pomoću ontologijski hipostaziranog principa sprečava izraz pa napokon i praksu povijesno-procesualne *otvorenosti, fronta* i *novuma*." (468-69)

Za razliku od oslobodilačkih posebnosti što sam ih artikulirao u svom završnom eseju, sustav kojim dominira društveno tijelo protivno emancipaciji zatvara se u sebe, prestaje prodirati u spoznajni prostor i pronalaziti rješenja u budućnosti. Blochova opaska o shematskom, „idealistički zatvorenom konstruktu dijalektičkog materijalizma" sasvim jasno cilja – kao i moja knjiga, i kao Petrović kada se 1970-ih nadovezao na taj Blochov pasus (*Mišljenje* 57) – na utjelovljenje otuđene strukture moći u novoj vladajućoj

klasi kojoj treba zatvoreni konstrukt. U toj travestiji marksovske misli i komunističkih horizonata (vidi esej 3), „od uma postaje bezumlje, od dobročinstva muka" (Bloch 25).

Pokazalo se da je bilo ne samo moguće nego u neku ruku i nužno osloniti se na podatke uglavnom iz 1950-72. Pomanjkanje detaljnog razglabanja g. 1944-50. je za žaljenje, jer je nemalo osnova bilo tada postavljeno i izliveno u granitu, a čudna smjesa revolucionarne svježine i kominternske strogosti koja je dovela do prekida sa Staljinom zaslužuje posebnu knjigu. Ali upliv te faze na daljnji razvoj može se u prvom pristupu ogledati u njenim ishodima, od kojih je po meni glavni oblikovanje dvaju jakih mentaliteta u pučanstvu i u Partiji: oslobodilačkog i autokratskog. Praznina pak za g. 1973-89. sa stanovišta povjesničara je također za žaljenje i zaslužuje posebnu knjigu, ali nju bi ovdje bilo nužno popuniti samo ako se prihvati apriorna postavka hladnoratovske ideologije da svaka plebejska komunistička revolucija mora završiti katastrofom. Pošto ne dijelim ovu pretpostavku, ova faza ne pruža pogledu političkog epistemologa nikakve novìne, nego samo veoma bolnu involuciju i devoluciju pod punom vlašću oligarhije, koja zaista srlja u propast. Stoga sam se umjesto takvih, u moje svrhe suvišnih kronika, usredotočio na razvijanje hipoteza o početku, svršetku i suštini SFRJ kao dovoljnih za početnu radiografiju. Osim toga uvjerljivi se obris zbivanja ne može znati dok tuce mladih ne ode u arhive CK SKJ i slične. Ja imam samo ambiciju da budem pionir nečega što će drugi, nadajmo se, na svoj način nastaviti: „Na grobu će iznići cvijeće/ za daleko neko pokoljenje".

Moji eseji konvergiraju ka objašnjenju kakvo skandal pogibije SFRJ potvrđuje, a težina mi ga dokaza nameće. Ono je građeno polako i dobrim djelom induktivno: do kraja kronološki drugog eseja, „O klasnim odnosima", stvarno još nisam bio donio odluku o tome je li u SFRJ nastala vladajuća klasa. Imanentna logika ovdje nije predodređeni *telos* nego je isprva otvoren izbor između trajnosti ili propasti plebejske revolucije. Pogrešan izbor 1960-ih doveo je do lošeg svršetka. Alternativa je postojala i stoga se mogla izbjeći; to je ateleološka napetost između mogućnosti. Međutim, ova se logika približava diskursu o suštini. Možemo li još uvijek govoriti o suštini? Ustvrdio sam (u „Two") kako ne samo da možemo, nego nužno moramo, želimo li reći nešto od šire važnosti – pod uvjetom da sve takve suštine dijalektički povijesno sagledamo u povratnoj sprezi s konkretnim društvenim postojanjima.

Ova knjiga jest i nije zbirka eseja. Devet su njenih tekstova, naravno, eseji u smislu Brechtovih *Versuche*, pokušaji koji se odvažuju na spoznajno istraživanje – što je također i Montaigneov i Baconov smisao. Ti su dijelovi pisani i uglavnom objavljivani posebno. No od početka su zamišljeni kao

kumulativne i samo relativno nezavisne sonde koje ispituju isto područje: nadalje, ocrtavaju autorov put od izrazito fragmentarnog znanja do – još provizorne – teorije. Vektor želje i osupnutosti, užitka i zgroženosti, ostao je, vjerujem, stalan, a ipak je horizont prema kojemu pokazuje postajao sve jasniji, a lokus društva koje se okreće od konkretne utopije prema konkretnoj distopiji bogatiji i, nadam se, precizniji (o tim orijentacijskim pojmovima vidi Suvin „Locus"). Postupak koji je tako napipan, i prosvijetljen gore navedenim navodom iz Moorea, nije dozvolio monografsku urednost, ali bar korisno stavlja u prvi plan, u pravom brechtovskom duhu, povijesnost sporog razvojnog puta mojih spoznaja.

Objedinjujući subjekt-objekt i načini na koje se eseji nadovezuju jedan na drugi bit će, mislim manje-više očiti. Međutim, treba reći nešto više o tome kako je došlo do toga da sam ih napisao. Svi oni, a stoga i knjiga u cjelini, nastali su kao kolateralna šteta mojih *Memoara jednog skojevca*, kojih je prvi dio objavljen 2009. i zacijelo napisan 2008.[2] Ranije, oko 2002., nakon što sam trećinu stoljeća živio izvan SFRJ, i nakon 13 godina koliko sam odbijao kročiti na tlo bivše SFRJ, počeo sam opet održavati veze s nešto ili mnogo mlađim kolegama iz Zagreba, isprva sa Srećkom Puligom, Matkom Meštrovićem, Vjeranom Katunarićem, Srećkom Horvatom i Marijanom Krivakom. Krivak se velikodušno ponudio prevesti pola tuceta mojih eseja o turbokapitalizmu napisanih u duhu političke epistemologije i objaviti ih u časopisu za filozofiju gdje je bio zamjenik urednika. Aktivno sam sudjelovao u ispravcima i raspravi o prevođenju; eseji su na kraju izašli kao knjiga g. 2006. Ti kolege i drugovi doveli su me do izuzetno nadarene skupine istraživača koji uglavnom žive u Njemačkoj, počevši od Borisa Budena, do Gala Kirna, Ozrena Pupovca, Slobodana Karamanića i peripatetičke Ivane Momčilović. Dao sam nekoliko intervjua za otpadničke hrvatske časopise, pa sam nakon toga počeo surađivati s nekima od njih, a održao sam i predavanja na temelju verzija dijelova ove knjige u Ljubljani 2010., na Delavsko-pankerskoj univerzi, i u Beogradu 2012., u Centru za kulturnu dekontaminaciju kod Borke Pavičević i Branimira Stojanovića te na doktorskom seminaru profesora Mladena Lazića na Institutu za sociološka istraživanja. Ta međudjelovanja znatno su mi olakšala pisanje *Memoara* – koje se stvar-

[2] Dosad su napisana tri dijela:

– „Slatki dani, strašni dani" [*Memoari jednog skojevca*, dio 1]. *Gordogan* br. 15-18 (2008-09): 25-54, www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/2009-Gordogan-15-18-25-54-Suvin-Memoari-manji.pdf

– „Poslijeratni Zagreb: Cuvier i suhe kosti" [*Memoari jednog skojevca*, dio 2]. *Gordogan* br. 19-22 (2011): 26-92, www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/G_4_02.pdf.

– „Poslijeratni Zagreb, književnost, Savez studenata: plodne doline" [*Memoari jednog skojevca*, dio 3]. *Gordogan* br. 25-26 (2013): (uskoro).

no nadam završiti nakon ove knjige. Sve me to vratilo nazad kako u ratne godine neposredne fašističke (hrvatske ustaške) prijetnje mom psihološkom i fizičkom opstanku kao malog, ali svjesnog, dječaka, i u čudesne godine iza 1945. kada sam kao gimnazijalac i student postao titoistički aktivist. Aura tih dana bila je na neki način oštro crno-bijela, ali okrepljujuća i puna silne nade i vedrine. Da ne dužim previše autobiografski, strašan raskorak između te epohe i istoga lokusa dvaju naraštaja kasnije, uz sramotnu i krvavu pogibiju SFRJ između njih, potaknuo je gorka i bolna razmišljanja: kako je uopće bilo moguće takvo zatamnjenje horizonta od ružičastog do crnog?! Iza toga odvijalo se još neprijatnije razmišljanje: *jesu li revolucionarni horizonti, a time i moj mladenački aktivizam, imali ikakvog smisla?* Nisam imao pojma i rekao sam samome sebi (oponašajući Brechtovog Galileja): *Ich muss es wissen!* – Moram to shvatiti!

Da krenem od kraja, zaključak do kojeg sam došao u ovoj knjizi glasi: *da, postojao je snažan emancipacijski smisao* u njima – iako uvijek ugrožavan, a kasnije izdan.

Kako sam cijeloga života ljubilac i čitalac spoznajnog pjesnika Miltona, pobuda koja me navela da napišem ovu knjigu – u drukčijem, laičkom duhu i u mnogo manjem krugu – jako je slična njegovoj iz *Izgubljenog raja*: opravdati putove Božje pred Čovjekom nakon zanijekane revolucije. Ali, za razliku od njegove prekrasne pa ipak mitski nepovijesne Arkadije ili Edena, Zemaljskog raja, moje „božanske riječi" i moji lokusi komunizma ili jugoslavenskog socijalizma pokazali su se proturječnima: stoga moram otkriti što bi se moglo opravdati, a što ne. Horizont je i dalje horizont vrhovne vrijednosti. Međutim, iako se 3. esej – koji smatram teorijski najzaokruženijim i možda najviše inovativnim – bavi, kao i mladi Marx, politikom i državom unutar horizonta spasa, religija ili, ako vam je draže, vjerovanje, još je jedna tema, uz nacionalizam, kojom se u već preopterećenoj knjizi ne bavim. Zbog toga svakako žalim više, jer se još toliko toga može reći o onome što taj esej pretpostavlja kao presudnu napetost između idealnog ili nebeskog horizonta, koji ondje zovem Komunizam 1, te pragmatičnog ili zemaljskog otuđenja u obliku klasne politike i vladavine, Komunizma 2. Ne možemo ih svesti na parove „teorijsko-praktično" ni „idealno-realno" jer ove orijentacije na različite načine sudjeluju u objema polovima moje napetosti: radi se o davanju smisla ličnom i kolektivnom životu. U Zaključku ću pokušati reći nešto više o njenim implikacijama za knjigu u cjelini.

Također, mnoga su važna pitanja morala biti ograničena na jednu rečenicu tako da nije bilo moguće razraditi ne samo nijanse, nego i neke važne sekundarne proturječnosti. Dobar je primjer slom sustava infiltracije tajne policije u sve pore društvenog života iz 1966: u 4. eseju uknjižio sam ga kao

zadnju pobjedu partizanskog demokratskog duha, ali, naravno, Ranković i njegova grupa bili su isto tako (avaj!) jedina efikasna snaga koja je radila na jačanju središnje vlasti nasuprot dezintegracijskim sklonostima republičkih partitokracija, a usto, što je treća proturječnost, oni su uglavnom bili Srbi i Crnogorci. Sve takve dodatne komplikacije morale su se strogo izbjegavati u pregledu koji bih se možda usudio nazvati pionirskim, gdje mačetom krčite put kroz džunglu i ne smijete se prečesto osvrtati ni lijevo ni desno.

Svoj *pristup* vidim kao „političku epistemologiju" u onom smislu na kojem je Marcuse tako valjano insistirao od „Foundation" nadalje, gdje s Hegelom i zatim Marxom, kao baštinicima Francuske revolucije, povijest i društvo ulaze u teoriju znanja – i u samu strukturu znanja; to bi se moglo osloniti na vrlo simpatični pojam odiseje dijalektičkog razuma (Kosík 60, 110 i passim). Otkad sam počeo sustavno misliti hvatam se u koštac s tim stanovištem, a to se kristaliziralo u mom dugačkom eseju „O horizontima epistemologije i znanosti". Unutar takvog pristupa, svrha knjige – izdvojiti i definirati dobre i loše posebnosti SFRJ – zahtijevala je neprekidno ponovno promišljanje velikog dijela marksističke teorije[3] i kalemljenje novih cijepova na njenom dovoljno čvrstom deblu i granama. Takvo sam ponovno promišljanje dosljedno prakticirao u studijama o književnosti, teatru i kulturi općenito, a sada sam morao naučiti kako da to činim na nedirnutim

[3] Osim onoga što se nalazi u ovoj knjizi, izričito sam posegnuo za marksovskim razmišljanjem za naše doba (Marxom kako ga iznova promišlja moje sveto B-trojstvo: Bert Brecht, Ernst Bloch, Walter Benjamin), gradeći na radu mnogih drugih, u ovim esejima:

– „Living Labour and the Labour of Living" (2004) i „Inside the Whale, or e*tsi communismus non daretur* (2006-07)" u mom *Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction, and Political Epistemology. Oxford*: P. Lang, 2010, 419-502 (prvi esej preveden kao „Živi rad i rad na življenju" u *Gdje smo? Kuda idemo?: Za političku epistemologiju spasa*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2006).

– „Brecht and Communism (2008)" i „Death into Life: For a Poetics of Anti-Capitalist Alternative (2009)" u mom *In Leviathan's Belly: Essays for a Counter-Revolutionary Time*. Baltimore MD: Wildside P za Borgo P, 2012, 119-24 i 149-60 (drugi esej preveden kao „Od smrti u život", *Up&Underground* [Zagreb] br. 17-18 [2010]: 74-83).

– „From the Archeology of Marxism and Communism: Pt. 1 „Phases and Characteristics of Marxism/s" Pt. 2 „On the Concept and Role of the Communist Party: Prehistory and the Epoch of October Revolution". *Debatte* 21.2-3 (2013.): 279-311, www.tandfonline.com/eprint/bTAsK 6zweeEjtwYnMwVN/full (prvi esej preveden kao „Karakteristike i faze marksizama" www.novossti.com/2012/03/karakteristike-i-faze-marksizma/, „Aktiv" br. 4 *Novosti* 16/3/2012, str. 4-6, drugi kao „O konceptu i ulozi komunističke partije: pretpovijest i doba Oktobarske Revolucije", *Zarez* br. 343 do 347, 11/10 do 6/12/2012.).

– „Communism Can Only Be Radical Plebeian Democracy" (nije još objavljeno; prevod će biti u knjizi ur. S. Pulig).

Također u velikom dijelu moje poezije.

Temelj moje političke epistemologije je: „On the Horizons of Epistemology and Science". *Critical Quarterly* 52.1 (2010.): 68-101.

poljima i pašnjacima novim. Samo dijelom, istini za volju, jer sam našao da u toj varijanti društvene kritike Marxova velika spoznaja da „teorija postaje materijalna sila kada prodre u svijest masa" (pa i samo kada se utjelovi u dominantnim društvenim snagama) itekako vrijedi – kako za valjanu tako i za mistificirajuću teoriju. Mogu se samo nadati da sam se približio onome što je podrazumijevao pod „kritikom" – a to je u ovom slučaju velikim dijelom i samokritika onog neupućenog mlađeg mene, iako nipošto nijekanje emancipacijskog horizonta one faze. Nastojao sam u esejima izbjegavati prvo lice jednine, ali se nadam da su ova promišljanja staračkih godina prenijela želju, odanost i jutarnju zapanjenost mladog komunista.

Također sam uzeo u obzir razliku između dva „načina istraživanja" ili „radna modela ispitivanja" što ju je utvrdio Wright Mills. Postoji makroskopski pristup (iz Marxa, Webera, Simmela), koji se bavi „totalnim društvenim strukturama na komparativan svjetsko-povijesni način" (553-54), i molekularni, koji se bavi problemima malog opsega, i dalje apstraktnim, ali na „nižem stupnju apstrakcije" – „koji iz većih konteksta izdvaja nekoliko pomno proučenih elemenata" (558); a najbolje je „urednije preplesti molekularne termine i makroskopske koncepcije" pošto je propozicijsko značenje mnogih makroskopskih tvrdnji dvosmisleno i nejasno, dok je pojmovno značenje mnogih molekularnih tvrdnji često besplodno (566).

Želja mi je bila pisati ionosferski, a ne intergalaktički: gdje letovi uma, uzbudljivi i daleki, stižu do ezoteričnih granica poznatoga, i gdje Badiou i Nancy, ranijeg Derridu da ni ne spominjem, uglavnom borave. Ionosfera odbija radiovalove i vraća ih nazad, i stoga je ključna za komunikaciju: ona je dva koraka ispred željenog ili ciljnog čitaoca, a ne tri. To što već pola stoljeća pišem uglavnom za akademske kolege nije bilo od velike koristi u ovome pothvatu, posebno zato što sam odlučio da se neću suzdržavati gdjegod to bude od spoznajne pomoći. Dva koraka bit će nužna.

2. Kronologija

Svakog sam ljeta, od 2007. nadalje, odlazio na 45 do 60 dana u neku veliku knjižnicu s dobrim sustavom međuknjižnične posudbe – po pravilu na Sveučilištu Uppsala u Švedskoj, a 2010. na svom nekadašnjem sveučilištu McGill u Montrealu, Kanada. Svaku takvu čitalačku rundu i naknadni rad pripremao sam i na temelju svoje osobne biblioteke i onoga što sam uspijevao naći preko interneta, prijatelja iz bivše SFRJ i knjižnica Sveučilišta u Pisi. Koliko mi dopušta moje ne baš sasvim pouzdano pamćenje, na različite sam se dijelove usredotočio u razdobljima kako slijedi, iako su se nagovještaji eseja što će nastati i dorada onih već napisanih ispreplitali:

Godine 2007.-08. dovršio sam esej o epistemologiji gdje sam samome sebi razjasnio metodološki pristup što sam ga kasnije primjenjivao. Prvi esej, o „Diskursu o birokraciji", kao i približan nacrt službenog i opozicijskih diskursa o klasama, nastali su uglavnom 2009-10. Počeo sam od analize diskursa, meni dobro poznate iz kulturnih studija i korisne za razumijevanje *formae mentis* suprotstavljenih strana kao i središnjeg problema vlasti. Zatim sam se upustio u čitanje za 2. esej, „O klasnim odnosima", a krajem 2010. održao sam dva predavanja na Delavsko-punkerskoj univerzi, ljevičarskoj obrazovnoj ustanovi u Ljubljani (gdje je tada pretstavljen prevod proširene verzije moje zagrebačke knjige eseja *Gdje smo?*, nakon čega je došlo do prevoda niza mojih eseja na slovenski); u raspravama sam mnogo naučio od Rastka Močnika, Marka Kržana i drugih drugova. Početkom 2011., nakon što sam pročitao Kidričeve eseje o ekonomiji, napisao sam kratki članak povodom 60. obljetnice njegovih temeljnih teza o radničkom samoupravljanju, koji je sada postao esej 5.1.

Drugi esej pisan je do proljeća 2011., uz prekid u travnju 2011. kad je nastao 3. esej, „15 teza". Četvrti esej, o Komunističkoj partiji Jugoslavije, slijedio je isti put 2011.-12., a imao sam zadovoljstvo predstaviti eseje „15 teza" i o klasama u proljeće 2012. u posjeti Beogradu na drugom ljevičarskom institutu za obrazovanje odraslih, Centru za kulturnu dekontaminaciju, i na doktorskom seminaru profesora Lazića, jednoga od mojih glavnih kao i najvelikodušnijih i najpronicavijih partnera za razgovor; taj posjet pokazao je – kao i Ljubljana – kako prevladavajuća anatema (*damnatio memoriae*) nije općeprihvaćena, posebno među mladima. Istraživanje za najduži esej 5.2, o samoupravljanju i raz/otuđenju, uglavnom je provedeno u ljeto 2012., a pisan je do proljeća 2013. 6. esej „Zaključak", kao i „Predgovor", napisani su u ljeto 2013.

Upućivanje na eseje ili dijelove eseja u ovoj knjizi navode se kao „esej [br.] X" ili „X. esej", a ponekad „X. x".

Dodatne informacije možete naći u Zahvali.

3. Definicije, razgraničenja i upozorenja

U ovoj knjizi dolazim do nekih termina koji su mjestimice definirani i često se koriste. Ovdje ću navesti nekoliko ključnih, nastojeći da budem koristan a ne filozofski iscrpan.

Sloboda je mogućnost svjesnog izbora i aktivnosti ljudi između alternativa u zadanoj situaciji. U kapitalizmu, mogućnosti onih koji žive od prodaje svoje radne snage ograničene su, a to su bezbrojni proleteri svih zemalja, gladni ili iz nekog drugog razloga nemoćni spriječiti povrede tijela i psihe.

Politički i ekonomski, sloboda je vezana za određivanje životnih uvjeta pojedinaca ali i velikih društvenih klasa i zajednica. Proces sticanja slobode je oslobođenje ili, metaforički bogatije, emancipacija. Trebao bi dovesti do osobnog i kolektivnog samoodređenja i samovlade: „O lijepa, o draga, o krasna slobodo!"

Tkogod izrabljuje, tlači ili ponižava druge nije slobodan (obično je to muško), nego i sam fiksiran na taj odnos. Vjerujem da je Marx bio u pravu da su oni koji pate naša jedina nada. I oni su (mi smo) otuđeni, ali mi smo jedini segment društva čiji suštinski interesi nalažu da ta ubitačna fiksacija prestane i zahtijevaju radikalnu demokraciju. Kao kraticu za osobe čiji su interesi i praksa suprotstavljeni izrabljivačima i moćnicima koristim dva termina. Termin i pojam *plebejci* dolazi iz povijesnog sukoba, preko Brechta uz prstohvat Bahtina i Babeufa. Ovdje označuje sve društvene klase koje žive od svog fizičkog i/ili umnog rada, a ne od bogatstva i privilegija na temelju kapitala ili vlasti.[4] Mogao sam se poslužiti i Marxovim terminom i pojmom *proleteri*, iz te iste rimske povijesti, iako, strogo gledano, taj termin treba možda ostaviti samo za one plebejce koji imaju malo ili nimalo imovine, osim radne snage koju stvaraju razmnožavanjem – plebejski siromasi. Još važnije, činilo mi se da je termin „plebejci" manje zloupotrebljavan u zanosnoj propagandi i manje vezan za industrijske radnike u duhu 19. stoljeća, a usto više naglašava sastavnicu civilne suprotstavljenosti državnoj vlasti vladajuće klase negoli jednako važan položaj u procesu proizvodnje, koji je danas sasvim isprepleten s politikom u globalnom sustavu rada i financija. Kako su oba termina u moderno vrijeme uglavnom metaforička, skloniji sam konotacijama plebejaca, iako suosjećam i s proleterima i neću se libiti da s vremena na vrijeme upotrijebim taj termin ako bolje odgovara. U širem smislu, oba termina za mene znače mješavinu društvenih klasa – u sretnim slučajevima, povijesni blok – koju definira to što živi od svog rada i nije obnašala političku vlast: *radni narod*.

Trebalo bi biti jasno da je, od nesavršenog Zlatnog doba Atene do danas, jedina stvarna *demokracija* ona gdje stvarno vlada zajedničko odlučivanje znatne većine, koje je teško podriti vlašću novca odnosno kapitala. Neki moji prijatelji drže ovaj termin nepopravljivo kompromitiranim, no pošto sam konzervativac u kulturi, smatram da je čvrsta povezanost s pridjevom „plebejski" ili „proleterski" dovoljna da ga iskupi.

Sva klasna društva guše, osim na svojim revolucionarnim počecima, potragu za slobodom (emancipaciju) kao sveopćim samoodređenjem. Du-

[4] U dokumentima od 1941. nadalje što sam ih pročitao, termin „plebejski" za jugoslavensku ideologiju ustanka našao sam samo kod Borisa Kidriča, u „Izvještaju CK KP Slovenije iz druge polovice prosinca 1941. za CK KPJ..." (353).

gotrajna konstanta tog tipa je *patrijarhat*. Kada ga, prerijetko, spominjem, nastojim objediniti drevnu definiciju po kojoj je to društveni sustav (obitelj, zajednica) u kojem je muško glava obitelji te muškarci vladaju nad ženama i djecom, s materijalističkim feminizmom koji naglašava društvene prakse i ideologije zasnovane na sustavnoj sklonosti prema tlačenju i eksploataciji žena; usto ide veličanje ratničkih navada i starješinske vlasti ili monokracije u svim institucijama i odnosima.

Razotuđenje ili dokinuće onoga što je Marx prepoznao kao otuđeno čovječanstvo složeno je pitanje: u 5.2 citiram njegovu približnu definiciju: „Apsolutno razvijanje stvaralačkih sklonosti ljudi ..., koje takav razvoj svih ljudskih snaga čini samosvrhom" (vidi više u tom eseju i u Zaključku). Očito, međutim, ono postaje moguće kroz razotuđenje u ekonomiji, što po Marxu počinje kako ukidanjem privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje tako i kroz razotuđenje u politici. Obrise ovog posljednjeg naznačio sam u 14. tezi 3. eseja: „Samo kad si stvarni, individualni ljudi ponovo prisvoje apstraktnog građanina države i kad su individualni ljudi u svom empirijskom životu, u svom empirijskom radu, u svojim empirijskim odnosima postali integralno ljudski, samo kada su ljudi spoznali i organizirali svoju vlastitu moć kao društvenu moć, te stoga više ne odvajaju od sebe društvenu moć u obliku državne moći, samo je tada izvršeno ljudsko oslobođenje". U svojoj pohvali Pariškoj komuni Marx to zove „samovlada proizvođača" (WMAW/1871/civil-war-france/ch05.htm). To je moj vrhovni cilj i „konkretna utopija" (Bloch). U svakom slučaju, pošto je *homo sapiens* društvena životinja, stvarna sloboda i razotuđenje mogu se ostvariti samo ako svaka osoba, kao i ljudi zajedno, *vlada/ju sami nad sobom*; *samovlada* je logički i politički nadređena samoupravljanju u proizvodnji, te se često vraćam na taj ključni odnos.

Oligarhija je relativno mala društvena skupina ili klasa (ovdje ponekad zvana i politokracija zbog njenog lokusa vlasti) koja odlučuje o ključnim poslovima zajednice. U onoj mjeri u kojoj se razdvoji od radnog naroda, iz kojega se po pravilu uzdiže u revolucijama, postaje vladajuća klasa s vlastitim interesima koji su odvojeni, na kraju suprotstavljeni, radnom narodu.

Možda bih ovdje trebao dodati termin *kompradorski*, pridjev koji označuje kapitalističku grupaciju ili buržoaziju koja je potčinjena inozemnom kapitalu i djeluje kao njegov posrednik. Termin potječe iz ranog kapitalističkog prodora u južnu Kinu (odatle portugalska riječ) i ponovno je postao aktualan u doba globalizacije.

S vremena na vrijeme pribjegavam terminu *forma mentis* umjesto „ideologije", koja je uhvaćena u neekonomski denotacijski škripac između neizbježne klasne svijesti i lažne svijesti (katkad se podudaraju, a katkada ne).

Taj se termin može prevesti kao „način razmišljanja" ili „mentalitet" (Oxfordski rječnik engleskog jezika na internetu daje divan primjer: *„čini se da je regija zapela u srednjevjekovnom mentalitetu"*), ali čini mi se da na latinskom ima dodatni dignitet, kao što priliči kada se rabi za velike kolektive koji zahtijevaju dodatnu razradu, i zgodno se vezuje kako za *form*aciju tako i za kon*form*izam u odnosu na de*form*acije.

A što je s naslovom, „Samo jednom se ljubi"? To je dakako pjesma Ive Robića iz 1957., omiljena u doba kad sam s nadom prebivao u SFRJ i SKJ. I dakako, u to ne vjerujem doslovno i sentimentalno, znam za osobe koje su iskreno imale dvije ili više ljubavi u svom erotskom životu, ali vjerujem alegorijski, naime što se tiče sveobuhvatnog *amor intellectualis* iliti ovosvjetske emocionalne lojalnosti nekoj Stvari koja prevazilazi ograničene individualnosti.

Tri upozorenja na rastanku: prvo, u svojim sam izvornim esejima, na tragu nekoliko drugih autora, postavio 1975. ili 1974. kao *terminus ad quem*, nakon čega je igra izgubljena i pregled može završiti. Nakon dodatnog čitanja i razmišljanja, mislim da je to i dalje možda ekonomski točno, ali da je prelomna točka glavnog političkoga vida nastupila g. 1972. Tome sam prilagodio izvorne eseje.

Drugo, nisam pokušao napraviti propisnu teorijsku razradu svoje teme (uz iznimku u 3. eseju), nego sam radije krstario između indukcije i dedukcije. Mnogi teoretičari kod kojih sam potražio prosvjetljenje, a često ga i nalazio, ostaju nespomenuti u ovoj knjizi; drugi se spominju previše letimično. Moja srednjoevropska spekulativna strana žali zbog toga, moja angloamerička empirička strana tome se raduje. A nije vrijeme čak ni za prvi apodiktički sud: najprije trebamo, spomenuh već, tuce doktorskih radova na temelju arhivskog materijala, a zatim međunarodnu raspravu znanstvenika koji će odbaciti nekritične krajnosti veličanja kao i osude.[5] Umjesto toga, ovu knjigu vidim kao prvi korak u raskidu s mrskim brisanjem pamćenja, kao kada je bivši predsjednik Tuđman dao dignuti u zrak preko 700, možda i više tisuća, spomenika – ponekad remek-djela kiparstva i arhitekture – Narodnooslobodilačke borbe od 1941.-45. u Hrvatskoj. Čak i kada se stav knjige izražava apodiktički, on je nužno hipoteza, a ne teorija u pravom punom smislu te riječi: stav je hipotetski imperativ.

[5] Prvi takav rad, koliko mi je poznato, bila je izvrsna disertacija Olivere Milosavljević, „Država i samoupravljanje 1949.-1956.", Sveučilište u Beogradu 1987., s temom koja je pretkraj bivše Jugoslavije i u „demokratskoj" Srbiji pretstavljala takav tabu da radnju nitko nije htio objaviti. Otkrio sam je slučajno (kvalitetne bibliografije za ovo područje nema), a spoznajama tog rada mogao sam se poslužiti jer mi je autorica ljubazno poslala fotokopiju.

Treće, spomenut ću ovdje dva dodatna pristupa, uz religiju i vanjsku politiku, za koje sam potpuno svjestan da ovoj knjizi nedostaju – a naslućujem još neke (ali mi nedostaje materijala, vremena i prostora da ih produbim). To su bar moderna ekonomska geografija jugoslavenskih prostora, odmah od početka stegnuta „republičkim" razgraničenjima i vlastima (vidi pionirski i koliko znam neprevaziđeni pristup Hamiltona, osobito 131-53); te dubinska mjerenja klasnih psihologija u raznim regijama Jugoslavije, gdje imamo bar za raniju Srbiju velikog pionira u *Filozofiji palanke* Radomira Konstantinovića, i kamo bi po meni spadao nacionalizam (usp. Lazić 152).

Fu vera Gloria? Ai posteri l'ardua sentenza – „Je li to bila istinska slava?" pitao je Manzoni o Napoleonu: „Na onima što dolaze iza nas teška odluka ostaje". Za početak, na tebi, dragi čitaoče, moj ljudski brate i sestro: *Hypocrite lecteur – mon semblable – mon frère*!

Citirana djela

Bloch, Ernst. *Subjekt-Objekt,* prošireno izd. Frankfurt: Suhrkamp, 1962 [tekst iz *Subjekt-Objekt. Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju,* prev. S. Bošnjak i M. Kangrga, Zagreb: Naprijed. 1975, korišten je s izmjenama].

Hamilton, Ian F.E. *Yugoslavia: Patterns of Economic Activity.* New York: Praeger, 1968.

Kidrič, Boris. *Sabrana dela*, sv. 2. Beograd: Komunist, 1985.

Kosík, Karel. *Dialectics of the Concrete.* Prev. K. Kovanda and J. Schmidt. Dordrecht & Boston: Reidel, 1976 (original *Dialektika konkrétního*. 1961).

Kuljić, Todor. *Tito*, 3. izd. Zrenjanin: Gradska biblioteka „Zrenjanin", 2010.

Lazić, Mladen. *Promene i otpori.* Beograd: Višnjić, 2005.

Marcuse, Herbert. „The Foundation of Historical Materialism", u njegovom *From Luther to Popper.* Prev. J. De Bres. London: Verso, 1988, 1-48 (original 1932).

Mills, C. Wright. *Power, Politics, and People.* New York: Oxford UP, 1963.

Moore, Barrington, Jr. *Soviet Politics—The Dilemma of Power.* New York: Harper & Row, 1951.

Petrović, Gajo. *Mišljenje revolucije.* Zagreb: Naprijed, 1978.

Skocpol, Theda. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China.* Cambridge: Cambridge UP, 1979.

Suvin, Darko. „How Can People Be (Re)Presented in Fiction? Towards a Theory of Narrative Agents", u njegovom *Darko Suvin: A Life in Letters*. Ur. Ph.E. Wegner. Vashon Island WA 98070: Paradoxa, 2011, 53-71 (preveden kao „Mogu li ljudi biti (re)prezentirani u književnosti?" *Republika* 44.5-6 [1988]: 96-134).

—. „Locus, Horizon, and Orientation: The Concept of Possible Worlds as a Key to Utopian Studies", u njegovom *Defined by a Hollow.* Oxford: P. Lang, 2010, 124-36.

—. „Two Cheers for Essentialism and Totality: On Marx's Oscillation and its Limits…". *Rethinking Marxism* 10.1 (1998): 66-82 (preveden kao „Dvaput hura za esencijalizam i totalitet: o Marxovoj oscilaciji i njezinim granicama…", *Književna smotra* 31.2-3 [1999]: 71-79).

I

1. esej: DISKURS O BIROKRACIJI

1.1: BIROKRACIJA: TERMIN I POJAM U SOCIJALISTIČKOM DISKURSU O DRŽAVNOJ VLASTI (UZVODNO OD JUGOSLAVIJE)

> Filozof [Wittgenstein] ne govori nijednim drugim jezikom osim onoga što ga pronađe u svom spoznajnome predmetu.
>
> Gunter Gebauer, 2011.

0. Uvod

Ovaj je esej prvi dio rasprave posvećene povijesnim semantičkim konturama termina i pojma „birokracija" i njegovim epistemološkim implikacijama u socijalističkom pokretu 19. stoljeća i dvjema paradigmatskim europskim socijalističkim državama, Rusiji i Jugoslaviji. Cilj mi je ovdje ograničen: podastrijeti pozadinu i premise nužne za razumijevanje, u sljedećem eseju 1.2, diskursa o birokraciji i državnoj vlasti u postrevolucionarnoj Jugoslaviji. Taj cilj isključuje iscrpan pregled ove teme u 19. stoljeću ili u revolucionarnoj Rusiji, kao i kritički pregled prednosti i mana tih semantičkih upotreba (čime će se baviti naredni drugi dio o jugoslavenskom diskursu). Želim samo ocrtati konture diskurzivnog univerzuma kojim će se nakon 1945. služiti kako partijsko-državni tako i opozicijski diskurs u SFR Jugoslaviji.

Lenjin i njegovi suradnici u boljševičkoj partiji naslijedili su termin „birokracija" od tradicije koju s jedne zastupaju Marx i Engels, a s druge iskustvo Druge internacionale i njenog glavnog stupa, Socijaldemokratske partije Njemačke. Tu su tradiciju spojili s iskustvima carističkog činovništva i sustava rangiranja (*činovniki*), čiju je ključnu izvršnu ulogu Lenjin osuđivao od samog početka (npr. u polemici sa Struveom iz 1894.). U svim svojim programatskim djelima o ruskoj socijaldemokratskoj partiji insistirao je na tome da svi javni dužnosnici moraju biti birani i smjenjivi; kad je pisao protiv Kerenskijeve vlade prije Oktobarske revolucije, osuđivao je njene „reakcionarske birokratske navade" (IP 81) koje su podsjećale na stari režim. Ovdje ne mogu posvetiti dovoljno pažnje tom važnom ruskom kontekstu (vidi nešto više u Suvin, oba eseja u „From the Archeology"), nego se bavim samo tradicijom od Marxa do Lenjina u socijalističkim a zatim komunističkim pokretima i njenim izopačenjem u staljinizmu u SSSR-u.

„Birokracija" se od Marxa do Lenjina upotrebljavala u diskursu o državnoj vlasti (koja je uvijek klasno zadana) i njenoj revolucionarnoj zamjeni. U SSSR-u poslije Lenjina počela je značiti, brkanjem pojmova, kako podređeni dio državne cjeline tako i *pars pro toto* za tu cjelinu, dok je pod Staljinom prvenstveno dobila značenje faktora unutar državne aparature koji priječi njenu centralizaciju, širenje i neometan rad, možda uz demagoški nagovještaj radnicima i seljacima kako su vlasti nad njima ustvari njihov saveznik protiv te ugnjetavačke izrasline. U Jugoslaviji je uznapredovala do privilegirane ključne riječi za aparat iznad civilnog društva i podrazumijevala je posebnu društvenu skupinu (možda klasu) u diskursu koji kritizira socijalističku državnu vlast ili joj se čak suprotstavlja. Ondje je predstavljala početak shvaćanja da je u apsolutizmu i kapitalizmu birokracija, zajedno s vojskom, bila važan dio vladajuće klasne hijerarhije; međutim, nakon komunističkih revolucija (koje su poništile druge funkcije vladajuće hijerarhije), vojska nije više bila predmet razmatranja, a birokracija se pretvorila u novu klasnu hijerarhiju. U SSSR-u i u Jugoslaviji, predstavljala je prognani diskurs o novoj, termidorskoj vladajućoj klasi.

Što se tiče „socijalizma", bez obzira na moju suzdržanost prema upotrebi tog termina u smislu povijesne epohe[1], ovdje ću se njime služiti da obuhvatim politički pokret labavo organiziran u Drugoj internacionali, kao i odnose moći u SSSR-u tokom formativnog razdoblja, ugrubo od 1917. do 1929. (a u drugom dijelu za odnose moći u SFRJ, ugrubo od 1945. do ranih 1970-ih).

Svjestan sam da je ovaj pothvat svojevrsno arheološko iskopavanje diskursâ i semantikâ (s vrlo praktičnim ekvivalentima u društvenom životu) kojih su neke verzije bile uobičajene u „socijalističkim" državama i stoga su dobro poznate stručnjacima, ali su za većinu, uključujući one koji bi ih željeli iznova razmotriti, duboko zatrpane pod ruševinama događaja. Ne mo-

[1] Suvin, „Marksizam: nauka ili komunizam?", „Aktiv" br. 2, *Novosti* [Zagreb] 26/11/2010, str. 3, www.novosti.com/2010/11/marksizam-nauka-ili-komunizam/, a vidi o tom „socijalizmu" i u eseju 5 i Zaključku.

„Sovjet" pišem malim slovom kada govorim o raznim lokalnim odborima i sustavu istih, a velikim slovom kada mislim na SSSR; također, „partija, „komunistički" i „revolucija" pišem malim slovom, osim u navodima i posebnim slučajevima poput „Oktobarske revolucije" ili „Boljševičke partije". „KP" znači „komunistička partija" koja se u SSSR-u na početku zvala „Ruska komunistička partija (boljševika)", kratica RKP(b), a kasnije „Svesavezna", kratica VKP(b), u Jugoslaviji prevedeno kao SKP(b).

U prvom dijelu ovog eseja prevode Marxa u SFRJ većinom sam dorađivao jer nisu dosta točni, ali ponegdje naprosto doslovno iskoristio. Pošto su ionako slabo dostupni u zemljama-nasljednicama jer su izbačeni iz upotrebe i masovno uništeni, ne citiram ih.

U drugom dijelu obilato se služim Lenjinovim *Sabranim djelima* na engleskom koje sam, kad sam mogao, provjerio prema 5. izdanju njegovih *Polnoe sobranie sočinenii*, prema *Izbrannye proizvedeniia* i prema Bettelheimu, (iako se ne slažem s njegovom nedovoljnom dihotomijom buržoazije i proletarijata u socijalizmu). Prevodi su prema izdanju DIR (vidi Citirana djela).

gu se pozvati na originalnost, nego samo na korisnost. Odlučio sam radije riskirati nepotrebna ponavljanja, nego ispustiti relevantne teme i tekstove.

Izbjegavat ću suočenje s nemarksističkim diskursom o birokraciji – pri čemu nije šteta za neopisivog Spencera i niz antisocijalističkih političara iz vremena uspona njemačkih i francuskih socijaldemokratskih stranaka (za ove posljednje vidi Angenot 65-67), ali jeste za Webera, Michelsa, Mertona, i tako dalje – dok do njega eventualno ne dođe prirodnim putem, u drugom eseju, kroz reperkusije što ih je imao za Jugoslaviju. U svakom slučaju, borbena tradicija Lenjinovih nasljednika (uključujući pionirskog Trockoga, koji ovdje također nije zastupljen) nije isprva imala vremena upuštati se u veće sukobe s tim diskursom. Bilo je to razumljivo obzirom na njihove središnje potrebe i činjenicu da su raspolagali nekoć odličnim alatima. No nakon 1920-ih, a posebno nakon 1940-ih, ta je ekskluzivna koncentracija postala sektaška, a vraški promjenjiva vremena zahtijevala su znatno moderniziranu kutiju s alatom.

1. Marx, Engels i Socijaldemokratska partija Njemačke kao izvori

Marx je birokraciju oduvijek smatrao glavnim uporištem državnog sustava, a posebno onog začetog u apsolutizmu i sazrelom poslije Francuske revolucije kada je kapitalizmu trebala moćna država, čak i pod cijenu snažnih monarhističkih, pa i zemljoposjedničkih elemenata – primjerice u Njemačkoj i Britaniji. Uloga birokracije ovisila je dakle o gledištu o državi, koje se kod Marxa iskristaliziralo nakon Pariške komune iz 1871.

Međutim, već u svojim najranijim *Bilješkama za kritiku Hegelove filozofije prava*, on identificira središnju karakteristiku birokracije u tome što se ona „zasniva na ... <u>*odvajanju*</u> [države i civilnog društva]". Nadalje, „opći duh birokracije je <u>*tajna*</u>, misterij koji se održava unutar nje pomoću hijerarhije, a prema vani zatvorenom korporacijom. Javnu objavu namjera i raspoloženja države birokracija stoga doživljava kao <u>*izdaju*</u> vlastite misterije. Prema tomu, <u>*autoritet*</u> je princip njenog znanja i postojanja, a obogotvorenje autoriteta njen <u>*mentalitet*</u>." (WMAW/1843/critique-hpr/ch03.htm) Birokracija je „stalež u srednjevjekovnom smislu ..., gdje su građanski i politički položaj neposredno istovjetni" (ibidem, ch05.htm). Hegelovo „građansko društvo" kao privatni ekonomski život kod Marxa biva invertirano u preduvjet za državu, a u *Jevrejskom pitanju* uznapredovalo je do ekonomskih i ideoloških vidova društva ispod političke države (Tucker ur. 33) ili ispod strukture moći vladajuće klase. Marx i jedno i drugo smatra otuđenjem ljudskih mogućnosti: država je prazni idealizam društvenog jedinstva, civilno društvo sitni

materijalizam individualističkog egoizma (ibidem 32, 40-42, i u desetoj *Tezi o Feuerbachu*, 109). Barem od 1847.-48. nadalje, Marx i Engels uvijek pišu o „vojsci i birokraciji" kao o stupovima države. A u 7. poglavlju *18. brumairea* nalazimo prvu skicu povijesti i funkcije birokracije u modernoj autokratskoj državi. Što se tiče povijesti:

> „Ta izvršna vlast sa svojom ogromnom birokratskom i vojnom organizacijom, sa svojom razgranatom i složenom državnom aparaturom, svojom armijom činovnika od pola milijuna, pored armije od još jedne polovine milijuna, – taj strahoviti parazitski organizam, koji se kao neka mrežasta opna obavija oko tijela francuskog društva i začepljuje mu sve pore, nastao je u doba apsolutne monarhije…"

Zatim su je Francuska revolucija, Napoleon i sve sljedeće vlade širile i jačale: „*Svi prevrati su taj [državni]* aparat *usavršavali mjesto da ga razbiju*" (WMAW/1852/18th-brumaire/ch07.htm; Tucker ur. 514). Tu će dijagnozu ponoviti i dovesti do prelomne točke u Građanskom ratu u Francuskoj.

Što se društvene uloge tiče:

A prekomjerna birokracija, sva u širitima i dobro uhranjena – ta „idée napoléonienne" najviše od svih odgovara drugom Bonaparteu. Kako i ne bi, kad je primoran da pored stvarnih društvenih klasa stvara umjetnu kastu, za koju održavanje njegovog režima postaje pitanje nasušnog hljeba. Stoga je jedna od njegovih prvih financijskih operacija bila ponovno povišenje činovničkih plaća na njihov raniji iznos i stvaranje novih sinekura. (WMAW ibidem; Tucker ur. 520).

> Birokracija je ovdje nešto što približno odgovara zasebnoj klasi koja doduše nije utemeljena na privredi, nego na politici, i stoga se donekle odsječno naziva „umjetna kasta"[2]. Marx ovdje zbog polemike ostavlja u pozadini pitanje koje će zabrinjavati komunističke heretike od vremena Trockoga do onog *Praxisa*: koje je točno mjesto birokracije u klasnom sustavu?

Nadalje ću se ograničiti na dva ključna teksta koja će se u socijalističkim zemljama uvijek iznova citirati u raspravama o njihovom ekonomskom sustavu i državnom aparatu: Marxovu zadivljenu analizu Pariške komune iz 1871. i njegovu kritiku Socijaldemokratske partije Njemačke četiri godine kasnije. Engelsov rad u *Anti-Dühringu* i drugdje gotovo je jednako važan, no spominjat će se kroz njegov utjecaj na Lenjina.

[2] Marx je to značenje „kaste" preuzeo iz buržoaske prosvjetiteljske polemike protiv parazitske i neproduktivne aristokracije, npr. u Sieyèsa: „Klasa ljudi bez funkcije ili koristi koja uživa u osobnim povlasticama samo zato što postoji" (39).

Treće poglavlje *Građanskog rata u Francuskoj* opisuje način na koji je funkcionirala Pariška komuna. Ona je htjela „ukinuti ono klasno vlasništvo koje pretvara rad mnogih u bogatstvo nekolicine. Ona je htjela eksproprirati eksproprijatore. Ona je htjela individualno vlasništvo učiniti stvarnošću, pretvarajući sredstva za proizvodnju, zemlju i kapital, koji su sada prije svega sredstva za porobljavanje i eksploataciju rada, u puka oruđa slobodnog i udruženog rada". (Tucker ur. 557). Komuna je zamijenila stajaću vojsku „naoružanim narodom" a zatvorenu grupu državnih službenika koja je vodila javne poslove „smjenjivim organima Komune… koji su javnu službu vršili uz *radničku nadnicu*" (Tucker ur. 554). Horizont je bio: „Dok je čisto ugnjetačke organe stare državne vlasti trebalo odsjeći, njene opravdane funkcije trebalo je oteti od takve vlasti koja prisvaja sebi pravo da stoji iznad društva… Komunalno ustrojstvo, naprotiv, vratilo bi društvenom tijelu sve one snage koje je dosad apsorbirao parazit 'države', koji se hrani na račun društva i koji koči njegovo slobodno kretanje". (Tucker ur. 555-563) I dalje, sasma proročanski za socijalističke države:

> „Komuna je po suštini svojoj bila *vlada radničke klase*, rezultat borbe proizvođačke protiv prisvajačke klase, ona je bila konačno pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Bez ovog posljednjeg uvjeta ustrojstvo Komune bilo bi nemogućnost i obmana. Politička vladavina proizvođača ne može postojati uporedo s ovjekovječenjem njegovog društvenog robovanja... Kad se rad jednom oslobodi, onda će svaki čovjek postati radnik i proizvodni rad će prestati da bude klasna osobina." (Tucker ur. 557)

Rubne bilješke uz program Njemačke radničke stranke, prevedene kao *Kritika Gothskog programa* i dugo zaboravljene, najviše je popularizirala Lenjinova *Država i revolucija*, ali zaslužuju da ih se razmotri samostalno. Ovdje ću ostaviti po strani ekonomske vidove buduće „emancipacije rada", strahovito utjecajne primjerice u Jugoslaviji, i usredotočiti se na njegovu poznatu podjelu postkapitalističkog društva i njegovog puta prema komunizmu na dvije faze. U *prvoj* fazi „imamo posla s komunističkim društvom, … onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi*; s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi. Prema tome, pojedini proizvođač dobija nazad od društva – poslije odbitka [za zajedničke fondove] – točno onoliko koliko mu daje". (Tucker ur. 386-87) No postojeće stanje i dalje je regulirano razmjenom „jednakih vrijednosti", naime, ova faza podliježe idealnom „*buržoaskom pravu*" (*Recht* znači pravo, zakon, pa čak i pravnu znanost):

> „I pored tog napretka ovo *jednako pravo* još je uvijek buržoaski ograničeno... Jednakost se sastoji u tome što se mjerenje vrši *jednakim mjerilom* – radom... Ovo *jednako* pravo je nejednako pravo za nejednaki rad... ono prešutno priznaje nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije. *Zato je ono, po svome sadržaju, pravo nejednakosti, kao i svako pravo.* Ali ti nedostaci ne mogu se izbjeći u prvoj fazi komunističkog društva... Pravo ne može nikad biti iznad ekonomske strukture i njome uvjetovanog kulturnog razvitka društva." (Tucker ur. 387)

U *drugoj*, „višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ropske potčinjenosti individuuma podjeli rada... – tada će tek biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svojoj zastavi ispisati: Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!" (Tucker ur. 388)

Kakvu će preobrazbu doživjeti država u komunističkom društvu? Marxov još poznatiji odgovor glasi kako, između kapitalizma i punog komunizma, u „političkom prelaznom periodu" kojem odgovara „period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo", država u smislu specijaliziranog vladajućeg aparata „ne može biti ništa drugo nego *revolucionarna diktatura proletarijata*" (Tucker ur. 395 i 396).[3]

Na kraju, teorijska kutija s alatima boljševizma i samog Lenjina dobrim je dijelom naslijeđena od Druge internacionale (usp. obje Lihove knjige). Iako je obuhvaćala širok raspon različitih stajališta, njene su se partije ipak oblikovale prema modelu buržoaskih stranaka i na kraju su postale snažno institucionalizirane, tj. birokratizirane. Njen glavni stup, Socijaldemokratska partija Njemačke, u praksi je bila ustrojena odozgo prema dolje – lokalne sekretare i druge organizatore nižih ešalona dobrim dijelom su postavljale i plaćale centralne instance vođstva. Godine 1907. partijski aparat sastojao se od 20.000 ljudi, a taj je broj rastao (u Weimarskoj Republici porastao je na između 100.000 i 300.000 plaćenih funkcionera, od čega je 7.500 primalo otprilike tri puta veći dohodak od malog poduzetnika ili plaće visokog državnog činovnika Njemačke – Bricianer 123). Demokratskog centralizma preostalo je malo, pretvarao se u centralizam *tout court*, tako da je Lenjinov recept iz tog vremena, čak i za ilegalnu organizaciju za bor-

[3] Ovdje ne mogu ulaziti u semantičke zbrke izazvane rimskim terminom „diktatura", možda veće od onih vezanih za „proletarijat", osim što ću reći da ju je Lenjin od svojih najranijih radova – recimo, *Dvije taktike* – uvijek objašnjavao kao Marxovu diktaturu čitave klase, a ne partije ili manje grupe (vidi Draper i Balibar). Istina, nakon što je u doba građanskog rata ostao bez jezgre radničke klase, oslonio se na komunističku partiju kao na privremeno sredstvo u nuždi. Ta nametnuta nužnost postala je preduvjet za Staljinovu autokraciju, ali ju ne može opravdati. Za Lenjinov horizont nudi nam se Gramscijev bolji termin „hegemonija", a i sam se Lenjin povremeno služio njenom istoznačnicom *glavenstvo* (B 1: 127).

bu protiv carizma, bio znatno demokratskiji (praksa je pod navalom ruske policije zaostajala).

Također treba napomenuti kako se Lenjin bezrezervno divio efikasnosti „pruske" (njemačke) birokracije i državnih organizacija, posebno pošte i željeznica, ali i ratnodopskoj centralizaciji čitavog ekonomskog života, i priželjkivao takvu „kulturu" u SSSR-u kao temelj socijalizma (vidi, među mnogim drugim primjerima, IP 159 i 432).[4]

2. Lenjinova borba protiv birokracije i državne aparature

Moja je teza da su u stajalištima o birokraciji i državnoj aparaturi u SSSR-u do Staljinovog trijumfa opstojale „dvije linije": s jedne strane, horizont uspostave radikalne proleterske demokracije odozdo, s Marxovom perspektivom nedržavnog udruživanja komuna bez stajaće vojske i birokracije, a s druge horizont snažnog centraliziranog državnog aparata kakav je u Lenjinovo vrijeme bio potreban da se spasi opstanak revolucije, a koji se kasnije koristio kao opravdanje pune diktature male grupe iz personalne unije partije i države. Ako maovskom žargonu dodamo blohovski (1: 240-42), možemo ih nazvati toplom i hladnom strujom unutar sovjetske teorije i prakse.

Paradoksalno, obje su svog najsnažnijeg kao i najinteligentnijeg i najrječitijeg branioca našle u Lenjinu, u različitim razdobljima. Ostavimo li po strani njegov rad prije Prvog svjetskog rata (njegovu navodnu maničnu želju da centralizira podzemnu partiju pogrešno su protumačili kremljinolozi u revnosnom nastojanju da uspostave puni kontinuitet između njega i Staljina – njihovi su argumenti oboreni u Lih, *Lenin Rediscovered*), ta su dva razdoblja 1915.-17. i 1918. do kraja (praktički 1922.). Vjerujem da mu je na srcu bila puna demokracija sovjeta po modelu Komune, ali kao državnik čiji je glavni cilj bio spasiti revolucionarnu vlast u besprimjernom građanskom ratu i potpunoj ekonomskoj i bio-političkoj katastrofi, morao se povući (da uzmem termin iz rasprave o NEP-u) u „odlučujuće visove" državne vlasti. Neposredni zadatak – izbjeći sudbinu Pariške komune, morao je dobiti prednost nad konačnim horizontom.

2.1. Teorija revolucije, 1915.-17.

Lenjin je prigrlio Marxove (a zatim Engelsove) pouke iz Pariške komune. Nisu mu bila poznata Marxova rana filozofska djela ili *Grundrisse*,

[4] Drugi uzor bili su mu američka tehnologija, organizacija trustova i obrazovni sustav; vidi više u Suvin „From the Archeology".

ali je u *Državi i revoluciji* iz 1917., dok se u podzemlju krio od Kerenskijeve vlade, analizirao njihove dostupne dokumente, uključujući pisma, vrlo temeljito, iako je (kako pokazuje njegov podnaslov) „učenje marksizma o državi" tumačio kroz strasnu usredotočenost na „zadatke proletarijata u [predstojećoj] revoluciji": snaga je i, nesumnjivo, ograničenje Lenjinovog teoretiziranja što je ono za njega uvijek bilo faza prakse. Tekstove što ih je čitao stavljao je u nadređeni kontekst čudovišnog bujanja imperijalističkih oružanih snaga, očitog u Prvom svjetskom ratu koji se upravo odvijao, kao ostvarenja Engelsovog upozorenja da bi one mogle „progutati cijelo društvo, pa čak i državu" (IP 132). Jedini je izlaz po njemu bila nasilna revolucija koja će smijeniti takvu državu. S tog gledišta, citirao je zaključak Engelsovog *Porijekla porodice, privatnog vlasništva i države*:

> „Država... je, naprotiv, proizvod društva na određenom stupnju razvitka; država je priznanje da se to društvo zaplelo u nerazrešivu protivrečnost sa samim sobom, da se ono rascepilo u nepomirljive suprotnosti iz kojih je nemoćno da se oslobodi. A da te suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi progutale jedna drugu i društvo u jalovoj borbi, bila je potrebna snaga koja prividno stoji nad društvom, snaga koja bi ublažavala sukob, držala ga granicama „poretka". I ta sila, proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega, koja se sve više otuđuje od njega, jeste država." (WMAW/1884/origin-family/ch09.htm; DIR 12)

Njegov donekle jednostran komentar glasi: „Država nastaje tamo, tada i utoliko gde, kada i ukoliko klasne suprotnosti objektivno *ne mogu* biti izmirene. I obrnuto: postojanje države ukazuje da su klasne suprotnosti nepomirljive". (IP 129; DIR 12) I dalje, „da je oslobođenje ugnjetene klase nemoguće... bez uništenja onog aparata državne vlasti koji je stvorila vladajuća klasa i u kome je ovaploćeno to 'otuđivanje'" (IP 130; DIR 13).

Dva dodatna pojašnjenja u Engelsovom argumentu na koja Lenjin ukazuje su:

> „[Država]... je... po pravilu, država najjače, ekonomski vladajuće klase, koja pomoću države postaje i politički vladajuća klasa i na taj način dobija nova sredstva za ugnjetavanje i eksploataciju ugnjetene klase... [I] moderna predstavnička država oruđe je eksploatacije najamnog rada od strane kapitala. Međutim, kao izuzetak nastupaju periodi kada klase koje se međusobno bore gotovo uravnotežuju svoje snage, i onda država za neko vreme dobija izvesnu samostalnost u odnosu na obe klase i prividno nastupa kao posrednik među njima.

> Država, dakle, ne postoji od pamtiveka... [ona] je postala nužnost [zbog cepanja društva na klase]. Mi se sad brzim koracima približavamo takvom stupnju razvitka proizvodnje na kome postojanje tih klasa... postaje izravna smetnja za razvitak proizvodnje. Klase će iščeznuti isto onako neizbežno kao što su u prošlosti neizbežno nastale. Sa iščezavanjem klasa iščeznuće neizbežno i država. Društvo koje će organizovati proizvodnju na novi način, na temelju slobodne i ravnopravne asocijacije proizvođača, poslaće sav državni aparat tamo gde će mu tada i biti pravo mesto: u muzej starina, pored kolovrata i bronzane sekire." (WMAW/1884/origin-family/ch09.htm; DIR 17 i 19)

Lenjin zatim ističe Engelsovu raspravu iz *Anti-Dühringa* o preuzimanju vlasti od strane proletarijata koji „pretvara sredstva za proizvodnju pre svega u državnu svojinu":

> „Ali samim tim on ukida samog sebe kao proletarijat, samim tim on ukida sve klasne razlike i klasne suprotnosti, a time i državu kao državu... Kada država najzad doista postane predstavnik celog društva, ona samu sebe čini izlišnom. Čim više ne bude nijedne društvene klase koju treba držati u potlačenosti; čim bude uklonjena borba za individualni opstanak, uslovljena klasnom vladavinom i dosadašnjom anarhijom u proizvodnji, kao i sukobi i ekscesi koji iz te borbe proističu, tada više neće imati ko da bude ugnjetavan, radi čega je i bila potrebna naročita sila za ugnjetavanje - država. Prvi akt u kome država stvarno istupa kao predstavnik celog društva - uzimanje u svoje ruke, u ime društva, sredstava za proizvodnju - istovremeno je njen poslednji samostalni akt kao države... Vladu nad licima zamenjuje upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje... Država se ne 'ukida', ona *odumire*." (Tucker ur. 635; DIR 20)

Lenjin pojašnjava i dopunjava: „Engels ovde govori o 'ukidanju' države *buržoazije* od strane proleterske revolucije, dok se reči o odumiranju odnose na ostatke *proleterske* državnosti *posle* socijalističke revolucije". (IP 136; DIR 21). Između toga postojala bi „*država... proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa*" (IP 140; DIR 26) što Lenjin s odobravanjem citira (i potcrtava) iz *Komunističkog manifesta*. Pozivajući se na Marxovo pismo Weydemeyeru od 5. ožujka 1852., usredotočuje se na riječi "da klasna borba neizbežno vodi diktaturi proletarijata; [i] da ta diktatura predstavlja samo prelaz ka ukidanju svih klasa i ka besklasnom društvu". Svjestan teških naslijeđa kako carizma tako i svjetskog rata s kojima se suočavao, Lenjin dodaje: „...

taj [prelazni] period je neminovno period neviđeno ogorčene klasne borbe neviđeno oštrih formi, pa, dakle, i država tog perioda neizbežno mora biti država *na novi način* demokratska (za proletere i sirotinju uopšte) i *na novi način* diktatorska (protiv buržoazije)… [D]iktatura jedne klase neophodna [je]… za ceo *historijski period* koji odvaja kapitalizam od 'društva bez klasa', od komunizma." (IP 147-48; DIR 35-36)

Prihvativši Marxovo razlikovanje između prve i zatim više faze komunizma, Lenjin je vjerovao da, u prvoj ili nižoj fazi, dokidanje privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje znači kako „neće biti moguća eksploatacija čoveka od strane čoveka", ali će se održati „i dalj[nja] nepravd[a], koja se sastoji u raspodeli predmeta za potrošnju 'prema radu' (a ne prema potrebama)… nejednakost 'buržoaskog prava'…" Optimistično je vjerovao da će nepravdu i utjecaj buržoaskog prava okončati „[pretvaranje sredstava proizvodnje] u *zajedničk[u]* svojin[u]", dok će se oni održati u obliku „raspodele proizvoda i raspodele rada među članovima društva" (IP 189; DIR 83-84). Objasnivši kako je socijalizam nepotpuni komunizam, odvažno je ustvrdio: „Izlazi da u komunizmu ostaje za izvesno vreme ne samo buržoasko pravo nego čak i buržoaska država – bez buržoazije!" (IP 192; DIR 88) I *po prvi puta* (iako se oslanjao na vjerojatne prethodnike iz njemačkih rasprava oko Kautskoga), Lenjin je istaknuo kako se ta faza „obično zove 'socijalizam'" (IP 188; DIR 84) te je nakon toga koristio taj termin bez dodatnih objašnjenja. Staljin je zatim, sklon skolastičkoj jasnoći kakav je bio, pojednostavio i spljoštio tu povijesnu shemu podijelivši je u dvije faze, fazu „socijalističkog društva" i fazu „komunističkog društva" (od kojih nijedno nema nikakve buržoaske značajke osim, isprva, ostataka buržoaskog vlasništva), odakle su to preuzele sve druge KP.

Iz navedenih argumenata te iz Marxovog *Građanskog rata u Francuskoj* (o kojem Lenjin također opširnije govori, zajedno s Engelsovim *Predgovorom* iz 1891., u IP 175-79) trebalo bi biti jasno što se u takvim okolnostima događa s uporištima države, oružanim snagama i birokracijom. Ukratko je to sažeto u Marxovom pismu Kugelmanu u vrijeme Komune: „birokratsko-vojni aparat [treba] da se *razbije*, a to i jeste preduslov svake stvarne narodne revolucije na kontinentu" (IP 150; DIR 38) – tu tvrdnju Lenjin stavlja u prvi plan kao „glavni [zadatak] proletarijata u revoluciji u odnosu na državu". Kao zamjena tih dvaju stupova na koje se oslanja klasna vladavina, „[m]esto posebnih ustanova povlašćene manjine (povlašćeno činovništvo, komandni sastav stajaće vojske), sama većina može to [sve te funkcije] neposredno da vrši…" (IP 153-54; DIR 42). Razvlaštenje kapitalista od strane radnika „mora sprovoditi ne država činovnika, nego država *naoružanih radnika*" (DIR 87 – stvarnost je zatim, iza 1918., pokazala Lenjinu da se previše zaletio). Njegov

sažetak je dvostruk, a počinje kvazi-rousseauističkim pogledom na razlog birokratskog otuđenja:

> „U kapitalizmu je demokratizam sužen, stegnut, kus, unakaređen celom atmosferom najamnog ropstva, nevolje i siromaštva masa. Zato, i samo zato se službenici u našim političkim i sindikalnim organizacijama kvare (ili, tačnije, postoji kod njih tendencija kvarenja) atmosferom kapitalizma i pokazuju tendenciju pretvaranja u birokrate, tj. u povlašćena lica koja su odvojena od masa, koja stoje *iznad* masa." (IP 205; DIR103)

> „Radnici, osvojivši političku vlast, slomiće stari birokratski aparat, razbiće ga do temelja, neće ostaviti od njega ni kamena na kamenu, zameniće ga novim, koji će se sastojati iz tih istih radnika i službenika *protiv* čijeg će se pretvaranja u birokrate biti odmah preduzete mere, koje su podrobno proanalizirali Marks i Engels: 1) ne samo izbornost, nego i smenljivost u svako doba; 2) plata ne viša od plate radnika; 3) neodložan prelaz na to da *svi* vrše funkcije kontrole i nadzora, da *svi* izvesno vreme budu 'birokrati' i da stoga *niko* ne bi mogao postati 'birokrat'." (IP 200; DIR 98)

Ukratko, Lenjin je 1917. bio uvjeren da je kapitalizam stvorio „krupnu proizvodnju, fabrike, železnicu, poštu, telefon, itd." zahvaljujući kojima je „ogromna većina funkcija stare 'državne vlasti' toliko uprošćena i može biti svedena na najprostije operacije registrovanja, zapisivanja, kontrolisanja, tako da će te funkcije postati postupno dostupne svim pismenim ljudima, da će biti potpuno moguće vršiti ih za običnu 'radničku nadnicu'..." (IP 154; DIR 43). To je točno čak i kada se revolucija provodi „s ljudima kakvi su sada, koji ne mogu bez potčinjavanja, bez nadzora, bez 'nadzornika i knjigovođa'. Ali potčinjavati se treba naoružanoj avangardi svih eksploatisanih i trudbenika – proletarijatu....[M]ože se i mora se odmah, s danas na sutra, početi..." (IP 158; DIR 48). Njegovo je pouzdanje stavljeno na tešku kušnju nakon 1918., ali danas bi mogao biti čak još i optimističniji s obzirom na računala, internet, možda dvosmjernu televiziju i slične komunikacijske alate.

Međutim, Lenjin je zajedno s Marxom prezirno odbacio „slobodnu državu". S odobravanjem je citirao Engelsa koji je primijetio kako do slobode dolazi kada „država kao takva prestane postojati" (IP 185). Nema sumnje, nakon iskustava s Hitlerom, Staljinom, Pinochetom, Pol Potom i dosta drugih u stoljeću nakon *Države i revolucije*, čak bi se i marksisti trebali latiti dopuna tog vrlo općenitog i *longue durée* stava, počevši od Lenjinovih kasnijih dopuna.

2.2. Revolucionarna praksa, od 1918. nadalje

Ubrzo nakon Oktobarske revolucije 1917., Lenjin je sa sve većom zebnjom počeo primjećivati kako je potreban, i brzo rastući, državni aparat sklon ponašati se na način nespojiv s revolucionarnim horizontom. Posebno, iako je priznao i snažno naglašavao potrebu za centralizacijom svih napora kako bi revolucija preživjela, oštro se obrušavao na *de facto* obespravljenost sovjeta radnih ljudi, koji su u teoriji trebali voditi novu zemlju od dna do vrha kao stvarni nosioci vlasti ili diktatori. Na njegov poticaj, a vjerojatno i uz znatniju podršku kadrova na pozicijama a još i više običnih kadrova partije, donesene su mnoge navodno obvezatne odluke kongresâ Ruske Komunističke partije i njenih vodećih tijela – ali su zatim u praksi zanemarivane. „Partijski centar općenito je naginjao birokratizaciji – što će kasnije pojačati njen 'monolitni' značaj… *To je bio proces transformacije političke partije u državni aparat*". (Lewin, *Lenin's* 126, potcrtao DS, usp. također 22-23) Lenjin se žestoko borio protiv „metamorfoze sovjeta u državne organizacije" (IP 361), istaknuvši kako takav ujedinjeni partijsko-državni aparat dobiva samostalan i dominantan zamah, ali je, uza sve svoje česte osude, priznao kako nadohvat ruke nema lijeka za to zlo.[5]

Od samog početka 1918., na 7. kongresu RKP i u borbi protiv financijskog sloma, Lenjin je primijetio da državna vlast kako je tada bila ustrojena nije istinski proleterska nego ju obnaša avangardna partija, tako da je potrebno „štititi materijalne i duhovne interese… proletarijata od te iste državne vlasti", a tu je ulogu uglavnom dodijelio sindikatima (CW 32: 20-24, B 1: 98-99). U svom važnom govoru na 8. kongresu RKP iz 1919. (CW 29: 182-83, B 1: 330), Lenjin je s pravom spario „birokratski otklon" ili „birokratizam" s nepostojanjem „masovnog sudjelovanja odozdo u sovjetskoj vlasti", što je pripisao infiltraciji nezaobilaznih carističkih i „buržoasko-eksploatatorskih" stručnjaka, i žalio se kako na nisku razinu njihovih sposobnosti tako i na nedostatak „obrazovanih snaga" koje bi omogućile da ih se izbaci (IP 431 i 432). Otklon ili devijacija (*uklon*) znači, u imaginativnoj geografiji ovog diskursa, ozbiljan zaokret u pogrešnom smjeru, koji se ipak još uvijek može ispraviti (dijagnoza što ju je Trocki dao u progonstvu temelji se na tom

[5] Godine 1951. Boris Kidrič, najbolji teoretičar jugoslavenske KP, istaknuo je kako je, poslije Oktobarske revolucije, „[o]tpočela… velika Lenjinova drama njegovih neprestanih sukoba s birokratizmom, kome objektivno nije bio u stanju da posiječe korijene, nego ih je morao, upravo kao revolucionar i marksist na jednoj strani suzbijati, a na drugoj – u danoj situaciji – i sâm jačati, a ta se drama za ruske revolucionare završila bezuvjetno tragično" (140-41).

Treba spomenuti da je, u doba masovne organizacije, birokracija već 1891. brojala 0.75 milijuna ljudi u SAD-u, 1.5 milijuna u Francuskoj i 1 milijun u Ujedinjenom Kraljevstvu (Bukharin i Preobrazhensky 183), a te su brojke strahovito porasle u svim većim državama do Prvog svjetskog rata, a posebno tokom rata i kasnije.

pojmu). Partijski program usvojen na tom kongresu posvetio je odlomak „borbi za potpuno iskorjenjivanje tog zla", u tri točke: „1. Svaki član sovjeta mora preuzeti neki konkretan posao u administrativnoj službi." 2. Valja vršiti stalnu rotaciju kadrova koji obavljaju takve poslove. „3. Čitavo radno stanovništvo mora se navesti na to da se postupno izmjenjuje na poslovima u administrativnoj službi." (u Bukharin i Preobrazhensky 383)

Međutim, kako je građanski rat rusku radničku klasu praktički smrvio, i smanjio broj stanovnika Moskve za polovicu i Petrograda za dvije trećine, sredinom 1920-e polako se javljaju novi naglasci. Lenjin je dao da se u jednoj značajnoj sovjetskoj instituciji provede povjerljiva anketa: od 1.500 službenika, 900 je došlo iz stare inteligencije, 250 iz radničke klase, a oko 300 iz redova negdašnje buržoazije, zemljoposjednika, klera ili visokih carističkih dužnosnika (Lewin, *Storia* 227-28). Na 9. kongresu RKP, Lenjin je odvažno ponovio kako sovjetska država nije proleterska, nego država radnika i seljaka s birokratskim iskrivljenjem. U knjižici protiv „ljevičarskog" komunizma potcrtao je da „ljudski materijal što ga je proizveo kapitalizam", uključujući proletere, uvozi „vlastite malograđanske predrasude" u administraciju i u komunističku partiju: „Među sovjetskim inženjerima, među sovjetskim učilacima, među povlaštenim tj. najkvalificiranijim… <u>*radnicima*</u> u sovjetskim tvornicama, vidimo da se uvijek iznova ponovno rađaju sve negativne osobine buržuja [karijerizam, vulgarna malograđanska rutina, nacionalni šovinizam, itd.]" (IP 623-24). Krajem 1920-ih, potsjetio je na svoj radikalni antidržavni prijedlog iz 1917. izjavivši: „Zadatak je sovjetske vlade potpuno uništiti staru aparaturu države, onako kako je uništena u Oktobarskoj revoluciji, i prenijeti vlast na sovjete" (CW 31: 421, B 1: 331).

Stoga, kada je, u „O porezu u naturi" iz svibnja 1921. upitao gdje su ekonomski korijeni birokracije, nije našao pravog odgovora, osim što je upro prstom u pretkapitalističku seljačku žabokrečinu, ekonomski slom i ozbiljan manjak znanja i vještina na području kulture (IP 701-02 i 705; CW 32: 335ff.). Ili, tri mjeseca kasnije, u „trivijalnu svakidašnjicu (*obydenščina*) ekonomike u zemlji maloposjednika… i elementarnu malograđansku stihiju koja nas okružuje poput zraka i silovito prodire u redove proletarijata" (IP 722-23).

Siječnja 1922. njegove teze o novoj ulozi sindikata prepoznale su postojeću vlast kao „prelazan tip proleterske države" u kojoj se mora voditi proleterska klasna borba, uključujući štrajkove, kako protiv kapitalističkih apetita tako i protiv „svih preživjelih ostataka starog kapitalističkog sustava u državnim uredima" (CW 33: 187; B 1: 330); bez obzira na staru, donekle previše pojednostavljenu oznaku „kapitalistički sustav", to je značilo da je klasni neprijatelj sada dijelom unutar državnog aparata! Cijele te godine,

gorkim se prezirom obrušavao na „sovjetskog birokrata". Tako je u pismu Sheinmanu iz veljače 1922. jetko primijetio: „U ovom trenutku Državna banka je birokratska igra moći. Eto ti istine, ako ne želiš slušati slatke komunističko-službene laži (kojima te kao visokog mandarina svi šopaju), nego čuti *istinu*. A ako ne želiš pogledati tu istinu otvorenih očiju, kroz svo to komunističko laganje, onda si čovjek koji je u naponu svoje snage stradao u močvari službenih laži." (CW 36: 567) A u svom je izvještaju 11. kongresu RKP iz ožujka naglasio kako su ekonomske opasnosti mnogo veće nego one vojne iz prošlosti, „jer problem leži u nama samima… Taj se problem sastoji u činjenici da ne želimo priznati tu neugodnu istinu koja nam se nameće, ne želimo se dovesti u neugodan položaj koji je ipak nezaobilazan: *iznova početi učiti*." Zaključio je primjerom moskovskih komunista u administraciji, upitavši upravljaju li oni birokratskim aparatom za koji su odgovorni: „Istini za volju, ne upravljaju, nego se njima upravlja" (IP 765 i 774, potcrtao DS).

Lenjin je skicirao dva međusobno potkrepljujuća objašnjenja te opasnosti, koja je za njega bila *al pari* stranoj opsadi i unutrašnjoj sitnoj buržoaziji (uglavnom seljačkoj). Jedno je kulturna zaostalost, a drugo zaostaci carističke prošlosti. Na kraju 1922., u svom obraćanju 4. kongresu Kominterne, uglavnom je poistovjetio boljševički „državni aparat" sa starim carističkim:

> „Sada imamo golemu vojsku državnih službenika, ali nemamo dovoljno obrazovanih snaga koje bi ih zaista kontrolirale. U praksi se često događa da, ovdje na vrhu, gdje obnašamo političku vlast, aparat još kako-tako i funkcionira, ali ispod toga, državni službenici imaju diskreciono pravo odlučivanja i često ga koriste kako bi poništili naše mjere…" (IP 805, CW 33: 428-29, vidi također CW 36: 605-06; B 1: 330-31, i B 1: 490-93)

No, još i dalje, počeo se žaliti na to da su se i sam prisilni aparat navodno proleterske diktature i njegovi članovi iz jezgre KP preobrazili zbog obnašanja vlasti u surovim uvjetima ekonomskog sloma i građanskog rata iz 1917.-21. Najbolji suvremeni kratki pristup Lenjinu zaključuje kako je „novi neprijatelj dobio… gorko ironičnu etiketu: 'sovjetski birokrat'", i da je on razlog te ozbiljne devolucije našao u „kulturnom deficitu proletarijata i (još više) naroda", pod čime je mislio na „pismenost, temeljne navike organiziranja i druge osnovne vještine moderne 'civilizacije'" (Lih, *Lenin* 182-83). U raspravi o emigrantskim krugovima koji su držali da se sovjetska vlast kotrlja prema buržoaskoj, on je na 11. kongresu RKP čak upozorio: „Treba reći otvoreno, takve stvari su moguće… Borba s kapitalističkim društvom postala je sto puta ogorčenija i opasnija, jer mi ne vidimo uvijek jasno gde je pred nama neprijatelj i tko je naš prijatelj." (IP 773; DIR 251-252) Lenjin se

dakle, prije bolesti koja ga je onesposobila i smrti, kolebljivo približio kritici Rose Luxemburg iz 1918. o ruskoj revoluciji (koju je podržavala) kao previše jakobinskoj i diktatorskoj u buržoaskom smislu, tako da, na kraju, uza sve slabiju vitalnost sovjeta i drugih javnih ili plebejskih institucija, „birokracija ostaje jedini aktivni element" (Luxemburg 47).

Ovdje nisam nastojao dati uravnoteženu procjenu Lenjinove teorije, posebno iz faze njegove emigracije i ilegalnog rada s vrhuncem u *Državi i revoluciji*, jer mi je glavni cilj identificirati dijelove koji će ostati dio tradicije kako je posredovana kroz staljinizam i predana jugoslavenskoj KP. Činjenica je da su ozbiljne ekonomske a i političke teškoće navele Lenjina da se vrati oslanjanju na državnu vlast, koliko god njena stvarna klasna baza bila ograničena. Posebno, zabrana frakcija u RKP na njenom 10. kongresu iz 1921. (mada je izvorno bila privremena) pokazala se kao ozbiljna pogreška koja je otvorila vrata skliznuću u staljinističku autokraciju. Retroaktivno, bilo bi pravično primijetiti da Lenjin još nije bio svjestan opasnosti, nego samo prednosti, monolitizma. Nadalje, njegova strahovanja iz 1922. da bi otvoreni raskol u vođstvu mogao prouzročiti raspad KP značila su da je borbu vodio tajno i isključivo unutar Politbiroa (Trocki će dugo postupati isto tako). Prema tomu, Marxova ideja o radikalno antidržavnom ustrojstvu po uzoru na Parišku komunu koje osigurava „sredinu u kojoj se različite faze klasne borbe mogu odviti na najracionalniji i najčovječniji način" time što „ona započinje *oslobađanje rada*... tako što dokida neproduktivan i škodljiv rad državnih parazita" (*On the Paris* 149-50), nakon 1922. nestala je s dnevnog reda SSSR-a.

Tradicija koja je iz toga proizašla nastala je kao rezultat akrobacija samog Staljina, koji se našao u škripcu što se tiče pristupa prema Lenjinovoj baštini (vidi odličan odlomak u Kidrič 153-54). S jedne strane, s obzirom na neprolazan ugled, kod kuće i u inozemstvu, osnivača partije i države, svakako je morao nastaviti promicati Lenjinov rad. Zaogrnuo se plaštem njegovog vjernog učenika i zapravo tek nastavljača; ostali, od Trockog i Buharina nadalje, ubijeni su, Staljin je prešutno dijelom prisvojio njihov rad i u cijelosti ih izbrisao iz službene doktrine. Nadalje, kod Lenjina su se mogli naći poveći pasusi, počevši od teorije i osnivanja partije a s vrhuncem u njegovom ustrajanju na snažnoj centralnoj državi, koji su se mogli, uz odgovarajuću ekstrapolaciju iz izvorne situacije i pogrešno tumačenje, primijeniti u staljinističkoj vulgati. S druge strane, neki njegovi radovi nisu se nikako uklapali pa su podvrgnuti raznoraznim falsifikacijskim intervencijama, od niza očitih zataškavanja (usp. Medvedev 556), kao u slučaju njegovog antistaljinističkog „Testamenta", do uredničkih trikova, primjerice zamagljivanja horizonta opsežnih bilješki o Hegelu, koje su naglašavale kako protur-

ječnost caruje u svakom procesu a konačan pobjednički sklad ne postoji, dodavanjem nekih drugih nevažnih napisa o raznim filozofima, tako da se knjiga tada mogla nasloviti *Filozofske bilješke*, a ne *Bilješke o Hegelu* ili *Bilješke o dijalektici*. Najvažnije jest da su neprikladni radovi gurnuti u drugi plan, uređivani kasno i u maloj nakladi, i izbrisani iz svih službenih nastavnih planova komunističkih partija kako SSSR-a tako Treće internacionale. Karakteristično, u *Kratkom tečaju povijesti SKP*/b/ – koji je takoreći, zajedno sa Staljinovim *Pitanjima lenjinizma,* bio Novi zavjet svjetskog komunističkog pokreta – sva su glavna Lenjinova djela komentirana, osim *Države i revolucije*!

Međutim, u tim složenim vrludanjima, uz Lenjina „hladne struje", kakav je prevladavao nakon 1918. i mogao se iskoristiti za svrhe staljinizma, ostala je neizbrisiva jezgra s horizontom radikalne demokracije sovjeta koja je bila objavljena u prvih deset godina SSSR-a i nije se mogla odjednom samo tako neskriveno cenzurirati. Pronicljivom i zainteresiranom čitaocu, kao u jugoslavenskim raspravama iza 1948. (prevod *Države i revolucije* ondje je objavljen zimi 1947.-48.), taj Lenjinov „topli" horizont svjedočio je o tome koliko se on razlikovao od službenog, grubo hijerarhijskog staljinizma ne samo kakvoćom svojih tekstova nego i oslobodilačkim, plebejskim marksizmom.

3. Staljinov prikriveni termidor

U ovom ću odlomku pratiti razvoj događaja u SSSR-u otprilike od 1922. do 1929., kad je staljinistički društveni ustroj, bez obzira na sve naknadne potrese na selu i u višim ešalonima, već poprimio svoj trajni oblik.

Strahovito okrutan građanski rat

> „izazvao je duboku traumu u povijesti boljševizma i komunizma... Građanski je rat bio trijumf najužasnijeg i najprimitivnijeg nasilja oružja i ljudi, očita suprotnost temeljnim idejama iz Oktobarske revolucije, a održao je na životu upravo ono što su te ideje trebale zauvijek pokopati... Jedva izvukavši živu glavu iz te strašne kušnje, KP je iz nje izašla iscrpljena, sovjeti su ispražnjeni, radnička klasa iz dviju revolucija iz 1917. bila je raspršena. I jasno se pokazao jaz između pokreta odozdo i desetkovanih i birokratiziranih avangardi; revolucionarnu disciplinu uglavnom je zamijenio ratni mentalitet, nasušna nužda, korupcija." (Cortesi 303-04).

KP i državni aparat postajali su sve snažniji da bi se mogli nositi s golemim zahtjevima rata i popratnog ekonomskog kraha. Na primjer, u de-

set mjeseci između travnja 1920. i veljače 1921., *Učraspred*, neizabrano tijelo koje je raspoređivalo članove KP na sve važne zadaće, postavilo je 40.000 ljudi u značajna tijela (B 1: 304, citat iz Shapiro 253). Staljin je izabran za generalnog sekretara Centralnog komiteta KP (dalje CK) u ožujku 1922. i, dok je Lenjin bio bolestan, latio se sveobuhvatne reorganizacije partije i sovjetskog državnog aparata odozgo prema dolje, pri čemu ih je praktički objedinio i strahovito povećao te ih strogo podvrgnuo – ne CK-u ni njegovom izabranom Organizacijskom birou, nego izravno Sekretarijatu. Ovlasti i materijalne povlastice članova aparata time su ogromno porasle i postale snažan poticaj za klijentelizam: u usporedbi s prosječnom mjesečnom plaćom od sedam rublji, uveden je službeni minimum od 30 rublji, dok su članovi CK dobivali 43 rublje; uz stimulaciju od 50% za funkcionere KP s troćlanom obitelji, i još 50% za izvanredni rad, životni standard najnižeg aparatčika (profesionalnog funkcionera KP) bio je, po mom računu, osam puta veći od prosjeka. Svi su oni isto tako imali besplatan stan, odjeću, zdravstvenu skrb i, što se tiše viših ešalona, prevoz (što će se na kraju pretvoriti u službene limuzine). Povrh svega toga, u periodima nestašice, takvi su funkcioneri redovito dobivali primanja u naturi u obliku mesa, šećera, riže, čaja, cigareta itd. Kriterij, kako ga je formulirao Staljin na 12. kongresu g. 1923., bio je birati kadrove tako da „mjesta zauzmu ljudi sposobni slijediti [partijsku] liniju"; uz taj novi staljinistički šibolet još je važnija postala Staljinova opsesivna krilatica „monolitizma", koji je uzveličan u ključnom govoru o industrijalizaciji iz 1928. (B 2: 539) i potpuno razvijen 1931., kada ga je ostvario uklonivši otvorene i dosta snažne unutarpartijske struje. Do 1923., broj funkcionera što ih je plaćao Sekretarijat premašio je 20.000, uz još 40.000 zaposlenih kao „tehničko osoblje" koji su također dobivali posebna primanja (KP je tada imala 400.000 članova).[6] Možda je jednako važno to što su „instruktori CK" u provincijskim komitetima KP dobili gotovo neograničene ovlasti upravljanja radom tih tijela i izborima za njih, tako da je do te godine oko polovina provincijskih sekretara već birana po „preporuci" Sekretarijata. Lenjinova idealna praksa demokracije odozdo prema gore tako je izbrisana, sovjeti su iza 1921. bili praktički nemoćni, a izbori u KP u većini važnih slučajeva – a kasnije u svim slučajevima – unaprijed namješteni (svi podaci iz ovog pasusa preuzeti su iz Podsheldolkina).

Dok se Staljin uspinjao do položaja moći, njegovi su se pozivi na „rekonstrukciju državnog aparata" kretali u rasponu od ritualnih ponavljanja Lenjinovih navoda do bezbolnih poziva da „aparat učinimo pouzdanim i

[6] U to vrijeme, Trocki je počeo govoriti o opasnosti „birokratske degeneracije", koja je poslije postala njegova središnja dijagnoza; u egzilu, vladajuću birokraciju zvao je kastom, a ne klasom, a na kraju je priznao da je to neprecizan termin (usp. Bongiovanni ur. 309). Koliko god da je taj pionirski – premda po meni nedovoljan – uvid bio važan, on je izbrisan iz staljinističke tradicije pa se stoga njime ovdje neću baviti.

poštenim, jednostavnim i jeftinim" (B 2: 367-68). U govoru na 8. kongresu Saveza komunističke omladine, Staljin je pozvao na masovnu kontrolu odozdo, posebno protiv „novih birokrata,… i konačno, komunističkih birokrata" i na partijsku „nemilosrdnu borbu protiv birokracije" (B 2: 224-26). Šesnaesta konferencija KP iz travnja 1929. čak je na dnevni red stavila „borbu protiv birokracije" i donijela rezoluciju u kojoj se kritizira „birokratsko izopačenje državne aparature" i traži da se ta aparatura popravi kako bi se ostvario Petogodišnji plan, pri čemu se naglašava „precizno izvršavanje zadaća od strane svake karike u lancu" i „nadvladavanje inercije, nepotrebne papirologije, birokratskog zataškavanja, međusobnog 'pokrivanja' i ravnodušnosti prema potrebama radnog naroda" (B 2: 435-36). Tu je temu uskoro pokopala kontraofenziva srednjeg rukovodstva (B 2: 230), iako će se ona s vremena na vrijeme vraćati. Zbunjujuće je to što su Staljinove čistke, a kasnije i opetovani policijski progoni, s vremena na vrijeme zahvaćali i birokraciju, vjerojatno zato što u njoj još uvijek bilo dosta ljudi iz Lenjinovog vremena, a i zato što se nijedna skupina nije smjela osjećati sigurnom (Lewin, „Alle prese" 32-33). Situaciju dobro opisuje anegdota koja pokazuje što je Brecht mislio o tome: zauzeo je pokajnički stav, zaškiljio, i rekao (utjelovljujući državu), „Znam da moram odumrijeti…" Međutim, Staljinovo najdraže sredstvo, sve veće nasilje države, uvelo je novu doktrinu „jačanja klasne borbe" koja je opravdavala strahovito okrutne i obuhvatne represije: najavljena je u govoru iz srpnja 1928. (vidi Davies 598-99), ponovljena 1933., a konačno je 1939., nakon što je ostvario potpunu pobjedu, prerasla u neuvijeno odricanje od „trulog" antidržavnog aksioma Marxa i Engelsa (vidi McNeal 62).

Unatoč raznim oscilacijama i manevrima, birokracija je stoga u staljinizmu prvenstveno označavala ono što priječi centralizaciju, širenje i neometan rad oligarhijske i despotske državne aparature, naime, nepotrebnu papirologiju ili, kako to kažu Francuzi, *la paperasserie*, i to je ostalo njeno službeno značenje sve do kraja sovjetskog režima. Termin je ipak ostao koristan ne samo kao discipliniranje podređenih unutar aparata nego i kao mig kojim se radnicima i seljacima davalo do znanja da je vrh svjestan njihove potlačenosti i da radi protiv njenih uzročnika. No pomno se pazilo da „kulturno i tehnički zaostale" mase ne bi dobile previše prostora i da im se nikad ne dozvole objedinjenja, osim u obliku pokreta za „socijalističko natjecanje" i stahanovsku radnu produktivnost. Istina, Buharinu je 1929. još uvijek bilo dozvoljeno kritizirati prošireni državni aparat, koji je povezivao sa sve većim pritiskom na seljake, i pozvati na „sve moguće oblike udruživanja radnog naroda tako da se, pod svaku cijenu, izbjegne birokratizacija". Kako je sve to ovisilo o ulozi Boljševičke partije, na nišan je uzeo i njenu

slijepu disciplinu, opominjući članove, u duhu kritične Lenjinove tradicije, „da nijednoj riječi ne vjeruju naslijepo… ne izgovore nijednu riječ protiv svoje savjesti". No bio je to labuđi pjev izvorne linije od Marxa do Lenjina: Buharina će staljinisti ubrzo optužiti da se klanja „zaostalosti i nezadovoljstvu masa" i ne poštuje nužnu „željeznu disciplinu" u partiji (B 2: 424 i 486, Cohen 304), i konačno ga utišati.

Uvid u sastav KP mogao bi dati još jedan grubi indikator za birokraciju. Po popisu iz 1927., SKP/b/ imala je milijun članova, od čega su „uredski radnici i drugi" – ti drugi uglavnom su bili studenti – činili 60% u odnosu na 30% radnika (B 2: 334-35 i 350-51). Istina, kasnije je započeta velika kampanja za „radničku" većinu u partiji, ali definicije društvenog porijekla bile su maglovite i uglavnom su se temeljile na neprovjerenim izjavama članova koji su imali itekako dobar razlog pozvati se na plemenito porijeklo iz radničke klase. Izgleda da je članstvo u KP u većini slučajeva bilo u personalnoj uniji sa službeničkim ili „birokratskim" mjestom i funkcijom. Birokracija je prerasla u „društveni sloj koji je živio drukčijim životom od radnika u tvornicama i na poljima, prisvajao si povlastice i bio nesvjestan stvarnih problema s kojima su se mase suočavale" (B 2: 336). Prema popisu stanovništva SSSR-a iz 1939., država je zapošljavala, uključujući obitelji, 14 milijuna administrativnih radnika ili profesionalaca, 3.5 puta više – deset milijuna više – nego 1926. (McNeal 59-60). U to vrijeme, kako je tvrdio Staljin, među gotovo 3.5 milijuna članova KP bilo je tri do četiri tisuće „najviših" vođa ili rukovodilaca, 30-40.000 srednjih i 100.000 članova „nižeg partijskog vođstva" (McNeal 46; prve dvije skupine najčešće su nazivali *krupnyi gosudarstvennyi deiatel'* i *otvet-rabotnik* – Lewin, „Alle prese" 32).

Stoga i ne čudi previše što u tako zaostalom SSSR-u Staljinovom smjeru nije manjkala masovna podrška u partiji i u zemlji, uključujući rekonstituirane industrijske radnike (kojih je 8% bilo učlanjeno u KP – vidi B 2: 338-40). Njegova se privlačnost isprva zasnivala na stabilnosti, skromnom ali očitom rastu životnog standarda u usporedbi s godinama kraha, žudnji za mirom jednoga naroda koji je proživio sedam godina međunarodnog i građanskog rata, a kasnije na interesima nove vladajuće klase SSSR-a u izgradnji „socijalizma u jednoj zemlji" (naime, industrijalizaciji i modernizaciji koje bi očuvale postojeću oligarhiju). Društveni sustav zrelog staljinizma od 1930-ih nadalje bio je „hijerarhija, ali s brojnim prilikama za uzlaznu mobilnost" (McNeal 57). Cijena za to postat će vrlo visoka: počelo je „konfiskacijom *sine die* osnovnih sloboda političkog izražavanja, okupljanja, znanja, putovanja, slobodne egzistencijalne pustolovine" (Cortesi 725) kao i štrajka, a završilo masovnim ubojstvima i/ili utamničenjima čitavih društvenih skupina. Politički, sustav je uključivao uspon vladajućeg sloja

ili klase koja više nije bila u povratnoj sprezi s masama: što se tiče seljaka, taj rascjep postojao je još od Oktobarske revolucije, mada ga je ublažavalo, prvo, što je Lenjinova struja ustrajno štitila njihove interese, a drugo, njihov monopol na proizvodnju hrane; što se tiče industrijske radničke klase, rascjep je nastupio uglavnom nakon što je rekonstituirana tokom, ugrubo, pet godina poslije Lenjinove smrti, nakon što je stara revolucionarna jezgra desetkovana, a radnički su članovi partije „vrlo brzo apsorbirani u razne aparate, tako da su napustili radničku klasu" (B 2: 517). Ekonomski, temeljio se na brzoj industrijalizaciji i oskudici potrošačke robe. Kako je Trocki satirično napomenuo:

> „Temelj birokratske vladavine je društvo koje oskudijeva potrošačkom robom, uz borbu sviju protiv svih koja iz toga proizlazi. Kad u trgovini ima dovoljno robe, kupci mogu doći kad god požele. Kad ima malo robe u dućanu, kupci su prisiljeni čekati u redu. Kad su ti redovi vrlo dugački, treba poslati policajca da održava red. To je početna točka moći sovjetske birokracije. Ona „zna" tko će nešto dobiti, a tko mora čekati." (*Revolution*, ch05.htm)

To je značilo da je odnos minimalnog i maksimalnog dohotka od 1:5 iz 1919. g. porastao na između 1:10 i 1:25 u 1930-ima (Nove 212, Bettelheim, *Planification* 62), ne računajući aparat na vrhu, dok je 1950. bio 1:40. Na vrhuncu tog kasnog staljinizma, materijalne povlastice birokracije, povrh onih vezanih za autoritet i prestiž, bile su goleme: ljudi s vrha (uključujući privilegirane umjetnike) mogli su se koristiti posebnim tajnim trgovinama s robom koja je inače bila nedostupna: najniži birokrati morali su plaćati za nju, srednji su plaćali samo pola, dok su gornji ešaloni imali pravo uzimati robu bez ograničenja (Mandel 8). Nasuprot tomu, životni standard posebno radnika podlijegao je, od početka petogodišnjih planova, oštrim rezovima u korist državne akumulacije, samo dijelom zbog velikog priljeva u gradove i industrije (vidi Cliff ch04-a.htm#s0). Što se tiče inteligencije, kad je Gorki nagovarao Lenjina da uspostavi savez radnika s intelektualcima, priča se da je Lenjin odgovorio: „To ti uopće nije loša ideja. Reci inteligenciji da bi nam se trebala pridružiti." (Fischer 1: 415) No većina je ostala neprijateljski nastrojena; snažno kreativna humanistička manjina koja se jest uključila bila je tek tolerirana periferija, od kraja 1920-ih podvrgnuta snažnom nadzoru birokratskih organizacija, a zatim velikim dijelom pogubljena 1930-ih. Međutim, prirodne znanosti i shematizirani obrazovni sustav snažno su promicani počevši od prvih petogodišnjih planova. Nova, servilna intelektualna klasa postala je podređena administrativna i tehnička elita (Staljin ju je, kao i obično, zvao „sloj" – McNeal 58).

U ovoj složenoj degeneraciji, državni aparat prerastao je u glavnu polugu vlasti; odvojen od masa, „boljševizam je stekao društvenu bazu koju nije želio i koju nije odmah prepoznao: birokraciju" (Lewin, *Storia* 114). Što je KP Sovjetskog Saveza, upitao je Tito u svojoj najžešćoj disidentskoj fazi, 1949.-53.? Njenih pet milijuna članova čini samo policija, vojska i administrativni državni aparat: „ona ni na koji način ne predstavlja mase radnika i seljaka" (Banerji, elektronička str. 8).

4. Da rezimiram drugi i treći odlomak o SSSR-u, poslužit ću se navodima iz dviju najvažnijih knjiga s tog područja.

Općeniti je zaključak Cortesijev rakurs, iz najboljeg i najbogatijeg prikaza do danas, po kojem je staljinski Termidor „oblikovao autokratsku državu, sve udaljeniju od revolucionarnih ideja 1917." (737).

O birokraciji konkretno, Bettelheim zaključuje:

> „ I Lenjin se služio izrazima „birokracija" i „birokratsko iskrivljenje", ali, a to je važno, nije se zadovoljio tim elementima analize ili opisa, nego ih je nastojao staviti u odnos s klasnim odnosima i klasnom borbom. Gotovo svim članovima KP, uključujući vođe, međutim, izrazi „birokracija" i „birokratsko iskrivljenje" služili su kao zamjene za klasnu analizu... Zbog toga, činilo se da borba protiv tih pojava nije prvenstveno stvar klasne borbe, nego da isključivo ovisi o razvoju proizvodnih snaga, obrazovanja ili represije." (B1: 516-17)

Citirana djela

Angenot, Marc. *L'utopie collectiviste.* Pariz: PUF, 1993.

Balibar, Etienne. *Sur la dictature du prolétariat*. Pariz: Maspero, 1976.

Banerji, Kalamalesh. „Interview with Marshal Tito". *Janata* 1/10/1950. www.marxists.org/history/etol/newspape/fi/vol11/no06/banerji.html

Bettelheim, Charles. *Class Struggles in the USSR*, 2 sv. Prev. B. Pearce. Hassocks: Harvester P, 1976 i 1978 [citirano kao B].

–. *La planification soviétique.* Paris: Rivière, 1945.

Bloch, Ernst. *Das Prinzip Hoffnung*, 2 sv. Frankfurt: Suhrkamp, 1959.

Bongiovanni, Bruno, ur. *L'antistalinismo di sinistra e la natura sociale dell'URSS*. Milano: Feltrinelli, 1975.

Bricianer, Serge, ur. i prev. *Pannekoek et les conseils ouvriers*. Pariz: EDi, 1969.

Brus, Wlodzimierz. *Socialist Ownership and Political Systems*. Prev. R.A Clarke. London i Boston: Routledge & Kegan Paul, 1975.

Bukharin, Nikolay, and **Evgeniy Preobrazhensky.** *The ABC of Communism.* Prev. E. i C. Paul. Ann Arbor: U Michigan P, 1966.

Cliff, Tony [Yigael Gluckstein]. *The Nature of Stalinist Russia*. www.marxists.org/archive/cliff/works/1948/stalruss/

Cohen, Stephen F. *Bukharin and the Bolshevik Revolution*. New York: Knopf, 1973.

Cortesi, Luigi. *Storia del comunismo da Utopia al Termidoro sovietico*. Roma: manifestolibri, 2010.

Davies, R.W. „Le scelte economiche dell'Urss", u E.J. Hobsbawm i dr., *Storia del marxismo*, sv. 3.1. Torino: Einaudi, 1980, 581-601.

Draper, Hal. *Karl Marx's Theory of Revolution*, sv. 3: *The „Dictatorship of the Proletariat".* New York: Monthly RP, 1986.

Fischer, Louis. *Das Leben Lenins*, 2 sv. München: dtv, 1970.

Kidrič, Boris. *Socijalizam i ekonomija*. Ur. V. Merhar. Zagreb: Globus, [1979].

Lenin, V.I. *Collected Works*, 4. izd. Moskva: FLPH, 1960-1970. [citirano kao CW]

–. *Država i revolucija,* u istoimenom zborniku [citiranom kao DIR], ur. D. Tasić. Prev. R. Čolaković. Beograd: BIGZ, 1979, 7-108.

–. *Izbrannye proizvedenija v dvuh tomah*, sv. 2. Moskva: Gosizdat političeskoj literatury, 1946. [citirano kao IP]

–. „Politički izveštaj CK RKP(b) na XI Kongresu RKP(b)". Prev. Z. Tkalec. DIR [vidi gore] 237-65.

Lewin, Moshe. „Alle prese con lo stalinismo", u E.J. Hobsbawm i dr., *Storia del marxismo*, sv. 3.2. Prev. E. Basaglia. Torino: Einaudi, 1981, 3-39.

–. *Lenin's Last Struggle.* Prev. A.M. Sheridan-Smith. London: Pluto P, 1975.

–. *Storia sociale dello stalinismo*. Ur. [i prev.?] A. Graziosi. Torino: Einaudi, 1988.

Lih, Lars T. *Lenin.* London: Reaktion, 2011.

–. *Lenin Rediscovered*. Leiden & Boston: Brill, 2006.

Luxemburg, Rosa. *The Russian Revolution*. New York: Worker's Age, 1940.

Mandel, Ernest. *On Bureaucracy: A Marxist Analysis*. London: IMG Publ., [1968].

Marx, Karl. *Works*, www.marxists.org/archive/marx/works/ [citirano kao WMAW].

–. *On the Paris Commune.* Moscow: Progress, 1971.

[–, i **Friedrich Engels**.] *The Marx-Engels Reader.* Ur. R.. Tucker. New York: Norton, 1972 [citirano kaoTucker ur.].

McNeal, Robert. „Le istituzioni della Russia di Stalin", u E.J. Hobsbawm i sr., *Storia del marxismo*, sv. 3.2. Prev. E. Basaglia. Torino: Einaudi, 1980, 39-68.

Medvedev, Roj A. „Il socialismo in un solo paese" u E.J. Hobsbawm i dr., *Storia del marxismo*, sv. 3.1. Torino: Einaudi, 1980, 550-80.

Nove, Alec. *An Economic History of the USSR*. Harmondsworth: Penguin, 1982.

Ossowski, Stanisław. *Struktura klasowa v społecznej świadomości*. Wròcław: Ossolineum, 1963 (citirano iz *Struttura di classe e coscienza sociale*. Prev. B. Bravo. Torino: Einaudi, 1966).

Podsheldolkin, Alexander. „The Origins of the Stalinist Bureaucracy". Prev. M. Jones. www.marxists.org/history/etol/revhist/supplem/podsheld.htm [oko 1989?].

Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948-1974*. London: Hurst, za R. Inst. for Int'l Affairs, 1977.

Shapiro, Leonard. *The Communist Party of the Soviet Union*, 2. izd. London: Methuen, 1970.

Sieyès, Emmanuel. *Qu'est-ce que le Tiers-état?* Paris: Flammarion, 2013.

Suvin, Darko. „From the Archeology of Marxism and Communism: Pt. 1 „Phases and Characteristics of Marxism/s" , Pt. 2 „ On the Concept and Role of the Communist Party: Prehistory and the Epoch of October Revolution". *Debatte* 21.2-3 (2013): 279-311, www.tandfonline.com/eprint/bTAsK6zweeEjtwYnMwVN/full.

Trotsky, Lev D. *The Revolution Betrayed.* www.marxists.org/archive/trotsky/1936/revbet/index.htm.

I.2.

1.2. DISKURS O BIROKRACIJI I DRŽAVNOJ VLASTI U POSTREVOLUCIONARNOJ JUGOSLAVIJI 1945.-72.[1]

Kako su oni koji su sebe smatrali posvećenima u stvari vlasti analizirali stanje, pitanje je koje spada u njeno proučavanje.

Moshe Lewin o sovjetskim 1920-ima, 1970-ih.

Problemi birokracije su problemi, dijelom administrativnog aparata, za plansko, administrativno i političko odlučivanje, itd., koje svako složeno moderno društvo mora posjedovati, a posebno društvo ekonomskog i društvenog planiranja i upravljanja.

Eric Hobsbawm, 1970-ih.

0. Uvod

Je li diskurs o birokraciji u FNRJ bio endogen ili egzogen: potaknut internim problemima ili sukobom s Kominformom, tj. s praksom SSSR-a? Najprimjerenijom hipotezom čini mi se da je ovdje termin „birokracija" najistaknutiji rezultat i znak slijevanja dvaju faktora. Prvi i osnovni je tinjajuća nelagoda koju su sve jače osjećali mnogi kadrovi KPJ, a ponajviše oni vrhovni, kad su njihove revolucionarno-demokratske pobude i ideali stali nestajati u praksi vladanja koja je često nametala despotske oblike zapovijedanja, i to ne samo protiv razvlaštene buržoazije nego i protiv seljaštva, dakle njihove masovne ratne baze, koje je moralo milom ili silom hraniti rastuće potrebe sela i grada. Drugi i poticajni sukob je onaj s neprihvatljivom praksom SSSR-a, utemeljenom na totalnom potčinjavanju odozgo na dolje a nametanom od njene vlade i izaslanika na sve raspoložive načine, koja je za svega tri godine dovela do otvorenog pokušaja razvlaštenja jugoslavenske partije i revolucionarne vlasti u rezoluciji Kominforma g. 1948. Taj je sukob „'rehabilitirao' samoupravne i demokratske oblike iznikle za vrijeme

[1] CK stoji za Centralni komitet; KP, partija *tout court* ili Partija s majuskulom za komunističku partiju.

revolucije" (Kardelj, *R* 241), te je ne samo ubrzao samo-otrežnjavanje važnog dijela KP, i opet prvenstveno vrhova, nego im je preko Lenjina i Staljina dao i termin „birokracija", sa svim njegovim prednostima i zamkama.

Do suda o pojmu i terminu birokracije doći ću na kraju, no zaključak je prvog dijela ovog eseja da on može pokrivati heterogeno polje negativnih držanja – Brechtov *Haltung* ili Bourdieuov *habitus* – u postrevolucionarnoj vlasti, koje seže od neefikasnosti i slabog razumijevanja stvarnosti van činovničkih ureda (Staljin) do rasta posebne „kaste" kao stupa vlasti (Marx), a onda i do početnih sumnji da se tu radi o sve više kontrarevolucionarnoj klasi koja je uzurpirala raspolaganje s viškom rada (pionir je tu bio Trocki, a u Jugoslaviji se ti stavovi protežu od Kidriča i Djilasa do Praksisovaca). To je dakle svojevrsni *portmanteau word* (Lewis Carroll) u širem smislu riječi, u koji se slijevaju razna značenja, a čija je negativnost simetrična pozitivnosti dijametralno suprotnog pola i polja pučke demokracije.

Zaista, koji su drugi kratki termini podesni za širu diskusiju u to vrijeme bili dostupni? „Hegemonija" je bila suviše blaga za staljinističke strahote koje treba artikulirati, a koje je Kidrič jednom okarakterizirao kao „najperfidniju kontrarevoluciju koju do sada poznaje povijest" (141); možda nije beznačajno što se hegemoniju u dokumentima KPJ može naći kao glavnu karakteristiku, koliko znam, tek u referatu Rankovića, pristaše „čvrste ruke", na 3. plenumu CK KPJ (*Sednice* 513). „Diktatura" (naime proletarijata) bila je sasvim neupotrebljiva kao, prvo, Marxov i Lenjinov pozitivni pojam, drugo, u praksi NOB-a kao širokog „narodnog fronta" svih patriota potisnuta u pozadinu, dakle teoretski sasvim nerazrađena, a treće, standardna buržoaska zamjerka svakom socijalizmu i komunizmu. A birokracija je termin koji su baš zbog njegove dvosmislenosti mogli prihvatiti kako ¾ ideološki (mada ne praktični) staljinisti, kakvi su prvu godinu-dvije nakon prekida još bili skoro svi rukovodioci KPJ, tako i neprijatelji staljinizma koji su – kao Kidrič, Kardelj i Djilas, pa i Tito – dijelom počeli razmišljati, ako ne o Trockome (koji je ostao tabu u SFRJ do 1970-ih), a ono o radikalno demokratskom vidu Lenjina i Marxa, kakav su bili duboko osjetili u praksi oslobodilačkog rata 1941.45. Nakon njih, termin su u teoretskom osmišljavanju problema u društvenom sistemu prihvatile samostalne manje grupe, kao ona oko časopisa *Praxis,* a zatim i široki spektar drugih časopisa pa na koncu i knjiga. Međutim, stav i diskurs dviju glavnih grupacija, koje nazivam „partijsko-državnom" i „lojalnom opozicijom", bili su različiti. Stoga ću ovo istraživanje podijeliti na dva dijela.

Periodi razvoja Jugoslavije su otprilike 1945.-52., 1952.-65., 1966.-72. i 1972.-89. Početkom 1970-ih godina sve je uglavnom već bilo odlučeno, razvoja diskurzivno značajnih debata više nije bilo, nego je nastupio svojevr-

sni jugoslavenski „brežnjevizam", zastoj uza sve strmiji idejni i ekonomski nizlaz. Ne vidim kakvih bi daljnjih rasvjetljenja bilo u zadnjoj fazi pune degeneracije prije sloma, kad Jugoslavija sve više postaje učmala periferija kapitalističkog svjetskog sistema: spoznajna paradigma „birokracije" bila se iscrpla.

1. Partijsko-državni diskurs

Sva su se semantička i ideološka preispitivanja i revizije sve do negdje sredine 1950-ih godina odigravala isključivo unutar rukovodstava KPJ, jedine organizacije koja je *de facto* imala pravo javne i trajne diskusije o horizontima i vrijednostima revolucije, a usto su ih potaknuli isključivo njeni vrhovi. Kasnije su pak drugačiji, manje-više suprotstavljeni, stavovi „civilne sfere" javnog mišljenja bili snažno suodređeni dijalogom s diskursom rukovodstva. U tom je kontekstu bio neosporan aksiom da lenjinistička avangarda mora nakon oružane revolucije biti i nosilac brige o općim društvenim (tada državnim) interesima. Uza stalnu skrb za nezavisnost Jugoslavije, to je prvenstveno značilo angažman na industrijalizaciji i modernizaciji zemlje. Avangarda je trebala okupiti oko sebe sve „progresivne snage" u zemlji, a istovremeno ostati monolitna.

U ovom spektru pristupa najbolje su bili artikulirani stavovi Kidriča, Kardelja i Bakarića, te mi se čini uputno da ponajprije induktivno posegnem za izborom iz njih, uz kraće osvrte na Tita i Djilasa. Metodski, to znači da ću ovdje slijediti njihovu terminologiju i horizonte kako su se razvijali, ograničivši moja tumačenja na ona najnužnija, no dajući usput implicitno ili eksplicitno moju prvu ocjenu.

1.1. Boris Kidrič

Kidrič je bio zauzet teškim i zamršenim operativnim problemima jugoslavenske privrede mnogo više nego Kardelj, a umro je rano. Stoga je pisao o birokraciji manje od Kardelja, ali mi se njegov doprinos čini važnim po teoretskoj jasnoći i bogatstvu. Prva njegova značajnija izjava o „borbi protiv birokratizma" nalazi se u „Ekspozeu o reorganizaciji upravljanja privredom" s početka 1950., koji se odmah upustio u diferencijaciju gornja dva pola u semantičkom polju „birokracije i birokratizma". Sâm termin birokratizam već je signal da se tu radi o sistemu, a ne o pojedinačnim, pa ni grupnim lošim navikama, i rijetko se upotrebljavao u „hladnoj struji", kod pristaša „čvrste ruke". Osim toga, Kidrič izričito odbacuje „sekundarne pojave koje su u stvari posljedica birokratizma, kao na primjer sporo rješavanje akata,

gubljenje akata po ladicama, itd., itd. Ovdje se radi prije svega o *društvenoj pojavi birokratizma… u socijalizmu*", koja znači da „narodnu demokraciju, koja se temelji na širokoj ljudskoj inicijativi i svjesnoj suradnji što širih narodnih masa otpočinje zamjenjivati sve opsežnija i sve kompetentnija birokracija koja se ujedno sve više *izdvaja iz procesa proizvodnje i uzdiže iznad njega kao njegov tutor i parazit na njemu*" (59, potcrtao DS). Kidrič je dakle smjesta spojio politički s ekonomskim pristupom, te je, napustivši slabo diferenciranu organiku pričanja o „madežima" (Marx) i „izraslinama" na inače zdravom tijelu, prešao na vertikalnu dihotomiju i suprotstavljanje „procesa proizvodnje" (koji je po metonimiji radnički) s „tutorom" izvan i iznad tog procesa. „Parazit" je pak termin koji fiksira moment prelaza od organike na klasnu podjelu, jer je to „srednji termin" za organskog neprijatelja nespojivog s organizmom, a u marksizmu je preuzet od Saint-Simona i Adama Smitha za koje su svi „neproizvodni slojevi" ili klase paraziti (ali baš za Marxa to ne vrijedi, vidi Suvin 439-42). Malo dalje Kidrič to formulira ovako: „Radi se dakle o tome da on [aparat]… ne znači porast birokracije na štetu produktivnog stanovništva…" (65).

Kidrič je najjasnije formulirao polarizaciju između efektivne narodne demokracije iz partizanske tradicije i birokratizma, kakvu je prihvatio sav Politbiro CK KPJ (Kardelj, Tito i Djilas) jer im je spontano bila najbliža. U istome govoru, on uspostavlja tu antitezu kao igru nulte sume: „jačaju li pozicije istinske narodne demokratije u upravljanju državom i privredom [važna disjunkcija! DS] i opadaju li pozicije birokratizma, ili, naprotiv, jačaju i množe se" (60). Postulira se dakle frontalni sukob, analogan Marxovoj klasnoj borbi.

Nekoliko mjeseci kasnije, u govoru na zasjedanju Narodne skupštine, socijalistički demokratizam utjelovljen je u radničkim savjetima koji su se upravo zakonski uvodili. Povijest FNRJ podijeljena je na „prvi period državnog socijalizma", s težnjom ka porastu i birokratiziranju centralnog „upravnog aparata", a sada ulazi u drugi period kada se taj aparat osjetno smanjuje i od naredbodavca preobražava u „prvenstveno planske pripremne i analitičke funkcije. Pravo naređivanja u državnoj upravi privredom sve se više ograničava samo na one funkcionere koje neposredno postavljaju prezidiji narodnih skupština ili izvršni odbori narodnih odbora." Javlja se i važna kategorija *monopolizma*, koji za Kidriča uopće nije istovjetan s planskom privredom nego ga izvodi iz „slijepo[g] prakticističko[g] prihvaćanj[a] sovjetske prakse", a još dublje iz „monopolističkog kapitalizma… [što ga je sovjetski] birokratski centralizam doveo do vrhunca". On je ne samo politički najopasniji za socijalizam, nego i šteti kvaliteti, asortimanu i razvoju proizvodnje (sve 70, a o monopolizmu – osobito banaka! – usp. i 229). Pret-

postavljam da je ta kategorija posuđena iz Lenjinovog *Imperijalizma*, gdje igra važnu ulogu ne samo kao karakteristika ove faze nego i, posebno, kao izvor statike i truleži u ekonomiji. Stoga je Kidrič, kao glavni državni rukovodilac jugoslavenske privrede, najavio i „bitno ograničavanje budžetskog birokratskog centralizma u korist republičkih i samoupravnih budžeta kao i privrednih računa preduzeća…" (72).

Odmah g. 1951. Kidrič međutim već konstatira „tendenciju birokratiziranja radničkih savjeta" u vladinim „generalnim direkcijama" (115), a godinu kasnije istu pojavu „naročito [u državnom aparatu] u republikama i kotarima [koji] priželjkuje vraćanje na administrativne metode" (227), *te je „birokratsko upravljanje viškom rada" materijalna baza lokalnih šovinizama* (236, potcrtao DS). Stoga 1952. sažima novi privredni sistem FNRJ kao „dokončavanje… historijskog procesa borbe protiv monopola", protiv monopolizma kao dijametralne suprotnosti socijalističkoj demokraciji (198 i 200). Vjerovao je da je u FNRJ faza državnog monopola zaključena „prije nego što je ona mogla… prouzrokovati nastanak i jačanje birokratske kaste birokratizacijom nas samih" (205). U toj je vjeri potkrijepljen drastičnim ograničavanjima koje je na saveznoj razini neposredno provodio, tako da je po njegovoj ocjeni plaća najviših činovnika u poređenju s Kraljevinom Jugoslavijom bila razmjerno znatno manja, a plaća direktora fabrika iznosila je svega oko 1/3 (*Sednice* 619).

U eseju 5.1 pišem opširnije o teoretskom vrhuncu cijele ove faze, Kidričevim „Tezama o ekonomici prelaznog perioda" s kraja 1950., u kojima rezimira: kao što pokazuje primjer SSSR-a, „državni socijalizam" postaje, nakon prve nužnosti neposredno poslije revolucije, neizbježno povezan s „jačanjem i privilegiranjem birokracije kao društvenog parazita, gušenjem… socijalističke demokracije i općom degeneracijom sistema", te nastaje „restauracij[a] naročite vrste… obični monopolizam državno-kapitalističkog karaktera" (84). Nasuprot tome, „Teze" polaze od definicije „socijalističkog poduzeća… u sklopu socijalističke *robne razmjene*" (79, potcrtao DS). Već ovaj prvi korak predstavlja odlučan pojmovni proboj jer prvo, polazi induktivno od radnog kolektiva, nasuprot sovjetskom polaženju od saveznih ministarstava i njihovih grananja prema dolje, dakle polazi odozdo prema gore, a drugo, odlučno afirmira postojanje robne proizvodnje, što odbacuje sovjetski obrazac. Otada se redaju njegovi najoštriji napadi na „birokratsk[u] kontrarevolucij[u] i eksploatacij[u] radnog naroda", ostvarenu u SSSR-u a latentnu u dotadašnjem „birokratskosocijalističkom" [sic] načinu organizacije u FNRJ (119), kakva „antidijalektički… poriče da unutar samog socijalističkog sektora… nužno postoje suprotnosti i borba između… elemenata kapitalističke prošlosti i komunističke budućnosti" (128), te je

(u najjetkijoj izjavi) krajnja zaostalost Rusije pronašla „svoje ljude, ljude… prosječnog ili ispotprosječnog obrazovanja, veoma okretne jedino u intrigi, u organizaciji neograničenog gospodstva birokratske stihije i državnog monopola kao i u lažnom 'revolucionarnom' prikazivanju stvarne suštine procesa" (141). Za Jugoslaviju, država u prvoj fazi „nastupa u privredi kao vlasnik, doduše u ime društva radnih ljudi, ali ipak… kao sveobuhvatni i svemoćni privredni monopol kojim upravlja činovnički aparat" (136).

U „O nacrtima novih ekonomskih zakona" Kidrič se dovinuo do središnjeg pitanja, koje će kao bauk kružiti Jugoslavijom do kraja njenog postojanja. Optimistički je predvidio da ti zakoni rješavaju, „u korist neposrednih proizvođača…[koji] stvaraju višak rada" –

> „osnovno pitanje o mogućnosti ili nemogućnosti eksploatacije čovjeka čovjekom u ekonomsko-društvenom sistemu koji je izašao iz socijalističke revolucije, to jest pitanja tko upravlja viškom rada – a za tim se pitanjem prije ili kasnije javlja još sudbonosnije pitanje tko stvarno prisvaja višak rada…" (122)

Inspirirajući se Marxovom *Kritikom Gothskog programa* i Lenjinovim analizama iz 1918.-21., esej „O nekim teorijskim pitanjima našeg privrednog sistema" postulira da se u duboko proturječnim odnosima proizvodnje ocrtavaju *tri moguća razvoja:* klasično vraćanje unazad u kapitalizam, dosljedna socijalistička izgradnja pomoću brze industrijalizacije i proširivanja socijalističke demokracije, te birokratska tendencija; ova je posljednja okarakterizirana kao „državni oblik društvenog vlasništva (odnosno administrativni oblik upravljanja privredom)" (170-72). Uza sav optimizam, dobro je vidio

> „da je danas [sredinom 1951.] birokratizam ušao u glave [rukovodilaca KP] na terenu, a i po našim republičkim ministarstvima, proizvođačkim direkcijama, po raznim centralama u republikama, trgovinskim i drugim preduzećima po srezovima, itd. Dakle, tu ima začaurenog birokratskog otpora baš protiv onih naših novih mera u privredi koje vode do automatizma…"

– te je ovaj otpor identificirao kao bojazan od gubitka položaja u vlasti (*Sednice* 560-61). G. 1952., pred kraj svog života, Kidrič postavlja tezu da „ekonomsko društvena uloga [sovjetske birokratske kaste] potpuno nalikuje na ulogu kapitalističke klase", ako od nje zbog svoje svemoći nije i gora (230). Takva radikalnost bila je vrlo rijetka u FNRJ, a nakon pomirenja s Hruščovom g. 1957. potpuno je zaboravljena u vrhovima KPJ/SKJ.

Granica Kidričeve kratke putanje od svega četiri godine možda je dosegnuta tvrdnjom da, za razliku od „klasno-kastinske vladavine birokracije

[u SSSR-u]" (136), u nas „[s]ocijalistička robna razmjena svakako rađa interese suprotnosti, ali ne vodi neizbježno do klasnog antagonizma" (82-83). Ta je oprezna hipoteza po mom mišljenju bila na mjestu tih godina, ali se dvadesetak godina kasnije kod Kardelja i Bakarića pretvorila u sljepilo.

1.2. Milovan Djilas

Djilasovi neosporni talenti kao povijesnog pisca nisu uključivali političku taktiku ni teoriju. Njegova iskrena i velikodušna indignacija vidna je u stavu protiv monopola administrativnog aparata ili despotizma u praksi KPJ na terenu, a osobito u bješnjenju protiv „osvajačke i eksploatatorske prakse [SSSR-a]" te partijskog ideološkog monopola koji vodi k materijalnom i društvenom monopolizmu (*Sednice* 288-89, 559, 590-91). On je 1950. prvi nešto artikuliranije razmotrio „stvaranje privilegiranog birokratskog sloja, birokratskog centralizma" koji je pretvorio državu u SSSR-u u „snagu iznad društva" (*Borba* 19/3/1950, cit. u A. R. Johnson 101). Pri tom je kolebao između „krize socijalizma" i „kontrarevolucije posebnog tipa" koja dovodi do „državnog (ustvari kapitalističkog) vlasništva" (Djilas, *Savremene* 14-15, i usp. 16-24). Svjetsku mu je slavu u hladnom ratu donijelo njegovo isključenje iz SKJ i knjiga The *New Class,* prevedena na velik broj jezika kao antikomunistička propaganda. Treba mu odati priznanje ne samo za građansku smjelost i dosljednost uprkos dugotrajnim zatvorima, nego i kao pioniru radikalnog stava da je na vlasti u FNRJ nova klasa. Međutim, uz bljeskove dobrih uvida, knjiga je novinarski improvizirana i danas se doimlje sasvim provincijalno. Glavni je teoretski doprinos, nov za Jugoslaviju ali uglavnom preuzet od stranih izvora, razlikovanje između „sloja birokracije" i posebne „jezgre… partijske i političke birokracije", koju je nazvao „novom klasom" (42-43). Da li je pak već g. 1954. u FNRJ bila na vlasti jedna nova vladajuća klasa ili (kako bih ja pretpostavio) neki još nejasni prelazni oblici ka njoj, stvar je daljnje historičarske diskusije.

Djilas je imao nemalo simpatizera među članovima KPJ: Bakarić je 12 godina kasnije potvrdio „da je to bio vrlo širok pokret kritike [1952.-53.], koji je zahvatio dobrim dijelom i Partiju… jer je sadržavao čitav niz pozitivnih kritičkih primjedbi na tada postojeći sistem koji je… evidentno dotrajao" (2: 276). Godinâ 1953.-55. blizu polovine članova izbačeno je ili je svojevoljno izašlo iz KPJ, naime 378 od 790 tisuća (Rusinow 96-98, a usp. Filipi); pošto je „afera Djilas" izbila na samom početku g. 1954., valja od toga odbiti možda 1/3, a od preostalih oko 250 tisuća osoba većina vjerojatno nije izbačena zbog „djilasovštine", jer je u to vrijeme došlo i „do znatne demoralizacije seoskih kadrova" (Denitch 100) nakon likvidacije radnih zadruga; no bro-

jevi ostaju znatni. Među izbačenima, 25% su bili radnici, a 54% seljaci, dok je najveća proporcija novoprimljene 234 tisuće članova bila službenička i razmjerno starija; taj bi se dosta nagli prelaz KPJ/SKJ od seljačko-radničko-intelektualnog do službeničko-radničkog članstva mogao uzeti za potvrdu Djilasovih perspektiva da su samo bile manje užurbane i bolje artikulirane. Svakako se dobro sjećam tadašnjih mišljenja meni poznatih intelektualaca, naime da nam je Djilas zagradio demokratizaciju bar za pet, šest godina.

1.3. Edvard Kardelj

Pošto je Kardelj revno pisao o problemima FNRJ/SFRJ preko trećine vijeka, ograničavam se na samo neke najkarakterističnije uzorke njegovog osvrtanja na birokraciju. Slijedit ću ih po kronologiji, mada će teme zahtijevati i manja odstupanja. Koristit ću faze 1945.-51., 1957.-66. i 1966.-otprilike 1972., jer su se u fazi 1952.-57. – počeci samoupravljanja i nagli ekonomski razvoj – uvidi iz prve ponavljali i počeli preispitivati na iskustvu kako uspjeha tako i otpora unutar monolita KPJ/SKJ, i zaustaviti se prije četvrte (1972.-89.), kad je blokada samoupravljanja stabilizirana.

1.31. Razdoblje centralističke obnove i državne izgradnje 1945.-51.

Šok Staljinovog pokušaja da preuzme vlast u Jugoslaviji natjerao je ovu avangardu, iz moralnih i materijalnih političkih razloga, na „očajničko prevrednovanje" (*agonizing reappraisal*) uzroka staljinizma. Vrhovi KPJ došli su do ovih zaključaka: „svaka komunistička partija koja se poistovjeti s državom i s policijskim aparatom deformira se", a „radne mase [u SSSR-u] bile su odalečene od vlade i vršenja vlasti" (*R* 122). U Jugoslaviji je valjalo učiniti obratno. Napad na „birokraciju", sovjetsku a sve više i jugoslavensku, odvijao se u znaku takve odluke za njenu suprotnost, masovnu narodnu demokraciju pod vođstvom i nadzorom komunističke partije. Na zasjedanju CK KPJ potkraj 1949. Kardelj je konstatirao da se politika SSSR-a temelji na vrlo jakom i sveprisutnom birokratizmu koji je suprotstavljen socijalističkoj demokraciji, ustvrdio da, što se tiče udaljenosti od te demokracije, nema bitne razlike između rukovodstava KP sovjetskog tipa i socijaldemokratskih rukovodstava, i zaključio da se KPJ „pre svega… [mora] boriti protiv birokratizma" kako se on ne bi razvio u sistem kakav postoji u SSSR-u (*Sednice* 470, 477 i 480). Ovdje su počele unutarnje borbe u vlasti. Kardelj je to znatno kasnije ovako formulirao: „dvoumica trebamo li se boriti za neki *državni paternalizam* – tj. za dobru vladu koja bi se brinula za dobar ali 'glupi' narod – ili za pravi *socijalistički samoupravni sistem* – tj. za osnivanje onih… materijalnih uslova i demokratskih oblika u kojima bi se radni ljudi

sami brinuli za sebe" (*R* 245). Ranih 1950-ih godina, u „Deset godina narodne revolucije", ustvrdio je: „[B]irokratizam [je] poslednja i najotpornija tvrđava *ostataka klasnog sistema*, a time i najopasniji neprijatelj socijalizma" (*PSI* 1: 103, potcrtao DS). U govoru u Skupštini sredinom 1950. povodom novog zakona o narodnim odborima, koji je bio prvi veći korak na tom putu, Kardelj je napao birokratsku „kastu" u SSSR-u, gdje je samovolja vlasti veća nego na buržoaskom Zapadu, i naglasio: „Nikakav birokratski aparat ne može izgraditi socijalizam. Socijalizam može izrasti samo iz inicijative miliona običnih ljudi uz rukovodeću ulogu proleterske partije… pomoću njihovog sve većeg sudjelovanja u državnom aparatu od najnižih do najviših njegovih oblika…" (*R* 233, *PSI* 1: 430). A sredinom 1951., u diskusiji o pravnom i represivnom sistemu FNRJ, govorio je o sistemskoj opasnosti samovolje koja prijeti od birokrata, spomenuvši posebno „članov[e] Partije na rukovodećim mestima" te da „u našim vrhovima, i to, ako hoćete, i u CK… treba mnogo štošta promeniti u glavama ljudi" (*Sednice* 562).

Držim da je Kardeljev iskreni horizont bar dulje vrijeme bio onaj formuliran 1954. u članku „Četiri godine iskustva" (*SDS* 85-93): da radnička klasa postaje u radničkim savjetima „*nezavisna od državnog administrativnog aparata, odnosno zaista u punoj meri i neposredno pretvara taj aparat u svoje sopstveno oruđe*" (89). U vezi s time on je, uz Kidriča, bio jedan od najgrlatijih kritičara birokracije, a svakako je ostao najartikuliraniji.

1.32. Razdoblje prvih političkih i ekonomskih kolebanja, umjerenog proširivanja samoupravljanja uz državno rukovanje investicijama, pojave konzumerizma, 1957.-65.

Za ovo možda odlučno, još uvijek obećavajuće razdoblje, Kardelj je u govoru na 8. kongresu SKJ, prosinca 1964. (*PSI* 7: 473), priznao da su nakon 1956. ustrajali elementi starog sistema „administrativnog rukovođenja u ekonomici". Institucionalno, oni su se sastojali iz snažnog oporezivanja akumulacijâ (viška rada) iz poduzeća te iz državnog upravljanja nastalim investicionim fondovima; politički, iz *„snažnog upliva subjektivnih mjera i političkih priželjkivanja u distribuciji tih sredstava, koji su i omogućili prva dva faktora*" (*R* 244-45, potcrtao DS).

A u govoru na 20. godišnjicu radničkih savjeta 1970., dijelom citiranom ranije, on je, gledajući unazad, ponešto proturječno ustvrdio da je „KPJ kao cjelina dala snažan podsticaj i podršku njihovom uvođenju… Međutim opozicija, čak unutar Partije, bila je vrlo snažna", osobito „među mnogim komunistima koji su obnašali administrativne pozicije u tvornicama i vladinim administracijama, pa čak i s nekima koji su imali rukovodeće pozi-

cije u KPJ, sindikatima, itd…" (*R* 244-46). Na tom se govoru treba opširnije zaustaviti.

Nalazim vrlo značajnim da je Kardeljeva hvalevrijedna iskrenost, bliža Lenjinu nego Staljinu, popraćena nesavršenim sustavom uzročnog objašnjenja za te „subjektivne mjere i politička priželjkivanja" koja su na koncu konca dolazila od moćnog, vjerojatno i velikog, segmenta KPJ/SKJ. On se diplomatski zaustavlja na psihološkim aberacijama, kao da su subjektivnost i želje karakteristične samo za anonimne neprijatelje samoupravljanja. Uopće on voli ovu kategoriju: u Kardeljevim konačnim sabranim djelima, peti i posljednji tom zove se *Subjektivne snage u samoupravnom društvu*. Nemam ništa protiv govorenja o „subjektivnim snagama", no abeceda je kako marksizma tako i političkog realizma da se one ne mogu korisno shvatiti ako nisu usidrene u društvenim *interesima*, pa prema tome u klasama ili nekim analognim grupama. Ako je u gornjem govoru za Kardelja partija „kao cjelina" bila identična s voljom vrhovnog rukovodstva, to je već bio anakronizam, jer su se od 1960-ih odluke savezne vlasti morale znatnim dijelom dijeliti s drugim centrima, republičkima, a i lokalnima; a javno neizražena, ali znatna opozicija dobrog dijela partijskih kadrova – od direktora poduzeća pa do razine tik ispod najviše (ispod Politbiroa odnosno Izvršnog komiteta) – bivala je povremeno jača ili slabija, ali nikada nije prestala.

Također je vrlo značajna stalna, i konačno kobna, tendencija Kardelja (i svih drugih vrhovnih vođa) da izjednači najdalje utopijske horizonte neke političke i pravne mjere s njenim izvršavanjem u praksi. To je izravno nasljeđe staljinističke deformacije marksizma i lenjinizma, gdje se momentalno vladajuća partijska teorija – ustvari, teorija vrlo malog broja vrhovnih rukovodilaca, a od 1928./29. samo „najvrhovnijega" – proklamira kao potpuno odgovarajuća stvarnosti (usp. Bettelheim 2: 546-47), kao neka borhesovska mapa koja bi se potpuno poklopila s teritorijem ili orwellovski Novogovor. No dakako, teoretski stavovi i pravne mjere ne mogu biti ništa drugo no *početak* kretanja prema određenim horizontima, a u stvarnosti su se često kretali vrlo polako ili nikako, ometani onime što je Kardelj nazvao jakim opozicijskim pritiskom. Pišući protiv horizonta kineske KP koji je minimizirao opasnosti novih veleratova, Kardelj je s pravom zaključio: „Stvarno revolucionarna je samo ona politika koja jasnu revolucionarnu orijentaciju povezuje sa realističkom analizom objektivnih uslova i svih faktora društvenih kretanja" (*Socijalizam* 25). No njegova analiza radničkih savjeta u SFRJ g. 1970. jasan je primjer kako je određena „stvarno revolucionarna politika" bila neutralizirana pomanjkanjem „realističke analize [primjerenih] faktora društvenih kretanja". Po pravilu hvalevrijedni demokratski horizont takvih napisa stoga je bivao žalosno kompromitiran pretvaranjem

(ili samozavaravanjem) da je već ostvaren, ili je bar na dohvat ruke. Kad bi praksa demantirala neku pravno-institucionalnu mjeru, *de facto* priznati, tucet ili pola tuceta godina kasnije, da je za ostvarenje horizonta potreban daljnji niz mjera bilo je svakako bolje nego pretendirati na svemudrost, ali je to bez raščišćavanja uzroka s vremenom prerastalo u sve manje vjerodostojan obred.

1.33. Razdoblje blokiranog samoupravljanja uslijed monolitne vlasti Partije/države i rastućih ekonomskih teškoća, 1965.-rane 70-e

U razdoblju nakon g. 1965., otpori Reformi iz te godine (dalje s veliko R) koja je trebala postati odlučnom prekretnicom prerasli su u ključni politički faktor. Kardelj se (mislim) prvi puta odvažio na društvenu identifikaciju takve opozicije radničkim savjetima u članku iz 1967. „Radnička klasa, birokratizam i Savez Komunista Jugoslavije" (*SSS* 9-66). On ponovo manevrira između iskrenosti i odbijanja klasnog sukoba.

S jedne strane, tu je izvanredno otvorena i jasna izjava koja situira „birokraciju" kao zakonitu pojavu razdoblja kad je revolucija slomila buržoaziju, a radnička je klasa isuviše slaba da bi mogla nametnuti samoupravljanje: „Zbog toga se u prvim fazama socijalizma država pojavljuje… kao snaga iznad radničke klase i društva, sa svim protivrečnostima… koje iz toga slede. Zbog toga je morao nastati i jedan *veoma samostalan upravljački sloj, politički veoma snažan, koji je mogao bitno da utiče na regulisanje unutrašnjih društvenih odnosa i suprotnosti*… [U]sled takve političke moći, taj sloj može doći i dolazi – ponekad u progresivnom, ponekad u konzervativnom smislu – u sukob sa osnovnom masom radničke klase ili sa pojedinim njenim delovima." S druge strane, u tom tekstu tvrdi da birokracija *nije* klasa, mada je teško reći kako bi se drugačije, u izrazu koji sam gore potcrtao, taj „sloj" nazvao: „Ali zbog takvog svog položaja birokratija u profesionalnom smislu ne postaje ona nova klasa koja je glavna prepreka društvenom uticaju radničke klase" (47-48). Nešto ranije, ova je tvrdnja bolje objašnjena: ne postoji birokratska klasa, ali „time ne tvrdim da ne postoje elementi klasnih odnosa i klasnih suprotnosti", povezani „sa tendencijama koje nastaju u onim društvenim grupama koje su bliže trpezi državnosopstveničkog monopola nego radničkog samoupravljanja… [To nije borba] klase protiv klase jer su u krajnjoj liniji dugoročni interesi svih tih slojeva jedinstveni. Zato se i klasna borba u tim uslovima izražava… prvenstveno u idejnoj i političkoj borbi…" (45-46) Ovakva apodiktična *petitio principii* (elementarna greška u logici koja drži da je osnova nekog argumenta dokazana kad je samo pretpostavljena) znači odbijanje da se argument promisli. Naime: 1. postoji vrlo snažan i samostalan društveni sloj, koji posjeduje „bitnu" političku snagu u

određivanju međuljudskih odnosa, a sastavljen je od „društvenih grupa" čiji su ekonomski interesi određeni monopolom državnog upravljanja proizvodnim snagama; ali 2., to NE vodi do klasne borbe, jer Kardelj bez daljnjih argumenata tvrdi da su „u krajnjoj liniji dugoročni" interesi „slojeva", kao npr. radničke klase i ne pobliže analizirane državne birokracije, identični. A da će se ti interesi dovoljno uskladiti, može se iščitati iz ovog eseja, zagarantirano je postojanjem radničkih savjeta na nivou g. 1967. (dakle bez vertikalne nadogradnje do kontrole saveznih privrednih odlučivanja, kakvu je odmah bio postulirao Kidrič—vidi esej 5.1) kao i najvišeg rukovodstva SFRJ i SKJ.

Vladajuće snage SFRJ zaključile su dakle, kao sve druge vladajuće klase svijeta, da ne može biti antagonističkih suprotnosti u *našem* društvu.

Vrijedno je dopuniti Kardeljevu argumentaciju drugim tekstovima u dubokom angažmanu za ovu krucijalnu Reformu, o kojoj je i mnogo pisao. Posegnut ću za referatom na 2. kongresu Samoupravljača Jugoslavije 1971., „Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom društvu" (*SDS* 213-80), koji je zabilježio kako nakon 1965. državna zahvaćanja viška iz proizvodnje nisu vraćena udruženjima samoupravljača nego su se „prelila" u banke, osiguravajuće zavode, veletrgovinske i vanjskotrgovinske organizacije, kao novi vidovi otuđivanja viška rada od radnih ljudi i samoupravnih radnih organizacija; udio samoupravnih privrednih organizacija u investicijama za osnovne fondove nakon Reforme ustvari se smanjio, a njihovo učešće u pokrivanju redovnih obrtnih sredstava g. 1965-70. stagniralo je na samo 1/3 (264)! Slično važi za vanjsku trgovinu i za dio krupne unutrašnje trgovine (264-67). Nastave li sredstva takvih osamostaljenih centara rasti, zaključio je, njihov financijski i „tehnokratsko-upravljački monopol" također će jačati: produbljivat će se „ekonomski i politički sukob između takvih osamostaljenih centara ekonomske i financijske moći i samoupravnog rada" (266).

Prvi puta, mislim, Kardelj je u ovom referatu načeo ne samo diskurs o klasnom sukobu (da bi ga negirao), već je počeo i govoriti o kapitalu, mada ni jasno niti sustavno. Definirao je državni kapital kao „deo društvene akumulacije koji je sve do 1965. država zahvatala i usmeravala u centralne investicione fondove". Zakonom od 1971. (dakle šest godina nakon Reforme!) državni kapital na nivou Federacije u bivšim saveznim bankama prenesen je na republike i pokrajine (240). U knjižici pripremljenoj g. 1972. za prevod u Italiji zaključio je da „ovakav stihijski razvoj odnosa snaga nosi u sebi mogućnosti društvenih diferencijacija, tj. tendencijâ prema restauraciji odnosa državnog, grupnog i privatnog vlasništva" (*Proprietà* 51). A u članku iz 1974. Kardelj je zaključio: nastali su „određeni oblici 'kapital-odnosa'" koji

su vršili utjecaj na društvo i SKJ", ali ne možemo se vratiti na jedan od najopasnijih oblika „kapital-odnosa", koji je bio „'socijalistička' prvobitna akumulacija, zasnovana na prostom otimanju dohotka od radnika" na osnovu zakona ili administrativnih akata i odnosa (*SSS* 314-15).

Kardeljev članak iz 1974. „Za demokratiju u socijalizmu ne protiv socijalizma" (*SSS* 301-42) napisan je po istom strukturalnom obrascu, koji je Barthes u *Mythologiques* nazvao *malograđanskim „ni-nisme*" (ni jedno niti drugo, ili: s jedne strane – a s druge strane); vrlo blagonaklono mogli bismo ga zvati i aristotelovskim (ili kantovskim) srednjim putem. Kardelj je ponovno otpočeo razgovijetnom i bespoštednom identifikacijom uspjeha i neuspjeha Reforme: *s jedne strane,* „nanela je težak udarac državno-birokratskom centralizmu time što je ukinula državne [tj. savezne, DS] investicione fondove i uključila celokupnu… proširenu reprodukciju u sistem samoupravnog udruženog rada". *Ali je* ostavila otvorena neka bitna pitanja, što je omogućilo „tehno-birokratski usmerenim delovima političke strukture u republikama… da zadrže veliku snagu u raspolaganju društvenim kapitalom", čak su se njihove mogućnosti povećale preko kreditnog i bankarskog sistema, veletrgovine i drugih odnosa u „udruživanju rada". Ranija borba za raspodjelu akumulacije iz saveznih fondova među republikama sada se vodi kao „konkurencija banaka, trgovine, privrednih organizacija". To je „ekonomski osnov za povezivanje naše privredne tehno-strukture" s buržoaskim nacionalizmom (317 – ovo je pisano poslije smjenjivanja rukovodstava SKJ u Hrvatskoj i Srbiji zbog navodnog nacionalizma, koji je dakako bar u Hrvatskoj postojao). Još i više, Reforma je bila, Kardelj sada priznaje, „jedva pola koraka na putu samoupravnog preobražaja [sistema društvene reprodukcije]". Nismo uspjeli na vrijeme donesti „novi koncept društvenog planiranja… delom zbog nedostatka iskustva i znanja, a dobrim delom zbog nesuglasica u Savezu Komunista", pa Reforma nije bila dovoljno efikasna (312-13; sjetimo se opet da su 1960-e početak pogoršanja međunarodnog ekonomskog buma i rastućih protekcionizama na tržištima, te da je na pomolu bila kriza fordističkog sistema proizvodnje – vidi vrlo poticajnog Močnika, Intervju).

Zaključujući razmatranje o Kardelju, granica njegovog iskrenog i neumornog zalaganja za samoupravljanje leži u tome što odbija priznati da postoje suprotstavljeni *klasni* interesi (o čemu vidi više u 1.6). A, s druge strane, frapantno je kod njega pomanjkanje osjećaja za intimnu i unutarnju, spontanu proturječnost svakog procesa, bitnog za Marxa i zrelog Lenjina. Umjesto dijalektike, njegov diskurs savjesno i iscrpno, čak pedantno, nabraja elemente podijeljene na pozitivne i negativne, da bi uglavnom završio u službenom birokratskom optimizmu. To je postupak buržoaskog

pozitivizma, možda s nekim natruhama iz tradicije austro-marksizma, s horizontom nezaustavnog progresa uprkos svim preprekama, *per aspera ad astra**. On je svakako superioran Staljinovoj teološkoj deduktivnosti, ali ne može baratati naglim skokovima i obratima (osim u zvjezdanom času Narodnooslobodilačkih odbora 1941.-45.). Taj diskurs zato često dolazi do prilično glomaznih, čak drvenih konstrukcija, s nedovoljnom osnovom u brzo promjenjivoj stvarnosti. Epistemološka revolucija poslije Drugog svjetskog rata, nagoviještena fizikom poslije Einsteina a i marksističkim hereticima poput Korscha, mladog Lukácsa ili Benjamina (da ne govorimo o spoznajama u likovnoj umjetnosti ili poeziji, recimo od Rimbauda do Brechta i dalje, ili pripovjednoj prozi u doba Joycea, Dos Passosa i Kafke), Kardelja je potpuno mimoišla.

1.4. Josip Broz Tito

Kao generalni sekretar KPJ/SKJ i nesumnjivo vrhovni autoritet Jugoslavije, Tito je imao konačnu riječ u odobravanju i ostvarivanju stavova o birokraciji. On je već g. 1949. odlučno doprinio tome da se usvoji stav o potrebi radničkih savjeta i reviziji potpunog upravljanja privredom od strane središnjeg državnog aparata. Mislim da je jedan od glavnih razloga za to bila njegova stalna svijest da se, u uslovima neprijateljstva kako kapitalizma tako i staljinizma prema Jugoslaviji, vlast u njoj mora i može osloniti samo na što širu podršku „radnog naroda", a pogotovo radnika. No čini mi se da nije bio osobito zainteresiran kad je trebalo formulirati te stavove, nego se oslonio na tumačenja vodećih suradnika, u prvom redu Kardelja. Pročitavši, kao uzorak, knjige VII-IX njegovih sabranih djela koje obuhvaćaju godine 1953.-54., nalazim da se u oko 1100 knjiških stranica u sedam-osam navrata govori o tendencijama birokratizma ili birokratskim elementima, a kad su ga subesjednici iz SAD-a pritisnuli pitanjem o klasama, pribjegao je Marxovoj birokratskoj kasti, stvorenoj na podlozi centralizma (*Djela VIII*: 177).

Iznimku ovdje čini poglavlje Titovog referata na 6. kongresu KPJ g. 1952. (gdje se ova preimenovala u SKJ), „Sukob između Jugoslavije i SSSR" (str. 25-38). Taj referat, kasnije, čini se, nikada nije preštampavan, nego je skandalozno izbrisan iz njegovih *Sabranih djela;* referiram ga prema izvacima dostupnima u Lalović, „Program..." U periodu 1950.-53., kad je opasnost vojne invazije SSSR-a bila na dnevnom redu, Tito je ovaj sukob identificirao kao reakciju na napuštanje socijalističkih principa po SSSR-u koji je „pošao otvoreno putem imperijalističkog ekspanzionizma" (27). Uzrok tome leži „u cjelokupnoj unutrašnjoj strukturi te zemlje, ekonomskoj, političkoj,

kulturnoj. Odavno je već SSSR u svom unutrašnjem razvoju skrenuo sa socijalističkog razvitka na put *državnog socijalizma sa dosad nezapamćenim birokratskim sistemom*. Birokratizam [se] u SSSR... pretvara u eksploatatorsku silu koja se stavila iznad društva..." (28, potcrtao DS) A položaj radnika u SSSR-u gori je „no što je u kapitalističkim zemljama najnazadnijeg tipa" (29). Takvoj stvarnosti i horizontima „sovjetske *birokratske kaste*" odgovara protumarksistička teorija o nužnosti jačanja države i njenih funkcija: „Staljin hoće da jača državu prema unutra radi držanja u potčinjenosti najamnih radnika i sistema eksploatacije uopće, a prema vani radi sprovođenja svoje imperijalističke politike" (32, potcrtao DS). Stoga KPJ brani marksizam i socijalizam od pokušaja sovjetskih revizionista „da tom revolucionarnom naukom zamaskiraju svoje imperijalističke i kontrarevolucionarne teorije i praksu. Time je naša Partija... [postavila] i u praksi pokazala mogućnost razvitka socijalizma i u maloj, čak zaostaloj zemlji. Pokazala je u praksi efikasnost humanih metoda u procesu društvenog preobražaja..." (35-36).

Što se Jugoslavije tiče, Tito je smatrao da je problem tada uglavnom riješen decentralizacijom te stalnim naglaskom na monolitnosti KP i cijele države, po njemu još uvijek suočene sa znatnim ekonomskim i političkim opasnostima, i okrenuo se velikim dijelom vanjsko-političkim pitanjima, intervenirajući zatim samo pri krizama.

Na koncu, u opširnom dokumentu o radu SKJ od 1958. do 1964. (*Izveštaj*) pod Titovim rukovodstvom, o birokratizmu se govori malo ili ništa.

1.5. Vladimir Bakarić

Bakarić je bio, poslije smrti Kidriča, možda najvažniji pobornik Kardeljeve orijentacije prema samoupravljanju u CK SKJ, jer je spajao svoj visoki položaj s političko-ekonomskom ekspertizom i oštroumnošću. Kao kod Kardelja, uz dugoročnu orijentaciju prema „neposrednom proizvođaču" išla je, možda paradoksalno, politika „čvrste ruke", pa čak i monolitizma u držanju vlasti, o čemu svjedoči i njegovo potpuno, *a limine*, odbijanje grupe oko *Praxisa*.

1.51. U četiri poveće knjige njegovih intervencija, prvu sam značajniju refleksiju o birokraciji našao razmjerno kasno, u razdoblju već blokiranog samoupravljanja. Pretkraj g. 1964. sagledao je u njoj glavni negativni faktor koji, u uslovima „administrativne raspodjele" fondova, razlog svog postojanja vidi samo u ekstenzivnom investiranju, naime u tzv. političkim (tj. ekonomski neopravdanim) fabrikama, i time otvara začarani krug: „nisko produktivna proizvodnja, zatvaranje u regionalne granice, zahtjev za administrativnim razrješavanjem problema..." (2: 22). Društvena podloga

kolebanja u SKJ nakon 8. kongresa jest to što je „masa ljudi bila u relativno privilegiranom položaju jer su im primanja bila osigurana", a „neki njihovi projekti o daljnjem razvoju svojih krajeva izgledaju sigurniji ako ostane stari sistem". Stoga je borba u SKJ trajala dugi niz godina: „neću reći od 1950., ali od 1960. pa do 1964. godine", zato što „*nismo odmah uočavali društvene korijene [tog procesa], tj. više smo diskutirali o tome kao o idejnom pitanju*" (2: 134, potcrtao DS). A „[sistem] da je državna vlast… reprezentant društvenog vlasništva daje mogućnost da se stvara jedan birokratski sloj ljudi koji se može odvojiti od naroda… i postati samostalna nezavisna klasa ili nezavisan sloj…" Taj proces stvaranja novog sloja još uvijek pruža otpor „izgradnj[i] neposredne demokracije i neposrednog upravljanja privredom…" (2: 142, usp. i 285-86). Prema gornjim citatima vidi se da je Bakarić mislio kako na centralnu administraciju tako i na lokalne vlasti. No držao je da „pored svih naših mjera, nemoguće je da se takav [birokratski] sloj dulje održi. To je bila Djilasova teorija da stvaramo novu klasu, koja u socijalizmu vlada i koja će vladati." (2: 151-52)

Međutim je sredinom 1967. Bakarić našao „da je dobar dio [aktivnog članstva Partije] podijeljen. Jedni… [se] nalaze praktično u životu u drugom položaju. Nisu neposredni proizvođači, živjeli su objektivno na odvajanju Partije od neposrednog proizvođača." Zbog toga bitka kako reformirati SKJ traje od prije 8. kongresa, i zbog toga 1967., za razliku od 1945., „*[etatizam] više nije diktatura proletarijata, već okoštavanje jedne birokratske vlasti*" (2: 392 i 394, potcrtao DS). A u seminaru o radničkoj klasi krajem 1967. ustvrdio je da je „dobar dio kadra [SKJ] odgojen i stavljen u društveni položaj koji je relativno konzervativan", te je „velika vlast birokracije stvarno stvarala zapreke daljnjem razvoju proizvodnih snaga [i progresivnoj liniji unutar radničke klase]". Smatram značajnima i sljedeće tri izjave, koje – uz gore podvučenu izjavu da je njegova struja shvatila borbu u SKJ kao idejno, a ne klasno-političko pitanje – potvrđuju hipotezu koju izlažem u 1.6 dolje. U prvoj, Bakarić konstatira da u SKJ dominira uloga „predstavnika interesa baš ovog proletarijata… ali da on u svojoj strukturi ima niz ostalih elemenata. Zato je bio jedan period… kad smo čitav niz mjera prosto propustili i pustili da se diskusija odvija unutar Saveza komunista. *Htjeli smo da se ne dogodi to da revolucija jede svoju djecu, nismo htjeli imati ovakve socijalne potrese*…" (2: 451, potcrtao DS) U drugoj, krajem godine: „S druge strane… uvijek mora onda postojati jedan takav sloj društva koji nije u neposrednoj proizvodnji, dakle koji možemo uslovno nazvati birokracijom. *A posljedica je, ako ga proglasimo novom klasom, ovo: udri birokratu gdje stigneš, uništi ga*… Ova teza, koja nije slijedila Djilasa do krajnjih granica, ali je podsjećala na njegove poglede, bila je vrlo prisutna…" – a Bakarić se s njom ne slaže (2: 477, potcrtao

DS; usp. i 2: 486). No u istom izlaganju priznaje da smo zbog toga „negdje pred pet-šest godina ili nešto više [dakle oko 1960.] došli u akutnu krizu državne vlasti. Nismo mogli riješiti čitav niz pitanja [raspodjele sredstava]...To je bio prvi simptom da mi više tu radničku klasu ne predstavljamo uvijek... Tu se počela ta državna aparatura—a time i partijski vrhovi i srednji slojevi i vrhovi—odvajati od klase." A to pak potječe od situacije gdje „samoupravljača koji bi utjecao do gore još nemamo. I prema tome, ovo [određeno razvlaštenje SKJ] bi značilo dati stvar u ruke... onom srednjem sloju ili višem sloju, ali koji se odvojio od samoupravljača". (2: 481 i 483, potcrtao DS) Na kraju, sjećajući se retrospektivno vremena oko g. 1968. dodao je: „*mi smo u to doba vrlo teško raspravljali... o neprijatelju*... [A]ko netko spominje nacionalizam, onda mora spomenuti separatizam... i prema tome, nikakva konkretna bitka protiv neprijatelja ili... protiv opasnosti nije bila moguća" (4: 123, potcrtao DS)! Ipak je ustrajao u shvaćanju da je „[b]irokracija potpuno ovisna o klasnoj strukturi društva. Ona vlada... samo utoliko ukoliko ima povjerenje one klase koja to društvo nosi." (2: 485) – što za njega uvijek znači: radničke klase koju predstavlja SKJ. Aporijama takvog raskoraka između stvarne i idealne radničke klase, dakle (po Lukácsu) njene stvarne i pripisane svijesti, vratit ću se na kraju eseja.

Sredinom 1971., Bakarić je počeo češće govoriti o „[jednom sloju] koji daje ton današnjoj situaciji... [a] ne živi samo od redovnog rada, već više od dohotka izvan redovnog radnog odnosa"; on ih cijeni na „pet posto zaposlenih" (dakle oko 250.000 osoba) koji ipak imaju „razmjerno golem [dohodak]", te su opasnost po socijalizam. Odmah zatim identificira kao antagonista u „bit[ci] za daljnji razvoj samoupravljanja... materijaln[e] interes[e] ljudi na određenim komandnim punktovima u našem životu", a koji su sposobni dovesti u pitanje „materijalni položaj nekih radnih kolektiva", pa je očito taj vladajući sloj neka varijanta birokracije. U istom se tekstu otpori samoupravljanju konačno identificiraju kao otpori „birokratskih elemenata – i u Savezu komunista i izvan njega" (3: 304 i 306). Koji mjesec kasnije, konstatira da su u fazi koja je počela oko g. 1960. viškom vrijednosti počele, umjesto središnjeg državnog aparata, sve više raspolagati privredne institucije poput „banaka i raznih drugih kreditnih ustanova": „ne neposredni proizvođači, čak ne ni radni ljudi, nego... niz organizacija koje su bile relativno nezavisne od neposrednog proizvođača... i od Saveza komunista..." Stoga uloga radničke klase slabi, te će taj drugi „element" „ići putem jedne birokratske države koja će se oslanjati na podršku radničke klase, ili... čak ni na tu podršku..." (3: 339-40). Sredinom je 1972. ponovio da su „[b]anke ostale bez kontrole i stvorio se tu financijski sloj koji stvarno zapovijeda proširenom reprodukcijom" (3: 417). Drugim riječima, rekao bih, odluču-

juće instance SKJ kao predstavnici radničke klase mogu biti zamijenjene nekim drugim političkim snagama u državnoj vlasti, koje su se sve češće stale nazivati „tehnokracijom", mada je pri tome tehnika bila više primjena političko-ekonomske moći u obliku financijskih poluga negoli primjena prirodnih nauka (vidi više u 2. i 5. eseju). Krajem godine, u duljoj intervenciji na komisiji Predsjedništva CK SKJ, taj je novi element ovako preciziran: „[U]z našu vlastitu birokraciju [počela se] razvijati nova… tehnobirokracija, tehnomenadžerstvo, tehnomenadžersko-birokratski dio koji se vezivao s državom i koristio je za svoje programe" (3: 492). Nešto kasnije, Bakarić je taj „tehnokratizam" (dakle idejni profil prije nego društvenu klasu) okarakterizirao kao „stručni kadar, koji je želio i da vlada", i to preko raspolaganja proširenom reprodukcijom u privredi (3: 522). A ožujka 1973., u pripremama za 10. kongres SKJ: „prije ustavnih amandmana… [naša] država se počela sve više oslanjati upravo na birokratsko-tehnokratske elemente…" i na dio Saveza komunista koji se po sastavu i ponašanju s njima spregnuo; „[d]akle, državna organizacija počela se odvajati od radničke klase" (3: 499). To također znači da se „[s]tara organizaciona struktura Saveza komunista… idejno povezala, manje-više, s tim birokratsko-tehnokratskim elementima… Zbog toga smo morali pristupiti… reorganizacijama Saveza komunista…" (3: 509). I konačno, pao je najteži izraz: „[to je] klasni sukob koji može uzeti i oštre oblike" (3: 511). Ili, govoreći o godinama nakon Kongresa samoupravljača 1971., u doslovno besmislenoj formulaciji: „Ima niz stvari za koje bismo mogli reći da je Savez komunista unutar vlastite organizacije bio u manjini" (3: 518). Ova se rečenica može razriješiti samo pretpostavkom da je za Bakarića „pravi" SK ono rukovodstvo kome on pripada – recimo Kardeljeva struja za samoupravljanje s Titovom podrškom – a bio je u manjini unutar (ne toliko SK kao cjeline članstva nego unutar) politokracije i nove tehnokracije većine srednjih i nižih profesionalnih kadrova.

Proljeća 1974. Bakarić je rezimirao da je SFRJ razbila „barijeru sirotinje", ali da su usmjerenje na to i nastala maksimalna napetost snaga doveli do pojave kamata i profita, što „pojačava kurs na stvaranje novih [klasa]" (4: 14). Ta „tendenca ka… modernim kapitalističkim shvaćanjima, shvaćanjima tehnomenedžerstva [slabi] pozicije radničke klase", povećava društvenu nejednakost i remeti međunacionalne odnose (4: 22). Tehnomenedžerska „politička grupacija" suprotna socijalističkom samoupravljanju teži k „privatizacij[i]… poslova, privatizacij[i] društvenog dohotka" (4: 24), te, iako nije „kontraklasa", izvire iz same robne proizvodnje (4: 60). U napisima krajem g. 1980. on konstatira da, umjesto „da se ponašamo kao srednjerazvijena zemlja", mi to ponašanje ne racionaliziramo kad vanjski kredit prestaje (4: 418). Uslijed mnogo razuđenije tehnostrukture, koja se proteže od republi-

ke do poduzeća i kreditnih financijskih ustanova i sada „komandira, manje-više, svim", jugoslavensko „društvo postaje sve gospodskije, a radnik treba da ide dolje u jamu i… da tamo živi" (4: 425 i 423).

1.52. Zaključak o stavovima ovog pažljivog i sigurno stručno najbolje potkovanog promatrača u rukovodstvu SFRJ od 1960-ih godina nadalje, koji je pratio kako ekonomiju tako i nove strane razvoje kao Galbraitha i sl., mogao bi se ovako formulirati:

– u fazi pripreme Reforme od g. 1965., Bakarić je odmah identificirao veliku, financijski privilegiranu grupu na važnim središnjim i lokalnim položajima u SKJ koja je od 1950. nadalje neprijatelj kako neposredne demokracije tako i podizanja produktivnosti u privredi; nazivao ga je slojem, preferirajući pozitivistički rječnik mogućnosti da bi to mogla biti ili postati vladajuća neprijateljska klasa.

– u fazi velikih otpora Reformi, konstatirao je da dobar dio kadra SKJ ima interese suprotne „neposrednom proizvođaču" te da se u tom etatizmu radi o okoštavanju birokratske vlasti. Ustrajno je nijekao da je to nova, dijelom vladajuća klasa, kako bi se izbjegao frontalni sukob unutar vlasti i SKJ gdje bi u velikim socijalnim potresima „revolucija jela svoju djecu".

– poslije studentskih demonstracija i usred rasta nacionalizma, g. 1971-73. i nadalje, Bakarićev je „sloj" od 250.000 osoba, „element" opasan po socijalizam koji teži birokratskoj državi, uključio novostvoreni nezavisni sloj u bankama i drugim kreditnim ustanovama, za koje je on stao koristiti nazive kao tehnobirokracija ili tehnomenadžerstvo; taj je okarakteriziran kao „sloj" stručnog kadra koji želi vladati preko raspolaganja proširenom reprodukcijom u privredi – mada su se ustvari državna vlast i dobar dio SKJ sve više oslanjali na njega i spregnuli s njim. Taj se kapital bez kapitalista očito počeo povezivati s nacionalističkim strujanjima i s elementima iz inozemstva. Međutim, Bakarić nije nikad napustio osnovni doktrinarni aksiom po kojem je sav društveni dohodak (s izuzetkom privatnih seljaka i obrtnika) „sveden na jednu kategoriju… klas[u] proizvođača i učesnika u izgradnji društva" (4: 151). Stoga je za njega krajnja konzekvenca shvaćanja da se državna organizacija počela odvajati od interesa radničke klase ostala oprezna, hipotetska mogućnost da taj nezamislivi „klasni sukob" *može* (ali po njemu ne smije i neće) poprimiti oštre oblike. Jedinstvena kategorija nije se smjela raskoliti na dvoje, „kontraklasa" se nije smjela imenovati: *quod non est in libris, non est in mundo**. U krajnjoj liniji, to je horizont identičan Kardeljevome.

Značajno će po sudbinu SFRJ ostati ovo: „… naša tehnokratska birokracija počela se vezivati s ostacima starog i vraćati nazad, na elemente kapitalizma, na ostatke poražene buržoazije. Tu se stvarala veza koja nije bila baš beznačajna." (3: 541) Rekao bih da, osim eventualnih veza s emigracijom, ostataka predratne buržoazije u SFRJ nije bilo, ali je očigledno bilo začetaka novih kapitalističkih odnosa i stavova, dakle nove vladajuće klase (ili klasnih frakcija) analogne buržoaziji, koja se oslanjala na ideologiju i interese svjetske buržoazije. Bakarićev je zaključak, u pripremi novih amandmana na Ustav početkom 1970-ih, bio: „to jest kapital, tu nema razgovora… koji se formirao u bankama i raznim drugim poduzećima, koji je samostalan, koji je bez kontrole i koji nam obnavlja kapitalističke odnose gdje se god pojavljuje, a pojavljuje se svagdje" (3: 604). U istoj je rečenici konstatirao da u SFRJ „nema kapitalista", ali očigledno ima „svagdje" funkcionalnih analoga kapitalistima, kojima treba samo vojno-politička vlast da bi postali klasična kapitalistička buržoazija. Dakle, točna je njegova gore citirana konstatacija da je to bio klasni sukob, i samozvani predstavnici radničke klase SFRJ (koji su njene interese dijelom stvarno štitili) konačno su u njemu bili poraženi.

1.6. Zaključit ću pregled državno-partijskog diskursa konstatacijom da apodiktično nijekanje kako postoje suprotstavljeni klasni interesi u bitci za samoupravljanje dovodi do toga da među Kardeljevim aktantima (o njima vidi u 6. eseju, „Zaključak") nema klasa. Stoga mu se diskurs svodi na često improvizirane a po pravilu neobrazložene socioekonomske entitete: uz Državu, tu je (socijalistički!) Kapital, nediferencirani Radni Narod unaprijeđen u Samoupravne Proizvođače, pa onda Tehno-Birokratska Struktura u koju se sredstva „prelijevaju" kao da su prirodne snage, recimo nabujale rijeke – sve u svemu neki bezlični, prilično ludi strukturalizam. Marx bi rekao, kolo vode *Monsieur le Socialisme, Madame la Relation du capital et Madame la Techno-structure* (Gospodin Socijalizam, Gospođa Kapital-odnos i Gospođa Tehnostruktura).

A iz Bakarićevog diskursa proizlazi da u tom monolitnom (Kidrič bi ga zvao monopolističkim) pogledu na jugoslavensko društvo najprije nije bilo klasa, a negdje od ranih 1970-ih postojala je samo jedna klasa po antonomaziji, naime radnička, koja je bila temelj i utopijsko utjelovljenje mandata KPJ za vlast. Ostale su grupe bile nekakve polu- ili kvazi-klase ili „slojevi". Tu i tamo Kardelj, a još više Bakarić, dopušta da bi u akutnoj krizi moglo doći do vlasti neke „okoštale" klase suprotstavljene radničkoj, pa tada čak i do klasnog sukoba, ali to ostaje momentalna prijetnja oponentima u SKJ koja nikad nije ozbiljno razrađena. U Bakarićevom su kolu, po Marxovoj terminologiji, *Madame la Classe Ouvrière et Monsieur Techno-bureaucratie* (Gospođa Radnička klasa i Gospodin Tehnobirokracija), a iza ugla se po-

maljaju Gospoda koja teže privatizaciji te se povezuju s nacionalizmom i svjetskim kapitalizmom, ali nisu klasa. Osim konačnog elementa, ova je analiza deficijentna.

2. Diskurs socijalističke „lojalne opozicije"

Termin za ovu grupaciju dvaju različitih diskursa induciran je iz čitanja njihovih djela – gotovo čitavog općedruštvenog opusa Branka Horvata u samostalnim knjigama, te oko četvrtine sadržaja časopisa *Praxis* izabranog prema naslovima, uz poznavanje osnovnih knjiga njegovih najkarakterističnijih predstavnika Gaje Petrovića, Rudija Supeka, Mihaila Markovića, Predraga Vranickog, Milana Kangrge te nekih drugih. Navest ću ovdje samo dva nepotpuna vektora u prilog tom terminu. Ekonomsko-političke teorije Branka Horvata jedan je zapadni kritičar, napola ironično a napola zadivljeno, nazvao „marksizmom-horvatizmom". A redakcija je *Praxisa* u previranju g. 1968. izjavila: „Smatramo da izvan ili mimo marksističko-komunističke idejne osnove i perspektive, izvan ili mimo programa SKJ, ne postoji danas nijedna idejno-politička snaga koja bi mogla očuvati integritet ove zemlje" (br. 4 [1968.]: 449-58).[2] Moj termin ukazuje na činjenicu da su obje ove varijante neslužbenog diskursa bili neka vrst „lojalne opozicije Njenog Veličanstva", samo što im taj status nije nikada bio javno priznat, te im je u određenom razdoblju političkih napetosti – a definitivno od prve polovine 1970-ih – daljnji upliv na razvoj javnog mišljenja bio onemogućen. Ocjeni ću se vratiti u kraćem svršetku cijelog eseja.

Pretpostavljam da je bilo zanimljivih uvida u tom diskursu prije 1972. van ove dvije grupe, pogotovo u Sloveniji, ali do njih nisam uspio doći. To je valjda i neko prvo mjerilo za manju važnost u općejugoslavenskim razmjerima koju su takvi pojedinci ili grupice vjerojatno imali.

2.1. Branko Horvat

Horvat je bio istaknuti ekonomist, od 1958. član i neko vrijeme direktor centralnog planskog instituta savezne vlade SFRJ, koji je međutim često dolazio u sukob s državnim vrhovima, te se konačno morao povući iz javnog života na početku 1960-ih i od 1972.-81. Duboki zakulisni uvidi u

[2] Pod „programom SKJ" sigurno se aludira na onaj prihvaćen na 7. kongresu SKJ g. 1958., koji završava riječima: „Ništa što je stvoreno ne smije nam biti toliko sveto da ga se ne bi moglo prevazići nečim još slobodnijim, još naprednijim i još čovječnijim", a koji se nije ostvario. Držim da je dozvoljeno dodati ovome lične uvide iz vremena mog rada na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, u godinama 1959.-65., kad sam ih imao prilike češće sretati, među ostalim neke na sastancima ćelije SKJ. Nema nikakve sumnje da su citirani autori i njihovi drugovi u Zagrebu bili etički i intelektualno čiste osobe, te da se njihovi pismeni stavovi mogu uzeti kao potpuno iskreni.

jugoslavensku ekonomiju i politiku temelj su njegovog priloga jugoslavenskom diskursu o birokraciji, koji samostalno preuzima poticaje nekih elemenata kako državnog (Kidrič i Kardelj) tako i praksisovskog diskursa (u kojem je povremeno učestvovao, kao u knjizi praksisovaca o povijesti ideje radničkih savjeta), no prvenstveno sa stanovišta vlastitih iskustava iz ekonomske prakse. Naslov njegove prve, vrlo optimistične knjige prevodim s engleskoga kao *Prema teoriji planske privrede* (prvo izdanje *Ekonomska teorija planske privrede* 1961). Horvat u njoj pokušava izgraditi kompletnu (čak matematiziranu) teoriju socijalističke planske privrede, koja počinje diskusijom kategorija kao što su kapital i interes, a završava definicijom društvenog produkta i ulogom planiranja. U prvom dijelu knjige želi raspravljati o „ekonomskim kategorijama" – koje su međutim također izrazito političke – a u drugome dati teoriju idealno mogućeg procesa takvog sistema. On ga zove „asocijacijskim socijalizmom", koji definira na stranicama 92-98 uglavnom prema Marxu kako ga je interpretirala „topla struja" u marksizmu od Lenjinove *Države i revolucije* do Kidriča i uvođenja radničkih savjeta u FNRJ, te pri kraju ovog prvog dijela raspravlja o njihovim ekonomskim vidovima do uključivo 1957., dakle u vrijeme *Sturm und Dranga* razvoja samoupravljanja (izgleda da mu je ova knjiga u osnovi bila doktorska disertacija u Engleskoj g. 1958.). No do epohalne uloge udruženih proizvođača on dolazi kao do lijeka od glavne društvene boljke birokratizma, o čemu raspravlja na str. 83-92.

Horvat koristi Maxa kao i Alfreda Webera, ali još jače hipostazira birokraciju u neku meta-pojavu karakterističnu za glavne društvene procese novog doba u svim društvenim sistemima. Konstruira „čisti tip" piramide koja organizira i kontrolira cjelokupni društveni život zemlje, a središnji joj je princip *poslušnost*, iz čega izviru arogancija prema dolje i ulizištvo prema gore. U tom su sustavu interesi polarizirani jer vrh posjeduje maksimum, a dno minimum izbora. Nastaje maksimalizacija mogućeg društvenog sukoba, kao što se vidi u povijesnoj diferencijaciji između vladajuće i eksploatirane klase. Vladaoci kupuju lojalnost birokracije ekonomskim privilegijama i diferencijacijom u statusu, vidljivom u činovima, uniformama, te ekskluzivnim društvenim klubovima ili ljetovalištima. Birokracija se također prirodno identificira s nacionalnim ekskluzivizmom i pripisuje sebi sve uspjehe nacije (91).

Da se u toj meta-teoriji zapravo uglavnom govori o socijalizmu otvoreno je izraženo tvrdnjom da postrevolucionarno društvo, iako je zamijenilo administraciju starog državnog aparata članovima dotada eksploatirane klase, ne mora nužno rezultirati besklasnim društvom. *„Ako se dozvoli da*

djeluje princip svake birokratske organizacije, hijerarhija, vremenom će ponovo doći do dvije društvene klase sa sukobljenim interesima" (92). To se može izbjeći samo ako, po Engelsu, država odumire. Zaključak je: „Naime, formiranje klasnog antagonizma i vladajuće klase ne ovise o *vlasništvu individualnih članova* te klase nad sredstvima za proizvodnju nego o klasnoj *kontroli* nad tim sredstvima, ukoliko ona ovoj klasi omogućuje da vrši i političku kontrolu, oslonjenu na vlast (ili moć, *power* – DS)" (ibidem). Ovaj rezolutan zaključak znatno prelazi Kardeljeve (mada ne i Kidričeve) granice.

Pošto povratak liberalnom kapitalizmu slobodne konkurencije, kako ekonomist Horvat dobro zna, nije realističan u doba ogromnih monopola, asocijacijski je socijalizam jedini efikasan način da se prevladaju stravično prisilni vidovi takvog „državnog kapitalizma". Ovi vidovi postaju to vjerojatniji što je društvo zaostalije, dakle zemlja ekonomski manje razvijena i njene tradicije bliže feudalizmu nego kapitalizmu (93); ovdje je blizina nekim beogradskim praksisovcima citiranima u 2.21-22 dolje (Marković i Mićunović) primjetna, a koji je vektor upliva ne znam.

Druga od njegovih tridesetak knjiga koju ću navesti jest *Ogled o jugoslavenskom društvu* objavljen 1967. (i nju po engleskom prevodu). To je anatomija jugoslavenskog društva, čiji je horizont isto toliko ambiciozan. Od šest poglavlja prvo ponavlja tekst o asocijativnom socijalizmu, a ja ću se ukratko poslužiti samo dijelovima dvaju. Kraj 4. poglavlja bavi se „strukturama jugoslavenskog društva", i razlikuje ove „vertikalne slojeve" diferencirane prema financijama i moći, uz postotak od ukupnog „aktivnog pučanstva":

1. rukovodeći kadar, tj. rukovodioci (*managers*) u vladi i na drugim najvišim ekonomskim i van-ekonomskim položajima, 0.7%;

2. intelektualci, po pravilu sa sveučilišnom diplomom, koji se dijele na tri grupe: „tehnološko ekonomsku ('tehnokrati'), višu administrativnu ('birokrati') i... humanističku inteligenciju", 2.1% (rastu);

3. rutinski uredski radnici (ili činovnici), 10.1%;

4. manuelni radnici, uključujući seljake-radnike, 30%;

5. obrtnici, 3.5% (opadaju);

6. seljaci, 53.6% (opadaju) (147-48).

Aktivno pučanstvo brojilo je g. 1961. okruglo 8,350.000 osoba (*SG 81),* pa su apsolutne brojke gornjih kategorija okruglo kako slijedi:

Tablica 1: Aktivno pučanstvo SFRJ po B. Horvatu g. 1961.

Rukovodioci	0.7%	60.000
„Intelektualci"	2.1%	175.000
Činovnici	10.1%	845.000
Manuelni radnici	30 %	2,500.000
Obrtnici	3.5%	260.000
Seljaci	53.6%	4,480.000

Peto poglavlje govori o ulozi SKJ, i u dijelu o „genezi birokratskog mentaliteta iz revolucionarne partije" postavlja hipotezu da u razvoju tog mentaliteta leži uzrok operativne neefikasnosti i ideološkog raskoraka Saveza Komunista od društvenih strujanja koje je sam inicirao i u velikoj mjeri organizirao (193). „Centralizirana i hijerarhijska organizacija komunističkih partija potencijalno je birokratska struktura", osobito poslije burnih revolucionarnih godina i u vrijeme stapanja partije i vlade. Nužnost diktature proletarijata tada lako prerasta iz privremenog sredstva u stalni cilj, postajući diktatura nad proletarijatom (196-97). A što se tiče samoupravljanja, jugoslavenska je praksa počevši od pojedinih tvornica razbila staljinski princip *odinonačalija*, dakle autokratskog monarhizma na svim nivoima, ali je još daleko od pravog demokratizma, te Horvat slijedi istraživanja Veljka Rusa koji tu praksu naziva oligarhijskom (238).

Branko Horvat se, pod jakim napadima koji su uključivali odstranjivanje s javnih funkcija početkom 1960-ih kao i 1972.-81., nije upustio u primjenu na SFRJ svog principa da je za formiranje klase dovoljna *kontrola* nad sredstvima za proizvodnju, nego se vratio terminologiji pozitivističkih, ali neopasnih „slojeva". No, za razliku od državno-partijskog diskursa, on vidi ne samo slom privrednih reformi poslije g. 1961., nego i znatne probleme u samoj strukturi SKJ koju je, mislim, jedini unutar zemlje tada naširoko i kritički analizirao. Za razliku od praksisovaca, s kojima dijeli horizont socijalističke demokratizacije, njegove funkcije kao suputnika vlasti u svjetlijim periodima, kao i stručnost, dozvolile su mu da bolje vidi sjecište vlasti i ekonomike. Stoga je u ovoj knjizi često citiran.

2.2. Praxis

Grupa oko časopisa *Praxis* bila je sastavljena od jakih i autonomnih ličnosti, te je – u pomanjkanju razuđenijeg istraživanja o njoj (no vidi pionirski rad Shera, te MacBridea i Jakšića) – opasno izvoditi opće zaključke. Valjalo bi naprimjer uzeti u obzir razmjerno homogene stavove zagrebačkih inicijatora, te veću rastresitost beogradske grupe; a također i različite

evolucije grupa i pojedinaca, pogotovo od 1970-ih nadalje. No mora se bar početi, te ću ovdje analizirati neke izabrane članke koji govore izravno o birokraciji ili je pak smještaju u širi politički ili filozofski okvir.

2.21. Od dva najopširnija izravna razmatranja o birokraciji do kojih sam došao jedan je esej „Socijalizam i samoupravljanje" Mihajla Markovića iz g. 1964. (vidi drugi u 2.23). Njegova je definicija:

> „*... politička birokratija je trajna i koherentna društvena grupa koja se* [1.] *politikom bavi profesionalno, koja se* [2.] *oslobodila kontrole masâ, i koja,* [3.] *zahvaljujući neograničenoj moći raspodele minulog, opredmećenog rada, obezbeđuje sebi manje ili veće materijalne privilegije*. Svaki od ova tri uslova je *nužan*, ali tek svi zajedno predstavljaju *dovoljan* uslov postojanja birokratije." (59, brojeve dodao DS)

Ograničit ću se na glavne crte te definicije, samo bih primijetio da mi se „neograničena moć" čini više ljutitim nego preciznim, te bih umjesto toga stavio „vrlo značajna moć".

Za Markovića je uslov 1. „prvi korak ka stvaranju jednog izolovanog, zatvorenog i, u odnosu prema ostalom društvu vrlo solidarnog društvenog sloja". Iako su nakon revolucije svi drugi društveni slojevi „zainteresovani da politička delatnost postane opšta, javna delatnost dostupna svima", vlast birokracije znači da politika ostaje sfera otuđenja. Uslov 2., nezavisnost birokracije od kontrole masâ, znači da izbori postaju isprazna formalnost i da je taj sloj odgovoran samo višim partijskim forumima. On je subjekt povijesti dok se „najveći broj ljudi trajno nalazi u položaju objekata". Uzevši u obzir i jačanje utjecajnosti masovnih medija i drugih oblika propagande, većinom ljudi može se vrlo uspješno manipulirati. Uslov 3., „puni monopol" birokracije nad raspodjelom i upotrebom minulog i sadašnjeg „opredmećenog rada" (misli se valjda na višak rada) znači da ona nakon dolaska na vlast napreduje od nesvjesne do svjesne i ciničke eksploatacije. Ukratko, birokracija je nosilac trojedinog principa alijenacije, reifikacije i eksploatacije („Socijalizam" 59-60). Ona djeluje voluntaristički što se tiče budućnosti (sve što ona naredi moguće je) i deterministički što se tiče prošlosti (sve što je ranije učinila bilo je potpuno opravdano), isključujući „ključni pojam *realne mogućnosti*" (63), kao i naučnu analizu prema kojoj je nepovjerljiva. Posebno pak – dok rado koristi formule dijalektike, te unezvjereno izmišlja nove programe i institucionalne oblike, često „['prevaziđene'] pre nego što su u praksi mogli da budu realizovani" – ona odlučno poriče dijalektiku u svim bitnim stvarima: „Dijalektičko jedinstvo različitog svodi se na 'monolitno jedinstvo'. Protivrečnosti se poriču i prikrivaju." (64)

Ogorčeni otpor mnogih samozvanih marksista i socijalista – čitaj: unutar politokracije kao značajnog dijela partijskog jezgra – protiv samoupravljanja, koje Marković proglašava sljedećom fazom prelaza prema komunizmu i dugotrajnom temeljnom revolucijom, objašnjava kako to da su poduzeća sredinom 1960-ih raspolagala samo s 30% nacionalnog dohotka (a dodao bih da se omjer nije znatno promijenio kasnijih godina). Korijen ovog otpora leži u nerazvijenom, još uvijek uglavnom ruralnom društvu koje nije uspjelo stvoriti „dovolj[an] broj racionalnih, socijalizovanih i humanih ličnosti… koje se rukovode idealima opšteljudskog značaja". To društvo mora stoga proći kroz fazu u kojoj će „jedna elita, u najboljem slučaju istinski revolucionarna elita, maksimalnom mobilizacijom masa – ali i prinudom – stvoriti sve ove preduslove: industriju, radničku klasu, inteligenciju, školstvo, masovnu kulturu… Međutim, kritično je pitanje: da li će elita, kad ovi preduslovi budu realizovani, naći u sebi moralne snage i doslednosti svojim prvobitnim revolucionarnim idealima da dobrovoljno pređe na…realizaciju samoupravljanja, i da time postepeno sama sebe ukine kao elitu moći…" (54-55) Marković točno zaključuje da birokracija može biti prevaziđena samo ako se samoupravni sistem nadogradi do vrha piramide moći, tako da središnji državni organi postanu organi samoupravljanja, a važne političke funkcije budu deprofesionalizirane i podvrgnute pravim izborima. No g. 1964. on umjesto toga uviđa da birokracija radi na ravnoteži između samoupravljanja u poduzećima i državnog aparata; praktički to znači da si birokracija zadržava prava odlučivanja o osnovnim društvenim odnosima, dajući istovremeno nešto veće financijske poticaje neposrednim proizvođačima. To dovodi do opozicije između samoupravljanja i lokalnih birokratskih klika tehnomenadžera i profesionalnih političara, koji se znaju osloniti i na kooptirane predstavnike radničkih savjeta. Izlaz leži u razvoju naobrazbe i radničke klasne svijesti, stimulaciji inicijative radnika, otvorenoj javnoj kritici uz pojačanu odgovornost menadžera, te konačno u promišljanju o tome „*kako uskladiti samoupravljanje s robno-novčanim odnosima*" preuzetima iz kapitalizma (68-70).

Moj je najkraći komentar da je ova zanimljiva i hrabra artikulacija Markovićeva pohvalno lijevo-humanistička, ali ne osobito marksistička, pošto „općeljudski" miješa filozofske, ideološke i pragmatičke kriterije s nekim dalekim naznakama o kojim se klasnim interesima tu radi. Dobro se sjećam tog razdoblja, i možda stvarno nitko u Jugoslaviji nije tada posjedovao bolji alat, naime svijest da sukobi klasnih interesa neprestano traju te da valja istraživati sučeljavanje politike i ekonomike mnogo više nego li politike i morala; međutim (u Brechtovoj izreci) kamen ne opravdava posrnuloga.

Sedam godina kasnije, a nakon neuspjele ekonomsko-političke Reforme, Marković je u broju *Praxisa* s temom „Jednakost i sloboda" dodao gornjem razmatranju ono o doprinosu jugoslavenske revolucije tim dvjema zasadama. Počinje kritikom građanske revolucije koja je uspjela ostvariti samo jednakost pred zakonom i jednakost prilike (šanse). Međutim, ona je uvela i niz sloboda u duhu Prosvjetiteljstva koje su predstavljale epohalan prodor oslobođenja, te se bez njih ni socijalistički program, mada ih je dosad preskakao, ne može ostvariti: „pravo mišljenja, samoizražavanja, nesmetane ekonomske delatnosti i izbora… predstavnika u institucijama političke vlasti" (11). Zatim se koncentrira na kategoriju *statusa*, koju su sve socijalističke revolucije zanemarile. Naime, u lenjinskom tipu partije veliku efikasnost u sprovođenju revolucije pratile su, nakon nje, četiri glavne teškoće karakteristične za dugoročni revolucionarni program: „nejednakost u statusu rukovodilaca, običnih članova, kandidata i simpatizera"; odsustvo svijesti o toj nejednakosti; naglasak na maksimalnom samozaboravu i podređivanju direktivama pokreta; te društvo koje se, zbog pomanjkanja građanskog liberalizma u prošlosti, nije „oslobodilo tipično feudalne navike da se prema osobama visokog statusa odnosi potpuno nekritično i po principu podaničke lojalnosti" (12). Nejednakost statusa u našim uslovima dovela je do nejednakosti moći, a zatim do „restauracije nekih već prevaziđenih klasnih razlika", a na temelju najprije državnog kapitala u vlasti birokracije, a usto, kasnije, financijskog kapitala (moj izraz) u vlasti menadžerske tehnostrukture. Iza fasade samoupravljanja, „[p]red nama se dakle nalazi klasa 'socijalističkih krupnih kapitalista' *in statu nascendi…*". Ovaj bi se proces vjerojatno još mogao zaustaviti, ali „nisu vidne dovoljno jake snage koje bi se u ovom pravcu odlučno borile" (13). Drugi je problem „kako zaustaviti novorođenu sitnu buržoaziju koja se poslednjih godina obogatila spekulacijama sa zemljištem, vikend-kućama, pljačkom i besprimernom korupcijom". Zaključak je da socijalistički pokret mora biti demokratski, „[i]nače neće nikada dovesti do socijalizma…" (14). Drugim riječima, rekao bih danas, da se neodlučnim snagama odozgo koje su bile za stvarno samoupravljanje doda mogućnost pritiska odozdo u tom pravcu.

Marković je, prema tome, u ovom intervalu došao do ponešto improvizirane klasne analize te do političke dijagnoze, koja mi se – uprkos nekim pretjerivanjima kao i granicama tipičnima za njega, a možda i za intelektualnu opoziciju uopće – čini poticajnom za daljnju diskusiju danas.

2.22. Upravo o ovom ključnom elementu *javnosti*, lijepog dvosmisla ili igre riječi koja obuhvaća kako javnost rada u politici tako i javno mišljenje u i o njoj, raspravlja članak Dragoljuba Mićunovića „Birokratija i javnost". Počinje s tri pitanja. Prvo je: „*šta omogućuje egzistenciju birokratije?*" Odgovor:

potreba za organizacijom obavljanja *općih poslova društva* kao cjeline. Pri tome Max Weber tvrdi da je birokracija (efikasnog njemačkog tipa, dodao bih) tehnički superiorna svim drugim oblicima kao mašinski oblik proizvodnje nemašinskome; a riječima Wright Millsa, ona posjeduje savršenu racionalnost bez uma (642-43). Na drugo pitanje, „*šta je suština birokratije?*", članak odgovara: izopačenje *reprezentativnosti*, nužne za efikasnost svake goleme organizacije. To je navelo Hegela da filozofski opravdava birokraciju nasuprot posebnim interesima staležâ, a Marxa da u kritici Hegelove filozofije napiše najradikalniju kritiku te iluzije, i da birokraciju definira kao posebno, zatvoreno tijelo, izravno suprotstavljeno interesima javnosti i civilnog društva. Zaključak je da, „kako ona [birokratija] predstavlja državu ili nešto opšte, to će njeni posebni interesi steći privid opštih interesa" (643-45).

Na treće pitanje: „*u čemu je moć birokratije?*", članak odgovara riječima Marxa da je opći duh birokratije „ *tajna*, misterija, koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a prema spolja kao zatvorena korporacija… [J]avno mišljenje izgleda stoga birokratiji kao *izdaja* njene misterije." S time se slaže i Weber: „[B]irokratska je uprava uvek uprava koja isključuje javnost… Pojam službene tajne specifičan je pronalazak birokratije." Stoga Mićunović zaključuje „da je neobaveštenost mase… o radu rukovodećeg tela gotovo uvek upravo srazmerna s birokratskom moći tog tela" (646-47). I općenito, za njega je „javnost… negativni korelat birokratije". Ali što je *javnost*? Striktno po Marxovom prilazu (da je to civilno društvo suprotstavljeno državnom aparatu), ovdje se postulira da je javnost „skup svih građana koji izražavaju interes za opšta i zajednička pitanja uređenja… društvene zajednice, što podrazumeva i pravo i mogućnost učestvovanja ne samo u političkoj aktivnosti i kontroli nego i u državnoj vlasti i društvenom upravljanju". A stup je te mogućnosti „slobodno izražavanje mišljenja" svih zainteresiranih kao gore; Mićunovićev je idealni primjer Zolin glas u Dreyfussovoj aferi, te on, opet stopama Marxa, naširoko pledira za „dostojanstvo i nezavisnost" štampe i drugih medija u socijalizmu, koji bi trebali biti tribine i instrumenti javnosti (u oba smisla) (648-49). Članak kulminira citatom Marxa:

> „Postavlja se pitanje: da li je sloboda štampe privilegija pojedinih ljudi ili je privilegija ljudskog duha?" I Marx sam odgovara: „Kao što svako uči da piše i čita, tako i svako *mora smeti* da piše i čita". (649)

Mićunović se na početku ogradio istaknuvši da ne pretendira na potpuno objašnjenje birokracije i javnosti, nego samo toliko koliko je potrebno da se kaže nešto značajnoga o njihovom sučeljavanju. Mislim da se vidi kako mu je članak, uprkos nekim tangentama u koje se nisam upuštao, u tom smislu jasan i efikasan. U mladom Marxu, koji je svoje gornje analize kasni-

je nadopunio klasnima spojenima s političko-ekonomskima, ali se njihove slobodarske dihotomije uperene protiv vladavine države i njene birokracije nije nikada odrekao (vidi o tome više u eseju 1.1 i kasnije u ovoj knjizi), pronašao je solidnu bazu za definiranje načina „debirokratizacije društva" pomoću javnosti i neposredne demokracije: „jer javnost je onaj slobodni plamen kojim se topi veo birokratskih tajni i tako nagriza birokratska moć" (652).

2.23. Filozofsko-politički valjda najistaknutiji „praksisovac", usto suurednik časopisa, bio je Gajo Petrović. Drugi glavni primjer napisa koji se izravno sučeljava s birokracijom njegov je „Birokratski socijalizam" iz 1971. – sintagma koja se često upotrebljavala za SSSR, a pokatkada, u opozicijskom diskursu, i za SFRJ.

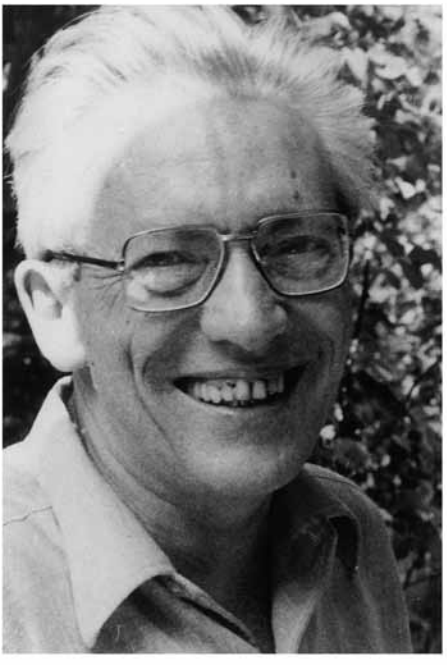

Gajo Petrović, 1978.

Petrović počinje točnim ukazivanjem na opasne posljedice Staljinove historiozofske sheme, u kojoj postoje izdvojene faze nakon revolucije: diktatura proletarijata → socijalizam → komunizam. Za Marxa i za Petrovića diktatura proletarijata postoji „samo ako ona već predstavlja početnu fazu socijalizma i komunizma, ako već ostvaruje humanističko društvo". Isto vrijedi za „[u]običajeno razlikovanje, po kojem je bitna razlika između [socijalizma kao 'niže' i komunizma kao 'više' faze] u raspodjeli (u socijalizmu prema radu, u komunizmu prema potrebama)", jer se naime, po Marxovoj zamisli, već u prvoj fazi prevazilazi – u Hegelovom smislu *aufheben*, ukinuti i supsumirati – „rascjep društva na 'sfere' i prevlast ekonomije" (B 484). Kako oštra podjela na faze tako i svođenje bìti prve faze na ekonomske mjere sasvim su pogrešni.

Pitajući se o bìti komunizma, članak ukazuje na Marxove rane radove gdje se on definira kao „ukidanje čovjekovog samootuđenja" te tvrdi da je „Komunizam utoliko komunizam ukoliko je humanizam", naime „prisvajanje ljudskog života u njegovoj punini" (B 485).

Što se raspodjele tiče, tvrdnja da se u prvoj fazi „sva raspodjela mora vršiti prema izvršenom radu" karikaturalni je oblik shvaćanja Marxa i Engelsa da je raspodjela prema radu privremeno nužno korištenje buržoaskog prava koje je u biti nepravedno jer primjenjuje jednako mjerilo na različite osobe (i situacije). Taj princip „može biti relativno 'progresivan'… samo ako se primjenjuje na one koji imaju neophodne uvjete za rad", ali postaje „nehuman ako se primjenjuje na starce, bolesne, invalide, trudnice, djecu i druge koji ne mogu raditi ili na one koji… nemaju prilike za rad" (tj. na nezaposlene – B 486); a tome bih iz iskustva SFRJ dodao sve one čiji kontekst poduzeća ili lokaliteta nije jednak drugim kontekstima, čime postaje jasno da je tzv. raspodjela prema radu fikcija ukoliko nije popraćena ugrađenim sistemskim korekturama (vidi više o njoj u 5. eseju, 1.4). Otuda Petrović prelazi na izravno razmatranje što je birokracija, koristeći Marxa i Webera za vlastiti pristup.

Utvrđuje da se značenje prvog sastojka, „biro", proteže od komada namještaja (pisaći stol, *bureau*) preko sobe u kojoj stol stoji do ureda, poduzeća ili ustanove koja takvu sobu koristi, pa konačno na „cjelokupnost u jednom birou zaposlenih namještenika". Već je taj element, dodao bih, kompleksni trop koji sadrži višestruku metonimiju, *pars pro toto*, i striktnu metaforu prema kojoj neživo (izgrađeni prostor društvene ustanove) stoji za živo (one koji tu rade). U tom smislu, Petrović argumentira, birokrat je čovjek koji „pripada onom društvenom sloju čija je 'objektivna' pozicija određena njegovim odnosom prema 'birou'; no može se misliti i čovjek koji… pokazuje u svom individualnom ponašanju određene crte koje se smatraju birokratskim", tako po njemačkom rječniku „Buchstabenmensch, Pedant", dakle osoba koja je „u svim stvarima pretjerano točna i pridržava se slova" (B 487). Ovo je drugo značenje po meni izvedeno iz objektivnog značenja društvene funkcije, dakle sekundarno, premda pojavno mnogo poznatije klijentima birokratizma, a može se primijeniti i na osobe u drugim zvanjima ili društvenim grupama kao skup crta koje članak šire razglaba. Dodaje također da značenjskoj zbrci doprinosi i miješanje primarnog i sekundarnog pojma (često od Lenjina i Staljina na dalje), kao i svođenje svih „biroa" na državne, mada oni postoje u svim velikim organizacijama, od proizvodnih pogona i crkvi do instituta, bolnica itd. (B 488).

No svrha i razlog postojanja birokratâ jest da djeluju na druge ljude, o čemu govori drugi sastojak, izveden od *kratein*, vladati ili posjedovati moć. Ako se naglasak stavi na vladavinu, značenje se premješta od malih i srednjih činovnika na „najviše funkcioner[e] koji posjeduju najveću moć", dakle na također mnogoznačni pojam *birokracije*, koji je razuđen otprilike kao i pojam birokrata, naime, prvo, „društveni sloj birokrata", a drugo „cjelo-

kupnost birokratima svojstvenih crta i načina ponašanja", dakle „formalne procedure uz upotrebu mnogo papira, s nepotrebnim komplikacijama i bez mnogo razumijevanja za ljude". Treći je pak smisao „birokracija kao politička forma vladavine u kojoj ured… i uredski ljudi igraju odlučnu ulogu…" (B 488-89). Osim analogije s demokracijom ili aristokracijom, Petrović ne navodi kako je od prethodne analize došao do ovog trećeg pojma. Ja bih se odvažio na hipotezu da je gornji prvi, „objektivni" smisao bio hiperbola, jer je u državi apsolutnih ili ustavnih monarhija, gdje je ovaj pojam nastao, birokracija ipak bila u najboljem slučaju treća rupa na svirali (nakon kralja i/ili parlamenta te vojske, valjda i klera, kasnije i buržoazije, itd.), a sada je nekadašnja hiperbola vladanja proglašena relevantnom stvarnošću u situaciji gdje su druge klasne moći neutralizirane.

Walter Crane, *Anđeo socijalizma* (1885., kako su ga prilagodili ruski emigranti 1902.) budi Rad, oboren ničice pred vampirom kapitalizma; tijelo vampira je kapital, lijevo krilo autokracija, a desno krilo birokracija i Crkva (u Lih, *Lenin* 47).

Petrović dodaje – u mojim terminima –da daljnja polisemija postoji i u terminu „birokratizam" (B 489), koji može biti sinonim gornjih triju značenja, a može ih također oslabiti (kao „tendenciju razvoja" prije negoli učvršćeno stanje) ili pojačati (kao zatvoreni društveni sistem, s naglaskom

na „izam", analogno kapitalizmu ili komunizmu). Dalje opširno razglaba pristup Maxa Webera i zaključuje da on činovništvo ili birokraciju shvaća kao društveni sloj koji služi „vladajućoj moći", ali „postoji i tendencija da se iz sredstva vladavine pretvori u vladara, i ta tendencija može se u velikoj mjeri i realizirati". Međutim, ovaj članak pledira za razlikovanje između „činovništva" koje služi drugoj moći i „birokracije" kao vladajuće društvene grupe, ne sporeći njihovu povezanost i prelaze. Marx je takvu birokraciju briljantno skicirao kako slijedi: „Birokracija važi sebi samoj kao posljednja konačna svrha države.... Državne svrhe pretvaraju se u svrhe biroa ili svrhe biroa u državne svrhe." (B 492)

Ovo „činovništvo koje je došlo na vlast" definira se u tri točke, kao:

> „činovništvo koje se (1) bez odlučnog utjecaja 'odozdo' ili 'odozgo' samo konstituira i organizira... i svoju organizaciju mijenja, da bi (2) u svim najvažnijim područjima društvenog života moglo vršiti određenu funkciju i to (3) prema pravilima i zakonima koje, u skladu s vlastitim interesima, samo sebi daje." (B 493)

Za razliku od ove vlasti, obično činovništvo „se konstituira 'odozgo' ili 'odozdo', a u svakom slučaju izvana", odlučuje samo na nekim područjima društva, a katkada ne donosi konačnu odluku. Birokracija se pak može služiti „izravno terorističkim metodama, ali ona se može i 'igrati demokracije'". Prva se identificira kao staljinistička u SSSR-u, a druga ostaje neidentificirana, ali se jasno aludira na jugoslavensku (B 493). Zaključak je iz gornjeg shvaćanja da „socijalizam... kao slobodna zajednica slobodnih ličnosti nije spojiv s birokratizmom. Drugim riječima: *birokratski socijalizam u principu je nemoguć*." (B 494) Po meni je ovo možda u filozofskoj *longue durée* točno, ali sumnjam da mora biti točno u „kratkom trajanju" konkretne društvene povijesti, gdje se labave forme kao „tržišni socijalizam" i „birokratski socijalizam" mogu koristiti za kratke formule o impliciranoj situaciji, koju bi Lenjin nazvao *dvovlašćem*. Petrović to donekle priznaje u daljnjem izlaganju gdje dopušta mogućnost „birokratsk[e] struktur[e] s podređenim elementima socijalizma" i „socijalističk[e] struktur[e] s podređenim elementima birokratizma", te insistira da one prve nisu socijalističke: „ako [to] ne spoznamo... nećemo moći da se orijentiramo u suvremenom svijetu..." (B 494). No logički, dodajem, druga bi se varijanta valjda smjela zvati socijalističkom? Slijedi, povezano s time, njegovo razmatranje Lenjinovih stavova o birokraciji, koje držim pojednostavljenim (vidi o njima esej 1.1).

Članak zaključuje nijekanjem, uobičajenim u SFRJ, da je podržavljenje proizvodnje isto što i podruštvljenje, ali ga znatno radikalizira u antibirokratskom smislu: „To što iza i iznad činovnika koji upravljaju poduzećima

više nema kapitalista, važno je doduše za činovnike koji su time postali birokrati, oni koji vladaju, ali ne i za radnike, koji su ostali objekt vladavine". Ovo bi mogao biti uvod u otvoreno klasnu filozofsku analizu, ali ona u tom povijesnom času jedva da je bila moguća bilo zbog izvanjske bilo zbog unutarnje, tj. lične cenzure. Stoga mnogi pasusi ukazuju, čini mi se, na kolebanje između temeljite analize i neposredne političke indignacije, a i artikulacija eseja zasnovana je na takvoj oscilaciji koja vodi do izvjesnog raskoraka između pretenzija na apsolutne zaključke i iscrpnosti analize. Da spomenem samo jedan važni primjer, komponenta „reprezentativnosti" nužna svakoj birokraciji koja je vladajući „sloj", nije uopće spomenuta. Ipak, Petrović završava po meni sasvim točnim razlikovanjem između shvaćanja birokratizma „kao loše[g] funkcioniranja državnog aparata" i „kao dominirajuć[e] ulog[e] tog aparata u društvenom životu" (B 498). Ovu distinkciju on upisuje u veliku zaslugu „jugoslavenskih marksista i komunista", ali ukazuje na „žestok otpor birokratskih struktura" razvoju samoupravljanja, čiji je razvoj moguć „samo tako *da se ukloni vladajuća birokracija i da se društvo odozdo do gore konstituira kao savez samoupravnih jedinica*". Sve ostalo „može biti samo lažni ukras pomoću kojeg birokracija pokušava da prikrije pravu prirodu svoje vladavine" (B 499, potcrtao DS).

Mislim da je uz ovaj argument korisno čitati Petrovićev općeniti pristup revoluciji ekspliciran u dva članka iz *Praxisa* 1969.-70. kao i u brojnim drugim člancima i knjigama tokom cijelog njegovog opusa. Možda je najzanimljiviji kao kontekst gornjem napadu na birokraciju članak „Filozofski pojam revolucije" iz 1973. Referirat ću ovdje sasvim kratko samo one njegove dijelove koji govore o birokraciji i državnoj vlasti, mada su oni uklopljeni u ontološki i „metafilozofski" pristup bivstvovanju koji ću zanemariti, dijelom zato što vodi do ekstremističkog odbacivanja svekolike misli o politici i čovjeku koja polazi s neke druge stručne pozicije (sociološke, antropološke, itd.).

Članak razmatra shvaćanja termina „revolucija" od puča i prelaza vlasti s jedne klase na drugu sve do „izgradnje novog društvenog poretka, a od ovog preko shvaćanja revolucije kao promjene čovjeka do shvaćanja revolucije kao biti bivstvovanja" (F 156-58). Stoga kori „vulgarni marksizam", poimence staljinizam, koji za razliku od Marxa i Lenjina strogo razlikuje „revolucionarno osvajanje vlasti... od takozvanog 'postrevolucionarnog razvitka'... kao dvije međusobno nezavisne stvari..." (F 159), te se zalaže za revoluciju „kao takv[u] djelatnost u kojoj čovjek istovremeno mijenja i društvo u kome živi i sebe sama", a socijalističku revoluciju shvaća „kao ukidanje čovjekova samootuđenja" (F 162) i beskonačni proces. Kao „radikalna negacija cijele neljudske klasne povijesti" ona bi trebala predstavljati

slobodu, „razvitak ljudske stvaralačke snage koji radikalno eliminira nasilje i okrutnost" (F 165). Slijedi zaključak: „Svako shvaćanje revolucije kao isključivo društvene promjene... sakriva u sebi opasnost da se [ona] odvoji od promjene čovjeka", što vodi „daleko od istine i revolucije" (F 166); dakle – dodao bih – recimo do vlasti birokracije, o kojoj raspravlja u prije razloženom članku.

2.24. Ovim bi se napisima moglo u težnji za iscrpnošću dodati još mnogo drugih, recimo članak Ljubomira Tadića „Bureaucracy – Reified Organization" (original „Birokratija – postvarena organizacija", *Praxis* br. 5-6 [1967], citiran po Marković i Petrović ur. 289-301) koji se nakon egzegeze Webera zalaže za potčinjavanje tehnobirokratskog administriranja javnoj kontroli građana i proizvođača. Važnima mi se čine oštri stavovi Milana Kangrge, čiji dijaloški „Filozof" izjavljuje: „[B]irokraciju ne smatram avangardom radničke klase i socijalizma nego njihovim klasnim neprijateljem" (129), a osobito se obara na birokratski moral i mentalitet (144-47). Iako samo Marković izravno govori o birokraciji u Jugoslaviji (a valjda i Božidar Jakšić, „Jugoslavensko društvo između revolucije i stabilizacije", u: *Praxis* br. 3-4 [1971]: 413-424, broj kome nisam imao pristupa), rekao bih da sama tematika birokracije i državne vlasti kao i njen horizont uvijek imaju za svrhu razumijevanje stanja u Jugoslaviji. Marković i Kangrga jedini spominju kategoriju klase, svi se drugi služe (kao i službeni diskurs) kategorijama „sloja" ili „društvene grupe". Teško je danas odrediti u kojoj je mjeri uzrokom izbjegavanja „klase" bila skrupula zbog nedovoljne obaviještenosti o političkim statistikama vlasti, u kojoj mjeri samocenzura, a u kojoj mjeri izbjegavanje represalija protiv časopisa. Činjenica je da je grupa oko *Praxisa* bila periodički oštro napadana, tako do 1966., a osobito poslije političkih zaoštravanja g. 1968. (kad je Bakarić sudio da „umnogome izražava modernu američku antikomunističku struju" – 2: 532, vidi i 278, 547) te g. 1971. Ne samo što su u broju 3-4 od 1972. sudski zabranjena dva članka, nego je suradnik Božidar Jakšić zbog gornjeg članka iz 1971., u kojem (prema sudskom navodu u *Praxis* 1973: 255-72) kritizira birokratski i policijski mentalitet KPJ kao novu buržoaziju koja dominira nad radnicima i seljacima, osuđen na dvije godine zatvora „zbog neprijateljske propagande". Pošto se tu radilo o nekoliko članaka i javnih predavanja, sudilo se *thought crime* (deliktu mišljenja), što je u normalno mirnodopsko vrijeme crna mrlja na društvu koje ga pravno dopušta – mladi je Marx protiv toga upravio svoje najotrovnije sarkazme – i indikator vjerojatnosti svih gornjih kritika. Mladi asistent iz Sarajeva sigurno je bio ranjiviji od uvaženih profesora iz Zagreba i Beograda, no na koncu je, poslije duljeg natezanja od 1973. nadalje, osam profesora (uključivši Markovića i Mićunovića) izbačeno s beogradskog sveučilišta, a časopis je konačno zabranjen g. 1975.

To je bio žalostan kraj javnih mogućnosti lojalne socijalističke opozicije – nakon čega se, kako unutar vlasti tako i izvan nje, tim bujnije razvila ona antisocijalistička. O daljnjim implikacijama nemogućnosti plodne konfrontacije partijsko-državnog diskursa s onim socijalističke opozicije govorit ću u nastavku knjige.

3. Pokušaj prvog zaključka

> Qui si convien lasciare ogne sospetto;
> ogne viltà convien che qui sia morta.
> (Ovdje valja napustiti svako oklijevanje;
> svaka podlost valja izginuti ovdje.)
>
> *Inferno*, Canto III: 14-15.

3.1. Sudeći po ovom ograničenom sondiranju kroz diskurs o birokratizmu, postulirao bih slijedeću prilično pojednostavljenu dihotomiju u jugoslavenskoj marksističkoj epistemologiji i semantici godina 1945.-72., kao doprinos spoznaji danas:

Teoretičari KPJ/SKJ od Marxa su slabo ili nikako čitali *Rane radove* i *Njemačku ideologiju*; praksisovci su sigurno čitali *Grundrisse* i *Kapital*, ali su za njih malo marili. Prvi su se ograničili na političku organizaciju vlasti i rada, a zaboravili na humanizam razotuđenja; drugi su se ograničili na kritiku prvih, a zaboravili na fetišizam robe. Obje su strane također analogno pojednostavnile Lenjina: prvi su se uhvatili za državnika koji je morao jačati državu – pa, u nuždi, i oružanu obranu revolucije od unutarnjih neprijatelja – da bi revoluciju spasio, drugi za zastupnika plebejske vlasti sovjeta odozdo i kritičara birokracije. Želimo li danas naći integralnog, efektivnog, još uvijek korisnog Marxa i Lenjina, ni kod jednoga od njih nećemo ih naći – mada ćemo kod svake strane naći poneke važne, no često oslabljene vidove raspolovljenog Marxa i Lenjina. Za službeni diskurs, socijalizam je bio Lenjinova „prva faza" napredovanja prema komunizmu, ali bez njegovog insistiranja da se elementi komunizma moraju stalno i što brže moguće, makar postepeno, uvoditi. Za lojalni opozicijski diskurs, socijalizam je bio Marxov prelazni period ka komunizmu, ali bez njegovog shvaćanja da je sudbina danas locirana u političkoj ekonomiji. Najjednostavnije možemo reći: prva se grupa specijalizirala za vlast koja treba razvijati ekonomiju, a druga na etiku koja treba regulirati vlast. Kobna je to podjela na bazu i nadgradnju.

Dakako da ovime ne mislim reći da vrhovi SKJ nisu (u najboljim slučajevima) iskreno držali da je njihov put prema istinskom revolucionarnom

humanizmu najbolji, ni da praksisovci nisu znali za fetišizam, itd. Gornje polarnosti ne odnose se na subjektivna znanja i htijenja, nego na posljedice koje objektivno izviru iz određenih pristupa, dakle naglasaka i horizonata.

Dvije strane i dva diskursa gornjeg eseja mogu se otprilike, mada ne sasvim, poistovjetiti s Blochovom slikom oceana marksizma u kojemu postoje hladne i tople struje (nadopunivši sliku, Staljin bi bio slana pustinja isušenog mora). A ma što da je Bloch u toj metafori mislio, on je sâm jedan od velikih primjera – uz, recimo, Brechta, Benjamina, Gramscija ili Goldmanna – kako se najveća, upravo ogromna plodnost morske faune i flore nalazi na sastajalištu i prožimanju hladne Newfoundlandske i tople Golfske struje, gdje bacaju mreže ribarske flote što hrane svijet (kad ih profita gladni kapitalizam ne natjera da nalazište unište raubovanjem).

A ova bi se podjela vjerojatno mogla, kad bismo imali više podataka, protegnuti i na važnu komponentu pomlađivanja Marxa i Lenjina kritičkim vaganjem uvida kako postmarksovskih pisaca odbačenih od Staljina (Kropotkin, Luxemburg, Trocki, mladi Lukács…) tako i postlenjinovskih pisaca unutar marksizma (kao onih spomenutih u prošlom paragrafu) a bogme, u brzom razvoju kapitalizma, a također i staljinizma, i na rubu ili sasvim izvan marksizma (da spomenem samo Polanyija). Tko se od diskutanata o birokraciji uhvatio u koštac s (na recimo „kulturnjačkoj" strani) Deweyjem, Wittgensteinom, Vygockim, Wallonom, Brechtom, Blochom, Merleau-Pontyjem, kasnijim Sartreom…? A s političko-ekonomske strane, Bakarić je hvalevrijedno recipirao Galbraitha, praksisovci Webera te ponekad Gorza, Marcusea i Goldmanna, a što je Kardelj novijega čitao ne znamo: no dubokih tragova epohalnih mijena kao i kontinuiteta kapitalizma poslije 1945. (ili ako hoćete 1924. – prvenstveno recepcije značaja fašizma), o kojima se u zapadnom marksizmu i blizu njega naširoko diskutiralo, u cijeloj jugoslavenskoj debati o birokratizmu nalazimo vrlo malo ili nikako – osim odlične ekonomske potkovanosti Horvata i sociopsihološke obaviještenosti Supekove.

Ipak, da i sâm ne upadnem u *ni-nisme*, dodao bih da su nakon sloma SFRJ argumentacije najboljeg partijsko-državnog krila (Kardelja i Bakarića) zastarjele. Iznimka je tu Kidrič, čija je demokratska radikalnost neprevaziđena, i u neku ruku baštinjena po Horvatu i Praxisovcima. Naprotiv se kritika „lojalne opozicije" ne samo pokazala točnom – mada danas, razumljivo, nedovoljnom – nego je do izvjesne mjere zadržala spoznajnu sugestivnost, i u toj je mjeri još živa. Na primjer, ova se knjiga potpuno slaže s potcrtanim zaključkom Gaje Petrovića u 2.23 gore.

Konačno, obje su grupe znatno potcijenile manijakalnu i suptilnu agresivnost kapitalističkih država i institucija: opijenost pobjedom revo-

lucije jednako ih je okrilila i sputala. Obje su grupe shvatile da u socijalizmu (a i omasovljenom svijetu uopće) politika uključuje ekonomiku. Vrh partijsko-državne vlasti pokušao je to riješiti iskrenim i hrabrim otklonom od staljinističkog centralizma prema (pogrešno shvaćenoj) decentralizaciji ali i prema odličnom ključu samoupravljanja, kojemu međutim nikad nije bila pridružena prava brava (naime vertikala do vrha vlasti). Lojalna opozicija intelektualaca ovu je ogromnu koncentraciju oligarhijske moći pokušala riješiti kako je znala, naime zanimljivim i često točnim argumentima. Međutim, partijsko-državna vlast nije nikada dozvolila da takvi argumenti dobiju puno pravo javnosti, što bi bilo moguće jedino u izravnoj pučkoj demokraciji, za koju je potrebna čvrsta baza klasičnih građanskih sloboda. Uslijed toga, dio vlasti koji je bio iskreno zabrinut za socijalizam postepeno se našao gol, bez saveznika pred nadiranjem lokalnih birokracija i tehnokracija – neizbježno oslonjenih na nacionalističke partikularizme. Tako si je ta vlast sama iskopala grob, a njen veliki dio je ponovno rođen u obliku patuljastih klasa koje su povjerovale da ne trebaju federativnu Jugoslaviju (vidi 2. esej).

Dakako da bi se u svakoj grupi mogao naći niz manjih ili većih iznimaka ovako pojednostavljenom pristupu: u državno-partijskoj grupi, Kidrič je sigurno bio najuravnoteženiji spoj obnašanja vlasti i inovacije, dok je Tito odlično shvaćao sve prijetnje nezavisnosti Jugoslavije; u „lojalnoj opoziciji" čini mi se da se po filozofskoj temeljitosti i dosljednosti ističu Petrović i Kangrga, po sociološkoj Supek, a po ekonomskoj Horvat, dok se po aktualnoj političkoj analizi ističe Marković, a zaslužni je historičar marksizma Vranicki sigurno znao u tančine cijeli Marxov opus. Svaki trop, osobito dihotomija, posjeduje granice pertinentnosti.

Svjestan sam također da postoji nepregledni jaz napisa koji manje ili više značajno spominju birokraciju. Oni stoje ili, u maloj mjeri, nadesno od Kardelja tj. na kriptostaljinističkim – obično skrivanim – pozicijama, ili pak negdje između mojih dviju grupacija. Navodim kao uzorak zagrebački simpozij 1967. *Komunisti i samoupravljanje,* kojega se naslov hvalevrijedno usredotočio na odnos ovih apstrakcija. Moglo bi se analizirati bar četvrtinu od 39 referenata, no spomenut ću samo Nerkeza Smailagića i Miroslava Pečujlića kao razmjerno artikulirane predstavnike u onom času bliže „kritičkom" i „službenom" krilu. Smailagić, zagrebački politolog, založio se za kritičku razdaljinu kako od birokracije „kao eksploatatorsk[og] sloj[a] kojemu je cilj ponovno porobljavanje cijelog društva malom broju moćnika" tako i od – tada postojećeg – samoupravljanja temeljenog na utilitarizmu, koje se spontano kreće prema malograđanskoj viziji društva (Fiamengo ur. 354). Pečujlić, beogradski sociolog i funkcioner, povremeno vrlo visoki, u SKJ te

urednik poluslužbenog časopisa *Sociologija*, oborio se na tezu praksisovca Svetozara Stojanovića[3] da je birokracija koja upravlja državnom svojinom posebna klasa, pošto ona „nema sopstvenu ličnu ekonomsku bazu. Ona svoje mesto zasniva... na delegaciji, reprezentovanju..."; uz ovaj pravni argument, drugi mu je još slabiji (iako zanimljiv), naime da „institucije koje su produkt revolucije protiv posedničkih klasa... ne bi mogle funkcionisati [da se birokratija potpuno osamostali]" (Fiamengo ur. 628). Imam dakle utisak da ovakva „močvara", u nekim pogledima vrlo zanimljiva, nije dala spoznajnih argumenata koji bi nadišli horizonte diskutirane u gornje dvije grupe.

3.2. A što je zapravo bila birokracija? Razmatranje tog pitanja prelazi okvir mog naslova koji se bavi diskursom o njoj. No, dakako, diskursi su duboko suodređeni raznovrsnim deformacijama kako god protejske vandiskurzivne stvarnosti (*pace* Derrida). U njeno se razmatranje upuštam u 2. eseju o klasama u SFRJ, gdje je moja hipoteza da je ona bila klasa *in statu nascendi** (*proto-class*, po Lenjinu u *Agrarnom programu socijal-demokracije*), koja se definitivno konstituirala i diferencirala u podgrupe negdje iza sredine 1960-ih godina. Klasa u nastajanju ili *pred-klasa* sve više poprima crte eksploatatorske vladavine, čemu je pak protuteža bio pokušaj uvođenja što dosljednijeg radničkog samoupravljanja – koji međutim konačno nije uspio. Ovdje ću se zaključno samo upustiti u pitanje kako tu pred-klasu nazvati.

Čini mi se da razmatranja u ovom eseju ukazuju na to da termin „birokracija" više zamućuje, nego razjašnjava. Prvo, kako je ustanovio Petrović, valjalo bi oštro razlikovati činovnike od birokracije koja drži vlast; dakle element „biro" pokazuje se kao nekoristan. A što se tiče elementa „kracije" (vlasti), postuliramo li da broj članova SKJ u državnom aparatu od 155 tisuća g. 1961. otprilike sačinjava gro Horvatovog „rukovodećeg sloja" (*Essay* 205, vidi gore u 1.6), a da je najviše oko 50 tisuća od toga bio gro njene stvarne odlučujuće vrhuške, onda se tu prije radi o Horvatovoj „politokraciji", dakle o podvrsti oligarhije (vladavine malog broja) koja se oslanja na političku moć što prerasta u ekonomsku. Naziv „birokracija" omogućio je odgađanje odluke da li se tu radi o klasi ili ne, ali je postepeno prerastao od olakšavanja javne diskusije pozivom na istaknute marksiste koji su ga u prošlosti i sadašnjosti upotrebljavali i na kritiku staljinovskog SSSR-a, u sterilna izmotavanja o slojevima i odsustvu dubljih društvenih antagonizama. Gramscijev sarkazam na račun vladajuće jedinstvene partije bio je vidovit:

> „Sve ako druge legalne partije ne postoje, druge partije i tendencije ustvari uvijek postoje...; protiv njih se otvaraju polemike i or-

[3] Vidi Stojanovićevu knjigu *Kritik* koja integrira njegove oštre i radikalne stavove do 1969., osobito 50-54 i 125-26

> ganiziraju borbe kao u igri žmurke. Sigurno je da u takvim partijama… politički govor postaje žargon. Drugim riječima, politička su pitanja ovdje prerušena u kulturna, i kao takva postaju nerješiva." (149, a usp. 212-13; vidi sličnu globalnu ocjenu o „birokraciji" u Hobsbawm 29)

U zadnjem desetljeću postojanja Jugoslavije, kad ona sve više postaje periferija ovisna o globalnom kapitalizmu, sazrijeva izdaja triju vladajućih oligarhija (sad sigurno klasa) u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj.

Paradoksalno dakle, birokracija je doslovno, kao termin, sasvim nevažna. No pojam (i stanje) na koji se tom zakrivljenom strijelom ciljalo bio je presudan.

Glosar

per aspera ad astra = po trnju do zvijezda

quod non est in libris, non est in mundo = što nije napisano ne postoji (doslovno: čega nema u knjigama, toga nema u svijetu)

in statu nascendi = koji se upravo rađa

Citirana djela

Bakarić, Vladimir. *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 4 sv. Zagreb: Informator et al., 1983.

Bensaïd, Daniel. *Marx (Mode d'emploi)*. Pariz: La Découverte, 2009.

Bettelheim, Charles. *Class Struggles in the USSR, Second Period: 1923-30*. Prev. B. Pearce. Hassocks: Harvester P, 1976.

Denitch, Bogdan. „Mobility and Recruitment in Yugoslav Leadership", u Barton, Allen H., i dr., *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*. New York & London: Praeger, 1973, 95-119.

Divjak, Slobodan. *Roba i revolucija: Marks, kritika političke ekonomije i socijalizam.* Beograd: SIC, 1982.

Djilas, Milovan. *The New Class: An Analysis of the Communist System*, ispravljeno izd. New York: Praeger, 1963 [prvo englesko izdanje 1957].

–. *Savremene teme.* Beograd: Borba, 1950.

Fiamengo, Ante, i dr. ur. *Komunisti i samoupravljanje.* Zagreb: Fakultet političkih nauka, [1967].

Filipi, Slavko. „Statistički pregled razvoja KPJ-SKJ…", u M. Nikolić, ur., *Savez komunista Jugoslavije u uslovima samoupravljanja.* Beograd: Kultura, 1967, 746-88.

Gramsci, Antonio. Selections from the Prison Notebooks. Ur. i prev. Q. Hoare and G. Nowell-Smith. New York: International Publ., 1975.

Hobsbawm, E.J. *Worlds of Labour.* London: Weidenfeld & Nicolson, 1984.

Horvat, Branko. *Towards a Theory of Planned Economy.* Beograd: Yugoslav Inst. of Economic Research, 1964. [napisano do 1961]

–. *An Essay on Yugoslav Society.* Transl. H.F. Mins. White Plains NY: International Arts & Sciences P, 1969 (original *Ogled o jugoslavenskom društvu.* Beograd: Jugoslavenski inst. za ekonomska istraživanja, 1967).

–. „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period". *The American Economic Review* 61.3 (1971), 2 dio, Supplement: 71-169.

–, Mihajlo Marković i Rudi Supek ur. *Self-Governing Socialism*, Sv. 1. White Plains NY: Int'l Arts & Sciences P, 1975.

Izveštaj o radu CK i Centralne revizione komisije od Sedmog do Osmog Kongresa SKJ. Beograd: Komunist, 1964. [Autor/i nepoznat/i.]

Jakšić, Božidar. *Buka i bes.* Požarevac: Braničevo, 2005.

Johnson, A. Ross. *The Transformations of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1945-1953.* Cambridge MA: MIT P, 1972.

Kangrga, Milan. *Razmišljanja o etici.* Zagreb: Praxis, 1970.

Kardelj, Edvard. *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, 2. izd. Beograd: Komunist, 1978. (original 1977, citirano kao *PR*]

–. *Problemi naše socijalističke izgradnj*e. Beograd: Kultura, 1954. [citirano kao *PSI*]

–. *Proprietà sociale e autogestione.* Prev. M. Zega. Milano: Teti, 1975.

–. *Reminiscences... 1944-57*. L: Blond and Briggs, 1982 (original *Sećanja... 1944-57*. Beograd: Radnička štampa, 1980). [citirano kao *R*]

–. *Samoupravljanje i društvena svojina.* Sarajevo: Svjetlost, 1982. [sv. 1 izdanja Kardelja u 5 sv.; citirano kao *SDS*]

–. *Socijalizam i rat.* Beograd: Kultura, 1960.

–. *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu.* Sarajevo: Svjetlost, 1985. [sv. 5 izdanja Kardelja u 5 sv.; citirano kao *SSS*]

Kidrič, Boris. *Socijalizam i ekonomija.* Ur. V. Merhar. Zagreb: Globus, 1979.

Lalović, Dragan. „Program Saveza komunista Jugoslavije – koncepcijski razlaz sa staljinskim totalitarizmom?" u *1948: Povijesni razlaz sa staljinskim totalitarizmom.* Ur. T. Badovinac. Zagreb: Savez društava „J.B. Tito" Hrvatske, 2009, 137-161.

MacBride, William L. *From Yugoslav Praxis to Global Pathos.* Rowman & Littlefield: Lanham, 2001.

Marković, Mihajlo. „Jednakost i sloboda". *Praxis* br. 1-2 (1973): 3-18.

–. „Socijalizam i samoupravljanje", u Danilo Pejović i Gajo Petrović ur. *Smisao i perspektive socijalizma.* Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1965, 54-71.

–, **i Gajo Petrović,** ur. *PRAXIS: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*. Dordrecht & Boston: Reidel, 1979.

Mićunović, Dragoljub. „Birokratija i javnost". *Praxis* br. 4-5 (1965): 642-52.

Močnik, Rastko. Intervju s Jerkom Bakotin 21/05/2008, www.h-alter.org/vijesti/europa-regija/zivot-u-istom-camcu/print:true

–. „Od istoričnega materializma k sociologiji kulture", u K. Vidmar Horvat i A. Lešnik ur., *Včeraj in danes*. Ljubljana: Odd. za sociologijo, 2010, 137-59.

Petrović, Gajo. „Birokratski socijalizam". *Praxis* br. 3-4 (1971): 483-99. (citiran kao B)

–. „Filozofski pojam revolucije". *Praxis* br. 1-2 (1973.): 155-67. (citiran kao F)

Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948-1974.* London: Hurst, za R. Inst. for International Affairs, 1977.

Sednice Centralnog Komiteta KPJ (1948-1952). Ur. B. Petranović, R. Končar i R. Radonjić. Beograd: Komunist, 1985.

Sher, Gerson S. '*Praxis': Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia.* Bloomington: Indiana UP, 1977.

Statistički godišnjak Jugoslavije 1981. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1981 (citiran kao SG 81).

Stojanović, Svetozar. *Kritik und Zukunft des Socializmus*. Prev. F. Wagner. München: Hanser 1970 [Beograd: Prosveta, 1969].

Suvin, Darko. Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction, and Political Epistemology. Oxford: P. Lang, 2010.

2

2. esej:
O ODNOSIMA KLASA U SFR JUGOSLAVIJI OD 1945.-72., UZ HIPOTEZU O VLADAJUĆOJ KLASI[1]

> [Z]adaća povjesničara nije utvrditi trajnu istinu (osim o onome što dokazi mogu utvrditi), nego unaprijediti raspravu koja neizbježno mora, prije ili kasnije, njihov posao učiniti zastarjelim…
>
> Eric Hobsbawm, 1984.
>
> „Bivša Jugoslavija" (sam izraz mnogo toga govori)…
>
> Etienne Balibar, 1994.

1. Uvod u pojam klase

1.1. Čemu da se uopće bavimo klasama? Temeljni je argument u Hegelu: „Kad kažemo da osoba mora biti 'netko', smatramo da ona treba pripadati nekoj specifičnoj društvenoj klasi, pošto je… osoba bez klase samo privatno lice i njena univerzalnost nije ostvarena" (prilog § 207). Radnu hipotezu o tome kako danas koristiti pojam društvene klase možemo izvesti iz rasprave koja počinje naznakama iz Marxa. Predlažem da iz nje zadržimo sljedećih šest točaka, koje se čine u razumnoj mjeri točnima i neophodnima za daljnji rad.

1. Nakon plemenske zajednice, ljudska se društva dijele na mnogovrsne suprotstavljene grupe koje postaju sve različitije. Neke od tih grupa tako snažno određuju položaj i ponašanje svojih članova da su ravnopravne po važnosti s cjelookupnim društvom, te članstvo u jednoj isključuje članstvo u drugim grupacijama na istoj razini (Gurvitch 105 i 116-20). Od čitavog niza naziva za takve skupine, kao što su kasta, sloj ili razina i – prije kapitalizma – stalež (*Stand, état*), koristit ću samo „*klasa*" i „*klasna frakcija*": Poulantzas (vidi *Pouvoir* 77-100, posebno 99 – usp. također njegov *Classes*) priznaje samo ove dvije kao društvenu snagu, a i Marxa se može čitati na taj način (Ollman, „Marx's" 576).

[1] Velik dio poticajne sekundarne literature nije naveden ako se ne citira ili ne parafrazira. Pišem Partija s velikim P i KPJ za Komunističku partiju Jugoslavije u svim njenim oblicima, ili SKJ za kasniji Savez komunista.

Zaobići ću pitanje može li se reći da su klase postojale u prilično drukčijem obliku i prije uspona kapitalizma – i određene buržoazije – iako vjerujem da jesu. Primijenit ću weberovsku tradiciju pristupa društvenim skupinama kada je to potrebno za raspravu o Jugoslaviji, ali ona neće biti istaknuta. Čini se da su dvije glavne prednosti marksističkog pristupa ove: a) on se odnosi na privredu u cjelini (premda je naglasak Marxove analiza bio na proizvodnji), dok se Weber odnosi samo na distribuciju, i b) on može obuhvatiti weberovsku „elitu" kao klasnu frakciju, dok se „elitni" pristup po pravilu obično bavi elitama uz biosociološke „mase". Međutim, ovaj će drugi pristup biti koristan gdje se marksistička tradicija odbila suočiti s problemima i degeneracijama nakon vlastitog dolaska na vlast.

2. Klase se razlikuju od drugih supralokalnih društvenih skupina ne samo po svojoj važnosti, višestrukim funkcijama i unutrašnjem ustrojstvu. Najvažnije je to što su klase *pravno otvorene* za svakoga; ustvari, napola su zatvorene.

3. Kao i mnoge druge skupine čije se rasprostranjenje podudara s društvom u cjelini, klase ne postoje samostalno, nego su to *odnosne* životinje: npr. nema buržoazije bez aristokracije ili proletarijata (vidi Thompson, također Bensaïd, Resnick-Wolff, Ritsert, Roemer i Wright). Svaka klasa ne samo što se razlikuje od drugih klasa, nego su njeni interesi, posebno za marksističku tradiciju, često nespojivi s onima drugih klasa (Ossowski 120 i dalje). Bez obzira na to, klasne razlike i suprotstavljenosti, kao i njihovi savezi, mogu biti vrlo raznoliki, a njihove granice često „[pomućuju s]rednji i prelazni slojevi" (Marx, *Capital* 3: 870, /ch52.htm; *Kapital*, str. 1867).

Klase istodobno prakticiraju određenu solidarnost, motiviranu zajedničkom suprotstavljenošću drugim klasama, i unutrašnje natjecanje, s čestim unutrašnjim i vanjskim sukobima (vidi MEW 3: 54). Prema tome, suprotstavljenost i nadalje *napetosti i srazovi* uključeni su u sam pojam društvene klase. Klasni sukob je po pravilu igra s nultom sumom (*zero-sum game):* npr. ono što jedna od tlačiteljskih klasa monopolizira uskraćeno je klasama koje su potlačene (Lazić, *Čekajući* 47), premda se dio monopoliziranе moći i obilja može po potrebi raspodijeliti da se spriječi pobuna potlačenih klasa.

4. Klase su višefunkcionalne, i utoliko su također za svoje pripadnike sumjerljive po važnosti s nacionalnom jedinicom koje su dio, ili sa spolom. Jedan od središnjih faktora klasnog jedinstva je zajednički *položaj moći* pojedinaca u modusu proizvodnje i sličan financijski udio u društvenom bogatstvu, što se u kapitalizmu može nazvati njihovim *ekonomskim* životnim uvjetima, „koji odvajaju njihov način života, njihove interese i njihovu kulturu od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih ne-

prijateljski suprotstavljaju" (Marx, *18th Brumaire*, /ch07.htm; GRME 581). Po marksističkom viđenju, klase su prvenstveno uspostavljene oko osovine „*odnosa eksploatacije*", tj. „prisvajanja dijela plodova tuđega rada" (Ste. Croix, „Class" 99-100 i dalje, vidi i njegov *Class Struggle*). Drugi faktor koji jača klasno jedinstvo su *strukovni* uvjeti. Oba ta faktora, u najširem smislu, znače da pripadnici neke klase pripadaju istom sloju društvene piramide. Prema tome, pripadnost pojedinca klasi relativno je stabilna a, osim u politički i/ili ekonomski revolucionarnim vremenima, i same su klase relativno stabilne.

5. Klase su, za razliku od većine drugih skupina, „dijelom svjesne i dijelom nesvjesne" nekih važnih vidova samih sebe (Gurvitch 111). U marksističkoj tradiciji, „klasa u punom smislu nastaje tek onda kada klase počnu osvještavati same sebe kao takve" (Hobsbawm 16, vidi i temeljnu Thompsonovu studiju); Gramsci to zove napredovanjem od ekonomske do političke svijesti (181). Pripisivanje takve svijesti eksploatiranim klasama često je vodilo do samozavaravanja, koje se isprva temeljilo na revolucionarnoj nestrpljivosti, a kasnije na dogmatizmu. Čini mi se da Marxov i Engelsov početni, donekle monolitni pojam klasne svijesti podliježe konjunkturnim oscilacijama u stvarnoj mikropovijesti, jasno vidljivima u njihovim kasnijim tekstovima kao i u mučnoj teoriji i praksi nakon njih, a najjasniji izraz dobio je u Lukácsevoj paradoksalnoj „imputiranoj svijesti" (126 i dalje). Svijest klase je „potencijal ukorijenjen u situaciji" (Ollman, *Dialectical* 157), konstruiraju je različiti vanjski pritisci na temelju postojećih pretpostavki i sklonosti, često je otuđena i ovisi o djelovanju: neovisno o konkretnim mikropovijesnim situacijama, „pogrešno je pretpostaviti da je *bilo koja* određena klasa… subjektivno i nepotkupljivo revolucionarna *per se*" (Hobsbawm 222). Od uspona industrijskog kapitalizma, stupanj klasne svijesti očito raste, a od zapadne Europe 19. stoljeća ona postaje isključivije ekonomska (usp. Hobsbawm 17-18 i Lukács). Na kraju, odnos iste klase prema društvenoj stvarnosti, a time i njena svijest, često se drastično mijenja, ponekad čak i u kratkom roku.

Zajedno s 3. točkom o klasama kao odnosnima, to znači da su one (posebno prije uspona fašizma) tek djelomično organizirane, na fleksibilne i promjenjive načine. Imaju mnogo podređenih frakcija, funkcija koje se preklapaju i mutnih granica. Bez obzira na to, one su „moćna središta spontanih kolektivnih reakcija" (Gurvitch 133), izraženih trenutačnim ideologijama i kulturnim artefaktima duljeg trajanja. Svaka klasa ima svoju svakodnevnu *kulturu*, manje ili više otuđenu od kulture drugih klasa – u nekim slučajevima, npr. u Engleskoj, na Cejlonu ili Haitiju, one govore različitim dijalektima (Ossowski 152).

6. Polanyi ukazuje na značajne teme zaboravljene u marksističkoj vulgati, koja je često zamišljala praktički izolirane entitete. Prvo, „odnos klase prema društvu u cjelini" (163), koji definira ulogu i poglede neke klase, uključuje važne sveobuhvatne faktore – poput rata ili klimatske promjene – koji različito utječu na različite klase. Drugo, uz duboko ukorijenjenu klasnu netrpeljivost u nekim slučajevima, u drugima postoji neosporna potreba za komplementarnim ulogama, koju su prepoznali svi teoretičari koji su se također u praksi bavili politikom, kao što su Lenjin ili Weber; ustvari, uspjeh glavnog interesa bilo koje klase ovisi o savezima s drugim klasama, i stoga o njenoj sposobnosti da formulira širi zajednički interes društva u cjelini (159). Treće, „interese" treba tumačiti ne samo (premda uvijek i) ekonomski, nego oni također itekako uključuju faktore kao što su usporedivi status i sigurnost (161-62; usp. Hobsbawm 222); Adler definira klasu pomoću „društvenih životnih interesa neke ljudske ekonomske grupe" (101-02), za koje je „ekonomska eksploatacija samo početni ili klasno konstitutivni (*klassenerzeugend*) impuls" (104).

1.2. Odlučio bih se za operativnu primjenu sljedećih elemenata iz Gurvitcheve definicije (116): Klase su stvarno-postojeće, velike, supralokalne društvene skupine koje obilježava snažna uvjetovanost života njihovih pripadnika, djelomična otvorenost prema novim pripadnicima, suprotstavljenost i isključivost prema drugim klasama u istom prostor-vremenu, višefunkcionalnost koja je značajno određena ekonomskim i strukovnim uvjetima pripadnika kao i drugim potrebama za statusom i sigurnošću, a čiji se interesi kristaliziraju unutar određenog raspona promjenjivih klasnih svijesti.

Međutim, ovo traži tri ključna dodatka. Prvi, iz Lenjina, koristi odnos prema višku rada (premda uz naglasak na njegovom političkom vidu), a ima i pragmatičnu prednost jer se može primijeniti na sve konotacije klase iz Marxa i Engelsa (Ossowski 82). Njegova definicija klasa glasi, „velike skupine ljudi koje se razlikuju po mjestu u određenom povijesnom sustavu društvene proizvodnje, po odnosu (u većini slučajeva utvrđenom i potvrđenom zakonom) prema sredstvima proizvodnje, po ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu na koji i mjeri u kojoj uživaju dio bogatstava kojima raspolažu. Klase su skupine ljudi od kojih jedna može prisvajati rad druge ovisno o razlici u položaju u određenom sustavu društvene privrede." (Lenjin 472)

Drugo, elemente iz Polanyija i Gramscija: s obzirom na to da su klase entiteti koji su potpuno uvjetovani odnosima, one su, posebno u vrijeme

ugroza i brzih promjena, organizirane u hegemonski strukturirane saveze zasnovane na sposobnosti hegemona da protumači strateške ciljeve društva.

Treći ključni dodatak proizlazi iz ocjene klasnog društva danas, i usvaja trajni vidik zajednički Marxu i svim ljudima i pokretima koji se pozivaju na to srodstvo: Klasno društvo, osobito nakon punog razvoja kapitalističke industrijalizacije i ratova, postaje sve nasilniji i odlučniji lanac koji ne priječi samo društvenu pravednost, nego i prijeti samom postojanju čovječanstva. Istina, ta je vrsta društva na kraju u kapitalizmu ostvarila, uz užasne patnje, rast društvenog bogatstva kakav konačno može učiniti eksploataciju i dominaciju nepotrebnima za dostojan život svakoga i sviju; no u posljednje dvije ili tri epohe, recimo nakon 1848., klasna društva su osnovni uzrok psihofizičkih razaranja, strahovito rastuća prijetnja postojanju društva, a ustvari i vrste Homo.

Pregled koji tako dobivamo možda je preopćenit za definiciju, ali pojam „klasa" vjerojatno je inherentno polisemijski. U svakom slučaju, treba mi smjernica za daljnji rad:

– Sinkronijski, klase su *velike, supralokalne društvene skupine koje se razlikuju po mjestu u određenom povijesnom sustavu društvene reprodukcije, što znači da njihova moć i funkcija u eksploatatorskoj organizaciji rada i njihov položaj u preraspodjeli plodova proizvodnje – dakle za gornje i srednje klase prisvajanje rada nižih klasa – snažno uvjetuju život njihovih pripadnika. Klase karakterizira ta snažna uvjetovanost, djelomična otvorenost prema novim pripadnicima, suprotstavljenost i isključivost prema drugim klasama u istom prostor-vremenu, višefunkcionalnost koja je značajno suodređena ekonomskim i strukovnim uvjetima pripadnikâ kao i drugim potrebama za statusom i sigurnošću, a čiji se interesi kristaliziraju unutar određenog raspona promjenjivih klasnih svijesti.*

– Dijakronijski, *klase su, po pravilu, posebno u vrijeme ugroženosti i brzih promjena, organizirane u hegemonski strukturirane saveze zasnovane na sposobnosti hegemona da protumači strateške ciljeve društva*. *Međutim, klasno društvo, osobito nakon punog razvoja kapitalističke industrijalizacije, postaje sve nasilniji lanac koji ne priječi samo društvenu pravednost, nego prijeti i samom postojanju čovječanstva.*

1.3. Za pojedince, gore navedeno razgraničenje znači da je klasa grupacija kojoj oni ne pripadaju po rođenju (kao u kastama) ni izričitom vlastitom odlukom (kao u dobrovoljnim udruženjima) niti po zapovijedi neke točno određene društvene sile. S druge strane, vrhovni zajednički interesi pripadnika teže ka ostvarenju klasne svijesti, posebno u situacijama koje

prijete čitavoj klasi (kao što je bio slučaj s buržoazijom prije Francuske revolucije ili industrijskim proletarijatom Europe u 19. stoljeću). Marxova kategorija *interesa,* koja se i sama zasniva na „potrebi" (*MEW* 3: 28), ali je šira, čini mi se strateški važnom jer ujedinjuje kolektivne i osobne razine, a istodobno omogućuje da se uzmu u obzir materijalni uvjeti u kojima ljudi žive. Prate je pojmovi „orijentacija" i osobne „motivacije" (Ritsert 69-71).

Marxov opus, međutim, postupno se usredotočio na kritiku „ekonomije", grane znanja ili znanosti koja se rodila s kapitalizmom i buržoaskom kvantifikacijom u Britaniji 17.-18. stoljeća, a koja je po prvi puta utvrdila klase isključivo na temelju vlasništva i/ili rada umjesto vojne ili političko-vjerske uloge. U njegovoj tradiciji, klase su strateška čvorišta za razumijevanje društva jer predstavljaju odnos između, s jedne strane, ključne proizvodnje, kruženja i potrošnje robe potrebne za život i, s druge strane, svega ostalog u ljudskoj proizvodnji života. Ti odnosi nastaju iz nejednakog prisvajanja viška rada, dakle iz „objektivnih" (tj. u tendenciji dominantnih) ekonomskih i psiholoških interesa velikih skupina ljudi čije pojedinačne interese presudno oblikuje klasni položaj u društvenoj podjeli rada.

Ako želimo naći jednostavnije zajedničke nazivnike za klase kao oblike međuzavisnosti među ljudima, tj. za način na koji neke skupine ljudi ovise o drugim skupinama, rasprava nakon Marxa daje nam tri glavna kriterija: ovisnost na temelju *moći, društvene funkcije* i *ekonomskog položaja*. Ponajbolji marksisti, poput Gramscija, također su zadržali Marxovu antropološku sklonost naglašavajući *kulturne prakse*, u najširem smislu, za reprodukciju društvenog života. Ta četiri kriterija nisu isključiva, nego se obično kombiniraju na različite načine. Parafrazirajući što ističe Lazić, reprodukcija klasa nije isključivo ekonomska, nego je vezana za ljudsku produktivnost na područjima materijalne proizvodnje, društvene kontrole i simboličke maste kao oblika prakse koji su na različite načine ugrađeni u konkretna društva (*Čekajući* 47).

Od pamtivijeka, dominantna metafora prostorne suprotstavljenosti u politici temeljila se na težini ili tegobi rada onih ispod i lakoći ili povlastici onih iznad, a često se izražavala kroz metafore iz niskogradnje (baza i nadstruktura) i geologije (slojevi). Može se koristiti na *binarni* (digitalni) ili *stupnjeviti* (analogni) način, što daje suprotstavljenost samo dviju ili više (obično četiri do osam) klasa. Prvi je jedro plebejska ili narodna spoznaja o „nama" protiv „njih" (potlačeni/tlačitelj, nemoćni/moćni, siromašni/vlasnici); Marx se njime služi u svojim didaktičkim pregledima kao što je *Komunistički manifest*, a posljednju je suprotnost nakon rada na *Kapitalu* promijenio u eksploatirane/eksploatatore i pridodao „srednju" klasu koja oscilira između više i niže. Drugi je učenjakov rad na određenom postojećem druš-

tvu; Marx taj razuđeniji način koristi u svojim povijesnim istraživanjima kao što je *18. brumaire*, a Lenjin na raznim mjestima od *Razvoja kapitalizma u Rusiji* do karakterizacije ranog sovjetskog društva. Neriješeno pitanje klasne (samo)svijesti, koje muči marksistički pristup od Marxa i Engelsa preko Lukácsa i Gramscija do Lefebvrea i današnjice, tako je teško riješiti jer se nalazi na križanju Marxove revolucionarne didaktike i učenjačke pedanterije; i time ću se pozabaviti u konkretnim raspravama o Jugoslaviji.

Isticano je da Marxova djela katkad neprecizno rabe ovaj termin (Ollman, „Marx's" 576) i, štoviše, stapaju tri pristupa strukturiranju klasa: dihotomijski, stupnjeviti i funkcionalni, a povremeno uvode i fleksibilan ali induktivni četvrti, međudjelovanje dviju ili više dihotomija (Ossowski 93), što se pretvorilo u središnji marksistički postupak. Ukratko, Marx ili Engels nisu nikada izrijekom definirali klasu, nego su se njome služili na fleksibilne načine, s različitim konotacijama ovisno o istraživanju kojim su se bavili. Pa ipak, srž pojma društvene klase koji sam naznačio gore, zajedno s pojmom viška rada, ostaje svojevrsni amblem i metonimija Marxove doktrine i svih marksističkih političkih programa. Marxova teorija klase je utemeljiteljska: „istodobno bogata mogućnostima, na neki način prilično proturječna, i nedovoljno razrađena..." (Gurvitch 6). Ipak, zahvaljujući nevoljkosti nemarksista koji su odbijali eksploataciju rada kao temelj, ali i različitim pogrešnim shvaćanjima među marksistima, potaknula je brojna i nespojiva tumačenja.

2. Podaci i kategorizacija klasa u Jugoslaviji 1945.-72.

2.1. Kao što znaju svi koji su se služili službenim jugoslavenskim statistikama (prvenstveni izvor je *Statistički godišnjak Jugoslavije*, dalje SG sa brojem godine), izuzetno je teško razmrsiti njihove rubrike o „radnicima" u javnom naspram onih u privatnom sektoru, i čitavu silu podrazreda na bazi ekonomističkih i produktivističkih modela, i tako dobiti ne samo statistiku klasa nego i uopće potpunu artikulaciju populacije. Macesich je s nepovjerenjem gledao ne samo na odstupanje njene nomenklature privrednih djelatnosti od Međunarodne standardne klasifikacije, nego i na promjene u načinu ponderiranja indeksâ fizičke proizvodnje koji su retroaktivno ispravljani, a davali su „vrlo maglovitu sliku" *outputa* industrijske proizvodnje (151).[2] Bakarić je kategorije te statistike s pravom zvao „državno kapitalističkima" i žalio se na to da ih neznalice mogu lako pogrešno protumačiti (3:

[2] To je tzv. „Sustav materijalnog produkta" (*Material Product System*) preuzet iz sovjetske staljinističke ekonomike, koji „želi izmjeriti godišnju proizvodnju materijalnih dobara, za razliku od usluga" (http://en.wikipedia.org/wiki/Material_Product_System, sa daljnjom bibliografijom), naime razinu sveukupne proizvodnje bez obzira na efikasnost ili proizvodnju po glavi. Glavni mu je indeks onaj Neto Materijalnog Proizvoda, analogan ali ne identičan Bruto Nacionalnom Proizvodu u statistikama UN-a ili kapitalističkih država, a temelji se na definiciji Adama Smitha da su usluge „neproduktivne" i stoga ne odgovaraju razvijenim ekonomijama (usp. Simon 51-52).

127), dok je Moore istaknuo kako se u njoj smatralo da su „usluge" neproduktivne te su bile isključene iz podataka o nacionalnom dohotku, a ipak im se u SSSR-u, u razdoblju od 1952.-1971., isplaćivalo prosječno 30% „društvenog proizvoda" (22 i passim). Zbog svega toga, istraživanja s politikom isprepletene jugoslavenske privrede nisu još dala zadovoljavajući aparat „da se uhvatimo u koštac sa socijalističkom povijesnom stvarnošću" (Kovač 446 – prigovor je iz 1987., ali, po mom mišljenju, još stoji). Mada je bilo prvorazrednih i izuzetno vrijednih nastojanja, svi smo mi u velikoj mjeri osuđeni na to da počnemo od početka u skiciranju razumljivih slika: svaki rad na ovom području mora se u ovom trenutku smatrati izrazito provizornim. To svakako vrijedi za moj pokušaj, pisan izvan bivše Jugoslavije uz brojna osobna ograničenja.

Bez obzira na to, krenut ću od izrade procjena društvenih klasa u Jugoslaviji, zaokruženo na najbližu stoticu ili pedeseticu. Namjeravam ovdje govoriti samo o stanju od 1945. do ranih 1970-ih, a to razdoblje možemo nazvati (vrlo početnim) jugoslavenskim socijalističkim fordizmom. Početni pristup tom razdoblju daje ukupan broj stanovnika i pokazuje najočitije podjele, i to na poljoprivredno/gradsko, žensko/muško, „aktivno"/ „uzdržavano", i maloljetno/odraslo stanovništvo:

Tablica 1: Broj stanovnika
(u 000, iz SG81: 80, 83, i 99-101, a g. 1981. iz Woodward 192):

Godina	Ukupno	Poljopr.	Žensko	„Aktivno"	>15 G.
1950.	*16.350*	*10.500*	*8.400*	*7.750*	*5.150 ['53.]*
1961.	*18.600*	*9.200*	*9.500*	*8.350*	*5.700*
1971.	*20.550*	*7.850*	*10.450*	*8.900*	*5.500*
1981.	*22.000*		*11.200+?*		

Preliminarni, iako središnji problem vidljiv iz Tablice 1 odnosi se na sveprisutnu glavnu kategoriju jugoslavenske statistike, „aktivno [stanovništvo]". Čudna je to patrijarhalna ili produktivistička kategorija negdje između Adama Smitha i Staljina koja broji sve zaposlene u javnom sektoru kao i seljake i dio seljanki, dok se velik dio žena sa sela stavlja u isti koš s djecom i starijima u kategoriju „uzdržavanih" ili „ovisnih" (usp. Bakarić 2: 195). Većina, iako ne svi, „aktivni" stanovnici imaju između 15 i 65 godina, dok „ovisni" obuhvaćaju mlade, starije, invalide i bolesne, učenike i studente, te sve žene koje nisu zaposlene u javnom sektoru, a mogle bi biti u rubrici

„kućanice" (ta kategorija, međutim, ne postoji). Predlažem da umjesto toga uvedemo realniju kategoriju *radnih ljudi*.

To znači da kategoriji „aktivnih" moramo dodati, prvo, sve *zemljoradnice* kao i *gradske kućanice bez drugog zaposlenja*. Taj se broj može otprilike izračunati ako se vodi računa o tome, što se tiče spola, da je odnos ženskih i muških poljoprivrednika konstantno bio negdje oko 53:47% (u cijelom stanovništvu općenito oko 51:49%), i, drugo, što se tiče dobi, da je ukupan broj stanovnika starijih od 15 godina bio 1950. = 11.200, 1961. = 12.900, 1971. = 15.050. Razlika u odnosu na takozvano aktivno stanovništvo iznosila bi: 1950. = 3.450, 1961. = 4.550, 1971. = 6.150. Od toga zatim treba oduzeti starije (tih godina između 1.000 i 1.600, od čega se jedna trećina iz poljoprivrede računala kao „aktivna", vidi SG81: 100), i „privatno zaposlene" (oko 300). Konačan rezultat pokazuje da statistika nije obuhvatila otprilike 2.5 milijuna radnih ljudi 1950., oko 4 milijuna 1961. i oko 5.5 milijuna 1971.

Od toga, između 1961. i 1981., kategorije invalida, studenata i samozaposlenih obrtnika porasle su s oko 0.5 milijuna na više od milijun (vidi 2.23 dolje). Ne vidim što bi preostalih *od dva do više od četiri milijuna* moglo biti, osim: a) *radne žene* na selu i u gradu koje se službeno nisu vodile kao „aktivne", kako je gore definirano, od čega je, sudeći po SG81: 101, odraslih zemljoradnica koje se nisu brojale moglo biti oko milijun ili nešto više, dok broj gradskih kućanica ostaje nepoznat; b) sve više, *radnici izvan stalnog radnog odnosa*, uglavnom muških, uključujući one koji se nisu prijavili za statistiku (recimo, građevinski radnici migranti), zatim uglavnom nezaposlenih (1971. = 290.000); i c) neki drugi rubni slojevi. Vratit ću se na to u potpoglavlju 2.22.

2.2. Kratak pregled koji rekonstruira (između ostalog) klasnu statistiku

2.21. U složenom i teorijski nezadovoljavajuće istraženom društvu, problem je doći do hipoteze o tome koje klase i/ili frakcije klasa postoje i kakav je bio njihov prevladavajući odnos. Moja je hipoteza da su (osim malobrojne i nestale, uglavnom posredničke, buržoazije iz Srbije, Hrvatske i Slovenije) klase sljedeće:

1. *Seljaci* (kojima službeno, kao proizvođačima na osnovi privatnog vlasništva, u gradovima odgovaraju *gradski obrtnici*, od 1945. do sredine 60-ih, brojčano manja skupina koja oscilira između 0.8 i 0.3 milijuna); s vremenom, broj seljaka znatno će pasti, dok će broj pripadnika svih drugih klasa rasti. U postotcima, jedino će se broj seljaka jako smanjiti, otprilike s jedne polovine na jednu trećinu, a

svi će drugi postotci (osim, možda, onih za statistički nepostojeće kućanice) rasti. Svi jugoslavenski prosjeci imat će izrazita republička odstupanja.

2. *Manuelni radnici u stalnom radnom odnosu*, čiji je broj između 1945. i 1975. porastao s manje od pola do gotovo tri milijuna, a uglavnom ih čine migranti iz sela uz mali dio iz obrtničke kategorije, a dodatno se dijele na klasne frakcije.

3. Od ranih 1950-ih, zloslutno rastuća skupina *radnika s nepunim radnim vremenom i s nestalnim radnim mjestima* izvan službenog sistema, kasnije velikim dijelom zaposlenih u zapadnoj Europi ili dugotrajno nezaposlenih, koji dolaze iz kategorije seljaka i manuelnih radnika. Ako se usto žene koje rade samo kao kućanice računaju kao analogno rubna skupina, nastaje kvaziklasna mješavina, na rubu sistema ali važna za njega, i brojčano usporediva s kategorijom broj 2, a u nedostatku boljeg imena nazvat ću je uglavnom *potproleterskom* (od čega treba oduzeti manjinu dobrostojećih kućanica, koje su nerijetko imale i kućne pomoćnice).

4. *Vladajuća klasa*, kasnije vjerojatno nekoliko klasnih frakcija, koju je možda najbolje nazvati (kao što to ponegdje čini Horvat) *politokracija*, iz koje je vjerojatno kasnije nastala i nova „*tehnokracija*". Vladajuća klasa sastojala se od male dominantne jezgre i podređenog, a ipak povlaštenog, vanjskog kruga. Njihovi brojevi i uloge predmet su koji treba dodatno proučiti.

5. *„Srednje" klase* ostalih (nevladajućih) službenika odnosno nemanuelnih radnika, podijeljene u najmanju ruku na frakcije *uredskih službenika*, u industriji i izvan nje, zatim na *inženjere i tehničare,* te *inteligenciju*, uglavnom u društvenim znanostima; ova posljednja bila je u početku uporište, a kasnije sve sumnjiviji saveznik politokracije (ovdje govorim iz osobnog iskustva);

6. U nekom trenutku 70-ih i 80-ih, dakle van granica ovog mog rada, možda se može naći istinska potencijalna *buržoazija* kompradorskog tipa (predstavnici stranih poduzeća, vrhovni ljudi iz bankarstva i vanjske trgovine, itd.).

Između klasa i njihovih frakcija postoje sive zone; štoviše, klase su do oko 1960. bile neobično protočne, a uzlazna mobilnost učestala. Ali krajem 1960-ih Stipe Šuvar procjenjuje da je 2% jugoslavenskog stanovništva dosegnulo životni standard kapitalističke „srednje klase", a još ih je 10% blizu

tome, dok je 20% – tj. oko četiri milijuna ljudi!! – živjelo na „egzistencijalnom minimumu" (*Sociološki* 165).

2.22. Pristup stvarnim klasama: radn(ičk)e ili niže klase

Što je proletarijat ovisi o definiciji. Iako je za Marxa bilo izvan svake sumnje korisno prvenstveno se usredotočiti na industrijske radnike, tako da su na njegovom tragu praktički postali sinonim za proletere, Lenjin to više nije mogao, a danas se čini mnogo korisnijim poslužiti se elastičnom Engelsovom definicijom: „Pod proleterima podrazumijevamo klasu modernih nadničara koji nemaju vlastitih sredstava za proizvodnju i stoga moraju prodavati svoj rad kako bi preživjeli" (Bensaïd 47, kao sažetak Engelsovih „Principa"; i Marx je katkad tako govorio). Ako pod radom podrazumijevamo – a morali bismo – i manuelni i intelektualni, ovdje ubrajam svoje hipotetske klase 1-3 i dio klase 5 iz 2.21. Službeni diskurs govorio je o ujedinjenim „radnim ljudima" koje su neposredno nakon Drugog svjetskog rata činili „radnici, seljaci i poštena inteligencija", a kasnije „radni narod"; radnici su, posebno nakon sredine 60-ih, zakašnjelo i nedosljedno, promaknuti u „radničku klasu". U svome diskursu, radnicima ili radnim ljudima zovem sve one koji proizvode ili stvaraju nove vrijednosti (vidi Suvin „Živi rad"), tako da ću Marxov proletarijat – svakako klasu – zvati manuelnim nepoljoprivrednim radnicima.

Seljaci

U monarhističkoj Jugoslaviji prije 1941. višak poljoprivredne radne snage procjenjivao se na oko 60%, odnosno na 6 do 7 milijuna ljudi od ukupnog broja od 15.5 milijuna stanovnika, i predstavljao je najvažnije ekonomsko pitanje (Woodward 67); pomalo u pozadini, to je ostao i u SFRJ gdje je gradove opskrbljivao beskrajnim prilivom imigranata. Kasnija putanja seljaštva bila je paradoksalna: neposredno nakon Oslobodilačkog rata 1941.-45., seljaci su (zajedno s obrtnicima, kojih je tada bilo oko pola milijuna) činili više od 70% stanovništva Jugoslavije, oko *10,5 milijuna ljudi* (Bilandžić 73: 156, ELZ5: 8). Partizansku vojsku sačinjavali su uglavnom seljaci, i to najčešće mladi. Neki od najaktivnijih i najviše politiziranih među njima postali su profesionalni djelatnici Partije, civilni ili vojni, a kasnije dio dominantne klase ili klasâ; njihov mali postotak može se ocijeniti iz broja članova KPJ iz 1945. od 141.000, većinom seljačkog porijekla. To su članstvo 1948. činili seljaci sa 49%, radnici s 30% i ostali (uglavnom intelektualci ili službenici) s 21%, dok su lokalni partijski komiteti imali 23% članova seljačkog porijekla, a savezni centralni komitet 5% (Barton i dr. 47). Odmah poslije rata, agrar-

na reforma iz 1945. predala je više od polovine konfisciranih 1.5 milijuna hektara u ruke pojedinačnih seljaka, a 42 tisuće porodica, pretežno srpskih, preseljeno je iz najsiromašnijih dijelova Hrvatske i Bosne u ravnice Vojvodine (Singleton 216-17). No oko 1949., kad je Partija započela ogroman pokret kolektivizacije poljoprivrede, većina seljaka prešla je u jaku, premda uglavnom pasivnu opoziciju. Nakon nekoliko godina, kolektivizacija je opozvana, radne zadruge brzo su raspuštene, a seljaci su ostali kao zemljoposjednici na zakonski maksimiranim vrlo malim posjedima (SG81: 83) gdje su u prosjeku radile tri osobe (dakle nuklearna obitelj), te s manjim brojem državnih dobara u nizinama (koja su 1957. činile 9% obradive zemlje). Sve u svemu, „[o]bimne agrarne reforme pokosile su gornji sloj starog seljaštva orijentiran prema tržištu, smanjile snage proletarizacije iz predratnih sela i stvorile brojni sloj vrlo homogenih seljačkih domaćinstava većim dijelom orijentiranih prema naturalnoj poljoprivredi" (Schierup 81).

Nakon ranih 50-ih, seljaštvo je uglavnom zaboravljeno, „osim daljeg tavorenja na svojim malim imanjima" (Bilandžić 73: 156), pod pretpostavkom da će industrijalizacija prorijediti njihove redove (što se i dogodilo) te riješiti sve druge probleme. Poljoprivredni prinosi znatno su porasli oko 1960. i sela su bila na putu prema potpunoj elektrifikaciji. No kako je prosječni obiteljski posjed, čini se, bio manji od 4 ha (Fiamengo i dr. ur. 63) – što teško da doprinosi većim prinosima – problemi su ostali. G. 1974., prema SG81: 236-37, poljoprivreda je zemlju obilato opskrbljivala mesom, ribom, mlijekom i jajima, ali, po vrijednosti, uvozilo se dvije trećine žitnih proizvoda i više od polovine voća i povrća; Horvat ističe (181) da je četiri milijuna jugoslavenskih seljaka hranilo dvadeset milijuna ljudi, uz produktivnost na razini od otprilike jedne šestine produktivnosti američke poljoprivrede 1961., a postotak nepismenosti seljaka još je bio blizu 29%. Čak i u 1971. četvrtina stanovnika imala je manje od četiri godine osnovne škole, što znači da su se umjeli potpisati, a vjerojatno su također prepoznavali brojke i slova. Uloga seljaštva kao političkog subjekta bila je nevažna.

Pa ipak, kad je seljaštvo 1969. s oko devet milijuna ljudi palo ispod polovice ukupnog broja stanovnika po prvi put nakon neolitika, bila je to epohalna promjena: u manje od četvrt stoljeća, 1.5 milijuna osoba preselilo se u manje ili veće gradove, iako ne svi na stalna radna mjesta. Sredinom 70-ih poljoprivredno stanovništvo brojilo je vjerojatno oko 7.5 milijuna, ili oko 36% ukupnog broja stanovnika, sa stalnim velikim odlivom u gradske, iseljeničke kao i „neredovite" radnike. Oko 1.5 milijuna radnika s nepunim radnim vremenom, takozvanih „seljaka-radnika", konjunkturno je fluktuirao između industrije i poljoprivrede, a broj im je rastao (usp. Denitch 64, Kontetzki 384-85, članke Puljiza i Cvjetićanina u Žuvela i dr. ur. 144-50 i

243-55, kao i njihove knjige); od *Gastarbeitera* u zapadnoj Europi, čiji je broj početkom 1970-ih kulminirao u 1 milijunu, 45% došlo je sa sela (Kontetzki 395). Konačno se 1981. procjenjivalo da su seljaci činili samo 20% stanovnika (Šuvar, „Radnička" 34), pri čemu je više od polovine obitelji imalo barem jednog člana koji je bio stalno zaposlen izvan poljoprivrede (Cvjetićanin 248). Ekonomski je to značilo da su prihodi u industriji mogli biti niži jer je oko polovine radnika dobivalo „besplatnu rentu" ili prikrivenu subvenciju od privatne poljoprivrede (usp. Korošić, *Jugoslavenska* passim).

Manuelni nepoljoprivredni radnici:

U statističkoj rubrici „plaćenih" g. 1939. bilo je oko 900 tisuća osoba, od čega su većina bili službenici. Točan broj predratnih manuelnih radnika nepoznat je, procjenjuje se na 240-350 tisuća plus porodice (Hamilton 10, Lampe 153, 188, i 190), uglavnom u malim radionicama, a g. 1945. preostala ih je polovina (Bakarić 3: 52-53). Procjenjuje se da je tokom rata i revolucije 1941.-45. smrtno stradalo 90.000 kvalificiranih radnika (Rusinow 19) iz te malene i mlade radničke klase. Čak i ako pretpostavimo da je u predratnim radionicama bilo mnogo više kvalificiranih radnika nego poslije rata, po mom mišljenju ukupni udio radnika u partizanskoj borbi bio je razmjerno značajan (vidi i Badovinac 60, a suprotno mišljenje u Bilandžića 1973: 91). No radnike su brojčano daleko premašili seljaci, a u višim ešalonima Partije nisu bili ni tako dobro zastupljeni kao intelektualci, ali ipak nekoliko puta više u odnosu na postotak radnika u stanovništvu: 1948. članstvo Partije bilo je po porijeklu 30% radničko, dok su među članovima komiteta, od lokalnih do najviših, ljudi radničkog porijekla činili oko 40% sve do federativnog centralnog komiteta (Barton i dr. 47) – no prije 1953. taj podatak može biti posljedica nerijetkog nastojanja da vrlo radničko „porijeklo" zamijeni stvarno zanimanje. Nakon ranih 50-ih udio radnika stagnira, tako da su ih do 1954. pretekli članovi zaposleni u upravi (Filipi 755); rastao je samo broj visokokvalificiranih radnika, s 5% 1961. na 9% 1965. (idem 775), što je ostalo isto 1970. Također, radnici su iz Partije izbacivani češće od drugih (Filipi 766, Horvat 231). Radnici i seljaci činili su u 1962. g. 20% lokalnih partijskih komiteta i 13% kotarskih (Horvat 202); kako vrijeme odmiče, brojke u višim komitetima sve su manje.

U Jugoslaviji je 1945. bilo 460.000 plaćenih radnika, a broj takvih „samoupravljača u proizvodnji" skočio je 1955. na 1.5 milijuna, do 1961. na više od 2 milijuna, a do 1971. na preko 3.2 milijuna. Statistika ih po pravilu spaja sa „stručnjacima" iz poduzeća (inženjeri i diplomanti „mekih" znanosti kao ekonomije) i direktorima, a često i sa službenicima poduzeća, u rubriku

„aktivni" ili „produktivni"; ta skupina porasla je do 1971. na 4.3, a do 1976. na 4.8 milijuna, od čega su žene činile jednu četvrtinu do jednu trećinu (*Situation* 109 i 137, SG81: 80). U tom se broju udio industrijskih radnika procjenjuje na 60% ili na *2.6 milijuna* 1971. KPJ je do sredine 60-ih brojila 346.000 radnika ili 34%; međutim, ne samo da su pravi manuelni radnici vjerojatno bili ispod 30%, nego, i najvažnije, oni pripadnici radničke klase koji su zauzeli mjesto „u organiziranoj socijalno-političkoj grupaciji, presjekli su – u pogledu vlastitog položaja, interesa, načina života i ideologije – veze [sa svojom] klasom... što ju je oslabilo kao nosioca hegemonije u tom periodu" (Bilandžić 73: 93). Od 1963. do 1969. udio radnika u Saveznoj skupštini pao je s 5.5% na 0.6% (sve skupa četiri osobe), u osam republičkih skupština sa 7.5% na 1.3%, a u tijelima općinske vlasti s 14.6 na 13.1% (Tozi-Petrović 1591, a usp. Jovanov 80). Sve u svemu, treba raspraviti je li vlada Jugoslavije bila, da se poslužimo Lincolnovim jezikom, „za radnike", ali jasno je da nije bila „iz radnika" ili „od radnika" – osim poduzeća u proizvodnji, jedinog mjesta gdje su radnici imali nešto stvarne, iako ograničene moći.

Porast broja radnika bio je rezultat vrlo brze jugoslavenske industrijalizacije, moguće samo zbog snažnog pritiska odozgo koji je zahtijevao opsežno korištenje rastuće nove radne snage, uz silovitu akumulaciju viška rada uglavnom od nekvalificiranih ili polukvalificiranih radnika (Bilandžić 73: 91), koji po pravilu nisu imali ni tradiciju radničke klase niti gradsku i građansku tradiciju. Tako je 1953. od 1.6 milijuna manuelnih radnika 36% bilo „nekvalificirano" (ELZ 4: 601), naime uglavnom ravno iz nižih škola i/ili sa sela, a često su bili hibridni „seljaci-radnici" s jednom nogom u industriji a drugom u poljoprivredi (vidi za 1950-e Schleicher 364-67). Udio od najmanje jedne četvrtine radnika s manje od četiri razreda osnovne škole ostao je nepromijenjen sve do 1971.; čak je i nepismenost 1961. još uvijek premašivala 5% (Horvat 181). S druge strane, broj radnika s formalnim kvalifikacijama porastao je sa 4.7% od svih radnika 1961. na 39.2% 1976., a ostatak je bio nekvalificiran (Bilandžić 78: 393, usp. Tonković 439). Prosječni čisti prihod „visoko kvalificiranih" bio je g. 1966. i dalje kroz 1970-e viši od prihoda „kvalificiranih" za 38%, od prihoda „polukvalificiranih" za 65%, a od prihoda „nekvalificiranih" za 84% (Novaković 42-43). Stoga su među radnicima nastali različiti prihodovni i ideološki slojevi, različite klasne frakcije (usp. Bakarić 2: 449), na temelju stručne spreme i stalnosti zaposlenja. Kao i u drugim zemljama, vjerojatno su visokokvalificirani radnici imali posebnu svijest zbog koje su aktivnije sudjelovali u politici i samoupravljanju, dok su s druge strane oni nekvalificirani bili skloniji pobunama ali „manje politički svjesni i bilo ih je mnogo teže organizirati nego one kvalificirane" (Hobsbawm 222, također vidi 215-16 i 232). Prema procjenama, nekvalifi-

cirana frakcija je 1970-80-ih još uvijek činila 30-40% svih radnika (Šuvar, „Radnička" 34), a ako se tu ubroje i povremeni te statistički često nevidljivi seljaci-radnici, možda ih je u svemu bilo preko polovine (usp. Cvjetićanin i dr., Puljiz i Simić). Šuvar ih prosuđuje oštro:

> „*Značajna masa nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika*, sa slabim ili nikakvim obrazovanjem, iz seljačkih, nerazvijenih sredina, izložena teškom repetitivnom radu, potisnuta iz samoupravljanja... *još egzistira na marginama društva*, u svojevrsnim getima sezonskog i gastarbajterskog rada, uz zarobljenost još i paralelnom ekonomijom na sitnom posjedu, s crtama ne samo stare seljačke ... nego i lumpenproleterske svijesti." (ibidem 47).

Nisam siguran što je „lumpenproleterska svijest", ali poznato je da je seljak koji se netom zaposlio u gradu manje-više čisti *homo oeconomicus*, koji u zaposlenju ne vidi druge vrijednosti osim novčane.

Sve u svemu, ako su ti seljaci-radnici klasna frakcija, tada su u radničkoj klasi, uz ostale nekvalificirane, polukvalificirane i više plus visoko kvalificirane, postojale četiri frakcije (a žene radnice mogle bi biti peti).

Kad se prihodi radnika usporede s onima službenika na odgovarajućoj razini stratifikacije, službena minimalna primanja bila su od početka 1952. najmanje 10-20% manja za radnike, a razlika je i dalje rasla; odnos između najviših i najnižih primanja – onih nekvalificiranih radnika u usporedbi s najvišim službenicima i profesionalcima – koji je asketskih 1950-ih bio 1:3, 1968. dosegnuo je 1:10 (Bilandžić 73: 131 i 260). Veliku poteškoću predstavljao je za sve veći broj pridošlica u gradove nedostatak odgovarajućeg stambenog smještaja, koji su trebali osigurati poduzeća zapošljavanja. S druge strane, osim praktički doživotnog zaposlenja, zdravstvenog osiguranja, mirovina i mnogih drugih pogodnosti (jeftinih i dugih odmora, jeftinog stambenog zbrinjavanja za „visokokvalificirane" radnike, itd.), životni standard stalno zaposlene radničke klase bio je svakako mnogo viši od prijeratnog, i skromno je rastao do 1980. (Tonković 448 i 453), pa je ova „socijalistička prvobitna akumulacija" bila mnogo manje okrutna od one kapitalističke koju su opisali Hogarth, Engels i Marx, a koja je za mase u Engleskoj značila tri stoljeća krajnje bijede i otuđenosti.

Ostaje nejasno kakav je bio stav ove klase prema politokraciji i vlasti, premda u velikoj većini očito nije bila neprijateljski nastrojena. Podaci su do 1980-ih oskudni i proturječni. Ispitivanje njene mobilnosti 1963. pokazuje da je 80% zadovoljno time što su radnici i da 70% vjeruje da ih društvo poštuje i cijeni, a ipak 85% želi da njihova djeca budu uredski službenici (citirano u Horvat 179). Nekoliko godina kasnije, često su upravo najmarljiviji

i najstručniji radnici činili priličan dio odliva u zapadnu Europu: *gastarbajteri* su ondje živjeli u užasnim uvjetima, ali su primali prosječnu mjesečnu plaću 3.5 puta višu nego kod kuće.

Prema popisu stanovništva iz 1981., u Jugoslaviji je bilo *13 milijuna ljudi* od 19 do 60 godina, od čega je *7 milijuna* bilo u radnom odnosu (to se u industriji odnosi na manuelne radnike, inženjere, tehničare i službenike, a izvan industrije, na posljednja tri zanimanja i profesionalce), milijun ljudi bilo je registrirano na zavodima za zapošljavanje, milijun *de facto* u inozemstvu (broj sličan onome iz 1971.), a preostalih četiri milijuna nije u potpunosti identificirano (Woodward 191-92, 199). Tko je činio taj ostatak? Kako je naznačeno u 2.1, ti ljudi koji su ispali iz mreža statistike bili su, s jedne strane, zemljoradnice, kućanice bez drugog zaposlenja, 200.000 nesposobnih za rad, više od 300.000 studenata, oko 800.000 samozaposlenih u gradovima, uglavnom obrtnika, a s druge strane, tu je i nepoznat broj neregistriranih radnika van zakona, sezonske nekvalificirane radne snage koja se selila s posla na posao, često u građevinarstvu na kratki rok, a uglavnom je potjecala iz siromašnijih područja južno od ekonomske razdjelne linije Dunav-Sava-Kupa. Ovi zadnji nestalni i neosigurani (*precarious*) radnici činili su, zajedno s jugoslavenskim nezaposlenima i radnicima u Zapadnoj Europi, heterogeni potproletarijat nepoznat teoriji ili javnom mnijenju, koji je postao stalna prijetnja kako stalno zaposlenoj radnoj snazi tako i demokraciji ili socijalizmu općenito. Ako i kućanice računamo kao „radne", možemo tako doći do više od 20% radno „aktivnog" stanovništva koje živi u uvjetima ekstremne eksploatacije. Nismo jako daleko od Šuvarovih 20% stanovnika na egzistencijalnom minimumu.

Na kraju, svi nezavisni istraživači vide radnike nosioce samoupravljanja kao klasu atomiziranu zbog svog objektivnog ekonomsko-psihološkog položaja, koja zbog neiskustva, rascjepkanosti po poduzećima, nedostatka sindikalne tradicije i drugih čimbenika nije postala „klasa za sebe" (Marx, MEW 4:181). Čak su i štrajkovi, sve češći nakon 1960-ih, gotovo uvijek bili ograničeni na jedno poduzeće (Jovanov).

2.23. Pristup vladajućoj klasi (stvarnoj ili potencijalnoj)

U prvim poslijeratnim desetljećima bilo je zaista nejasno postoji li u Jugoslaviji vladajuća klasa i, ako postoji, kakvog je sastava i prirode. Iz tog razloga, ali i zbog autocenzure i političkoga opreza, pitanje kako ju nazvati bilo je škakljivo. Branko Horvat – koji ju je kao vrhunski stručnjak poznavao iz iskustva, ali čiji podaci idu od 50-ih do ranih 60-ih – počeo je opisavši je neodređeno kao, s jedne strane, „državni aparat (birokraciju)", definiran

kao skupina koja se oslanja na silu a obuhvaća „državnu upravu, pravosuđe, miliciju, oružane snage i profesionalne političare"; izračunao je da ih je 1953. bilo 220, a 1961. *257 tisuća* (170-71, 176, i 184). S druge strane, koristeći službene statistike, zove ih upravljačkim ili *rukovodećim* kadrovima, koji 1961. broje oko 60.000 ljudi, od čega jedna polovica ima srednjoškolsko, a druga fakultetsko obrazovanje (179-80), dok još oko 26.000 čini neku vrstu srednje rangirane birokracije. Rangiranje po plaći iz 1963. otkriva da je 213.000 ljudi primalo više od 70.000 dinara (tu su, međutim, i najviši fakultetski profesori i neki drugi profesionalci). Možda se može napraviti vrlo gruba podjela na visoku i srednju *upravljačku skupinu,* za koje se može nagađati da su početkom 60-ih, prema ovoj prilično maglovitoj statistici, obuhvaćale 60.000 i oko 70.000 osoba, premda je srednjem sloju bilo suđeno brzo se proširiti nakon što se moć prebacila na razinu federativnih republika i, dijelom, na lokalnu razinu. Oko polovica od Horvatovih 257.000 ostaje kao niža ili službenička centralna „birokracija". Ove tri skupine zajedno možemo nazvati u najmanju ruku *potencijalnom vladajućom klasom.*

Revizija partijske statistike iz 1953., od zasnovanosti na porijeklu do zasnovanosti na trenutnom zanimanju, rezultirala je promjenom kategorije za 45.000 seljaka i 93.000 radnika (Filipi 762); golema većina od tih 138.000 ljudi najvjerojatnije je činila dobar dio vladajuće skupine. Statistika iz 1960. o *društvenom porijeklu* stalno zaposlenih državnih „službenika" (po svoj prilici to su svi koji se nalaze na platnom spisku centralne državne uprave – Horvat donosi samo postotke), može se uz pomoć obrazovanja pojednostaviti i podijeliti na tri skupine: radnike, seljake i „drugo" (što ovdje označuje uglavnom intelektualce, možda drugu sitnu buržoaziju poput uredskih službenika i namještenika i, prilično očito, naročito u srednjem sloju ili klasnoj frakciji koja je obuhvaćala vrhunske kooptirane stručnjake, nešto bivše buržoazije):

Tablica 2: društveno porijeklo „službenika" savezne države 1960. („Niži službenici I" su oni sa srednjoškolskim obrazovanjem, II s osnovnoškolskim)

Zanimanje oca	**Seljak**	**Radnik**	**Drugo**
Vodeći kadrovi	36.7	24.9	38.4
Srednji službenici	27.2	21.7	51.1
Niži službenici I	31.9	33.0	35.1
Niži službenici II	55.1	29.1	15.8

Horvatova općenita hipoteza dobro se slaže s kasnijom statistikom u SG81: 110, koja u „društvenim aktivnostima [što znači političke organizacije] i državnim organima" 1965. nalazi 183.000 ljudi; ta brojka zatim opada do 1969., a onda raste na 210.000 u 1974. Brojke ne obuhvaćaju profesionalnu armiju, a ni brzorastuću „tehnokraciju", o čemu više dolje.

Dobro informirani Bakarić (vidi esej 1.2, poglavlje 1.52) već je 1960-ih istaknuo postojanje važne i povlaštene grupe na položajima u saveznoj i lokalnoj vlasti, iako se dosljedno sustezao od toga da je identificira kao klasu. Tog je etatističkog neprijatelja izravne demokracije g. 1971. identificirao kao otprilike *četvrt milijuna* aktivnih ljudi, što je tada već uključilo nove centre financijske moći u bankama i drugim kreditnim institucijama. Nekoliko godina kasnije, također je istaknuo kako frakcije te nove i sveprisutne klasne vlasti još nisu sasvim kapitalističke, ali zastupaju kapital i obnavljaju kapitalističke odnose (tj. odnose eksploatacije), oslanjajući se na međunarodno kapitalističko tržište. Trebala im je samo vojna i politička vlast kako bi izrasli u klasičnu kapitalističku buržoaziju (3: 604).

Teoretski govoreći, ključni predikat vladajućih skupina njihov je položaj *monopola*. Nema nikakve sumnje da je ona jugoslavenska čak i službeno imala monopol na moć u društvu, uključujući monopol na organizaciju proizvodnje robe i, općenito, na reprodukciju društvenog života — ma koliko to možda proizlazilo iz nastojanja da se uspostavi ravnoteža između njenih interesa i pritisaka od strane manuelnih radnika, i ma koliko se kasnije pretvorilo u poliarhiju između saveznog centra i nižih razina. S obzirom na to da je monopol počivao na političkoj komandi ne samo nad oružanim snagama nego i nad donošenjem makroekonomskih odluka, sklon sam privremeno prihvatiti Horvatov pojam *politokracije*. Ova skupina uživala je materijalne povlastice mnogo niže od sovjetskih, a i od kapitalističkih povlastica u eri nakon socijalne države, ali, s druge strane, prema vrhu vjerojatno mnogo veće od plaća u javnim statistikama, jer su uključivale besplatan i velikodušan prevoz, stanove, odmore i mnoge druge privilegije. Njeni pripadnici također su uživali visok, u prvih dvadeset godina skoro hijeratski konsensualni ugled vođa u bolju budućnost za sve, koji je međutim od 1970-ih brzo slabio. Bilandžić, koji je i sam bio dio politokracije, čvrsto se zauzima za nju navodeći kako je ona prvih godina nakon 1945. žrtvovala sve svoje vrijeme i energiju za kolektivne društvene interese (1973: 74); osobno mogu posvjedočiti da je to u velikoj mjeri bilo točno do, recimo, ranih 50-ih. No, jednako je tako točno, kako je primijetio jedan promatrač iznutra, da su „funkcioneri vlasti, koji posjeduju moć i žive u strogo hijerarhijskim društvenim strukturama, izloženi strašnim konzervativnim i protusocijalističkim pritiscima" što rezultira „sklonostima prema deformacijama svije-

sti i ponašanja", a također – kako pokazuju infiltracije tajne policije prokazane 1966. – prema despotizmu (Horvat 171).

Stoga danas ne možemo izbjegavati pitanje: *je li to bila klasa* – koja kao takva ima nadređene vlastite interese koji nisu jednaki funkciji potrebnoj za društvo u cjelini, kakvu također može imati – ili je sloj, kako je tvrdila kasnija partijska *doxa*? Kriteriji za zaključivanje još su neodređeniji nego obično. Međutim, poslužit ću se trima: teorijskim, deduktivnim i induktivnim. Prvi kriterij proističe iz dvije Marxove opaske: a) klasa može postojati u odnosu na neku drugu klasu, iako još uvijek ne postoji „u odnosu na sebe", i b) preduvjet oslobođenja radničke klase je ukidanje svih klasa (usp. Gurvitch 23 i 22) – što se u SFRJ nije ni počelo događati. Drugi slijedi marksističku metodu koja ruku majmuna objašnjava rukom čovjeka kroz pogled unazad ili „regresivno" (pojam iz: Lazić, *Čekajući* 60; usp. Ollman, *Dialectical* 133-79), dakle iz zadnja dva desetljeća SFRJ, kada je, uvjeren sam, to bila klasa – ustvari, nekoliko klasa: inače se raspad Jugoslavije ne može objasniti. Kao treći, koristim najopsežniju Lazićevu retrospektivu koja se temelji na podacima iz 1984; on je osmislio „Indeks općenitog društvenog položaja" na temelju mjesta u društvenoj piramidi, materijalnog statusa, obrazovanja, vrste radnog mjesta i boravišta, koji se za završnu fazu SFRJ (koja služi za pogled unazad) može sažeti na donekle izmijenjen način i prikazati u obliku sljedeće tablice slojeva – po meni, bliskim klasama – prema postotku pripadnosti):

Tablica 3: Lazićeva kvaziklasna podjela, 1984. (po % , Sistem 81)
(ur.sl. su nižerangirani uredski službenici, kvalificirani
ili visokokvalificirani, niskokvalificirani ili nekvalificirani radnici)

	najviša	**viša srednja**	**srednja**	**niža srednja**	**niža**
Političari	31	63	6		
Menadžeri	5	79	16		
„Stručnjaci" i ur.sl.		2	78	20	
Radnici kv			1	70	29
Radnici nekv				17	83
Seljaci				24	76

Iako se može prigovoriti nekim premisama ovih istraživanja, provođenih unutar onoga što je u jednoj srednje tolerantnoj SFRJ bilo moguće doreći, cijela slika upućuje na klasni sustav. Prema tome, izvornu vladajuću

politokraciju – sve do, recimo, sredine 1960-ih – najbolje je nazvati *klasom in statu nascendi* (*koja se rađa*). Ona je imala dva horizonta i interesa: prvo, bila je ne samo nosilac vlasti, nego i kolektivni kontrolor svih značajnih investicionih fondova za društvenu proizvodnju i reprodukciju; drugo, u vrijeme svoje stabilizacije razvila je znatan interes za vlastitu poziciju, za kolektivni državni „kapital". To odgovara weberovskoj kategoriji elite po koncentriranoj kontroli nad resursima neophodnim za reprodukciju zadane društvene strukture i aktivnoj ulozi u njoj (slobodna parafraza iz: Lazić, *Čekajući* 43), premda sam gore naznačio kako me Occamova britva navodi da se ne služim tom terminologijom. Kako u svojoj raspravi o SSSR ističe Hobsbawm, „'proleterska revolucija' podrazumijevala je takav proces, ako ga se nije sustavno suzbijalo" (30). Služi na veliku čast dijelu rukovodstva jugoslavenske KP što su ga pokušali suzbiti, ali na kraju nisu uspjeli.

Neizravan pokazatelj zatvaranja na vrhu bila je *uzlazna društvena mobilnost* u Jugoslaviji. Ukratko, izgleda da je u prvom desetljeću bila vrlo visoka, a u drugom znatna (vidi Horvat 151 i 237-38), ali je brzo nakon toga počela slabjeti. Na primjer, školske godine 1961/62. praktički sva djeca službenika, trećina radničke djece i sedmina djece seljaka polazila su srednju školu (od 15-18 godina). Omladina iz radničke obitelji imala je jednu osminu šansi upisati fakultet, a seljačka djeca jednu trinaestinu šansi, u odnosu na mlade iz službeničkih obitelji (Horvat 237). Lazić je zaključio je da je 1970-ih uzlazna društvena mobilnost postala znatno ograničena, iako su se neki sinovi seljaka i manuelnih radnika i dalje mogli popeti u „srednje" klase (usp. *U susret* 77-148). Iz Tablice 3 gore slijedi da je vladajuća klasa bila samoodržavajuća zahvaljujući tome što je apsorbirala najviše menadžere i nešto stručnjaka.

Šezdesetih se godina službeno priznalo da na najvišim i srednjim razinama Partije i države postoji oštro trvenje između tendencija koje su tada nazivali birokratskim i samoupravljačkim „snagama". Jedinstvo najviše savezne razine na kraju je pokrpano, barem na papiru, no odmah ispod vrha, na srednjoj i višoj srednjoj razini ključnih rukovodilaca, skriveni je sukob ostao itekako živ. Na kocki je bilo, marksističkim rječnikom, prilično ključno pitanje podjele viška rada pri čemu je također trebalo osigurati veći kolač prihoda za podjelu. Ne ulazeći ovdje u ekonomske podatke – njihova kompleksna grananja kao i povijesni usponi i padovi razmatraju se u eseju 5.2 – predložit ću da je sukob teoretski ili ideološki ovisio, u najmanju ruku dobrim dijelom, o optimalnoj ravnoteži između planiranja i proizvodnje robe za tržište. Ukratko, obavezno planiranje, osnovna karika izvornog Kidričevog ekonomskog sistema iz 1950.-51. (vidi esej 5.1), naprosto je odbačeno. Sukob između planiranja i tržišta zatim je pogrešno skrenut u besko-

načne rasprave o centralizmu nasuprot decentralizaciji; od sredine 60-ih na dalje, to je dovelo do onesposobljenja „investicionih fondova" (većinom saveznih) koji su do tada raspolagali s tri četvrtine svih ulaganja. Opravdana odvratnost koju su prema centraliziranom „državnom socijalizmu" osjećali najviši rukovodioci i šira javnost tako je uglavnom kanalizirana prema idolatriji liberalnog tržišta

To je jako dobro shvatio MMF koji je iza kulisa neumorno gurao kapitalizam u Jugoslaviju, i čiji su timovi ustrajno tražili još veću „decentralizaciju kao trojanskog konja marketizacije" pa je za svakim kreditnim programom iz MMF-a slijedila daljnja decentralizacija (Woodward 169-70); ti politički ciljevi s uspjehom su kulminirali 1989. godine. U međuvremenu, ideološka zbrka zasnovana na sebičnim vlastitim interesima rezultirala je svojevrsnom konfederacijom šest konstitutivnih republika, što je njihovim središtima posebno u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji – dalo dovoljno moći da zaustave neželjene savezne inicijative. Klasni ekvivalent ovih velikih preraspodjela moći nije bio, kako su zahtijevale marksistička teorija i izvorne plebejske perspektive, vertikalno proširenje samoupravljanja „radnih ljudi" sve do savezne razine moći, nego uspon navodno „tehnokratske" klasne frakcije sa središtem u republikama koju su činili najviši rukovodioci u poduzećima i financijskom sektoru. Jedan od najistaknutijih partijskih vođa i službeni teoretičar Kardelj čak je u napadu malodušja procijenio da su šanse za uspon kapitalizma s jedne strane ili, s druge strane i vjerojatnije, rukovodilačko-tehnokratskog monopola ili središnje državne birokracije, bolje nego one za uspjeh samoupravljanja (Bilandžić 73: 316-17). Kako se čak ni on nije mogao odlučiti da zaroni u klasne interese koji su odredili takve šanse (usp. esej 1.2, kao i poglavlje 3.2 dolje), njegovo je proročanstvo postalo samoispunjujuće.

Što je bila *„tehnokracija"*? Njen brz uspon do udjela u moći temeljio se na trokutnom balansiranju između radničkih klasa, partijske politokracije – na koju se oslanjala istovremeno se natječući s njome – i svjetskog tržišta koje je reproduciralo ono što će se u Jugoslaviji otvoreno nazvati „kapital odnosom" ili čak „financijskim kapitalom" (vidi Bilandžić 1973: 295-97 i 300). Statistički podaci koje možemo naći za 1972. kod Horvata (usp. Tablicu 2 u 2.23) pokazuju, unutar 3.4 milijuna zaposlenih u proizvodnji i trgovini, *154.000 osoba* s „visokom stručnom spremom" (SG81: 114), iako su mnogi bili u donekle podređenim položajima kao inženjeri ili ekonomisti. Horvat metonimijski karakterizira ranu tehnokraciju kroz njen središnji lik direktora ekonomskih poduzeća, čija je zadaća, između ostalog, zastupati interese društva pa su zato u njihovom imenovanju sudjelovale lokalne vlasti; unutar samoupravnog sustava, njihova je ranija uloga bila hibridna

jer je više naglašavala politički od stručnog statusa (164). Direktori poduzeća, ako ništa drugo, sudjelovali su i u smjeni generacija: 1966., od ukupnog broja od 1.270, petinu su činili novoizabrani, od kojih je gotovo polovica imala 30-39 godina (Rusinow 144). Bilandžićeva kasnija definicija ove tehnokratske frakcije „menadžera" glasi „poslovni ljudi iz proizvodne ekonomije, banaka, osiguravajućih društava" kao i sistema koji se sastoje od više poduzeća (1978: 411), njihov brz uspon vezuje za reformu iz 1965. i vjeruje da je politokracija, *sensu stricto*, počela zaostajati za njima po moći i ugledu. To znači, pretpostavljam, prelazak dijela bivših „birokrata" u ovu frakciju i njihovo objedinjavanje s mlađim i obrazovanijim pridošlicama (ne samo inženjerima). Bila je to, prema tome, složena preraspodjela usred borbe za moć u vladajućoj klasi (vidi više u eseju 5.2, dio 4).

Ako „birokracija" može biti samo državna, njih možemo zvati tehnokratima (idem 184). Međutim, nakon poduže rasprave u eseju 1.2 zaključio sam da je „birokracija" na kraju pogrešan termin, a za mene je tehnokracija također nesretna oznaka preuzeta iz zapadnjačkog diskursa koju je ova potklasa koristila kao alibi „stručnosti".

2.24. Ostali „Srednje klase"

Ovaj samo dijelom smisleni pojam ovdje se ne rabi, kao često u sociologiji, kao sinonim za buržoaziju ili sitnu buržoaziju, nego za skupine u sličnom „srednjem" položaju između manuelnih radnika i vladajuće klase, za koje se, izgleda, ne može naći bolja odrednica. Može ih se, neizbježnim pojednostavljivanjem, nazvati *profesionalci,* odnosno (mojom terminologijom) nemanuelni radnici koji nisu ni unutar politokracije niti o njoj izravno ovise (za razliku od „tehnokrata"). Često su ih metonimijski zvali inteligencija, ovisno o francuskoj, njemačkoj ili ruskoj primjeni tog pojma, iako su očito skup različitih „profesionalnih" ili „stručnih" frakcija, egzistencijalno i politički donekle heterogena smjesa objedinjena fakultetskom diplomom (usp. oba članka Ehrenreichovih). Možda će biti korisno podijeliti ih barem na tri krila: prvo, klasična humanistička inteligencija, društveni znanstvenici i učitelji, kao i prilično odvojena znanstvena i medicinska inteligencija (lakše potkupljiva); drugo, inženjeri u proizvodnji (službeno „stručni" dio radničke samouprave); i treće, veliko krilo uredskih radnika, od proizvodnih poduzeća do svih ostalih u administraciji (podijeljenih na višu i nižu ovisno o fakultetskoj diplomi). Brojčani podaci dostupni su uglavnom za fakultetski obrazovane kojih je 1948. bilo 79.000, dok je između 1945. i 1965. diplomiralo još 220.000 (Horvat 184). Prema tome, upravo je socija-

lizam stvorio stručni kadar u Jugoslaviji, osim tradicionalnih svećenika i piskarala (nižih birokrata). Preostaje još mnogo posla što se tiče podjele, evolucije i odnosa prema društvenoj moći tih „srednjih klasa". Njihovi gornji redovi, kako u industriji tako i izvan nje, često su službeno sumnjičeni kao embrion „nove klase" (tj. buržoazije – vidi Bakarić 2: 8), ali, iako su njihov konzumerizam i razmetljivost potkrepljivali to stajalište, uglavnom su ostajali podređeni ili na rubovima istinski nove klase u usponu unutar politokracije. Također nije jasno kako vrednosno razvrstati sve te frakcije, iako stupanj obrazovanja ostaje jedan pokazatelj. Debray za razvijena kapitalistička društva predlaže podjelu na manjinu „organskih" plaćenika, reproduktivne ili distributivne intelektualce – ljude iz marketinga i „dizajna", novo medijsko „svećenstvo", većinu advokata i inženjera – nasuprot većini sve više marginaliziranih humanista i učitelja (95 i dalje): kad bismo samo znali kako to kvantificirati (vidi Suvin „Where").

Intelektualci su imali jednako istaknutu ulogu u prijeratnoj Partiji i u borbi od 1941.-45. kada ih je prema procjenama poginulo 40.000, što je velik postotak te inače malobrojne klase (Rusinow 19), i to uglavnom u borbi na strani partizana. Zadržali su istaknutu ulogu u vladajućoj Partiji nakon 1945. godine: kako je gore prikazano, u članstvu Partije 1948. – jezgro politokracije u nastajanju – bilo je oko 20% intelektualaca ili profesionalaca. Deseci tisuća ljudi učlanili su se u Partiju u „herojskim" godinama 1945.-52., kada je to nije značilo samo bolje šanse za karijeru, nego i više posla i opasnosti. Zato je Horvat s pravom zaključio da su intelektualci u prva dva desetljeća SFRJ „bili jedno od uporišta sustava" (168); ali također priznaje da su ih često smatrali – izuzmemo li one koji su postali dio politokracije – siromašnim rođacima, jer su marksističke i socijalističke stranke paradoksalno imale urođenu antiintelektualnu crtu (183). Povijest otuđenja tog „uporišta" može se egzemplarno pratiti u „raspravi o birokraciji" koju sam analizirao u eseju 1.2.

Žene

Ovo je dodatak analizi klasa, ali za mene neophodan za takvu analizu i povezan s njome. Prije rata, položaj žena bio je, osim u vrlo malo velikih gradova, položaj patrijarhalne podređenosti; s radnicama se često užasno postupalo. Nezaobilazno istraživanje Barbare Jancar-Webster, iz kojeg preuzimam sve podatke u ovom odlomku, pokazuje da je udio žena u zaposlenima između dva svjetska rata porastao s 20 na 28%, uz maksimum od oko 200.000 (19). Najodlučnije među ogorčenim mladim ženama iz radničke i drugih klasa često su pronalazile put u SKOJ, ilegalno i u to vrijeme oštro progonjeno lijevo krilo Partije, u kojem su trećinu od 30.000 članova po-

četkom 1941. činile žene (101). Program koji je KPJ usvojila 1940. uključivao je obuhvatnu materijalnu zaštitu majčinstva i punu zakonsku ravnopravnost za žene, uz istu plaću za isti rad; i jedno i drugo proglašeno je tokom rata 1941.-45, a slijedio je niz srodnih demokratskih pravnih i ekonomskih mjera, ali se materijalna osnova za jednakost, poput vrtića, ostvarivala samo u gradovima, polako i djelomično. „Službena brojka o sudjelovanju žena u partizanskoj borbi govori o dva milijuna", od čega je bilo 100.000 žena vojnika (ubijeno je 25.000, a ranjeno 40.000), dok je 282.000 ubijeno u koncentracijskim logorima raznih fašističkih vlada (46). To znači da su, zbog tradicije, izbora ili slučajnosti, žene većinom ostale po strani, ali ipak je to bio golem preokret. Od žena boraca, čini se da je 70% bilo mlađe od dvadeset godina i to, kao i kod muškaraca, većinom seoske omladine (48). Bogati i obuhvatni statistički podatci nedostaju, no aktivne učesnice partizanskog pokreta iz federativne republike Hrvatske s poznatim zanimanjem ovako su podijeljene: 249.000 seljanki, 202.000 studentica, intelektualki i uredskih službenica, 86.000 radnica, 91.000 „kućanica" plus 217.000 „nepoznatih" (54); mišljenja sam da se većina iz ove dvije zadnje kategorije može dodijeliti seljankama koji će tako činiti oko polovicu uključenih žena (svi brojevi čine mi se preuveličani). Golem broj mlađih žena, kako boraca tako i pobornica, dobio je u ratu poduku iz pismenosti i samopouzdanje. Ključnu ulogu pri tome imao je tada osnovan Antifašistički front žena (AFŽ), koji je također pomagao borcima, tako da su žene bile zastupljene u svim lokalnim vlastima: Tito je čak nazvao AFŽ, na njegovom osnivačkom kongresu 1942., „desnom rukom" antifašističke vlasti (Petranović-Zečević ur. 586). Odbori AFŽ dobili su autonomiju, ali ključne je položaje postavljala Partija u cjelini; Jancar-Webster ocjenjuje to ne samo „originalnom kreacijom", nego i „izuzetnim izrazom političke promućurnosti vođstva Partije", i s pravom je vrlo kritična prema podređenosti AFŽ-a od 1944. nadalje, koja je kulminirala njenim raspuštanjem 1953. (122-25). Nasljednički „Savez ženskih društava" 60-ih je godina još uvijek obavljao neke vrlo korisne aktivnosti.

Usput, prilično sličan sud može se donijeti o *omladini* – glavnoj demografskoj snazi partizanske pobjede iz razdoblja od 1941.-45, te stupu odanosti i protupatrijarhalnog potencijala odmah nakon rata (usp. općenito Erikson 22-23). Na lošoj strani te sličnosti stoji nevjerojatan primjer političke tuposti ili sljepoće kakav vidimo u raspuštanju vrlo aktivnog SKOJ-a (Komunističke omladine) 1949. (usp. Schleicher 385-87), čak i prije raspuštanja AFŽ. Mladi radnici ispod 30 činili su 1950-ih preko 30% zaposlenih, u vrijeme kad su bujale srednje stručne škole za šegrte (službeno, „učenike u privredi"), mada su njihovi životni uvjeti još bili nelaki. Oko polovina članova Radničkih savjeta i njihovih Upravnih odbora imala je sredinom 1950-ih

manje od 35 godina (idem 387-94). Da ima više podataka, omladinci bi mogli biti još jedna kategorija unutar kategorije „ostali".

Nakon 1945. žene slobodno odlučuju o abortusu (koji je bio besplatan i asistiran), imaju jednako zdravstveno i socijalno osiguranje, a zakoni o zaštiti žena na radu provode se. Postotak žena u radnoj snazi koleba i konačno se stabilizira 1970-ih na razini od oko trećine, iako je većina njih, kao i prije rata, na radnim mjestima niže stručne spreme (Jancar-Webster 164-65). Zaposlene žene činile su 1979. oko 54% svoje dobne kohorte (20 do 55 godina, što je dob za odlazak u mirovinu), ali je opet gotovo polovica nekvalificirana (167). Prvenstveno su radile u proizvodnji, posebno u tradicionalno slabije plaćenoj tekstilnoj industriji, a zatim u kulturi i obrazovanju, zdravstvu i socijalnoj skrbi, ugostiteljstvu i trgovini. S druge strane, žene su rijetko bile rukovodioci poduzeća, dok im je unapređenje u priželjkivanu „visoku" kvalifikaciju bilo otežano (Novaković 57); a g. 1979. žene su činile 54% službenih „tražilaca zaposlenja", uključujući 63% onih sa srednjoškolskim ili visokim obrazovanjem: sve su to jasni pokazatelji spolne diskriminacije. S pozitivne strane, do kraja 70-ih oko 40% ogromno nabujalog broja studenata bile su žene, nerazmjerno koncentrirane na fakultetima ili školama filozofije, farmakologije i socijalnog rada (168-69). U politici, broj ženskih članova Partije stagnirao je od 1946.-66. na 15.5 do 18%, iako se apsolutno gledano zbog općeg omasovljenja Partije učetverostručio i dosegnuo 186.000, od čega je bilo 1.5% zemljoradnica, 17% radnica, 23% penzionerki i kućanica, 5% studentica i oko polovina iz srednjih i vladajućih klasa (mojim rječnikom – podaci u: Filipi 748, 752, 781). Krajem 70-ih, žene su činile oko trećinu delegata u „osnovnim organizacijama udruženog rada" (OOUR), ali samo 12% u radničkim savjetima i 6% u upravnim odborima (Jancar-Webster 170), što je predstavljalo nazadak prema 1966. kad su postotci bili oko 18% i 12.5% (Roggemann 122).

Moram se sa žalošću složiti s Jancar-Webster da tendencije nakon kraja 60-ih, ako ne još i prije, znače ponovnu uspostavu mnogih patrijarhalnih predrasuda i odnosa, iako je bilo i nekih neopozivih dobitaka u pravnoj jednakosti, višem obrazovanju i zapošljavanju. Ishod ekonomskih i psiholoških nazadovanja nakon 1960-ih bila je sve veća politička apatija većine jugoslavenskih žena, dok su neke krenule vlastitim putem u feminizam.

3. Hipoteza: involucija vladajuće klase

Ovdje dajem zgusnuti sažetak podataka o klasama iz 2.2 za 1961.-71., korigiran prema ukupnom broju stanovnika iz 1971. od 20.5 milijuna (od čega su žene činile 10.5 milijuna, a mlađi od petnaest 5.5 milijuna), uraču-

navši članove obitelji. Prosječno kućanstvo imalo je 1971. godine 3.8 članova (SG81: 80 i 102), pa sam morao pretpostaviti koliko je članova obitelji u svakoj klasi bilo „neaktivno". Neugodno sam svjestan činjenice da su svi brojčani zaključci (osim za seljake) u ovom statističkom neredu ustvari provizorni, ali bolji su nego ništa, i moguće ih je braniti u smislu međusobnih razmjera. Dobiva se piramida široke baze i strmih stranica:

Tablica 4: Klasna piramida, 1971.

3.1. Moj pristup usvaja Marxovu antropologiju: emancipacija svih ljudi kroz emancipaciju čovječanstva od klasa (usp. Draper). To znači da svako klasno društvo (a SFRJ je to i ostala, iako su klasni antagonizmi bili dosta stišani prva dva desetljeća) treba prosuđivati po tome koliko pridonosi toj emancipaciji.

Samoodržanje društva ključna je pretpostavka za sve ostalo. To je za Tita i KPJ, a kasnije za politokraciju (ali i za veliku većinu stanovništva) značilo: nezavisnost uz industrijski razvoj praćen sve većim količinama raspoloživih materijalnih dobara. Vladajuća klasa *in statu nascendi* imala je

zadaću organizirati snažna i trajna kretanja prema ova dva vidika. Oba su doživjela impresivan uspjeh, ali je '60-ih godina skladan razvoj cijele privrede zahtijevao radikalnu demokraciju kroz samoupravljanje, što se nije dogodilo. Kad je privreda posustala, posustalo je i sve ostalo. Vratit ću se na razloge tog posrtaja, koji su po mom mišljenju kako egzogeni (svjetsko kapitalističko tržište i velike sile) tako i endogeni, u 3.3 i kasnijim esejima.

Na kojem temelju razlikovati klase u povijesnim društvima? Kako je rečeno u 1., klase su skupine s različitim položajem unutar eksploatacijskog prisvajanja plodova rada na prirodnim resursima. Različite klase i klasne frakcije imale su različite strateške udjele u političkoj moći, ekonomskoj proizvodnji te u kulturnoj hegemoniji ili legitimizaciji (usp. Lazić, *Čekajući* 30) vezanoj, po mom mišljenju, uglavnom za obrazovanje i ugled. U svim klasnim sustavima, prevladavajuće ideje, norme i vidici za čitavo društvo su oni vladajuće klase (obično uz niže odstupanja, uglavnom u proleterskim klasama i inteligenciji). U „socijalističkim" društvima, kao i u mnogim pretkapitalističkim, politokracija je imala vodeću ulogu na sva tri područja. Nadalje,

> „[n]ajskriveniju unutrašnju tajnu, skrivenu osnovicu čitave društvene konstrukcije, pa stoga i političkog oblika odnosa suverenosti i zavisnosti, ukratko, svakog vremenski datog specifičnog državnog oblika, nalazimo svaki put u neposrednom odnosu *vlasnika uslova proizvodnje* prema neposrednim proizvođačima – u odnosu čiji oblik uvek prirodno odgovara nekom određenom stepenu razvitka načina rada, a stoga njegovoj društvenoj proizvodnoj snazi." (Marx, *Capital* 3:777, /ch47.htm, citirano iz *Kapital* III: 1792-93, potcrtao DS)

Zato ću pristupiti pomnijem teorijskom promišljanju o njoj, na temelju ovog pristupa i podataka iz 2.2.

Je li u Jugoslaviji postojala vladajuća klasa? Postojala je društvena skupina koja je imala monopol na moć, kontrolu nad uvjetima proizvodnje, materijalne povlastice i kolektivnu svijest. Nadalje, postojala je klasa manuelnih radnika: s obzirom na to da su klase odnosni entiteti, *da, postojala je vladajuća klasa.* (Nijedna klasa nije bila službeno priznata, premda su partijskim ideolozima nakon '60-ih godina bila puna usta radničke klase.)

Nijekanje postojanja vladajuće klase argumentiralo se, ako se uopće argumentiralo, time što ona nije *bila vlasnik*, nego samo upravitelj „strateških vrhunaca" ekonomije, što je bilo vidljivo u činjenici da pripadnici tog „sloja" nisu mogli otuđiti nijedan dio toga, npr. nasljeđivanjem (usp. npr. Pečujlić, citiran u eseju 2.1); čak je i manje monokromatski Šuvar, koji je hrabro govorio o „kontraklasi" suprotstavljenoj radnicima, zanijekao mogućnost

postojanja antagonističke opozicije jer se prisvajanje viška rada koristilo za „društveno koristan rad" i stoga nije činilo eksploataciju (citirano u Kerševan, „K vprašanju" 1469-70). Suprotno od takvih izmotavanja, „Marxov slijed" pojmova za vlasništvo (Ritsert 33-37) temelji se na *prisvajanju* stvari, roba i usluga (nakon industrijske revolucije i spoznajni entiteti dobili su na važnosti); to prisvajanje ostvaruju klase na vlasti *nasiljem* koje podrazumijeva isključivanje drugih klasa i povredu – u širem smislu – njihovih pripadnika. Rezultat tih prisvajanja je isključivi „posjed" (*Besitz*), načini „činjeničnog raspolaganja sredstvima prisvajanja, odnosno stvarno prisvojenim udjelima u proizvodima i uslugama onih isključenih drugih" (34; vidi Hegedüs pogl. 7). Kada se prisvajanje pravno legitimizira, nastaje određeni oblik „vlasništva" (*Eigentum*) koje je „isključivi posjed, opravdan sadržajima i normama kulture", Weberovim riječima: dominacija (*Herrschaft*) zasnovana na poslušnosti (Ritsert 34). Recimo to s Hegelom, „posjed je podvrgavanje stvari mojoj volji" (citirano u idem 36). Ovdje je najvažnije da su u toj marksističkoj optici „klasni odnosi ustvari odnosi prisvajanja" (37) – tj. istovremeno odnosi proizvodnje i posjedovanja (65). Marx je eksplicitno osuđivao svođenje proizvodnih odnosa na njihove legalne oblike; kako je rekao u podvučenom dijelu gornjeg citata, ključno je tko odlučuje o „uslovima proizvodnje". U Jugoslaviji, bila je to vladajuća klasa, bilo da se tek rađala ili je već postojala.

Stoga, iako su zakonska opravdanja i sankcije nesumnjivo važni, oni ne određuju središnji odnos moći prirođen svakom posjedovanju, na koji se god način ono opravdavalo; u drevnim društvima često vjerski, što se dijelom prenijelo na ona feudalna, a – kako sam ustvrdio u 3. eseju, „15 teza" – maskirano i na socijalistička. Kako je Trocki opazio u *Izdanoj revoluciji* o SSSR-u iz 1930-ih, „Sredstva proizvodnje pripadaju državi. Ali država, da tako kažemo, 'pripada' birokraciji." (ch09.htm) Ritsertovim jezikom, jugoslavenska vladajuća klasa nije pojedinačno bila vlasnik sredstava proizvodnje, ali kolektivno ih je posjedovala sva (to je i teza Lazićevih radova), a upravljanje privredom podrazumijevalo je znatnu ekonomsku prednost. Međutim, politokracija je vladala (barem do razdjelnice kraja 60-ih i početka 70-ih) tako što je sklapala nimalo neznatne ekonomske kompromise sa srednjom klasom i manuelnim radnicima. A što se tiče društveno korisne primjene viška rada, kriterij bi bio sljedeći: jesu li izravni proizvođači imali važan glas u odlučivanju o tome što je i koliko korisno na koji način (usp. Kerševan „K vprašanju" 1476, Visković u Žuvela i dr. ur., 97-104)? Općenito gledano, nisu.

Je li u SFR Jugoslaviji bilo iskorištavanja radničke klase (i drugih radnih ljudi)? U smislu u kojem to definira Marx, koji predviđa svakodnevnu dinamičku prisilu (*Zwang*) u svrhu prisvajanja viška vrijednosti iz rada (MEW

26.2: 409), očito *da,* bilo je. To vremenski i aksiološki prethodi i leži u osnovi svih ideoloških i teritorijalnih svađa o raspodjeli tog viška u sada već poliarhijskoj politokraciji. Višak je konstantno ostao na 2:1; oko dvije trećine viška rada završavalo je izvan poduzeća – što je stupanj jednak onome iz državica Maja (kako je istaknuo Bakarić [2: 7]). I ovdje se weberovska terminologija „dominacije" pokazuje nedovoljnom (usp. općenito u Suvin „Terms").

Međutim, je li vladajuća klasa iskočila iz revolucionarnog rata od 1941.-45. potpuno razvijena? Ne, nije. Treba biti pravedan prema kompleksnostima jedne proturječne revolucije, dvoglavoga Janusa koji je istovremeno donio golema oslobođenja i prijetnju proturevolucionarnog ponovnog podređivanja ne bude li se revolucija trajno nastavila drugim sredstvima nakon dolaska na vlast (o tome naširoko raspravljam u „15 teza"). Vjerujem čak da ni rani zametci ove klase koje je Djilas primijetio 1954. nisu bili više od klase *in statu nascendi*. Kada se to vladajuća klasa do kraja oblikovala, „kao klasa za sebe" prema Marxu, tj. s jezgrom klasne svijesti koja se javlja iz „raspršene" svijesti (Gurvitch 103)? Neke ključne odrednice mogu se naći povijesnim istraživanjima sve slabijih spoznajnih rješenja i privrednog uspjeha u Jugoslaviji. Prekretnica za ove faktore, izvorni grijeh politokracije da tako kažemo, može se naći sredinom 60-ih u njenom žestokom otporu daljnjim eksperimentima s izravnom demokracijom – koja se mogla razviti iz ograničenog samoupravljanja u tvornicama, a zatim i na drugim radnim mjestima, ali se sigurno nije s njim poklapala. To ukazuje da su ciljevi vladajuće klase u to vrijeme već „dignuti na politički nivo", što je Polanyijeva definicija klasne svijesti (183) na Marxov način. Na razdoblje između oko 1965. i 1972. tada možemo gledati kao na izgubljenu konačnu bitku – ili dvije bitke – protiv te involucije, koju je vodila nedovoljno odlučna manjina na vrhu, uz podršku radničke klase i dijela srednje klase, ali nikada u stvarno ravnopravnom savezu s njima; ovu su bitku teorijski promišljali skupina *Praxis* i, do određene mjere, Horvat.

Moja povijesna hipoteza o jugoslavenskoj *politici* do 1975. (privredu i višak rada uključit ću u 5. eseju) stoga glasi:

- oko 1945.-50.: poslijeratna obnova i konsolidacija, centralističko stapanje Partije i države;
- oko 1950.-61.: uvođenje samoupravljanja, nastavlja se monolitno jedinstvo Partije i države;
- oko 1961.-65.: protuofenziva konzervativne većine politokracije;

– oko 1965.-72.: raspad monolita na poliarhiju unutar samosvjesne vladajuće klase, bitka za izravnu demokraciju kroz vertikalno širenje samoupravljanja do vrha vlasti je izgubljena;

– iza 1973.: stagnacija i *ad hoc* rješenja, jugoslavenski brežnjevizam.

Ovo složeno polje sila može se rasvijetliti raspravom o iznimno važnoj ideološkoj zbrci „klasne borbe" u lenjinističkoj vulgati.

3.2. Ekskurs o klasofobiji

Jugoslavenska politokracija i društvo živjeli su s tri velika nijekanja ili frojdovska potiskivanja: seljaka, žena i radnika izvan stalnog radnog odnosa. Najvažnija su „žensko pitanje" (kako je ranije sugerirano) i nijekanje klasa.

Kako to ljudi koji su sebe cijelog života smatrali marksistima mogu nijekati postojanje klasa u još uvijek prilično zaostalom društvu? Uzet ću kao *exemplum* drugog čovjeka Partije i države, njenog glavnog teoretičara Edvarda Kardelja kao najartikuliranijeg glasnogovornika, nadovezujući na opširno razglabanje o njemu u eseju 1.2, no to je bio horizont cijelog partijsko-državnog diskursa. Kako je i zbog čega postao takav klasofob?

Iz njegovog opsežnog opusa, kao dovoljnim primjerom za raspravu poslužit ću se ključnim odlomcima iz njegovog članka iz 1967. naslovljenog „Radnička klasa, birokratizam i SKJ" (navedenog u 1.33). S jedne strane, Kardelj je unutar svoje varijante *langue de bois** vrlo iskren i jasan – birokracija se nužno javlja ako je revolucija skršila buržoaziju, ali je radnička klasa preslaba da bi provodila samoupravljanje:

> „Zbog toga je morao nastati i jedan veoma samostalan upravljački sloj, politički veoma snažan, koji je mogao bitno da utiče na regulisanje unutrašnjih društvenih odnosa i suprotnosti... [U]sled takve političke moći, taj sloj može doći i dolazi – ponekad u progresivnom, ponekad u konzervativnom smislu – u sukob sa osnovnom masom radničke klase ili sa pojedinim njenim delovima."

S druge strane, Kardelj tvrdi da birokracija *nije* klasa: „Ali zbog takvog svog položaja birokratija u profesionalnom smislu [uočite izmotavanje, DS] ne postaje ona nova klasa koja je glavna prepreka društvenom uticaju radničke klase." I dalje, „[To nije borba] klase protiv klase jer su u krajnjoj liniji dugoročni interesi svih tih slojeva jedinstveni. Zato se i klasna borba u tim uslovima izražava... prvenstveno u idejnoj i političkoj borbi." (47-48 i 45-46) Moram s tugom reći da se ovaj miš-maš Webera i Lenjina bez Marxa može nazvati samo nespremnošću da se stvar do kraja promisli.

Dva su kontekstualna pitanja ovdje implicitno prisutna. Prvo, Kardelj i drugi pobornici sistema, od kojih sam u 3.1 naveo Šuvara (*Sociološki*, usp. Kerševan „K vprašanju" 1476), drugdje tvrde kako postoje nadređene društvene potrebe – kao što su nezavisnost i razvoj industrije – koje se moraju ispuniti, a u situacijama strašnog pritiska moraju imati prvenstvo. Vjerujem da je taj argument točan, ali dolazi petnaestak godina prekasno: nikakvo se socijalističko društvo ne može razvijati ako se više nego što je nužno njeguje stalni opsadni mentalitet. Staljinovo iskustvo to je krajnje zorno pokazalo, a Kardelj je bio – da se poslužimo jednim od njegovih omiljenih izraza – „subjektivno" antistaljinist. Drugo, Kardelj je bio najviši predstavnik krila sklonog, unutar određenih granica, radničkim savjetima u KPJ. Njegov argument sagledava postojanje bitne i samostalne političke snage u SFRJ suprotstavljene radničkom samoupravljanju, čiji su ekonomski interesi određeni raspolaganjem sa dvije trećine viška rada u Marxovom smislu, a temelje se na oblicima „kapital odnosa". Postavlja se pitanje zašto si nije (kao mnogi kapitalistički ideolozi, npr. Dahrendorf, pa čak i Staljin) dozvolio domisliti da u SFRJ još postoje jasne društvene klase – radnička, vladajuća i još neke – pa onda dodao da ipak sve mogu biti prijatelji jer su im (kako se izrazio) „u krajnjoj liniji dugoročni interesi" jednaki? Zašto to ne priznati?

Mislim da smo ovdje došli do osnovne teoretske slijepe ulice. Moram dakle otvoriti malu tangentu.

Naime, ulog u Kardeljevom ili Bakarićevom odbijanju da postoje klase bio je vrlo visok. Za lenjiniste poput njih (kao i za Tita), prozvati neku grupu klasom koja je suprotstavljena radničkoj, dakle neprijateljska, znači da ju valja svim sredstvima razvlastiti (za to sam našao izričitu potvrdu kod Bakarića, 2: 486). Kardelj je došao vrlo blizu toga kad je u napisu od 1974. citirao Lenjinovu opoziciju „tko će koga" kao „ili socijalističko radničko samoupravljanje u udruženom radu, ili tehnobirokratski monopol u upravljanju društvenim sredstvima" (*SSS* 312)!

Pa ipak, teorem po kojem, ako klase postoje, među njima se mora automatski i besprekidno voditi intenzivna, očigledna i strateški svrhovita borba, staljinističko je mućenje pojmova, koje je dovelo do grozovitih grešaka u povijesti Kominterne. „Klasni *sukob*... u biti je temeljni odnos između klasa koji uključuje eksploataciju i otpor prema njoj, ali ne *nužno* bilo klasnu svijest bilo zajedničku kolektivnu aktivnost" (Ste. Croix, „Class" 100). U ispravnom širem smislu klasni sukob je sve ono što klasa čini ili trpi ukoliko to utječe na njenu moć u odnosu na druge klase (vidi Ollman, *Dialectical* 164 i dalje). U tom smislu, „klasni sukob je način postojanja klasnih odnosa i samih klasa" (Kerševan, „Razredni" 129). Međutim, neodređeni pojam „sukob" može se rastegnuti tako da označuje praktički sve od stvarne

oružane pobune do tihog suprotstavljanja ili inherentnog proturječja. Logičko naličje staljinizma, teorem po kojem ako nema intenzivne očigledne borbe nema ni klasa, liberalno je i socijaldemokratsko mućenje pojmova koje održava *status quo*. Oba ta teorema uvelike su utjecala na Kardeljevo izbjegavanje termina klasa, očito u njegovom terminologijskom ni-nizmu i kolebanju, recimo između birokracije u „profesionalnom smislu" (*paper-pushing, la paperasserie*) i u lenjinističkom smislu; ili također između neutralnih „društvenih grupa" ili „slojeva" s jedne strane, a s druge strane neke van-relacijske „radničke klase" (o kojoj se inače u titoizmu vrlo malo govorilo osim kad bi došlo do neke krize, te je termin ustaljen tek početkom 1970-ih godina, kad ga nalazimo i u Kardeljevom diskursu) nasuprot kojoj stoji neki mutni „kapital odnos".

Realistično shvaćanje hegemonijskih procesa mora odvojiti pojam „klase" od automatskog sparivanja s pojmom „klasne borbe". Žurno ću dodati da je klasna borba koristan i vjerojatno neophodan pojam i termin u svrhe revolucionarnog razumijevanja i propagande u specifičnim prostornovremenskim krizama, kao u zapadnom dijelu Evrope g. 1848. ili u Lenjinovoj Rusiji recimo 1890.-1921.; a danas, u dugoj agoniji kapitalističke društvene formacije, neki prošireni diskurs o klasnoj borbi valja pobožno zazivati ako želimo spriječiti „pluto-fašistički" zaokret iz kaosa. Ali i sam Marx, koji ju često zaziva, koristi kako dihotomnu shemu klasa, npr. u *Komunističkom manifestu*, tako i elastičniju klasifikaciju na šest ili osam društvenih grupa, npr. u *18. brumaireu*, gdje korjenito različiti interesi ne moraju uvijek značiti otvoreni sukob (usp. 2. esej). Teoretski govoreći, međuklasni odnosi mogu se situirati bilo gdje unutar spektra koji seže od frontalnih borbi, kao u ustancima, do „povijesnog bloka" protiv zajedničke opasnosti, kao u prirodnim nesrećama ili stranoj invaziji; u lapidarnoj formuli Bensaïda, „klasna borba je strateški pojam bar toliko, ili više nego, sociološki" (43).

Dakako, u svakom klasnom društvu doći će do stalnih trvenja uslijed suprotnih interesa, koja postaju sveudilj jača uslijed kapilarne i u tendenciji totalitarne prirode današnjeg kapitalizma (vidi bar oba naslova Simmela). Stoga imamo pravo – pod jednim uslovom! – svojatati radikalnu strofu Blakeovu, koja je dugo bila himna engleske radničke klase:

I shall not cease from mental strife
Nor shall the sword sleep in my hand
Til we have built Jerusalem
In England's green and pleasant land.

(*Neću se libiti duhovne bitke,*

Nit' ću se odreći sablje britke,
Dok ne izgradimo Grad Sveti
U Engleskoj, našoj lijepoj meti.)

Ili, točnije i prozaičnije:

Neću napustit duhovni razdor / Nit' će mi sablja u ruci spavat/
Dok ne izgradimo Jeruzalem / U prijaznom zelenom kraju, Engleskoj.)

A uslov je taj: da diferenciramo između neprestanog „duhovnog razdora" (*mental strife*) i eventualne sablje.

I, na kraju, tko je sačinjavao te politički vrlo važne slojeve ili društvene skupine čiji su ekonomski interesi bili suprotstavljeni samoupravljanju proizvođača, i na koje Kardelj u mnogobrojnim napisima, ah tako zaobilazno, aludira – koliko ljudi? Jasnih podataka nemamo, ali na temelju neizravne statistike iznesene u 2. poglavlju, ustvrdit ću da su se možda sastojali od jedne trećine politokracije, uključujući najmanje polovinu srednjeg kadra Partije i kadra netom ispod vrha, dakle valjda i većinu profesionalnih političara. Nazvati ih neprijateljima značilo bi da ih treba maknuti s položaja moći. U teškim ekonomskim i međunarodnim okolnostima, i bez demokratskog socijalističkog civilnog društva s bazom u nižim i srednjim klasama koje bi se njegovale kao saveznici, čak i (vrlo umjereno) „lijevo" krilo politokracije nije moglo zamisliti takav radikalni razlaz, i zato se sve pretvorilo u „ideološku borbu": priznanje nemoći koje nije rješavalo ništa.

4. Sažetak i prva opća hipoteza: dvije jugoslavenske posebnosti

4.1. Sjaj: stvaralačka plebejska posebnost

Kako da komparativno ocijenimo putanju Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata? Potekla je iz narodne ili plebejske revolucije predvođene komunističkom partijom kakva je u Europi – osim aberantnog slučaja Albanije – bila jedinstvena, i na neki način sličnija kineskoj i prvoj vijetnamskoj revoluciji (usp. Fejtö 225-28 i dalje; Johnson). Sve su to bile revolucije izrasle iz lenjinističkog antiimperijalizma koje su nosili seljaci, a organizirala ih je šačica čvrsto povezanih profesionalaca uz znatan doprinos gradskih intelektualaca. Bile su izvan Staljinovog dosega, on je prema njima bio nepovjerljiv i na njih kivan. Jaka partizanska tradicija samoinicijative („snađi se druže") primjenjivala se ne samo u borbenim jedinicama, nego i u mreži

teritorijalne moći odozdo i političkih organizacija. Narodnooslobodilački odbori (NOO) i nadteritorijalne organizacije poput Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) s prestižnim jezgrom uglavnom autonomne Komunističke omladine (SKOJ), Antifašističkog fronta žena (AFŽ) i drugih, stekli su veliko iskustvo samoodređenja. Sve je njih osnovala i nadgledala Komunistička partija, ali uz znatnu autonomiju: da ponovim riječi sjajne monografije razmatrane u 2.24, sve su bile „izuzetan izraz političke promućurnosti vođstva Partije" (Jancar-Webster o AFŽ, 122-25). Obratno, nakon 1944. sve su se te autonomije smanjivale, možda zato što su bile previše uspješne: kao izuzetni izrazi političke sljepoće, Front žena raspušten je 1953. a Komunistička omladina 1949. Želimo li razumjeti ove i kasnije oscilacije, moramo postulirati trajan sraz između toplih i hladnih struja u jugoslavenskom komunizmu (kao i u svim radikalnim pokretima) – tj. usmjerenja prema plebejskoj demokratskoj moći koja dolazi odozdo, naspram usmjerenja prema elitnoj ili predvodničkoj dominaciji odozgo (ovo teoretski razmatram u 3. eseju).

Nova državna vlast krenula je iza 1945. u brzu industrijalizaciju zemlje kao sasvim nezaobilazan preduvjet njene samostalnosti, dobrobiti i kulturalne modernizacije. „Kapital" za to morao se naći u novoj „prvobitnoj akumulaciji" – analognoj onoj iz Engleske u 16. i 17. stoljeću prije nego što je stekla kolonije – iz jedinog dostupnog izvora u nedostatku moderne radničke klase ili pljačke u inozemstvu: seljaštva. Taj proces nije bio jedinstven: sve industrijski nerazvijene zemlje nastojale su to napraviti, bez obzira na to jesu li ideološko opravdanje našle, recimo, kod Bismarcka ili Lenjina. Nakon 1945., Jugoslavija je krenula sovjetskim putem što se tiče državne organizacije ekonomije i vlasti (ali na sreću ne i najgorih strana staljinističke prakse). Njena *prva, stvaralačka singularnost ili posebnost* leži u tome što je na početku zasnovana na narodnom oduševljenju za oslobođenje, a zatim za obnovu razorene zemlje. Posebnost je nadalje u Jugoslaviji i to što se veoma hrabro odvojila od Staljina, te su neki rukovodioci ponovno otkrili Pariško komunu i vlastite partizanske korijene u marksističkom samoupravljanju, pa je komunistička partija krenula putem kako jačanja lokalnih centara vlasti sve do osnovnih teritorijalnih jedinica tako i postupnog uvođenja samoupravljanja u nacionalizirana poduzeća. Ta „druga revolucija" (Fejtö 2: 225 i dalje) zacrtala je vijugavu cestu prema stvarnoj socijalističkoj demokraciji odozdo. Štoviše, Tito je od 1950. nadalje našao siguran izvor financija koji mu je omogućio da odbaci prisilnu kolektivizaciju zemlje i podložnost Moskvi: *strane kredite*. Zbog „zapadnog" interesa za stratešku ulogu jugoslavenske vojske tokom Hladnog rata, te kredite nije pratilo uobičajeno strano vlasništvo i dominacija koji su primatelja pretvarali u polukoloniju. To je jugoslavenskom društvenom eksperimentu dalo četvrt stoljeća

(otprilike 1949.-73.) da predahne prije nego što su svjetsko tržište i zapadne sile počeli stiskati dušnik.

Na međunarodnoj razini, ova posebnost omogućila je onaj drugi izuzetni eksperiment Nesvrstanih zemalja, koje djeluju za mir i nezavisnost protiv oba hladnoratovska tabora. To je rezultiralo istinskom nezavisnošću Jugoslavije, sve dok je klasna involucija nije učinila ekonomski i politički ranjivom.

Rasprava o usponima i padovima tih eksperimenata zahtijeva mnogo više prostora (vidi 5. esej). Zato ću ovdje istaknuti samo dva zaključka. Prvo, iako samoupravljanje nije dovelo do radničke kontrole poduzeća, ipak jest potaklo veliki doprinos i entuzijazam radnika i tehničara, vidljiv u izuzetnom ekonomskom uspjehu SFR Jugoslavije u razdoblju od 1950-61. pa i nešto dulje. Drugo, samoupravljanje je ugrožavalo pripadnike nove vladajuće klase. Valja se sjetiti da je ova oligarhija težila punom ekonomskom i političkom monopolu vlasti te je u matičnoj staljinističkoj varijanti bila „još više klasno odvojena od ostalog dela društva nego moderna buržoazija u kapitalističkim zemljama sa razvijenom demokratijom" (Golubović 82-83). Ona se stoga u SFRJ od kraja 60-ih pregrupirala dijelom u financijsku „tehnokraciju", a dijelom u tri velike i tri ili četiri manje vladajuće skupine u konstitutivnim republikama, što je dovelo do velikog rasipanja i skliznuća prema nacionalizmu, dok je istovremeno priječila izravnu demokraciju od baze do vrha moći.

Tablica 5: neki ključni podaci o ekonomskom rastu
(iz: Bilandžić 78: 386-94)

Stopa rasta industrijske proizvodnje	*1969./1953.*: 10.5% (službeno peta najviša na svijetu)
BDP iz industrije naspram poljoprivredi:	1947: 18 prema 42.6%; 1972: 38.1 prema 18.8%
Rast BDP-a po glavi	*1969/1953*: 259%; godišnji prosjek 6.1%
BDP po glavi:	1953. oko 300 USD; 1971. oko 800 USD

Ipak, obzirom na to da je Jugoslavija počela kao jedna od najsiromašnijih ekonomija predratne Europe, usto do temelja razorena ratom, ona je '70-ih tek ulazila u redove ekonomski osrednjih zemalja: njezin BDP po glavi bio je otprilike upola manji od talijanskog ili čehoslovačkog, iako vjerojatno pravičnije raspoređen.

4.2. Bijeda: samoubilačka klasna posebnost

Involucija vladajuće klase zaustavila je emancipacije rada i javne sfere koje su se poklapale s održavanjem nezavisne i razumno prosperitetne savezne Jugoslavije (usp. Suvin, „Pogled"). Omogućila je manje-više neometan razvoj endogenih i egzogenih faktora koji su djelovali protiv takve države, i uništila svu vjeru u avangardno komunističko vođstvo. Bila je to *druga, samoubilačka posebnost*. Zaustavivši emancipaciju, Jugoslavija se – vrlo kasno – pridružila drugim „socijalističkim" zemljama od Poljske do Bugarske u zastoju bez rješenja.

Taj endogeni faktor može se početno opisati kao zadebljanje arterija podijeljene i posvađene vladajuće klase, koja se okrenula isključivo svojim klasnim interesima. To je značilo napuštanje njenog pobjedničkog povijesnog združenja s radnicima, seljacima i srednjim klasama. Okrenuvši leđa tom savezu, izgubila je vidike radničkih klasa koji rješenja za najveće probleme društva posuđuju iz budućnosti (Polanyi 162, kao odjek Marxa). Sociopolitička kontraofenziva snažne konzervativne struje u vladajućoj klasi protiv snaga koje su podupirale samoupravljanje počela je njenim protivljenjem iznimno zanimljivom Programu Saveza komunista koji je donesen 1958. Ideološka nemoć i zbunjenost politokracije dovela je sredinom '60-ih godina do pata na vrhu odlučivanja koji nije dozvoljavao ništa drugo osim provizornih i djelomičnih rješenja. Što se drugih klasa tiče, dvije najveće proleterske klase, seljaci i manuelni radnici, bile su politički i ekonomski neutralizirane i sociološki raspršene. Isto vrijedi i za većinu srednjih klasa koje su zaglibile u konzumerizam, dok je radikalno krilo humanističke inteligencije bilo samo po sebi previše slabo da bi zaista nešto značilo (usp. Žvan 463-64). To je vodilo političko-ekonomskoj paralizi nakon reforme iz 1965. i, akutnije, u nepovoljnijoj međunarodnoj ekonomskoj klimi 1970-ih (usp. naslove Catherine Samary).

Nastala ekonomska situacija nije bila ni teoretski „tržišni socijalizam" (jer se „tržište nije odnosilo na faktore proizvodnje – rad, kapital, ... sirovine, kredite") niti planirana ekonomija: nakon 1952. planovi su postali tek skup neprovedivih političkih ciljeva ili čak prognozâ, a upravljalo se *ad hoc* intervencijama centra kad su bili potrebni hitni rezultati (Woodward 169-71 – vidi mnogo više u eseju 5.2, 2.22). Bilo je to priznanje neuspjeha, ali je spašavalo momentalne interese vladajuće klase za koju godinu. Ekonomski rast, temelj legitimiteta SKJ, stagnirao je i na kraju se preokrenuo u nazadovanje. G. 1979. jugoslavenski vanjski dug u tri je godine poletio s 4-5 na 17-19 milijardi USD, a politike kapitalističkog svijeta i tržišni interesi postajali su 1980-ih sve nepovoljniji. Politički, „funkcije kapitala koncentrirane [u partijsko-državnom aparatu]... nikada nisu mogle u potpunosti izgubiti

svoj status 'predstavnika radnika'" (Kerševan, „K vprašanju" 1485), tako da su morale sklapati određene kompromise s radnicima ili proizvođačima. No politokracija je prebacila centralne ekonomske funkcije na šest saveznih republika što je značilo uspon šest (ustvari sedam, s Kosovom) lokalnih vladajućih potklasa. U određenom je trenutku nekima od njih taj kako ekonomski tako i politički hibridni status postao mrzak, a više nije bilo moguće bacati ekonomske mrvice radničkim klasama. Pošto su vladajuća klasa ili klase odbile punu ekonomsko-političku demokraciju, u kojoj bi izgubile dio svojih ključnih prerogativa, mogle su krenuti samo putem oštre političke promjene koja bi očuvala njihove ekonomske klasne interese (pokazalo se da su i tu bili u krivu). Cijena tog očuvanja bila je podrška nacionalizmu i raspad jugoslavenske federacije.

Izvan granica ove moje analize, to znači da su kapitalističke sile od početka 1980-ih bile u stanju ekonomski srušiti Jugoslaviju jednostavnom obustavom kredita MMF-a. SFRJ je praktički postala periferna zavisna teritorija globalnog kapitalizma, privremeno ostavljena da se kuha u vlastitom sosu, ali uz izglede za punu integraciju u kapitalizam kroz opću rasprodaju cijele njene privrede za jeftine pare. To se otvoreno ostvarilo nakon povlačenja SSSR-a iz svjetske politike sredinom 1980-ih. Sjedinjene Države željele su ujedinjenu podređenu Jugoslaviju. Njemačke banke i Vatikan, s dužim sjećanjem na bolan poraz, bili su skloniji raskomadati je; oni su pobijedili.

Vrlo se malo vladajućih klasa u skorijoj povijesti odlučilo za rasap. To je prava negativna posebnost, jednako ekstremna kao i ona prva, pozitivna: eksperiment u samoupravljanju i mirnoj međunarodnoj jednakosti.

Glosar

langue de bois = jezik koji rabi nejasne i nadute termine kako bi uime ortodoksije zataškao probleme (doslovno: drveni jezik, termin preveden s ruskoga)

Citirana djela

Adler, Max. *Die Staatsauffassung des Marxismus*. Beč: Wiener Volksbuchh., 1922.

Arzenšek, Vladimir. *Struktura i pokret.* Prev. sa slovenskog M. Đorđević. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1984.

Badovinac, Tomislav. „Hrvatska u Drugome svjetskom ratu", u idem ur., *Titovo doba*. Zagreb: Savez društava 'J.B. Tito' Hrvatske, 2008, 53-71.

Bakarić, Vladimir. *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, sv. 2 i 3. Zagreb: Informator i dr., 1983.

Barton, Allen H., i dr. *Opinion-Making Elites in Yugoslavia.* New York & London: Praeger, 1973.

Bensaïd, Daniel. *Marx (Mode d'emploi)*. Pariz: La Découverte, 2009.

Bilandžić, Dušan. *Historija SFR Jugoslavije: glavni procesi.* Zagreb: Globus, 1978 (citirano kao Bilandžić 78).

–. *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945-1973.* Beograd: Komunist, 1973. (citirano kao Bilandžić 73).

Bobrowski, Czesław. *La Yougoslavie socialiste.* Paris: Colin, 1956.

Cvjetićanin, Vladimir, Josip Defilippis, Edhem Dilić, Alija Modžić, Vlado Puljiz, i Maja Štambuk, *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji.* Zagreb: Inst. za društvena istraživanja Sveučilišta, 1980.

Debray, Régis. Le Pouvoir intellectuel en France. Pariz: Ramsay, 1979.

Denitch, Bogdan Denis. *The Legitimation of a Revolution: The Yugoslav Case.* New Haven: Yale UP, 1976.

Draper, Hal. „The Principle of Self-Emancipation in Marx and Engels". *Socialist Register* 8 (1971): 81-109.

Ehrenreich, Barbara. „The Professional-Managerial Class Revisited", u Bruce Robbins ur., *Intellectuals.* Minneapolis: U of Minnesota P, 1990, 173–85.

Ehrenreich, Barbara, i John Ehrenreich. „The Professional-Managerial Class", u Pat Walker ur., *Between Labor and Capital.* Boston: South End, 1979, 5–48.

ELZ4 = „Jugoslavija", članak u *Enciklopediji Jugoslavije*. Zagreb: Leksikografski zavod, 1960, 4: 567-651.

ELZ5 = „Jugoslavija". članak u *Enciklopediji Jugoslavije*. Zagreb: Leksikografski zavod, 1962, 5: 1-154.

Engels, Friedrich. „The Principles of Communism". www.marxists.org/archive/marx/works/1847/11/prin-com.htm

Erikson, Erik H. „Youth: Fidelity and Diversity",u isti ur., *The Challenge of Youth*. New York: Anchor, 1965.

Fejtö, François. *Histoire des démocraties populaires,* sv. 2. Pariz: Seuil, 1979.

Fiamengo, Ante, i dr. ur. *Komunisti i samoupravljanje. Zbornik radova učesnika naučnog savjetovanja...* Zagreb: Fakultet političkih nauka, [1967].

Filipi, Slavko, sast. „Statistički pregled razvoja KPJ-SKJ...", u M. Nikolić ur., *Savez komunista Jugoslavije u uslovima samoupravljanja*. Beograd: Kultura, 1967., 746-88

Golubović, Zagorka. „Novije teoretske paradigme za uporedno istraživanje 'aktuelno postojećeg socijalizma'", u ista ur., *Teorija i praksa 'realnog socijalizma'*. Beograd: Višnjić i Inst. društvenih nauka, 1987, 9-40 i 77-84.

Gramsci, Antonio. *Selections from the Prison Notebooks.* Ur. i prev. Q. Hoare i G. Nowell-Smith. New York: International Publ., 1975.

Gurvitch, Georges. *Le Concept des classes sociales de Marx à nos jours.* Les Cours de la Sorbonne. Pariz: CDU, 1954.

Hamilton, Ian F.E. *Yugoslavia: Patterns of Economic Activity.* New York: Praeger, 1968.

Hegedüs, András. *Socialism and Bureaucracy.* London: Allison & Busby, 1976.

Hegel, G.W.F. *Philosophy of Right.* Prev. T.M. Knox. Oxford: Oxford UP, 1942.

Hobsbawm, E.J. *Worlds of Labour.* London: Weidenfeld & Nicolson, 1984.

Horvat, Branko. *An Essay on Yugoslav Society.* White Plain NY: IASP, 1969.

Jancar-Webster, Barbara. *Women and Revolution in Yugoslavia 1941-1945.* Denver: Arden P, 1990.

Johnson, Chalmers A. *Peasant Nationalism and Communist Power*. Stanford: Stanford UP, 1962.

Jovanov, Neca. *Radnički štrajkovi u SFRJ od 1958. do 1969. godine*. Beograd: Zapis, 1979.

Kardelj, Edvard. „Radnička klasa, birokratizam i Savez Komunista Jugoslaviji", u njegovom *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu.* Sarajevo: Svjetlost, 1985, 9-66.

Kerševan, Marko. „K vprašanju o razrednosti socialističnih družbenih sistemov". *Teorija in praksa* 22. 12 (1985.): 1467-86.

–. „Razredni boj in družbena formacija", u njegovom *Razredna analiza in marksistična družbena teorija*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1980, 109-45.

Kontetzki, Heinz. *Agrarpolitischer Wandel und Modernisierung in Jugoslawien.* Nürnberg: Nürnberger Forschungsberichte Bd. 7. Nürnberg: V. d. Nürnberger Forschungsver., 1976.

Korošić, Marijan. *Jugoslavenska kriza*. *Zagreb:* Naprijed, 1988.

Kovač, Bogomir. „Socialistična" blagovna produkcija in diskretni šarm (njenega) akademizma". *Teorija in praksa* 24. 3-4 (1987): 445-56.

Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country.* Cambridge i New York: Cambridge UP, 2000.

Lange, Oscar, i Frederick Taylor. *On the Economic Theory of Socialism.* Ur. B.E. Lippincott. New York: McGraw-Hill, 1964 (original 1938).

Lazić, Mladen. *Čekajući kapitalizam.* Beograd: Službeni glasnik, 2011.

–. *Sistem i slom.* Beograd: Višnjić, 1994.

–. *U susret zatvorenom društvu.* Zagreb: Naprijed, 1987.

Lenin, V.I. *Izbrannye proizvedeniia v dvuh tomah*, sv. 2. Moskva: Gosizdat politicheskoi literatury, 1946.

Lukács, Georg. *Geschichte und Klassenbewusstsein.* Neuwied & Berlin: Luchterhand, 1971 (*Povijest i klasna svijest. P*rev. M. Kangrga i D. Pejović. Zagreb: Naprijed, 1977).

Macesich, George. *Yugoslavia: The Theory and Practice of Development Planning.* Charlottesville: U of Virginia P, 1964.

Marx, Karl. *Capital*, Vol. III. www.marxists.org/archive/marx/works/1894-c3.

–. *Kapital. Kritika političke ekonomije, I-III*. Prev. M. Pijade i R. Čolaković. Beograd: BIGZ i Prosveta, 1973.

–. *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte*, www.marxists.org/archive/marx/works/1852/18th-brumaire.

–. *Osamnaesti brumaire Louisa Bonapartea,* u *Glavni radovi Marxa i Engelsa,* 2. izd. Ur. A. Dragičević. Prev. H. Klajn. Zagreb: Stvarnost, 1979, 521-587 (citirano kao GRME).

–, i **Friedrich Engels**. *Werke.* Berlin: Dietz, 1962 i dalje (citirano kao MEW).

Mills, C. Wright. *Power, Politics and People: The Collected Essays…* Ur. I.L. Horowitz. New York: Oxford UP, 1963.

Moore, John H. *Growth with Self-Management: Yugoslav Industrialization, 1952-75.* Stanford: Hoover Institution P, 1980.

Novaković, Nada. *Propadanje radničke klase: Materijalni i društveni položaj radničke klase Jugoslavije od 1960. do 1990. godine.* Beograd: Inst. društvenih nauka, 2007.

Ollman, Bertell. *Dialectical Investigations.* New York & London: Routledge, 1993.

–. „Marx's Use of 'Class'". *The American J. of Sociology* 73 (1967-68): 573-80.

Petranović, Branko, i Momčilo Zečević ur. *Jugoslavija 1918-1988: Tematska zbirka dokumenata.* Beograd: Rad, 1988.

Polanyi, Karl. *The Great Transformation.* Boston: Beacon P, 2006 (original 1944) (*Velika preobrazba*, prev. Luka Marković, Zagreb: Jesenski i Turk--Hrvatsko sociološko društvo, 1999).

Poulantzas, Nikos. *Classes in Contemporary Capitalism.* London: New Left Books, 1975 (*Klase u savremenom kapitalizmu*. Prev. Z. Jovanović. Beograd: Nolit, 1978).

–. *Pouvoir politique et classes sociales*, sv. 1. Pariz: Maspero, 1978 (*Politička vlast i društvene klase.* Prev. F. Filipović. Beograd: Komunist, 1978.).

Puljiz, Vlado. *Eksodus poljoprivrednika.* Zagreb: Zagreb: Inst. za društvena istraživanja Sveučilišta, 1977.

Resnick, Stephen, i Richard Wolff. *Knowledge and Class: A Marxian Critique of Political Economy.* Chicago: U of Chicago P, 1987.

Ritsert, Jürgen. *Soziale Klassen.* Münster: Westfälisches Dampfboot, 1998.

Roemer, John. *A General Theory of Exploitation and Classes.* Cambridge MA: Harvard UP, 1983.

Roggemann, Herwig. *Das Modell der Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien.* Frankfurt: Europäische V.sanstalt, 1970.

Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948-1974.* London: Hurst, for the R. Inst. for International Affairs, 1977.

Samary, Catherine. „L'Autogestion yougoslave"., e-privitak 19/04/2011.

–. *La déchirure Yougoslave.* Paris: L'Harmattan, [1995?].

–. „Du Juin 1968 yougoslave aux impasses du titisme". www.contretemps.eu/archives/archives-revue-contretemps-telecharger.

–. *Le marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*. P: Publisud, 1988.

Schierup, Carl-Ulrik. „Quasi-Proletarians and a Patriarchal Bureaucracy: Aspects of Yugoslavia's Peripheralisation". *Soviet Studies* 44.1 (1992.): 79-99.

Schleicher, Harry. *Das System der betrieblichen Selbstverwaltung in Jugoslawien.* Berlin: Duncker & Humblot, 1961.

Schrenk, Martin, et al. *Yugoslavia : Self-management Socialism and the Challenges of Development.* Baltimore & London: Johns Hopkins UP for the World Bank, 1979.

Simić, Andrei. *The Peasant Urbanites: A. Study of Rural-Urban Mobility in Serbia.* New York & London: Seminar P, 1973.

Simmel, Georg. *Conflict.* Ur. K. Wolff. Glencoe NY: Free P, 1966.

–. *Soziologie.* Leipzig: Duncker & Humblot, 1908.

Simon, György, Jr. *An Economic History of Socialist Yugoslavia.* Rochester NY: Social Science Electronic Publ., 2012.

Singleton, Fred. *A Short History of the Yugoslav Peoples.* Cambridge: Cambridge UP, 1985.

The Situation and Problems in Internal and Foreign Policy [of Yugoslavia]. Ur. D. Đurović. Beograd: Skupština SFRJ, 1976.

Statistički godišnjak Jugoslavije 1981. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1981. [citirano kao SG81]

Ste. Croix, Geoffrey de. „Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern". *New Left R.* br. 146 (1984): 94-111.

–. *The Class Struggle in the Ancient Greek World..* London: Duckworth, 1983.

Šuvar, Stipe. „Radnička klasa i razvoj jugoslavenskog društva" u: Žuvela i dr. ur. (vidi dolje), 23-65.

–. *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.

Suvin, Darko. „Pogled unazad iz krize na komunizam i SFRJ". *Up&Underground* br. 17-18 (2010): 86-95.

–. „Terms of Power, Today". *Critical Quarterly* 48.3 (2006): 38-62, dostupno na www.blackwell-synergy.com/

–. „Where Are We? How Did We Get Here? Is There Any Way Out?" u njegovom *Defined by a Hollow.* Oxford: P. Lang, 2010„ 169-216.

–. „Živi rad i rad na življenju", u njegovom *Gdje smo? Kuda idemo?: Za političku epistemologiju spasa.* Prev. M. Krivak. Zagreb: Hrvatsko Filozofsko društvo, 2006, 165-209 (original „Living Labour and the Labour of Living" u njegovom *Defined by a Hollow* [vidi gore], 419-72).

Thompson, E.P. *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin, 1976.

Tonković, Stipe. „Kako se živjelo u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj", u Badovinac ur. [vidi gore], 415-56.

Tozi, Đoko, i D. Petrović. „Politički odnosi i sastav skupština društveno-političkih zajednica". *Socijalizam* br. 12 (1969): 1590-95.

Trotsky, Lev D. *The Revolution Betrayed.* www.marxists.org/archive/trotsky/1936 /revbet/index.htm.

(*Izdana revolucija.* Prev. M. Wolf. Rijeka: Keršovani, 1973.

Woodward, Susan. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945-90.* Princeton: Princeton UP, 1995.

Wright, Eric Olin. *Classes.* London: Verso, 1985.

Žuvela, Mladen, i dr. ur. *Klasna borba i socijalna diferencijacija: prilog istraživanju socijalne strukture jugoslavenskog društva*. Zagreb: Centar SKH—Delo—Globus, [1984?].

Žvan, Antun. „Ekstaza i mamurluk revolucije". *Praxis* br. 3-4 (1971): 455-65.

3

3. esej:
15 TEZA O KOMUNIZMU I JUGOSLAVIJI, ILI DVOGLAVI JANUS EMANCIPACIJE KROZ DRŽAVU (METAMORFOZE I ANAMORFOZE MARXOVOG Priloga jevrejskom pitanju)

– U sjećanje na moje kolege i drugove iz *Praxisa* s Filozofskog fakulteta u Zagrebu: Rudija Supeka, Gaju Petrovića, Branka Bošnjaka, Predraga Vranickog, Veljka Cvjetičanina, Milana Kangrgu.

– Za Borisa Budena, koji se bori za istinu i pravdu.

Država svugdje pretpostavlja da je razum ostvaren. No upravo na taj način svugdje dolazi u proturječje između svoje idealne misije i svojih stvarnih preduvjeta.

Marx, 1844.

1. Uvodno[1]

1.1. Osnova tezâ

Preuzimam osnovni epistemološki pristup ljudima, državi i emancipaciji iz prvog dijela *Priloga jevrejskom pitanju* (*Zur Judenfrage,* objavljeno 1844., MEW 1: 352-61) Karla Marxa. On suprotstavlja – terminologijom svog vremena, koja se katkad ne podudara s današnjom povijesnom semantikom – političku i pravnu emancipaciju potpunoj emancipaciji. Marxov se pristup ovdje služi Feuerbachovim terminom „rodno biće" (*Gattungswesen*, naime,

[1] Bilješke ne idu dobro uz Teze, izbjegavao sam dodatne, osim u slučaju naknadnih zakašnjelih misli. To vrijedi i za aparat, tako da sam iz velike knjižnice o predmetu o kojem se ovdje govori citirao samo neophodne Kouvelakisa i Zoloa, također i najbolju obradu polisemijskog minskog polja civilnog društva kod Hegela koju sam našao u Bobbio 143-50, 185-87 i passim, iako se s njegovim stavom o Marxu ne slažem. Prevodi *Priloga*... iz www.marxists.org/srpshrva tu i tamo su adaptirani.

prirodno biće roda Homo sapiens), na što ću se vratiti. No odluka da se tako govori o ljudskim mogućnostima, a ne o privatiziranim pojedincima, ima mnogo dublje korijene--u Francuskoj revoluciji i Spinozinom otkriću da je ljudska sloboda prvenstveno ugrožena vjerom u unaprijed određenu, svetu teleologiju, konsupstancijalnu vlasti i vladavini. Držim da ovaj pristup nadilazi Marxovu epohu, i da je njegova suština, u današnjoj semantici: kakav je odnos posebnog političkog otuđenja (prvenstveno državotvornog) prema općenitom društvenom otuđenju kao i prema „rodno specifičnom" razotuđenju kao emancipaciji ili oslobođenju pojedinaca i besklasnoj slobodi? Vjerujem kako taj odnos između emancipacije i otuđenja za Marxa ostaje trajni horizont. Istina, ovdje mu još nedostaje ključno područje između teorije i prakse: ekonomija, gdje će se reifikacija i fetišizam robâ pojaviti kao antagonisti slobode. No to nije nikakav althusserijanski epistemološki rez (*coupure épistemologique)*, pošto će nova terminologija biti preciznija preformulacija stare osnove.

Ovaj veoma važni nedostatak, međutim, znači da su moje teze ograničene time što se ne bave ekonomskim odnosima. Njihove zaključke trebat će nadopuniti (i možda znatno iznova metamorfozirati ili preoblikovati) dodatnim razmatranjima, počevši prvenstveno od Marxovih bogatih razmatranja o otuđenju i eksploataciji živog rada, čemu sam pristupio u svom eseju „Živi rad": morao bih poći dalje od njegovih zaključaka. No najprije treba raščistiti s državom i politikom.

Moram naglasiti da se moj pokušaj ne bavi marksologijom, premda sam je uzeo u obzir u dijelu 1.2. Kao žanr, ovo je ***prerada***, rod za sebe. To je suštinski marksovski stav: on počinje preradom Hegela a zatim neprekidno i halapljivo prerađuje samoga sebe i druge djelomične i nepotpune spoznaje (npr. Adama Smitha ili iskustvo Pariške komune). Kako je Marxov argument iz 1840-ih danas doslovno neprimjenjiv (koga briga za državu kralja Friedricha Wilhelma IV?), nasilno izdvajam, sklapam i prilagođavam te odlomke za današnje potrebe. Počinjem od tuceta Marxovih odlomaka koje potpuno ili nepotpuno preoblikujem, a tako nastali metamorfni tekst tada zahtijeva dopunu drugim razmatranjima. To cijeli moj esej čini anamorfnim u odnosu na Marxov: zakrenutim u dimenziju postfordizma, novog Levijatana. Tekst je dakle moj, napisan zbog Jugoslavije nakon revolucije iz 1941.-45., a služi se Marxom kao nezaobilaznim poticajem i katalizatorom – zato što je njegov stil konsupstancijalan nekim temeljnim metodološkim uvidima u filozofsku antropologiju koje bih želio, *mutatis mutandis**, očuvati.

U situaciji u kojoj su se 1840-ih nalazile pruska država i Europa, Marxov esej postavlja to pitanje u obliku emancipacije od fikcije „religiozne

države". Pretpostavio sam da, bez obzira na velike razlike između Europe ranog kapitalizma iz 1844. s jedne strane, a s druge svijeta nakon 1945. – stanja punog imperijalističkog kapitalizma te poslije prvih antikapitalističkih revolucija – mogu korisno primijeniti sljedeći osnovni operator na Jugoslaviju poslije revolucije: svugdje zamijeniti Marxovu službenu „religiju" „komunizmom (službenim)", pa vidjeti što će iz toga izaći. Dakako, ne tvrdim da je komunizam naprosto religija – iako jest objavljenje *ovosvjetskog spasenja* (vidi Suvin „Inside"), a njegova se organizirana profesionalna avangarda može lako uzeti kao pandan Crkve. No, radi se o dovoljno čvrstoj analogiji, utemeljenoj na postojanju eksplicitne i artikulirane doktrine koja sadrži sve središnje vrijednosti za usmjerenje čovječanstva u sadašnjem povijesnom trenutku. Samo njeni plodovi mogu opravdati njenu primjenu.

Da bi analogija funkcionirala, treba upotrijebiti i pomoćne metamorfne operatore: zamijeniti „religijski" s „ideološki", a „politički" (u Marxovom laičkom značenju suprotstavljenosti religijskoj državi i vladi) sa „društveni": kroz društvo ili socijalno ostvaruje se očovječenje ili razotuđenje. Vladajuće otuđenje ne treba shvatiti gledano unazad, kao izgon iz Zemaljskog raja (ni Eve i Adama niti „plemenitog divljaka"), nego gledano unaprijed prema prirodnim mogućnostima rodnog ljudskog bića: razotuđenje crpi svoju poeziju, kako će reći Marx, iz budućnosti. (Danas bismo otuđenje mogli razložiti kao tri isprepletene otuđenosti: rada, jezika te slobode i smisla života – ali to nadilazi svrhu ovih Teza.) Na kraju, moje žarište, slike i pojam dvoglavog Janusa, posjeduje uz prednosti sigurno i određena ograničenja.

Isto tako treba imati kontekstualnog takta i fleksibilnosti. Prvo, u odabiru samo nekih odlomaka, kako samo po sebi važnih tako i ugrubo primjenjivih na Jugoslaviju nakon revolucije. A zatim u prevodu među epohama i kontekstima; npr. Marxovu ranu hijazmičku retoriku (ako je A: B, onda je neB : neA), koja doduše jest zgodna ali nije uvijek jednako efikasna kao stvarni – ne retorički – dokaz, treba primjenjivati tankoćutno i oprezno. Odlomke sam izvorno citirao na temelju engleskog prevoda dostupnog u proljeće 2011. na WMAW/1844/jewish-question, zato što on i sam (neizbježno) predstavlja polukorak prema preradi Marxove spekulativne historiozofije u engleski empirizam, i stoga je koristan za moju epistemološku svrhu. U sljedećim višekratnim prevodima, prije metamorfoze u moj tekst često sam ispravljao engleski tekst na temelju njemačkog originala, na koji upućujem iza svakog odlomka. (Razmišljao sam o tome da navedem i njemački tekst, no pošto je lako dostupan, odlučio sam da ne preopterećujem aparat.) Kroz raspravu o tim odlomcima, postupno će se iskristalizirati metoda i argument.

Baš kao što je Marx razlikovao zemaljsku i nebesku stvarnost religije, počinjem „komunizmom" u smislu službenog, „državnog" komunizma u SFR Jugoslaviji kao vjere, kao ideološke vulgate države i o državi. Suprotnost „religiji", Marxov „ateizam", za njega istinsko usmjerenje ka potpunoj ljudskoj emancipaciji za razliku od iluzorne religije, istinski je emancipacijski komunizam (do njega će Marx izričito doći odmah poslije *Jevrejskog pitanja*). Ovdje treba paziti odnosi li se to na teoriju, praksu ili i jedno i drugo (kod Marxa to nije bio problem jer tada još nije došao tako daleko).

Razmišljao sam da li da ovaj mali traktat naslovim „O prevođenju, rode, da ti pojem". Obuhvaća prebacivanje između tri jezika (njemačkog, engleskog i hrvatsko-srpskog izvorne varijante – uz ovaj na koji je preveden 2013.), ali i između tri epohe, prevodeći Marxov diskursa iz vremena već klimave Svete alijanse u naš diskurs pogleda unazad iz 2011. na postrevolucionarnu Jugoslaviju od 1945. do početaka 1970-ih (mogućnost kasnije degeneracije zasniva se na ovdje predstavljenom razmatranju).

1.2. Ekskurs o Marxu i njegovom razvoju

Premda sljedeće teze nisu egzegeza, pretpostavljaju egzegezu nekih bitnih parametara Marxa i njegovog razvoja, a stoga i specifičnih težina i značaja (*Stellenwert*) kratkog teksta koji se ovdje koristi, prvog dijela *Priloga jevrejskom pitanju.* Teze razrađuju osnovnu dihotomiju i suprotnost između *bürgerliche Gesellschaft* i *Staat* iz ranog Marxa.

1. 21. „Bürgerliche Gesellschaft"

Marx je ovu dihotomiju i suprotnost uveo u svojoj *Kritici Hegelove filozofije prava* iz 1843. u: „Opći zakon glasi[:] *bürgerliche* društvo i država su razdvojeni. Stoga su *Staatsbürger* kao i *Bürger,* pripadnik *bürgerliche Gesellschaft*, razdvojeni." (MEW 1: 281) Ovdje se suočavam s temeljnim i već metamorfnim problemom u obliku klasične prevodilačke dileme o tome kako prevesti *bürgerlich.* Glavna je denotacija „civilni", pridjev izveden iz *civis*, građanin, ili, prema tomu, „građanski", ali odnosi li se to na građane kao subjekte, tj. kao pripadnike države ili građane kao pripadnike buržoazije ili srednje klase? Kao u gornjem navodu, Marx se povremeno služi terminom *Staatsbürger*, što je prva denotacija, ali mora u apoziciji dodati pripadnika *bürgerlich* društva. Iako bismo pod tim danas možda podrazumijevali čitav narod manje državni aparat, taj drugi termin također sudjeluje u i koleba se između oba pola prevodilačke dileme: je li to nešto kao „civilno društvo" ili pak „društvo buržoazije/srednje klase"? Terminologija ovdje izražava Marxovo ustrajno sondiranje još ne sasvim jasnih zglobova stvarnosti. Nekoliko

mjeseci kasnije, upravo u *Prilogu jevrejskom pitanju*, to će postati poznata Hegelova suprotnost – za mene, briljantan i duboko značajan iako nerazvijen uvid – između „*citoyen*", nosioca Francuske revolucije, te dvosmislenog i ograničenog „*bourgeois*", nosioca kako svake političke kontrarevolucije od 1794. do 1848. tako i antifeudalnog kapitalističkog razvoja proizvodnje i pratećih bijednih međuljudskih odnosa. S obzirom na to da su se Marxovi tekstovi tada tek počinjali probijati prema jasnoći po tom zamršenom ali i ključnom pitanju, svaki put kad se spominje *bürgerlich* treba razmotriti koji je od dva gornja prevoda, ili njihovih kontaminacija, možda točniji. U engleskom i talijanskom, *bürgerliche Gesellschaft* jasno se prevodi kao *civil society, società civile*, možda i zbog toga što je to kod Hegela iz 1821. prevod *civil society* liberala iz 18. stoljeća (kao što je to Marx objasnio u *Uvod u Kritiku političke ekonomije*), prvenstveno Adama Fergusona; nažalost, francuskog prevoda nemam, ali izrazito „ortodoksni" rječnik Labice i Bensussana objašnjava da je *société civile* Hegelov termin, a *société bourgeoise* Marxov (vidi 182 i 414), što je, vrlo blago rečeno, nedovoljno.

Svako od gore navedenih rješenja ima znatnih nedostataka. One vezane za upotrebu „građanina" naznačio sam gore. „Civilno društvo" nema te, ali ima druga dva važna nedostatka. Prvo, u velikim europskim jezicima, *civil* znači „civilni" (suprotno od „vojni", a u engleskom isto tako i civilno pravo – „civil law" – za razliku od kaznenog) i „civiliziran", uljuđen, uz konotaciju narcisoidne nacionalne, pa čak i klasno određene, samohvale. Drugo, „civilno društvo" preuzeto je iz engleskog jezika negdje tamo 1980-ih kao propagandistički pojam kojim su se zagovornici parlamentarne (dakle buržoaske) demokracije služili da naznače nedostatak slobode u službeno „komunističkim" zemljama Sovjetskog bloka ili Jugoslaviji, s ciljem da od režima iznude povratak opozicionih stranaka i privatnog vlasništva nad središnjim sredstvima proizvodnje. Međutim, koliko god da neke od nas možda užasava ta jednostrana, ideologizirana zloupotreba kako Hegelovih tako i Marxovih perspektiva, koje su bogatije i dublje (iako često međusobno proturječne), plebejski i asocijativni pojam civilnog društva čini mi se sasvim nezaobilaznim u diskursu o tome što je nedostajalo u „stvarno postojećem socijalizmu". Stoga tu kategoriju ne smijemo ostaviti u rukama otmičara, nego ju moramo koristiti, očišćenu od zloupotrebe i pravilno razrađenu, unutar Marxovih radikalnih perspektiva izravne demokracije. Točno je da nam dalekozor omogućuje da bolje vidimo topničku ili snajpersku paljbu po, recimo, Sarajevu, ali čini mi se da to nije dovoljan razlog da se dalekozora odreknemo.

Stoga predlažem da se za Marxov *bürgerliche* u većini slučajeva koristi „civilni". (Zbog neuralgičnih sjećanja na zloupotrebu, u ovoj će se hrvatskoj verziji ponegdje koristiti neke kompromisne formule.)

1. 22. Marx 1843.-75.: politička emancipacija i država

Dakle, u *Kritici Hegelove filozofije prava*, Marx koristi Hegelove termine kako bi utvrdio – suprotno od Hegela – suprotstavljenost „svetih" interesa državnog aparata, a to su obnašanje vlasti, prisila i ideologija, i profanih društveno-ekonomskih interesa ostatka društva. Ovim posljednjima upravlja buržoaski individualizam i egoizam (kao kod Hegela), no ipak su suprotstavljeni državi kao stvaran život apstraktnoj univerzalnosti. Nadalje, Marx je pohlepno čitao Rousseaua i Jakobince kao i „moderne Francuze" (MEW 1: 232 – što znači utopiste i komuniste kao što su Babeuf i Buonarroti, Saint-Simon i njegova škola, Fourier, Proudhon i Cabet) i pobornike radikalnog narodnog suvereniteta; stoga, Marx se dijametralno suprotstavlja Hegelu koji državi pripisuje prvenstvo, racionalnost i apsolutnu važnost. Hegelova topologija u odnosu na *bürgerliche Gesellschaft* kod Marxa se najprije izokreće i postaje preduvjet za državu, a zatim se ta antiteza u cjelini mora prevazići potpunom politizacijom civilnog društva koja bi ukinula i sebe i odvojenu državu (usporedi MEW 1: 326-27 i passim).

Prilog jevrejskom pitanju velik je korak naprijed jer uvodi *temu „lažne svetosti"*, koja će doseći vrhunac teorijom fetišizma robe u *Kapitalu:* lažne, ali izuzetno važne jer gospodari umovima masa. S obje strane Hegelove dihotomije društvenog života između države i civilnog društva, čovjek je „igračka tuđih sila", „pod vlašću neljudskih odnosa i elemenata" (MEW 1: 355 i 360; *Prilog* ch01.htm), ljudsko „rodno biće" je otuđeno; posebno, „civilno društvo" je Hobbesov rat sviju protiv svih (MEW 1: 356). Ovdje se naslućuju odjeci Marxove lektire Feuerbacha i terminologije o rodnoj ili generičkoj suštini čovjeka (*Gattungswesen)*, ali Marx je izvukao najveću moguću korist iz te jednostrane usredotočenosti na ljudsku senzualnost (MEW 1: 345). Prvo, Feuerbachova antropologija, premda primijenjena samo na religiju, bila je i ostaje revolucionarna u svom pogledu odozdo prema gore, naime, u shvaćanju da su temelj i središte društvenih uvjerenja i odnosa, njihovo stvaranje i razumijevanje, materijalni i puteni *ljudi*. Njegov je stav bio koristan topološki zahvat razdvajanja i raskida, za razliku od Hegelovog pogleda prema dolje s visina izmirenja u Apsolutnom (ovdje državi) – pa stoga kasniji Engelsovi komentari o Feuerbachu nisu dovoljni. Marx je težio takvoj radikalnoj antropologiji čak i prije nego što je čitao Feuerbacha, i ona je ostala njegova apsolutna i stalna zvijezda vodilja, uključujući i njegov rad na *Kapitalu*. Nadalje, epistemološka ograničenja Feuerbachovog humanizma velikim su dijelom izbjegnuta u posljednjem citatu iz Marxa u ovom eseju (vidi MEW 1: 370) koji naglašava moć u društvu i prenosi pojam roda na politiku gdje on, umjesto intersubjektivnosti seksualne ljubavi, počiva na hegelovskom „životu naroda" (usp. Kouvelakis 289). Godinu dana kasni-

je, on će potpuno nadvladati takva ograničenja u eseju o „Otuđenom radu" iz *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844.,* lakonskom formulom „*Gattungsleben* [rodni ili generički život čovjeka] je proizvodni život": ovdje se vidi koliko je Feuerbach bio izravno koristan za prelaz u kritiku političke ekonomije (MEW Ergänzungsband 516 – vidi Zolo 122, i bibliografiju o odnosu Marxa i Feuerbacha ibid. 90). U *Prilogu jevrejskom pitanju*, civilno društvo označava sve ekonomske i ideološke vidove pod strukturom vlasti političke države i vladajuće klase (vidi i 10. Tezu o Feuerbachu, MEW 3: 7). A nadalje ću naznačiti da ta usredotočenost na emancipaciju ljudi i njihovu proizvodnost – u najširem smislu sve kreativnosti – nije samo konstanta Marxovih razmišljanja, nego i vrlo relevantna za kasnije proturječnosti, nakon proleterske revolucije, između emancipacije i „socijalističke" države.

Ovdje ću se ukratko pozabaviti samo možda najvažnijim stupnjevima njegove razrade te emancipacijske ili slobodarske suprotstavljenosti. U važnoj *Njemačkoj ideologiji*, unutar „civilnog društva" u *svim* društvenim formacijama postoji neprekidan sukob klasa, koji ovisi o materijalnim proizvodnim odnosima; ipak, baš to „civilno društvo" ostaje „istinsko ognjište i poprište cijele povijesti"! Ovdje se ono odlučno oslobađa iz uskog konteksta buržoazije i Hobbesa – premda termin kao i prvi potpuni oblik takvog društva potječu upravo od buržoazije: „civilno društvo [*bürgerliche Gesellschaft]* obuhvaća čitavo materijalno saobraćanje [naime odnose, DS] pojedinaca na određenom stupnju razvoja odnosa proizvodnje" (sve MEW 3:36). Štoviše, upravo ovdje, mislim, Marx po prvi puta iznosi tezu da je preduvjet za slobodni razvoj ličnostî podređenost stihijskih okolnosti i opredmećenih odnosa njihovoj moći, naime, komunistička organizacija društva (MEW 3: 424-25, i usp. 69-70).

Slični stavovi mogu se naći u *Komunističkom manifestu*, uz raspravu o klasnim ekonomskim interesima pod zaštitom države kao važan dodatak. No u *18. brumaireu* nalazimo daljnje razrade u analizi bonapartizma i njegovog potpunog podređivanja zakonodavne vlasti izvršnoj. Duboka je struktura ista kao u mladenačkoj kritici iz 1840-ih, s državom kao antagonistom i negacijom civilnog društva, ali sada i aparatom za reguliranje ekonomskog klasnog sukoba. Marx iz povijesnog iskustva inducira da se, u patu između klasa, izvršna vlast može pojaviti kao potpuno nezavisna u odnosu na civilno društvo (MEW 8: 197); nakon daljnjih povijesnih iskustava od 150 godina, dodao bih da je to u našem „vrućem" društvu inherentno nestabilno i ne traje duže od oko jednog naraštaja. Taj horizont razjašnjen je i razrađen u druga dva ključna teksta: Marxovoj zadivljenoj analizi Pariške komune iz 1871. i njegovoj kritici Socijaldemokratske partije Njemačke 1875. U *Građanskom ratu u Francuskoj*, pisanom na engleskom, Marx odbacuje

prethodnu pretpostavku da proletarijat treba oblikovati nebirokratski državni centralizam nakon pada buržoaskog državnog aparata, i najodlučnije zagovara federaciju komuna, dakle decentralizaciju, zato što – kao u *Prilogu jevrejskom pitanju!* – mora biti smrskana kvazi-religiozna sakralizacija države, koja je zamijenila srednjovjekovna nebesa i Crkvu. U bilješci „Karakter Komune" (WMAW/1871/civil-war-france/drafts/ch01.htm#D151), Marx odbacuje državu, „to natprirodno nedonošče društva" i njenu „Svetu Državnu Vlast", te hvali protuprojekt Pariške komune u kojem „društvo ponovno u sebe upija državnu vlast kao vlastitu živu snagu, a ne kao snagu koja ga nadzire i potčinjava". Kao što Zolovo istraživanje uvjerljivo dokazuje, Marxova analiza revolucionarnih promjena u Pariškoj komuni suprotstavlja ekonomski i društveni element onom političkom i birokratskom: taj povijesni pregled „odgovara suprotstavljenom paru 'civilno društvo' – ' politička država' kojim se Marx sve od *Kritike Hegelove filozofije prava* služio da izrazi, iako s djelomice raznolikim i provizornim semantičkim vrijednostima, osnovnu proturječnost unutar te formacije" (176-77). Taj je stav kod Marxa pretpostavka njegove usredotočenosti na organiziranje udruženog rada u Komuni i organiziranje čitave nacije na temelju samovlade (što je upravo ono što ovaj moj esej i cijela knjiga žele biti).

Na kraju, u *Kritici Gothskog programa* (*Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei*) iz 1875., može se vidjeti, po suprotnosti, koliko je Marxu bilo važno razriješiti vlastitu mladenačku dihotomiju države nasuprot civilnom društvu preko komunizma, kao jedinog mogućeg izlaza i horizonta. U toj perspektivi država više nije tek vlast nad društvom, nego – suprotno anarhistima – postaje, nakon proleterske revolucije, izvršni organ općih društvenih funkcija. Takvom projektu može se pristupiti, izjavljuje on, isključivo na znanstveni način, što nagovještava njegove zaključke iz *Kapitala* o postupnom ali odlučnom ukidanju „robnog oblika", tj. apstraktnog rada s ciljem proizvodnje roba za tržište. Cilj ili *telos* tog procesa je da, „kad nestane ropske potčinjenosti pojedinca podjeli rada", postane moguće „sasvim prekoračiti uski buržoaski pravni horizont i društvo će moći na svojoj zastavi ispisati: Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!" (WMAW/works/1875/gotha/ch01.htm; GRME 1096)

Zaključujem da se termin „civilno društvo", suprotstavljen državi kao aparatu, stalno iznova javlja u Marxovoj političkoj misli. Poslije *Kritike Hegelove filozofije prava,* postupno se, ali sigurno oslobađa iz hegelovske matrice gdje civilno društvo označava iskvareni egoizam privatnih interesa, i približava se značenju međudjelovanja između politike i sfere društvenih i ekonomskih odnosa, jer ono u krajnjoj liniji određuje proizvodnju. Civilno društvo počinje se poklapati s onim aktivnostima kod kojih društveno

odlučivanje nije ugrađeno u državu kao aparat. Središnja dvojba koje još preostaje kod Marxa odnosi se na pitanje da li se civilno društvo također nužno poklapa s klasnim borbama, što je očito slučaj kako u apsolutizmu tako i u kapitalizmu. Pojmovi poput proletarijata i komunizma kao dokidanja klasnog društva ne uklapaju se u suprotnost između civilnog društva i države nego predstavljaju njeno utopijsko i znanstveno dokidanje (*Aufhebung*). Dozvolite mi da dodam kako bih danas bio unutar toga podozriv u pogledu „poništenja politike", na što se zatim isključivo usredotočio Lenjin u *Državi i revoluciji*.

2. Razvoj teza

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 1. PASUS (MEW 1: 352; *Prilog* ch01.htm): „Pitanje o odnosu političke emancipacije prema religiji postaje za nas pitanje o odnosu političke emancipacije prema ljudskoj emancipaciji".

– KOMENTAR: S obzirom na to da je politika postala zamjena za religiju kao samosvijest vlade, Marxov odnos *svjetovna politika: religija* treba preoblikovati u naš odnos *društveni : službeno politički*. No javlja se još jedna komplikacija: društvena ili potpuna ljudska emancipacija (koja će uskoro za Marxa ključno uključivati ekonomsku emancipaciju od bijede i eksploatacije) istovjetna je Marxovoj viziji komunizma koju ću nespretno, ali nadam se jasno, ovdje zvati „istinski komunizam". Za mene, to je horizont potpune društvene pravednosti i razotuđenja, politički proveden kroz slobodno samoodređenje svake osobe u nezavisnim radnim i teritorijalnim zajednicama bez države. To znači da je odnos takve potpune ljudske društvene emancipacije prema službenoj političkoj emancipaciji isto tako i odnos istinskog komunizma, ili izvornog Marxovog projekta (možemo ga zvati K1), prema službenom partijskom i državnom komunizmu (možemo ga zvati K2). Istinski – partizanski, plebejski – komunizam s izravnom demokracijom homoniman je stvarno postojećem partijskom i državnom komunizmu, ali se od njega jako razlikuje. Tu je, dakle, početak moje prerade Marxa za kronotop SFR Jugoslavije.

– SUVIN METAMORFNO:

1. teza. Pitanje o odnosu potpune društvene emancipacije ljudi prema službenoj (i dijelom stvarnoj) državnoj i političkoj emancipaciji postaje za nas pitanje o odnosu stvarnog plebejskog, izravno demokratskog komunizma, koji oslobađa i osposobljava ljude, nasuprot službenom državno-partijskom komunizmu, koji je emancipacijski samo u izvjesnoj mjeri.

Glosa uz 1: Slijedi da su pitanja emancipacije u Jugoslaviji bila neka verzija stalnog sukoba i prožimanja između dviju struja unutar socijalističke i komunističke tradicije od Industrijske revolucije nadalje: treba li suverena demokracija, pa čak i organizacija, strujati odozdo prema gore ili odozgo prema dolje? Na prvoj su krajnosti spektra kako Marx tako i anarhisti, na drugoj Staljin, dok je Lenjin bio prisiljen, u svojoj izrazito ugroženoj primjeni nakon 1918., da se pomiče od prvog pola svoje teorije do 1918. ka drugom. Tu dvojbu jasno izražava Maova surova parola iz prve Kulturne revolucije u komunističkoj državi: „Bombardirajte glavni štab [kritikom]".

★

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 2. PASUS (MEW 1: 353; *Prilog* ch01.htm): „Granica političke emancipacije pojavljuje se odmah u tome što se država može osloboditi jedne ograničenosti a da čovjek ne bude od nje zbiljski slobodan, što država može biti slobodna država [igra riječi s *Freistaat*, što znači i republika] a da čovjek ne bude slobodan čovjek... Odatle slijedi da se čovjek oslobađa posredstvom države, da se politički oslobađa jedne ograničenosti, kad se, u protivrječnosti sa samim sobom, uzdiže iznad te ograničenosti na apstraktan, ograničen, i djelomičan način."

– SUVIN METAMORFNO:

2. teza. Granica društvene emancipacije pojavljuje se odmah u tome što se država može osloboditi neke ograničenosti a da ljudi ne budu od nje zbiljski slobodni, što država može biti politički slobodna ili parlamentarna republika a da ljudi ne budu slobodni. Odatle slijedi da se ljudi, kad oslobode sami sebe posredstvom države, oslobađaju samo u ograničenoj mjeri.

Također slijedi da, kada se država oslobodi od ograničenosti kapitalističke klasne vladavine a pritom očuva kapitalističku organizaciju proizvodnje i raspodjele kao i buržoasko pravo u Marxovom obuhvatnom antropološkom smislu, radni narod ili plebejci nisu stvarno oslobođeni ograničenosti „kapital-odnosa", to jest eksploatacije rada i svih posebnih egoizama koji iz njega proizlaze kod eksploatatora i eksploatiranih. To prate i drugi faktori klasne otuđenosti: naslijeđe patrijarhalnog despotizma, različite uloge spolova, odnos grada i sela, odnos intelektualnog i manuelnog rada (čitalac neka sam nastavi ovaj niz faktora).

Glosa uz 2: No u cijelom ovom eseju jako je važno, i ne smije se zanemariti, da je stvarni kronotop Jugoslavije dvostruko filozofski „nečist" u poređenju s Marxovom orijentacijom. Prvo je nečist općenito, kao i svaka praksa u usporedbi s teorijom, jer uključuje praktičnu politiku sa svim

nužnim kompromisima, anakronizmima itd. Također je nečist, drugo i posebno, jer uključuje „prelazni period" od kapitalizma u komunizam, poput onoga što ga je Marx – samo početno, ali presudno – okarakterizirao mnogo kasnije, u *Kritici Gothskog programa*. Prema tome, tu nemamo posla s uglavnom zatvorenim i stabilnim povijesnim kronotopom, poput ranih 1840-ih, nego s burnim plimama i osekama na mnogo složenijem terenu. Evo primjera: revolucionarno oduševljenje i plebejska tradicija Narodnooslobodilačkog rata iz 1941.-45. u početku su uspijevali u potpunosti neutralizirati kapital-odnos (sjetite se, npr. ekonomski komičnog radikalizma nacionalizacije malih obiteljskih trgovina i gostiona nakon 1946/47.). Nasuprot tome: to početno oduševljenje prirodno je jenjalo negdje oko 1960. iz bio-psiholoških razloga istrošenosti revolucionarnog naraštaja, a nije stalno iznova osposobljavano neprestanim revolucioniranjem međuljudskih odnosa, kako u proizvodnji – zbog getoizacije samoupravljanja na razini poduzeća i priječenja njegovog uspona na vrhunce vlasti – tako i u javnom životu ili civilnom društvu (u smislu građanskog – *citoyen* – sudjelovanja).

★

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 3. PASUS (MEW 1: 353; *Prilog* ch01.htm): „Napokon slijedi da čovjek, čak i kad se posredstvom države proglašava ateistom, tj. kada državu proglašava ateističkom, još uvijek ostaje religiozno ograničen upravo zato što samog sebe priznaje samo zaobilaznim putem, preko *posrednika*. Religija je upravo priznavanje čovjeka zaobilaznim putem, preko posrednika. Država je posrednik između čovjeka i čovjekove slobode. Kao što je Krist posrednik kome je čovjek natovario svu svoju božanstvenost, svoju cjelokupnu *religioznu ograničenost*, tako je država posrednik na kojega on prenosi svoju cjelokupnu nebožanstvenost, svoju cjelokupnu *ljudsku neograničenost*."

– SUVIN METAMORFNO (koristim dodatni operator: Marxov „ateist" = danas „istinski komunist"):

3. teza. Također slijedi da ljudi, kad se posredstvom države proglašavaju socijalistima/komunistima –tj. kada državu proglase socijalističkom/komunističkom – još uvijek ostaju ne-komunisti, zato što sami sebe priznaju samo zaobilaznim putem, preko posrednika. Ne-komunizam je upravo priznavanje ljudi preko posrednika, neizravnim, a ne izravnim putem. Država je posrednik između ljudi i slobode ljudi. Kao što je religija (kršćani bi rekli Krist) posrednik na kojega je radni narod prenio sav svoj komunizam, svoju cjelokupnu neograničenost.

Dalje slijedi da je vjera u državu u iskrenoj (ne staljinističkoj i kontrarevolucionarnoj) komunističkoj vladi homolog religiji u Marxovoj

Prusiji i slično: ona zamjenjuje daljnju komunističku emancipaciju radnog naroda natprirodnim načelom emancipacije.

Na kraju slijedi da iskrenu (ne staljinističku i kontrarevolucionarnu) komunističku partiju treba shvaćati kao ključni pokušaj da se neutralizira pogubni učinak tog etatističkog posrednika nakon revolucije. Međutim, za tu svrhu ona se mora preobraziti iz oruđa koji prvenstveno služi za nasilje u oruđe prvenstveno za učenje i obrazovanje (uključujući podučavanja učitelja) u najsloženijim zadaćama trajnog revolucioniranja.

Glosa uz 3: To posredovanje nije, i ne može biti, ozbiljno narušeno *reprezentativnom* (parlamentarnom, suštinski klasnom) demokracijom, nego samo *asocijativnom plus izravnom* demokracijom. O tome ću mozgati u sljedećim esejima.

★

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 4. PASUS (MEW 1: 355; *Prilog* ch01.htm): "Politička je emancipacija svakako veliki napredak. Ona nije doduše posljednji oblik ljudske emancipacije uopće, ali je posljednji oblik ljudske emancipacije u dosadašnjem svjetskom poretku. Razumije se: mi ovdje govorimo o zbiljskoj, praktičkoj emancipaciji."

– SUVIN METAMORFNO (odnos „političke" prema „čovjekovoj" emancipaciji ovdje je odnos emancipacije posredstvom države prema čovjekovoj emancipaciji):

4. teza. **Politička i pravna emancipacija posredstvom države je, svakako, veliki napredak. To je posljednji oblik ljudske emancipacije moguć u dosada postojećem svjetskom poretku i makrookviru država i klasa.**

★

– RAZMIŠLJANJA O PRVE ČETIRI TEZE PREOBLIKOVANE IZ MARXA

5. teza. **Koje su ograničenja primjenjivosti cijelog metamorfnog prenosa Marxa iz 1840-ih na Jugoslaviju iza 1945.? Dva skupa argumenata pokazuju da ta ograničenja postoje.**

5.1. **Prvi skup odnosi se na to što ipak postoje ograničenja u analogiji „religija = komunizam" (Marxova „politika" prema tomu za nas je „društvo", a ono što u našem kronotopu zovemo „politika" zona je napetosti između države i ostatka društva – ili civilnog društva). Ovdje bi bila potrebna poduža, ali sekundarna razlikovanja koja ću izbjeći jednostavno uz pomoć škara: bavit ću se samo onim odlomcima iz Marxa koji**

mi trebaju; naime, taj njegov sjajan tekst ionako je tek ključni poticaj, katalizator i neophodna osnova za preradu.

Glosa uz 5.1: Obimna zaboravnost vlastitog predmeta bila bi vrlo upitna praksa, no kako ovo nije tekst o Marxu nego preko Marxa, odlučno ću braniti ovu metodu.

5.2. Drugi se skup odnosi na to što, u uglavnom drukčijoj povijesnoj zbilji, sličnosti s Marxovim kronotopom idu ruku pod ruku sa znatnim različitostima. Problem Jugoslavije i svijeta u vrijeme višestranih revolucionarnih dinamika u proizvodnim snagama i odnosima mnogo je zamršeniji nego onaj statični prusko-europski u vrijeme kada je Marx pisao svoju dijatribu. Ni privreda ni vlada ni ideologija 1940-ih nisu više bile ono što su 1840-ih bile.

6. teza. Dosadašnja razmišljanja vode do teze koja je od temeljne važnosti za spoznajno razumijevanje SFRJ: partijsko-državna vlast bila je dvoglavi Janus (barem 1945.-72.). Dijametralno suprotno Marxovoj državi iz 1840-ih, partijsko-državna vlast Jugoslavije nije bila tek faktor otuđenja, nego istovremeno također pokretač i poluga stvarnog oslobođenja – do izvjesne važne granice (oslobođenje je važno i granica je važna!).

Oslobođenje: protjerivanje ubilačkih okupatora i kolaboratora – kapitalista, birokrata i plaćenika – dakle nezavisnost zemlje (Tito) kao preduvjet za sve druge poteze prema samovladi; nacionalizacija i stvaranje jedinstvene planirane ekonomije (Kidrič); ostvarenje buržoaske revolucije u patrijarhalno-kompradorskoj i despotskoj zemlji. Takvo oslobođenje obuhvaćalo je jednakost pred zakonom za sve, uključujući žene i mlade; masovni uspon mladih seljaka (na vlast za vrijeme revolucije, na radna mjesta u gradovima nakon revolucije); masovno stvaranje industrije i radničke klase kao i inteligencije; ostvarenje čak i Države blagostanja sa sustavom socijalne sigurnosti (zaposlenje, obrazovanje, zdravstvena skrb, elektrifikacija, ozbiljan, premda nedovoljan, pokušaj da se izgrade stanovi i gradska infrastruktura, itd.). Otvorilo je vrata punoj slobodi ili razotuđenju, njegov je amblem bila politika (da prilagodim Rancièrea). Bila je to cesta prema K1.

Granica: u isto vrijeme, partijsko-državna vlast bila je posrednik, čuvar i zaštitnik jednog oslobođenja koje se, uz brojna kolebanja, sve više okretalo prema ugnjetavanju; naime, oligarhija je postala klasa *in statu nascendi. To je zatvorilo vrata slobodi Marxovog „posljednjeg ob-**

lika ljudske emancipacije", njen je amblem bila policija (da prilagodim Rancièrea). K2 se okoštavao i zagrađivao je K1.[2]

6.1. Ta dva načela, horizonti i struje sudarali su se u vođstvu jugoslavenske Komunističke partije i države: do tuda sve je u redu. No njihovu potencijalnu dijalektiku gušila je „birokratska" tradicija (u Marxovom smislu) monolitizma i netransparentnosti, ovdje staljinističkog porijekla. Dodajte ekonomske, kao i ideološke, pritiske kapitalizma izvana, a zatim sve više i iznutra (vidljive u izuzetno popularnoj pjesmi „Tata, kupi mi auto"), pomiješajte i dobro protresite u zatvorenoj posudi, i eto vam SFR Jugoslavije.

★

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 5. PASUS (MEW 1: 359-60; *Prilog* ch01.htm): „Kritika ima, dakle, potpuno pravo kada državu koja se poziva na Bibliju dovodi do pomračenja svijesti [*Verrücktheit*, igra riječi s „ludilo" i „pomjeranje", DS], kada država sama više ne zna da li je uobraženje ili zbiljnost, kad infamija njenih svjetovnih ciljeva, kojima religija služi kao izgovor, zapada u nerazrješiv konflikt s iskrenošću njene religiozne svijesti kojoj religija predstavlja cilj svijeta. Ova se država može osloboditi svoje unutrašnje patnje samo ako postane žandar katoličke crkve. Nasuprot crkvi, koja svjetovnu silu proglašava sebi podložnim tijelom, država je nemoćna, nemoćna je svjetovna vlast koja tvrdi da je vladavina religioznog duha.

U takozvanoj kršćanskoj državi važi doduše otuđenje, ali ne važi čovjek. Jedini čovjek koji važi, kralj, jeste biće specifično različito od drugih, k tome još sam religiozno biće, neposredno povezano s nebom, s bogom. Odnosi koji ovdje vladaju još su vjernički odnosi. Religiozni duh, dakle, još nije zbiljski posvjetovljen.

No religiozni duh i ne može biti zbiljski posvjetovljen, jer što je on sam nego nesvjetovni oblik jednog stupnja razvoja ljudskog duha? Religiozni

[2] Dvije godina nakon što sam ovo napisao, nabasao sam na dvije stvari, a to su:

Prvo, podaci o teologu Tikoniju iz 4. stoljeća, prema čijem je komentaru o *Apokalipsi* kršćanska crkva „dvodjelno tijelo", podijeljeno na crni i čisti vid (*fusca* i *decora*), pri čemu prvi pripada Antikristu, a drugi Spasitelju. Očito je utjecao na pojam Zemaljskog i Nebeskog grada Augustina iz Hipona – čega se Marx možda prisjetio u *Prilogu jevrejskom pitanju*. To nije bilo veliko iznenađenje, spasiteljskim sam se paralelama kao i razlikama između komunizma i religije već bavio u „Inside", ali ekstremni raskol na dva zamišljena tijela dobrodošao je bumerang.

Drugo, jedna rečenica iz Engelsovog pisma Brackeu od 30/4/1878.: „Ne smijemo zaboraviti da sav prenos industrijskih i komercijalnih funkcija na državu danas može imati dvostruko značenje i dvostruki učinak, ovisno o konkretnim okolnostima: reakcionarni, povratka u Srednji vijek, i progresivni, napretka ka komunizmu" (Marx-Engels, *Briefe* 236).

duh može biti ostvaren samo utoliko ukoliko se stupanj razvoja ljudskog duha, čiji je on religiozni izraz, javi i konstituira u svome svjetovnom obliku. To se događa u demokratskoj državi. Osnova ove države nije kršćanstvo, nego ljudska osnova kršćanstva. Religija ostaje idealna, nesvjetovna svijest njenih članova, jer je ona idealan oblik stupnja ljudskog razvitka koji se u toj svijesti provodi."

– SUVIN METAMORFNO (uzimajući u obzir 6. tezu!):

7. teza. Kritika ima, dakle, potpuno pravo kada državu koja se poziva na Sveto pismo prisiljava da shvati da se nalazi u poremećenoj i suludoj poziciji gdje ni sama više ne zna da li je uobraženje ili zbiljnost, gdje dvojbenost njenih empiričkih ciljeva, kojima ideologija (K2) služi kao izgovor, zapada u nerazrješiv konflikt s iskrenošću njene komunističke (K1) svijesti kojoj komunizam predstavlja cilj svijeta. Ova se država može osloboditi svoje unutrašnje patnje samo ako postane žandar institucionalizirane Partije.

Glosa uz 7: U perspektivi dvoglavog Janusa iz 6. teze gore, poimanje države kao žandara za Partiju točno je samo za ono sasvim negativno – monolitno i despotsko – lice vlasti u SFRJ: tome su potpuno i „čisto" stremili partijski konzervativci, koji su stoga nestaljinistički staljinisti. No, uz tu ogradu i u toj mjeri (koju tek treba točno utvrditi) – to je točno. Jedina alternativa: država treba – postupno, ali postojano – odumirati.

7.1. Za etatizirano, oligarhijsko, žandarsko ili policijsko lice takozvane komunističke države važi *(gilt)* **otuđenje, a ne ljudi. Jedini ljudi koji važe su ljudi „posebnog kova" (Staljin), k tome izravno povezani s ideologijom (s Nebesima). Odnosi koji ovdje vladaju još su vjernički odnosi. Religiozni horizont službenog komunizma, dakle, još nije zbiljski posvjetovljen.**

No „državno-komunistički" (K2) horizont i ne može biti zbiljski posvjetovljen, jer što je on sam nego otuđeni oblik jednog prelaznog stupnja razvoja ljudske emancipacije od tisućljetne državne vlasti, patrijarhalnog nasilja i klasnog izrabljivanja? Te otuđenosti zahtijevaju raskol između zemaljskog i nebeskog horizonta, koji djeluje i u razdoblju mogućeg prelaza iz klasnog društva u komunizam. Državno-komunistički stav može biti ostvaren i ukinut (*aufgehoben*) samo utoliko ukoliko se stupanj razvoja ljudske emancipacije, čiji je on ideološki otuđen izraz, javlja i konstituira u ovosvjetskom, razotuđenom obliku. To se može dogoditi u takvom socijalističkom društvu gdje bi izravna plebejska samovlada nadvladala etatizam i druga otuđenja. Osnova ove države tada ne bi bio državni komunizam, nego ljudska osnova komunizma (K1).

★

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 6. PASUS (MEW 1: 360-61; *Prilog* cho1.htm): „Politička demokracija je kršćanska utoliko ukoliko u njoj čovjek, ali ne samo jedan čovjek, nego svaki čovjek, važi kao *suveren*, kao najviše biće, ali to je čovjek u svojoj nekultiviranoj, nesocijalnoj pojavi, čovjek u svojoj slučajnoj egzistenciji, čovjek kakav jest, čovjek iskvaren cijelom organizacijom našega društva, koji je sebe izgubio i sebi postao tuđ, koji je pod vlašću neljudskih odnosa i elemenata... Ono što je tvorevina mašte, san, postulat kršćanstva, tj. suverenitet čovjeka – ali kao tuđeg bića koje se razlikuje od zbiljskog čovjeka – u demokraciji je osjetilna zbiljnost, sadašnjost, svjetovni princip."

– SUVIN VRLO METAMORFNO (ali u okvirima Marxovog vokabulara):

8. teza. Stvarna i integralna politička demokracija je komunistička (K1): ona obuzdava i očovječuje nužnu državu. Državni komunizam (K2), međutim, empirički poznaje čovjeka u njegovoj nekultiviranoj, nesocijalnoj pojavi, čovjeka u njegovoj slučajnoj egzistenciji, čovjeka kakav jest, čovjeka iskvarenog (*verdorben*) cijelom organizacijom našeg patrijarhalnoga i kapitalističkoga društva, koji je sebe izgubio i sebi postao tuđ, koji je pod vlašću neljudskih odnosa i elemenata. Službeni komunizam (K2) može sanjati o čovjeku kao najvišem biću i postulirati njegovu suverenost, ali to je tuđe biće, različito od „stvarno postojećeg" čovjeka. U pravom komunizmu (K1) ta bi tvorevina mašte međutim bila osjetilna zbiljnost, sadašnjost, opipljivi princip – nosilac samoodređenja i samosvijesti. Marxov „prelazni period" je rast ljudi od K2 ka K1. To je kriterij za svaku mjeru i instituciju u njemu.

★

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 7. PASUS (MEW 1: 354-55; *Prilog* cho1.htm): „Gdje je politička država dostigla svoju pravu izgrađenost, tamo čovjek vodi dvostruki život – nebeski i zemaljski, ali ne samo u mislima, u svijesti, nego i u zbiljnosti, u životu; život u političkoj zajednici, u kojoj sam sebe smatra bićem zajednice, i život u građanskom društvu u kojemu djeluje kao privatan čovjek, druge ljude smatra sredstvom, samog sebe ponižava do sredstva i postaje igračka tuđih sila."

– SUVIN METAMORFNO (ta otuđenost nije prenosiva na Jugoslaviju *telle quelle**, barem ne prije 1970-ih):

9. teza (kao alternativa 8. tezi). Gdje se komunistička državna vlast pretvorila u zatvorenu vladajuću elitu ili politokraciju, tamo ljudi vo-

de – ne samo u glavi, u mislima, nego u zbilji, u životu – dvostruki život, idealni i realni (nebeski i zemaljski). Žive u državnoj zajednici u kojoj sami sebe smatraju bićima zajednice, a žive i u civilnom ili građanskom društvu u kojem sebe smatraju privatnim individuima, bez obzira na sve druge individue s kojima postupaju kao sa sredstvom, u kojem su ponižavani i postaju igračke tuđih sila.

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 8. PASUS (MEW 1: 357-58; *Prilog* ch01.htm): „Takozvana kršćanska država je kršćansko poricanje države, a nikako državno ostvarenje kršćanstva. Država koja još priznaje kršćanstvo u obliku religije, ne priznaje ga još u obliku države, jer se prema religiji još odnosi religiozno, tj. ona nije zbiljsko izvođenje ljudske osnovne religije, jer se još poziva na nestvarnost, na imaginaran oblik ove čovjekove srži. Takozvana kršćanska država je nesavršena država, a kršćanska religija je njena dopuna i posvećenje njene nesavršenosti. Stoga joj religija nužno postaje sredstvom, a ona je država licemjerja. Velika je razlika da li razvijena država ubraja religiju među svoje pretpostavke uslijed nedostatka koji leži u općoj suštini države, ili nerazvijena država proglašava religiju svojom osnovom uslijed nedostatka koji leži u njenoj posebnoj egzistenciji kao nesavršene države. U posljednjem slučaju religija postaje nesavršena politika. U prvom slučaju u religiji se pokazuje nesavršenost čak savršene politike. Takozvanoj kršćanskoj državi potrebna je kršćanska religija da bi se upotpunila kao država."

– SUVIN METAMORFNO (uz dodatak):

10. teza. Slično državi koja priznaje religiju, takozvana komunistička država je komunističko poricanje države, a nikako društveno ostvarenje komunizma. Takozvana komunistička država je nesavršena država, koja komunizam smatra dopunom i posvećenjem njene nesavršenosti, tako da komunizam nužno postaje sredstvom, a država – državom licemjerja. Takozvanoj komunističkoj državi potreban je komunizam da bi se upotpunila kao država.

Glosa uz 10: U ovom slučaju, službeni partijsko-državni komunizam (K2, premda je službeno tumačenje u Jugoslaviji izbjegavalo termin „komunizam"!) postaje ideologija u negativnom smislu otuđenog pogleda na stvarnost. Kako se još uvijek poziva na izvorni komunizam Marxa i najboljeg Lenjina (K1), K2 se također pretvara u licemjerje, kao kada kršćanski Papa o evanđeoskoj ljubavi prema bližnjem (da ostanemo kod Marxove paralele) propovijeda iz veličanstvene Bazilike Sv. Petra i vatikanske državne

enklave masama koje gledaju krasnu kolonadu. Zatvaranje vrata Marxovoj integralnoj emancipaciji (čije su konture postajale vidljive u obliku integralnog samoodređenja u ekonomici i politici) sve više pretvara čak i vrlo stvarne doprinose emancipatorske Janusove glave u licemjerje. A ipak to licemjerje ostaje „danak što ga porok plaća vrlini" (La Rochefoucauld).

K2, „religija" vlasti u usporedbi s K1 uvijek je djelomično – a na kraju postaje lažno – postignuće. Upravo se unutar tog raskoraka javlja zagrebački časopis *Praxis*, kao primjer savjesti komunizma (K1) – koja je i sama bila jednako tako jednostrana, obzirom na to da je bila opoziciona i ratoborna, a ne suverena i trijumfalna, itd.

11. teza. Za (važnu!) razliku od onosvjetske religije, ovosvjetski komunizam shvaća drugu rečenicu 10. teze kao privremenu odgodu savršenstva – dok se proizvodne snage naroda ne razviju i vanjske opasnosti ne iskorijene (što praktički znači *sine die ili, kao što možemo vidjeti u kapitalizmu koji postaje sve gori, kad na vrbi rodi grožđe). Pretpostavljam da taj aporijski jaz potiče na važne strateške izmjene samog Marxovog političkog horizonta za budućnost, koje valja utemeljiti na filozofskoj antropologiji i vrlo skupo plaćenim iskustvima. Ključno, postoji potreba da se nužna usredotočenost na ulogu privredne proizvodnje i potrošnje – doduše dugoročno središnju – u razotuđenju dopuni ulogom demokratske vlasti izvan neposredne proizvodnje.**

Glosa uz 11: Ustvari, komunizam nema nikakvog smisla ako ne očuva horizont radikalnog ovosvjetskog spasenja, naime masovnu proizvodnju kvalitativno boljeg života, a ne samo socijaldemokratski reformizam. Ali kako? K1 je, *politički*, pitanje razvoja, unutar komunizma i kao suštine komunizma, efikasnih i isprepletenih oblika kako asocijativne tako i izravne demokracije, u međudjelovanju države i ostatka društva, a *ekonomski*, pitanje razvoja efikasnih i isprepletenih oblika mnogostranog i piramidalnog planiranja na temelju kritičkih povratnih informacija iz takve demokracije. *Filozofski*, on je pitanje odricanja od svake pretenzije na Jednu Konačnu Istinu i svih popratnih posljedica Jednosti s vrha prema dnu; oni su najočitiji u Staljinovom monolitizmu i njegovom sveprisutnom vertikalnom lancu „jednokomandnog" sistema (*odinonačalie*), ali se sasvim fino i danas gnijezde i množe u svim Crkvama i kapitalističkim korporacijama.

Religija (monoteistička) ne može se popraviti; marksizam i komunizam (K1) mogu.

12. teza. Komunizam ne može ukinuti politiku, tj. proturječnosti i suprotstavljanja unutar civilnog društva među građanima države ili koje druge zajednice. Marx je politici isključivo pridavao značenje antagonističkih sukoba, u krajnjoj instanci zasnovanih na klasnim interesima; ta se nit provlači od odlomaka o kojima se ranije govorilo do npr. *Bijede filozofije,* a kulminira u zaključku *Komunističkog manifesta:* „Politička vlast u pravom smislu jest organizirana vlast jedne klase za ugnjetavanje duge klase" (Tucker ur. 353; GRME 383). Nakon revolucija iz 20. st., međutim, znamo i za „neantagonističke proturječnosti unutar naroda" (Mao). Bez politike civilnog društva koja će ih rješavati, taj posao može odraditi samo država – kao potrebnu, ali vrlo jednostranu politiku odozgo. To se pretvorilo u glavni nedostatak lenjinizma, s korijenima u zaostaloj patrijarhalnoj stvarnosti.

Danas bismo mogli redefinirati politiku kao prisutnu i izvan klasnih antagonizama, tako da njezini zametci mogu itekako postojati van klasne politike i ispreplitati se s njome (a što je drugo KI u „prelaznom periodu"?). Država se ne može zaista ukinuti dok sve njene potrebne funkcije ne preuzmu udruženja proizvođača kao i udruženja građana – civilno društvo – u mnogostrukim institucijama izravne demokracije odozdo (vidi više u Suvin, „Communism" i sljedećim esejima ove knjige).

Glosa uz 12: Ovdje govorimo o *samoodređenju i samosvijesti* pojedinaca u međudjelovanju unutar društvenog totaliteta (sukladno najboljem Hegelu). Ti termini proizlaze iz pojedinaca, individua, kao aktivni i refleksivni vidovi njihovog suverenoga bića, a mogu se shvatiti kao *samovlada* nad samima sobom i nad poslovima ljudske zajednice pred horizontom smrtnosti.

Ako samovladu shvatimo tek kao prevod tih termina na jezik masovne administracije (samoupravljanje, kao kod Kardelja), to je još uvijek potreban, ali nedovoljan korak.

★

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 9. PASUS (MEW 1: 357; *Prilog* ch01.htm): "Svakako: u vremenima kada se iz civilnog društva nasilno rađa politička država kao takva, kada ljudsko samooslobođenje teži da se izvrši u obliku političkog samooslobođenja, država može i mora ići do ukidanja religije, do uništenja religije, ali samo tako kao što ide ukidanju privatnog vlasništva, do sistema prinudnog maksimiranja cijena, do konfiskacije, do progresivnog oporezivanja, kao što ide do ukidanja života, do giljotine. U trenutcima posebnog samopouzdanja, politički život teži ugušiti

svoju pretpostavku, civilno društvo i njegove elemente, i da se konstituira kao zbiljski, neprotivrječan rodni život čovjeka. Međutim, on to može postići samo nasilnom proturječnošću prema svojim vlastitim životnim uvjetima, samo proglašavajući revoluciju permanentnom, te se politička drama završava ponovnim uspostavljanjem religije, privatnog vlasništva i svih elemenata civilnog društva, kao što rat završava mirom."

– SUVIN METAMORFNO (i, na kraju, sasvim drukčije, ali u okvirima Marxovog vokabulara):

13. teza. U vrijeme kada se iz društva nasilno rađa državna vladavina, kada ljudi teže da ostvare svoje oslobođenje u obliku oslobođenja kroz državu, u tim trenutcima posebnog samopouzdanja, država teži ugušiti (*erdrücken*) svoju pretpostavku, društvo građana, i konstituirati se kao stvarna punina čovjeka, lišena proturječnosti. Međutim, država to može postići samo nasilnom proturječnošću prema svojim vlastitim životnim uvjetima, samo lažno proglašavajući revoluciju permanentnom, te se drama nužno završava promjenom značaja države ili promjenom značaja društva.

Alternativa je, konačno, stvarno permanentna revolucija ili kontrarevolucija.

Glosa uz 13: Mislim da to odgovara trajnoj dilemi SFRJ. Nevjerojatno: iako se Marx ne može na nju doslovce primijeniti, doista je briljantno formulirao dilemu njene vlade kao nasilne vlasti! Kao što znamo, drama je završila promjenom značaja države (u najgoroj mogućoj verziji jugoslavenskih ratova za otcjepljenje među zavađenim miniklasama i zarobljenim narodima) *zato što* se nije dogodila nikakva promjena u značaju civilnog društva građana – nije bilo pune izravne i asocijativne demokracije – koja bi putem revolucioniranja ključnih odnosa omogućila puno vertikalno udruživanje proizvođača.

★

Imam dva zaključka, jedan se temelji na Marxu, a drugi na iskustvima od Oktobarske revolucije nadalje:

– PREMA ENGLESKOM PREVODU MARXA, 10. PASUS (MEW 1: 370; *Prilog* cho1.htm): „Tek kada zbiljski, pojedini čovjek vrati u sebe apstraktnog građanina i kao individualno ljudsko biće postane rodno biće u svom empirijskom životu, u svom posebnom radu, u svojim posebnim odnosima, tek kada čovjek spozna i organizira svoje „forces propres" [vlastite snage, Rousseau, *Contrat social*] kao *društvene* snage i stoga više ne bude od sebe

odijeljivao društvenu snagu u obliku *političke* snage, tek tada će čovjekova emancipacija biti dovršena."

SUVIN METAMORFNO:

14. teza. Tek kada zbiljski, pojedini ljudi vrate u sebe apstraktnog građanina države (*Staatsbürger*) **i kada pojedina ljudska bića postanu u svom svakodnevnom životu, u svom posebnom radu, u svojim posebnim odnosima, integralno ljudska bića, tek kada ljudi spoznaju i organiziraju svoje „vlastite snage" (Rousseau) kao društvene snage i stoga više ne budu od sebe odijeljivali društvenu moć u obliku državne moći, tek će tada ljudska emancipacija biti dovršena.**

POSLIJE MARXA, MI DANAS:

15. teza. Međutim, svaki put kada K2 istisne K1 (staljinizam, današnja NR Kina) dolazimo do kontrarevolucije koja poništava začetke razotuđenja (prosvjetiteljstvo, Država blagostanja, pokušaji samovlade). Metamorfoza parole Rose Luxemburg „socijalizam ili barbarizam" u uvjetima hegemonijskog svjetskog kapitalizma glasi: „Komunizam (K1) ili kontrarevolucija ka tehnologiziranom divljaštvu".

Glosar

mutatis mutandis: promijenivši što treba promijeniti

in statu nascendi: koji se upravo rađa

telle quelle: takva kakva jest

sine die: bez utvrđenog ili ikakvog roka, ironično za „nikada"

Citirana djela

Bobbio, Norberto. *Which Socialism?* Prev. R. Griffin. Minneapolis: U of Minnesota P, 1987.

Kouvelakis, Stathis. *Philosophy and Revolution: From Kant to Marx*. Prev. G.M. Goshgarian. London: Verso, 2003.

Labica, Georges, i Gérard Bensussan. *Dictionnaire critique du marxisme.* Pariz: Quadrige/PUF, 1999.

Marx, Karl. *The Civil War in France.* WMAW/1871/civil-war-france/index.htm.

–. *Prilog jevrejskom pitanju*. www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1844/prilog-jevrejskom-pitanju/ch01.htm.

–. *Kritika Gothskog programa*, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*. Prir. A. Dragičević, V. Mikecin, M. Nikić. Prev. Z. Tkalec. Zagreb. Stvarnost. 1979, 1089-1105. [citirano kao GRME]

Marx, Karl, i Friedrich Engels. *Briefe über „Das Kapital".* Berlin [DDR]: Dietz V., 1954.

–. *Manifest Komunističke partije*, u: GRME [vidi gore], 367-392. Prev. M. Pijade.

–. *The Marx-Engels Reader.* Ur. R.C. Tucker. New York: Norton, 1972. [citirano kao Tucker ur.]

–. *Werke.* Berlin DDR: Dietz, 1958ff. [citirano kao MEW uz broj sveska]

Suvin, Darko. „Communism Can Only Be Radical Plebeian Democracy" (nije objavljeno); hrvatski prevod u S. Pulig ur., *Mišljenje revolucije nakon izdane revolucije* (uskoro).

–. „Inside the Whale, or *etsi communismus non daretur"*, u njegovom *Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction, and Political Epistemology.* Oxford: P. Lang, 2010, 473-502.

–. „Živi rad i rad na življenju", u njegovom *Gdje smo? Kuda idemo?: Za političku epistemologiju spasa.* Prev. M. Krivak. Zagreb: Hrvatsko Filozofsko društvo, 2006, 165-209 (original „Living Labour and the Labour of Living" u njegovom *Defined by a Hollow* [vidi gore], 419-72).

Zolo, Danilo. *La teoria comunista dell'estinzione dello stato.* Bari: De Donato, 1974.

4

4. esej:
SJAJ I BIJEDA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

„...ima li u državi netom od nas osnovanoj u nekih državljana neko znanje, koje ne služi pojedinim dijelovima države, već državi kao cjelini i koje bi poučavalo, kako bi se najbolje država vladala i sama prema sebi i prema ostalim državama?.... Dakle bi država... bila mudra po znanju najmanjeg svojeg staleža i dijela, koji joj je na čelu i vlada; i taj rod ljudi... ima takvo znanje, koje jedino između ostalih znanja treba zvati mudrošću [(*sofia*)]".

Platon, *Politeia*, oko 380. pr.n.e.; prev. M. Kuzmić

*post res perditas** (Machiavelli nakon pada Republike)

*felix qui potuit rerum cognoscere causas** (Vergilije o Lukreciju)

0. Pregled

Ovaj esej proučava putanju Komunističke partije Jugoslavije (pod njenim raznim imenima) u tridesetak godina od njenog dolaska na vlast do zapadanja u jalovu krizu. Nakon otprilike 1972. ne javljaju se nikakvi istinski novi faktori nego se zaoštravaju stare slabosti, te se u tu fazu neću udubljivati, iako bi to nesumnjivo bilo povijesno poučno, mada deprimantno.

Prvi dio nastoji poduprijeti što slijedi statističkim podacima o članstvu Partije i očiglednom zaokretu od početno seljačke većine, koju je predvodilo nešto radikalnih radnika uz disidentske službenike ili intelektualce, do većine koju čine službenici i uredski radnici a koju predvodi politokracijska oligarhija. Što se tiče njenog ključnog odnosa prema samoupravljanju, u vremenu od oko 1950.-1961. ono se polako uvodi, dok je – nakon kontraofenzive konzervativne većine politokracije – nepotpuno artikulirana težnja ka izravnoj demokraciji kroz vertikalno širenje samoupravljanja na vrh vlasti izgubljena oko 1966.-72. Umjesto toga, vladajući monolit raspao se na

poliarhiju republičkih centara moći, a oni su većinom skliznuli u nacionalizam. Završni period zovem zastojem i vremenom *ad hoc* rješenja, jugoslavenskim brežnjevizmom (vidi 2. esej, „O klasnim odnosima").

U drugom dijelu raspravlja se o glavnim problemima i postignućima Partije koje razvrstavam pod pojmove posebnosti (singularnosti) i otpora prema njima.

Prva je jugoslavenska posebnost što je revolucija od 1941.-45. vođena kao antiimperijalistički rat za narodno oslobođenje i društvenu pravednost. Iako su borbu potaknula fašistička ubojstva i ugnjetavanje, a predvodila ju je hijerarhijska mreža Partije, ona se vodila odozdo prema gore, za slobodu i protiv okupatora Osovine i njihovih monarhističkih i fašističkih pomagača, a iz nje je proizišao narod (ili grupa naroda) koji je vlastitim snagama oslobodio samog sebe. *Druga* posebnost nastupila je oko 1948. kad su Tito i velika većina Partije odbili Staljinov pokušaj da nametne svoju vlast. *Treća* revolucionarna posebnost ocrtala je nesigurnu cestu ka stvarnoj socijalističkoj demokraciji i samoupravljanju odozdo. Došla je do prekretnice 1960-ih, kad su partijski „reformisti" sklopili kompromis sa većinskom srednjom strujom protiv povratka u staljinizam na platformi monolitnosti Partije i vlasti politokracije, te postali „decentralizatori", što je za jednu grupu značilo vlast za republičke i lokalne rukovodioce, a za drugu i manju vlast za samoupravni radni narod. Ostvareno je samo ono prvo značenje vlasti, s manjim mrvicama sa stola za radnike, i obiljem konzumerizma za srednje klase na samo dijelom kontroliranom tržištu.

Uspon poliarhije u vladajućoj klasi i Partiji 1960-ih, uključujući šest centara vlasti u saveznim republikama, osnažio je uglavnom pritiske iz nižih ešalona Partije i vlasti. U izvjesnoj mjeri, veliki broj razmjerno nezavisno organiziranih i institucionalno legitimiziranih snaga mogao je zastupati različite interese i vrijednosti, što je bio zanimljiv i sugestivan primjer razvoja političke demokracije bez višestranačja. Ali povijesni blok ili prešutni savez Partije s plebejskim klasama sve se više gubio a nije otvorena mogućnost njihovih otvorenih pritisaka, pa stoga Partija više nije bila u stanju iskoristiti energije odozdo. Na kraju, jugoslavenski ekonomski model pomiješao je motiv profita i potrošačko tržište s decentraliziranom „dirigiranom ekonomijom" i tako pao u politički i ekonomski zastoj.

Država pod vlašću komunističke partije lenjinističkog tipa izložena je neprestanoj prijetnji svjetskog kapitalizma i prisiljena brinuti o svojoj obrani. Međutim, glavni sukob u njoj nakon prvih nekoliko godina tumačim kao sukob između nastajuće oligarhije i samovlade masa. U Jugoslaviji, zbog njenih posebnosti, dio Partije pokušao je razmišljati o tome kako razvlastiti oligarhiju. No njena se pozamašna većina zbog klasnih interesa libila de-

mokracije odozdo prema gore, pa ju nije mogla dozvoliti ni unutar Partije. Slijedio je ćorsokak u obliku prava veta regionalnih oligarhija i banaka, koje su u trvenju s vrhom vlasti u Beogradu sve to više prihvaćale nacionalizam i šovinizam. U nepovoljnoj međunarodnoj političkoj i ekonomskoj klimi, podijeljene oligarhijske klase postale su po pravilu spremne pretvoriti se u neokompradorske buržoazije na usluzi stranom financijskom kapitalu. Neslavno propadanje iz njenih posljednjih 15 godina i raspad na međusobno zaraćene patuljaste klase pod zastavom mininacionalizama *četvrta* je i samoubilačka jugoslavenska posebnost, koja je pragmatički izbrisala prve tri.

1. Neki središnji podaci

Najprije moramo saznati o kome – u smislu tipičnih ili reprezentativnih skupina – govorimo.

1.1. Vrh Partije

Početkom 1970-ih Bartonova i Denitcheva ekipa analizirala je „Elite koje stvaraju javno mnijenje u Jugoslaviji". Razvrstali su *120 osoba s vrha* (osim nekih sa samog vrha koji nisu imali vremena) po prethodnom zanimanju (45) u obliku tablice; objedinit ću i preimenovati njihove rezultate kako slijedi (uz % „elite" iz 1918.-41. u zagradi):

Tablica 1: Predratno klasno porijeklo „elite" (u %)

	Kom. partija iza 1945.	**(stara elita 1918.-41.)**
Vladajuća klasa (financije, vojska, državni dužnosnici, profesionalni političari)	0	(45)
Profesionalci i namještenici	59	(56)
Radnici	37	(0)
Seljaci	5	(0)

Ta „komunistička elita", nagađam, uglavnom se sastojala od najviših preživjelih profesionalnih revolucionara iz 1941., uz deset do petnaest najvažnijih stručnjaka privučenih u državnu upravu koncem rata. Karakteristično, jedini sličan udio profesionalaca u „eliti", usporedimo li monarhističku i socijalističku Jugoslaviju, pripada pravnicima, 16% poslije i 22% prije rata! U široj skupini od više od 1500 glavnih „stvaratelja stavova" iz 1969., golemih 29% završilo je pravo – dok je u saveznoj administraciji svaka druga osoba imala diplomu pravnog fakulteta (137)...

Neposredno ispod tog vrhunca od možda 150 osoba nalazile su se – kako tvrdim u 2. eseju, poglavlje 2.23, prema nužno nejasnim statističkim

podacima Branka Horvata (170-71, 176, i 184) – grupe najvišeg i srednjeg upravljačkog kadra koje su početkom 1960-ih vjerojatno brojale jedna oko 60, a druga oko 70 tisuća osoba, premda je srednjem sloju bilo suđeno brzo se proširiti zahvaljujući prenosu vlasti na savezne republike i, dijelom, na lokalni nivo. Može se pretpostaviti da su gotovo svi bili u Partiji i da je ta grupa „vodećih kadrova" iz 1960-ih ostala na između 150 i 250 tisuća; brojke se poklapaju s brojem članova Partije na kraju Drugog svjetskog rata i do širenja 1948. (vidi Tablicu 2 dolje). Horvatova hipoteza dobro se slaže s kasnijom statistikom SG81: 110, koja 1965. nalazi 183 tisuća osoba u „društvenim djelatnostima [što znači u političkim organizacijama] i državnim organima", a njihov broj zatim pada do 1969., nakon čega raste na 210 tisuća iz 1974. (ta brojka ne obuhvaća brzo rastuću „tehnokraciju").

Što se tiče klasnog sastava članstva Partije i njenih centara vlasti, Barton i dr. navode podatke koje opet sažimam (uz % klase u „ekonomski aktivnom" stanovništvu dodan na kraju):

Tablica 2: Klasno porijeklo rukovodstva KPJ 1948. (Barton i dr. 47, u %)

Razina	**Radnici**	**Seljaci**	**Ostali**[a)]
Vrhovno rukovodstvo (savezni i republički Centralni komiteti)	39	7	54
Lokalno rukovodstvo (kotarski, gradski i lokalni partijski komiteti)	40	23	37
Ukupno članstvo	30	49	21
Udio u stanovništvu	13	73	14

[a)] Intelektualci, studenti, službenici, ostali

Centralni komitet Partije potvrđen na ključnoj 5. konferenciji iz 1940. sastojao se od 18 radnika, 16 intelektualaca, tri službenika i jednog seljaka (Cohen 119). Dakle, prijeratno rukovodstvo u podjednakoj se mjeri sastojalo od profesionalaca/intelektualaca i radnika; podjela „elite" na gradsko i seosko stanovništvo (Barton i dr. 54 i 109) pokazuje kako je manje od trećine došlo iz zajednica većih od 5.000 stanovnika, tako da se može zaključiti kako su obje grupe uglavnom sastavljene od prvog naraštaja seljačkih potomaka. To valja usporediti sa Centralnim komitetom od 109 članova izabranim 1948., nakon čistke „kominformista", koji se sastojao od 38% (bivših) radnika, 5% seljaka i 57% službenika zajedno s inteligencijom, prosječne starosti 35 godina; što se posljednje grupe tiče, 59% bilo je iz obitelji srednje klase ili sitne buržoazije, 38% iz seljačkih obitelji, a 5% iz radničkih, tako da je više od dvije trećine rukovodstva bilo seljačkog ili radničkog porijekla (Cohen 119, 125 i 123).

1.2. Partija u cjelini

Prije sredine 1960-ih, statistički podaci o članstvu Partije objavljivani su povodom partijskih kongresa, a između njih tek rijetko i nesustavno, tako da pravo stanje stvari nije bilo poznato nikome, izuzev internog kruga vladara i nekih upravnih kadrova na vrhu. Ali sada se može približno rekonstruirati (iz *Pregled*, Filipi, i *Situation*) kako slijedi:

Tablica 3: Kretanje članstva u partiji (u 000, zaokruženo)

Godina	Ukupno	Žene	Bilješke
1941. (travanj)	12	(nedostupno)	Bilješka **a.**
1945. (kraj 2. svj. rata)	141	(nedostupno)	50 poginulih u ratu
1946.	258	43 (procjena)	
1947.	285	47 (procjena)	
1948.	483	84	Bilješka **b.**
1949.	531	96	
1950.	607	109	
1951.	705	123	
1952.	773	132	
1953.	700	121	
1954.	655	113	
1955.	625	106	
1956.	649	108	
1957.	755	124	
1958.	830	138	
1959.	936	157	
1960.	1.006	167	
1961.	1.035	171	
1962.	1.018	169	
1963 .	1.019	172	
1964.	1.031	178	
1965.	1.046	184	
1968.	1.146	--	
1972.	oko 1.000	--	
1976.	1.400	--	

Bilješka **a.** u ratu je stradalo 9.000 članova KPJ iz 1941., a preživjelo ih je 3.000. Tome treba dodati važni SKOJ s 30.000 članova (do srpnja 1941., početka gerilskog ratovanja, broj je strelovito porastao na 50.000, vidi Petranović-Zečević 507), bez kojih ne bi bilo potrebnih kadrova za partizanski pokret iz 1941. Broj stanovnika prije Drugog svjetskog rata iznosio je 15.5 milijuna.

Bilješka **b.** Na kraju godine, kategorija „kandidata" (za članstvo u KPJ), kojih je tada bilo 52.000, ukinuta je, tako da brojka iz 1949. uključuje većinu iz te kategorije.

To su kretanje obilježile dvije ključne rane godine. Prva je *1948.-49.*, godina sukoba sa SSSR-om i Kominformom, kada je iz članstva isključeno između 50 i 60 tisuća osoba (od čega je četvrtina uhapšena) pod sumnjom da su pristalice Staljina. Statistički ih je progutalo nenajavljeno ali opsežno novačenje iz prve polovice 1948. potaknuto sukobom sa Staljinom, na koje otpada najmanje 80 tisuća članova iz 1948. (Bilandžić 158); „kominformovci" ili „ibeovci" su stoga činili oko sedminu članstva Partije početkom 1948. Može se pretpostaviti da su trećinu partije iz 1949. sačinjavali novi članovi, vjerojatno manje naklonjeni kultu Staljinove ličnosti.

Druga je očigledni pad broja članova iz *1953. do 1956.*, kada je iz članstva izbačeno 187 tisuća osoba (Filipi 749 – od tog vremena nadalje broj članova koji su svojevoljno istupali iz članstva znatno je oscilirao, a zaključak o njihovom broju nužno mora biti posredno izveden pošto se brojke nisu sustavno objavljivale; ta se brojka npr. od 1957. do 1964. kretala oko 200 tisuća, usp. *Izveštaj* 32). Dogodio se ponajprije zbog debakla kolektivizacije sela iz 1953. (Barton i dr. 100), a neposredno nakon toga uslijed svrgnuća Milovana Djilasa i njegovih simpatizera. Kolektivizacija je bila prvi očiti poraz Partije (neujednačeni rezultati prvog Petogodišnjeg plana skrivani su i pripisivani blokadi što ju je nametnuo SSSR/Kominform); vođena je na pogrešan način u donekle staljinističkom stilu kako dok je trajala tako i kad se od nje odustalo bez prikladnog objašnjenja razloga, što je također značilo da nije bilo perspektive za politiku prema selu. Kako će pokazati kasnija statistika, bio je to početak kraja aktivnog entuzijazma prema politici Partije što ga je politički osviješten dio seljaštva gajio cijelo jedno desetljeće, od 1942.-43. nadalje. No čini mi se, premda to ne mogu dokazati, da je konačni faktor otuđenja otprilike četvrtine članstva Partije g. 1953. bio također zamor nakon desetljeća golemih psiholoških napora, kada su svi sati i napete žile bili posvećeni oružanoj revoluciji a zatim organizaciji velikim dijelom razorene i silno ugrožene zemlje. Odstupanje od kolektivizacije i zatim, neposredno nakon toga, neizbježno udaljavanje od Djilasovog apstraktnog utopizma po kojemu je trebalo jednostavno ukinuti vlast Partije, bili su svakako mnogo manje krvavi i više dostojanstveni od dijametralno suprotnog smjera kojim se zaputio Staljin u analognom razdoblju za SSSR, 1927.-1930., s katastrofalnom kolektivizacijom i brutalizacijom, ali su ipak imali svoju cijenu.

Za razliku od toga, porast broja članova od 1957.-61. može se pripisati najprije opasnosti koja je nastupila nakon što su Sovjeti ugušili mađarski ustanak iz 1956., a zatim, trajnije, godinama ekonomskog rasta, decentralizaciji u korist saveznih republika uz obnovljeni komunalni sustav, i opreznom ali znatnom širenju samoupravljanja, dok su zastoj ili pad iz 1961.-65. strogo homologni ekonomsko-ideološkim poteškoćama, poput rastuće ne-

sloge unutar rukovodstva Partije po konstitutivnim republikama u to vrijeme (vidi „Nedovoljno"). Tito je s pravom primijetio da su se radnici u većem broju učlanjivali u SKJ „kad je beskompromisno nastojao ostvariti socijalistički program razvoja" i, obratno, napuštali ga kad se kolebao (govor na 10. Kongresu SKJ, u Comisso, „Can" 71-72)

Van gornje statistike, Carter ističe velik broj ljudi koji je izašao iz Partije *1970.* usred apatije nakon zaokreta prema tržištu i ugušenih studentskih prosvjeda 1968. U svakom slučaju, uspon tržišne ekonomije i tehnokracije kao i fiksacija na stupnjeve obrazovanja značili su da je u to vrijeme „članstvo u Partiji bilo mnogo manje važno nego prije, ili nego što će kasnije postati" kao stepenica prema društveno povlaštenom položaju (30).

Postotak *žena* u razdoblju od 1946.-66. kretao se između 16 i 18%, a najviši je bio 1949. (podaci za 1946.-47. predstavljaju procjene na temelju broja žena u partizanskim snagama tokom rata). Ne smije se zaboraviti da žena praktički nije bilo u legalnoj politici prije Drugog svjetskog rata, tako da je njihovo veliko učešće u vrijeme rata predstavljalo odlučujuću prekretnicu – 100.000 žena otišlo je u partizane, tako da je otprilike svaki osmi borac bila partizanka, a mnogo ih je više bilo u često jednako opasnim pomoćnim organizacijama (Cohen 126). Njihov je broj u razdoblju od 1953.-58. padao, a zatim trajno stagnirao i zbog produktivističke dogme o industrijalizaciji koja će riješiti sve probleme, što je isto tako značilo da se umanjivala važnost zasebnog organiziranja žena. Tome su doprinijeli kako „dvostruka radna smjena" majki obitelji tako i patrijarhalni stavovi: udio žena u Sloveniji iznosio je 32-27%, u Hrvatskoj 28.5-21%, u Makedoniji 14-11%, a u Bosni, tom epicentru partizanske borbe, pao je sa zapanjujućih 22% iz 1946. na 14-15%, dok je u profesionalnim oružanim snagama dosezao 4% (1965. možda 3 od 76 tisuća ljudi). Nadalje, postoci su bili mnogo manji u vrhu rukovodstva, gdje su se kretali između 3 i 9% (Cohen 127). Socijalni sastav ženskog članstva sredinom 1960-ih (vidi sljedeću Tablicu 4) pokazuje kako su glavne grupe članica dolazile iz tvornica (oko 32 tisuće, vjerojatno oko desetina radničkog članstva) ili raznih ureda, uključujući one vladajuće klase (oko 104 tisuće), ili „teritorijalnih" partijskih jedinica (41 tisuća penzionerki i domaćica); u malobrojnoj šačici seljaka koji su bili članovi Partije, žene su činile jednu devetinu (*Izveštaj* 38).

Tablica 4: Članice partije sredinom 1960-ih (u %, prilagođeno iz Filipi 781; „ostali" čine mali manjak do 100%; profesionalne pripadnice vojske nisu uračunate)

KLASA	1964.	1965.	1966.
Radnice	18.3	18.0	17.1
Seljanke	1.9	1.5	1.4
Profesionalne i uredske radnice	52.9	52.9	53.1
Studentice	3.9	4.4	4.9
Penzionerke, domaćice	22.7	22.9	23.0

Podrobniji podaci o *socijalnom sastavu Partije* nekoliko godina kasnije, u vrijeme blizu vrhunca popularnosti SKJ, nalaze se u Tablici 5. SKJ je tada ukupno imao 1.146.000 članova, a Jugoslavija 20.154.000 stanovnika, uz 13.140.000 stanovnika starijih od 18:

Tablica 5: Društvene skupine u partiji 1968. (u 000, prilagođeno iz Barton i dr. 113)

Društvena skupina	Broj u SKJ	Broj u stanovn.	% Skupine u SKJ
Vodeći kadrovi ili osoblje	83	107	77.2
Profesionalna vojska	nije dostupno		
Tehnička inteligencija	50	112	44.4
Službe sigurnosti	31	84	36.5
Netehnička inteligencija	129	443	29.1
Studenti	37	143	25.8
Administrativni radnici	140	900	15.5
Radnici	357	2.439	14.6
Penzioneri	90	1.256	7.2
Nezaposleni	16	327	4.9
Seljaci privatnici	84	4.420	1.9
Obrtnici privatnici	5	292	1.2
Domaćice i „O"	34	2.700	1.2

Komentar (prema potrebi): svi su podaci procjene; podaci za vojsku nisu jasni i po meni su nepouzdani, ali % profesionalnih oružanih snaga u SKJ bio bi blizu prve dvije skupine. „Tehnička inteligencija" prvenstveno podrazumijeva inženjere, a ona „netehnička" društvenjake, liječnike i sličnu inteligenciju, njihov % u Partiji neobično je visok, kao što je slučaj i sa studentima. Penzioneri obuhvaćaju velik broj bivših partizana koji su zbog ratnog staža dobili pravo na boračke penzije. Malen broj seljaka očit je primjer lenjinističke predrasude i nedostatka razumijevanja prema toj klasi, donedavno glavnini i uporištu Titovih partizana.

Godine 1948., u članstvu Partije, gledano „po porijeklu", bilo je 30% radnika (vidi 2. esej, 2.22), ali vjerojatno je otprilike polovina tih članova napustila radničku klasu i prešla u partitokraciju. Nakon ranih 1950-ih, udio radnika je stagnirao, tako da su ih do 1954. pretekli članovi zaposleni u administraciji (Filipi 755); rastao je samo udio visokokvalificiranih radnika, s 5% iz 1961. na 9% iz 1965. (idem 775). Isto tako, radnici su iz Partije izbacivani u većem broju nego što je to bilo uobičajeno (Filipi 766, Horvat 231). Radnici i seljaci činili su 20% lokalnih partijskih komiteta i 30% kotarskih (Horvat 202) g. 1962., ali je taj postotak padao u višim komitetima, i kako je vrijeme prolazilo. Oko sredine 1960-ih, po mom računu, postotak pravih manuelnih radnika u Partiji bio je manji od njihovih 30% u aktivnom stanovništvu.

Najbolja raščlamba koju sam našao za skupinu profesionalaca i uredskih radnika u Partiji, službeno zvanu „Službenici", datira iz 1969. i daje jasniju sliku:

Tablica 6: Raščlamba članstva „službenika" iz 1969. (Carter 260)

Skupina	Broj	% Partije
Rukovodioci (vodeći kadar)	67.250	6.1
Inženjeri i tehničari	54.765	4.9
U obrazovanju, zdravstvu, znanosti i kulturi	132.853	11.9
Administrativno osoblje	138.217	12.4
UKUPNO	393.085	35.3

Treba naglasiti da se u jugoslavenskom sistemu, pa tako i u statistici, velika, često pretjerana, pažnja pridavala formalnim kvalifikacijama i stupnju školovanja. Bio je to ključ ekonomske i ideološke podjele radničke klase na možda pet frakcija (analizirano u 2. eseju). Tehničke i druge intelektualce definira fakultetska diploma, bez koje su tek tehničari ili službenici, a tu je i daljnja podjela između onih sa srednjoškolskim i onih s osnovnoškolskim obrazovanjem. Bio je to način da se izbjegne analiza klasa, no istodobno tvori pokazatelj (često jedini postojeći) koji na nju upućuje. Kao primjer mogu poslužiti statistički podaci o ženama u Partiji iz sredine 1960-ih, gdje je moja kategorija profesionalaca i uredskih radnika podijeljena prema fakultetskom, srednjoškolskom i osnovnoškolskom obrazovanju (redom oko 9.8%, 25.7% i 17.5%; zajedno 52.9%). Nakon 1960-ih, praktički svatko tko je stremio istaknutom položaju morao je dobiti postdiplomski stupanj; kao ogledni slučaj možemo navesti Franju Tuđmana (vidi bilješku 4), koji je čini se, doktorat iznudio od profesora političkim zastrašivanjem.

Pregled članstva Partije po postocima za razdoblje od 1946.-68. (Barton i dr. 116 preuzimaju ga iz Nikolić ur.; usp. Carter 260), podijeljen na radnike, seljake, uredske radnike i druge, koji sam dodatno skratio, govori mnogo, a može poslužiti kao sažetak:

Tablica 7: Putanja članstva u partiji po klasama, 1946.-68. (u %)

*Radnic*i su rasli s 27.6% iz 1946. na vrhunac od 36.7 iz 1962., zatim su pali na 31.2, a 1971. na 28.8 (Carter 32); zbio se jasan zaokret u korist radnika s višim kvalifikacijama. G. 1961. radnici su činili samo dvije trećine čak i u industrijskim ćelijama Partije (*Izveštaj* 35).
Seljaci su se strmoglavili s 50.4% iz 1946. na 42.8 iz 1952., 22.6 iz 1954. i 7.4 iz 1968. (nisu svi koji su se vodili kao takvi stvarno radili na polju).
Zavaravajuća kategorija *Ostali* uključuje penzionere, studente, domaćice i još neke druge; pala je s 11.7% iz 1946. na 6.1 iz 1962., a zatim je porasla na 18.7.
Još maglovitija kategorija „namještenici" ili „*službenici*" krije, naravno, vladajuću klasu, njene neposredne službenike, tehničku i humanističku inteligenciju, te sve druge službenike. Ravnomjerno je rasla od 10.3% iz 1946. do 43.8 iz 1968.[1]

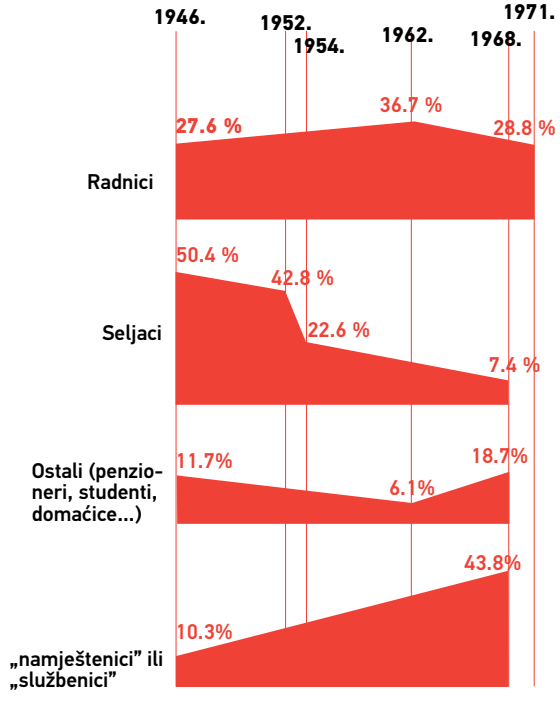

[1] Po sedam kategorija statističkih podataka o „prethodnom zanimanju" u Partiji, vidi Cohen 173.

Glavni demografski i društveni zaokret u Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata bila je seoba više od 1.5 milijuna seljaka u gradove. Kako sam istaknuo u 2. eseju, kad je broj seljaka g. 1969. pao na manje od polovine ukupnog broja stanovnika po prvi puta od neolitika, bila je to epohalna promjena – a odliv nije jenjavao. Barton i dr. ističu kako su taj zaokret „od seljaka do radnika ili do uredskog službenika i administrativca predvodili članovi Partije, koji su bili i najmobilniji. To je značilo da su najaktivniji, najrječitiji i najtalentiraniji aktivisti napustili sela." (117) Godine 1953., partijska je statistika revidirana, i to prema trenutnom zanimanju a ne više prema porijeklu, što je dovelo do promjene kategorije za 45 tisuća seljaka i 93 radnika – od 700 tisuća članova (Filipi 762); može se zaključiti kako na sličan način treba revidirati većinu statističkih podataka o klasnom sastavu od 1945.-52. Od sredine 1950-ih nadalje, „SKJ je prestao biti pretežno partija seljaka, ali se nije pretvorio u partiju radničke klase" (Rusinow 96-98); ustvari, postao je pretežno *partija službenika i funkcionera*, koji su do sredine 1960-ih već činili apsolutnu većinu (Horvat 199-204). U to vrijeme, od milijun članova SKJ, seljaka je bilo 77 tisuća (Filipi 754-55, usp. Rusinow 144-45), uglavnom funkcionera trgovačkih zadruga i sličnih institucija na selu. Partija je starjela: SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije) je ukinut 1949., a organizacija Narodne omladine postajala je sve više birokratizirana i sve manje bitna (Carter 34). U 1950-ima, *omladina* do 26 godina starosti činila je 40% članstva, a 1966. tek 12%; u 1950-ima, dobna kohorta u rasponu od 26-40 godina činila je 59%, a kohorta starijih od 40 godina 30% (usp. Rusinow 137 i 144-45, *Izveštaj* 37). Ustvari, sredinom 1960-ih, prosječna starost partijskog vođstva dosegla je onu njihovih prijeratnih „elitnih" antagonista iz 1940. (Cohen 126). Mladi su se 1970-ih vratili u velikom broju (*Situation* 72), ali tada radi karijere (o broju radnika u članstvu vidi Lazić 128, 196 i passim). Horvatov zaključak iz kasnih 1960-ih je kako su, umjesto „sociopolitičke revnosti" (tj. provođenja odluka Partije), glavni kriteriji za prijem u članstvo nakon prvog desetljeća trebali biti moralnost i rad (*Essay* 227).

1.3. Zaključni pokazatelji

Pišući sredinom 1960-ih, dobro informirani insajder Horvat zaključio je:

> „U 1963. godini radnici i seljaci čine 20% članova općinskih [partijskih] komiteta, i 13% članova kotarskih komiteta…. Postotak je zacijelo još niži kad je riječ o višim ešalonima… [Prema tomu] organizacijom, i naročito njenim rukovodstvom, dominiraju službenici …. Ako se tome doda i činjenica da su odnosi u Savezu bili 'hijerar-

> hijski i poluvojnički' (M. Todorović), onda postaje očiglednim koliko je strašan bio pritisak birokratizacije u Savezu komunista Jugoslavije.'' (252)

Nakon prvog poslijeratnog desetljeća, SKJ je pretežno bio partija radnika koji rade (ili ne rade) sjedećke, a ne manuelnih radnika koji rade stojećke. Ovim ne donosim nikakav vrijednosni sud, ali je službena ideologija grčevito i žestoko tvrdila da vlada u ime radnika.

A jedan je pažljivi strani promatrač nastanjen u Jugoslaviji ovako sažeo stanje 1965.:

> „Riskantno je generalizirati na temelju takvih statistika... G. 1965. više od 70% običnih članova i većina srednjih dužnosnika nisu bili odrasle osobe za vrijeme rata; 75% njih nisu bili članovi... prije raskida sa Staljinom; [a za] najviše rukovodstvo, zahvaljujući dugovječnosti na vlasti, može se pretpostaviti da su učili iz raznovrsnijih revolucionarnih i postrevolucionarnih iskustava nego bilo koja druga socijalistička država, osim Kine.'' (Rusinow 145)

Ključni faktor jest da, barem od 1950. do početka 1970-ih, *Partiju ne treba promatrati „kao homogeni samoidentitet, nego kao oblik borbe između progresivnih i konzervativnih snaga"* (Petrović 222, potcrtao DS) – tj. snaga koje se zalažu za samoupravljanje i širenje plebejske demokracije protiv snaga koje se zalažu za monolitnu i neprovidnu vlast Partije.

2.0. Glavni problemi i postignuća Partije: posebnosti i otpori

> Glavni subjektivni problem na koji sam nailazio na svakom koraku leži u tome što se autor – koji i sam dolazi iz te okoline, koji ju poznaje kao što čovjek poznaje svoju domovinu, upleten u njene nade i razočaranja, koji je i sam bio sudionikom njenog zamaha i zastranjivanja, istine i zabluda – morao natjerati da zaboravi ono što je mislio da zna, da se odaleči od onoga što ga boli, da između sebe i činjenica održi distancu neophodnu za razumijevanje. Čitalac neka procijeni je li u tome uspio.
>
> F. Fejtö, 1969. (slobodan prevod)

Ne pišem (čak ni skraćenu) povijest KPJ/SKJ nego pregled onoga što su, čini se, bile njene bitne povijesne osobine, u nastojanju da objasnim njene velike uspjehe, njena kolebanja, i kasnije sumjerno velike neuspjehe. Bez obzira na to, kronološki pregled po razdobljima, u kojima će se pojaviti središnji problemski grozdovi, ostaje neophodan.

2.1. Oko 1934.-52.: dvije posebnosti[2]

Predratna Jugoslavija, iako vrlo bogata prirodnim resursima, bila je jedna od najsiromašnijih zemalja u Europi, polukolonija ekonomski ni na pola puta između metropolitskih zemalja Europe i azijskih kolonija:

Tablica 8: Godišnji prihod po glavi 1939. (iz Fejtö 1: 368)

Zemlja	Prihod u $	Zemlja	Prihod u $
SAD	554	Čehoslovačka	134
Njemačka	520	Jugoslavija	96
UK	468	Egipat	85
Francuska	283	Indija	34
Austrija	166	Indonezija	23

Kao prvo, Jugoslavija je imala višak seoskog stanovništva od čak 4 od ukupno 11.4 milijuna seljaka... Kada je Kominterna sredinom 1930-ih imenovala Tita (Josipa Broza) najprije za organizacijskog, a nedugo zatim za generalnog sekretara KPJ, on je insistirao da rukovodstvo mora prebivati u zemlji; uz pomoć svjetske ekonomske depresije, ideološkog bankrota monarhističkog režima i postojećih političkih stranaka kao i nove antifašističke politike Kominterne, uspio je oblikovati strogo discipliniranu, ilegalnu komunističku jezgru. Kako se sjećao Edvard Kardelj, jedan od njegovih glavnih pomagača, u toj situaciji „ozbiljan učinak bio je moguć jedino kroz dobro organiziranu i konceptualno monolitnu revolucionarnu organizaciju" (*Tito* 187). Iako su komunističke partije pod Staljinom u cijelosti lišene „rane tradicije neslaganja i rasprave", a njihov je model za unutrašnju i vanjsku upotrebu bila „društvena diktatura... koja je bila gospodar sveg javnog života" (Ali 149), sve to nije bilo previše važno u okolnostima ilegalnog i revolucionarnog djelovanja. Partija je 1930-ih počela puštati korijenje (kao i poslije Prvog svjetskog rata, prije nego što je zabranjena) i izrastati u „masovan revolucionaran pokret, ali pritom nije izgubila izrazito kadrovska svojstva svoje konsolidirane podzemne organizacije" (Kardelj, *Tito* 188).

[2] Želim istaknuti kako termin „singularnost" dugujem Ivani Momčilović i Slobodanu Karamaniću, našim raspravama putem e-pošte i materijalima koje smo razmijenili 2011. Potaknuo me i Gal Kirn, koji to zove „politika raskida", u kojoj objedinjuje raskid sa Staljinom i samoupravljanje, te uvodi pokret nesvrstanih kao treću - usp. „From the Primacy".

Ustanak i oružana borba protiv nacista i njihovih sljedbenika u razdoblju od 1941.-45. dodali su neophodnoj i efikasnoj monolitnoj hijerarhiji veliku fleksibilnost u nužno samostalnim lokalnim gerilskim pokretima – komunikacija se odvijala samo preko kurira, kroz više neprijateljskih linija – koji su flankirali partizanski glavni štab dok se premještao kroz Srbiju, Bosnu i Crnu Goru.

Proklamirani cilj Partije u ratu bila je Narodnooslobodilačka borba. Stasala je Narodna fronta koja je okupljala sve one koji su bili spremni boriti se protiv okupatora i lokalnih fašista, a klasna je borba bila tabu (kad bi je proklamirali fanatici poput Djilasa, ustanici bi se rascijepili). U svakom mjestu, oslobođenom i okupiranom, osnivani su Narodnooslobodilački odbori, iz kojih bogatiji seljaci nisu bili isključeni – u nekim su slučajevima bili ratoborniji od onih siromašnijih – ali nisu smjeli upravljati bez siromaha: „Mnogi dobrostojeći seljaci i… pripadnici buržoazije pridružili su se našoj borbi i ostali s nama do samog kraja" (Kardelj, *Tito* 149). Kako bi naveli stanovništvo da se priključi ustanku, partizani su „stalno insistirali na njihovim suštinskim društvenim i političkim interesima", dok su ključne pozicije ostajale u rukama Partije kao jedine alternative neuspjehu (150-51, i vidi 149-54). Partizani su se borili protiv okupatora i njihovih kvislinga kao i protiv očito propale diktature stare države koja je krvavo održavala nacionalne i klasne nejednakosti (usp. Denitch, 3. i 4. pogl., i Pupovac). Klasni sukob otvoreno je izbio kad su monarhistički četnici, u obrani osnove svoje moći i povlastica a na poticaj izbjegličke kraljevske vlade u Londonu, napali partizane krajem 1941., „izabravši građanski rat, čak i pod cijenu otvorene kolaboracije s okupatorima" (Kardelj, *Tito* 153). Stoga se rat mogao voditi kao rat naroda protiv izdajica.

Zbog toga su 1945., kako su primijetili realistični strani komentatori, Tito, partizani i cijeli njihov program bili jako popularni u svim dijelovima zemlje (Auty, citirano u Fejtö 1:70), pa su pomeli sve suparnike na izborima. Partija, tada već s 141.000 članova očvrsnulih u ratu, većinom mladih seljaka i seljanki ali uz značajan kvasac intelektualaca i profesionalaca, preuzela je ključne pozicije u vladi, kao što je to već ranije napravila u vojsci i u nastajućem sigurnosnom aparatu, koji će još godinama voditi borbu protiv kontrarevolucionarnih gerila u planinama. Tako je započelo doba obnove, koje Fejtö s pravom zove dobom demokratskih reformi (opće biračko pravo, agrarna reforma, demokratizacija obrazovanja i još mnogo toga) – ustvari, prve prosvjetiteljske vlade na Balkanu. Zemlja je bila potpuno uništena: u ratu je stradala devetina stanovništva, prosječne starosti 22 godine; saveznička komisija za reparacije procijenila je štetu na 47 milijardi dolara, 50 predratnih godišnjih državnih dohodaka; dok su se povlačili, Nijemci su

polomili sve željezničke pragove, a cijela je zemlja raspolagala samo sa 200 kamiona (vidi Hoffman-Neal 138-39). Dobrodošla i važna pomoć pristigla je od UNRRA-e, koja je do lipnja 1947. osigurala robu u vrijednosti od 415 milijuna USD, uključujući 12.5 miliona tona hrane, 4.000 traktora, itd. (Fejtö 1: 127-29).

Sljedeća razdoblja mogu se grubo podijeliti (vidi 2. esej, 3.1), kako slijedi:

– oko 1945.-52.: poslijeratna obnova i konsolidacija, centralističko stapanje Partije i države;

– oko 1952.-61.: uvodi se ograničeno samoupravljanje, monolitno jedinstvo Partije i države, nastavlja se visok ekonomski rast;

– oko 1961.-65./66.: protuofenziva konzervativne većine politokracije, do kraja ovog razdoblje već samosvjesne vladajuće klase;

– oko 1966.-72.: raspad vladajućeg monolita na poliarhiju republičkih centara vlasti koji, u zaokretu ka tržišnoj ekonomiji bez sustavnih protumjera, uglavnom tonu u nacionalizam; znatno slabljenje ekonomskog rasta;

– poslije 1972.: stagnacija i *ad hoc* rješenja, jugoslavenski brežnjevizam. Možda se može podijeliti na razdoblje prije i poslije Titove smrti, tj.: do 1980., snažnija uloga politokracije kao konfederativne poliarhije, nakon 1980., kriza i slabljenje u svakom pogledu.

Kao što je Lukács s pravom istaknuo glede lenjinizma, u njemu je uloga partije nakon revolucije još odsudnija tako da je „svaka prekretnica u povijesti masa uvijek istodobno ključna interna stvar Partije" (*Lenin* 86). Obuhvaća spajanje ekonomskih problema s političkim odlukama. Međutim, prenos fokusa s cijelog stanovništva na Partiju znači da ću u onome što slijedi probleme grupirati malo drukčije nego u 2. eseju.

Prva jugoslavenska posebnost tada leži u tome što je revolucionarna borba za velik broj ljudi bila borba u ratu za narodno oslobođenje i pravdu, nemoguće unutar sustava podložnosti imperijalizmu. Iako ju je rasplamsala i čvrsto vodila hijerarhijska mreža, borba je, što namjerno, što slučajno, vođena odozdo prema gore, za slobodu i protiv sasvim iskvarenog i ubilačkog autoriteta starih klasnih sistema – monarhističkog i fašističkog. Partizanska vojska, lokalni Oslobodilački odbori, organizacije omladine i žena, čak i Komunistička partija koja se brzo širila, iako je još uvijek uglavnom djelovala u tajnosti, sve su to bili dijelovi i izrazi te revolucionarne posebnosti u okupiranoj Europi: narod (ili grupa naroda koja živi u *fraternité**) koji se oslobađa vlastitim snagama, s poslijeratnom vlašću koja ne dolazi na topo-

vima stranih tenkova: britanskih u Grčkoj, ruskih u ostatku srednje i istočne Europe. Nakon vrlo uspješnog ekonomskog oporavka od 1945.-47., što se može zahvaliti istom rasporedu snaga, tj. na krilima narodnog entuzijazma za obnovu sada oslobođene zemlje, dogodila se *druga posebnost* odgovora na Staljinov plan da otme vlast iz ruku KPJ i preda je ruskim lakajima: „ne" Tita i velike većine Partije, raskid sa SSSR-om 1948. Sve do Staljinove smrti bilo je vrlo neizvjesno hoće li Rusija vojno intervenirati ili ne, no konačno su Tito i SKJ odnijeli jedinstvenu dvostruku, iako lokalnu, pobjedu: nad Hitlerom i Staljinom, naime nad dva najopresivnija i najubilačkija društvena sustava prije 1990-ih.

Kako je to sažeo Kardelj, iz „sukoba s Kominformom" izvukli su pouku da se treba kloniti „deformacije bilo koje Komunističke partije koja se poistovjećuje s državom i policijskim aparatom", jer je posljedica takve deformacije da su „radničke mase odijeljene od vlade i odvojene od izvršavanja vlasti". Jedini izlaz ležao je u obnovi narodne vlasti iz partizanskih dana – tj. u samoupravi (*Reminiscences* 122-23); povlastice „birokratske kaste" dobrim su dijelom ukinute (usp. Fejtö 1: 305). Između 1950. i kraja 1952. broj profesionalnih partijskih funkcionera smanjio se s 11.900 na 4.600 (Lilly 23), a i nakon toga je ostao na niskoj razini od oko 3 promila članova (s obzirom na to da nisu previše vjerovali vanjskim institucijama, vjerojatno preniskoj):

Tablica 9: Partijski aparat
(redigirano iz Cohen 400; f. = funkcioneri, s. = službenici)

God.	Centralni f.	Centralni s.	Republ. f.	Republ. s.	Ukupno
1950	(nepoznato)	(nepoznato)	(nepoznato)	(nepoznato)	11.900 (samo f.)
1965	58	146*	1.311	2.026*	3.482*
1972	15	213*	796	2.364*	3.373*

Bilješka*: unutar službenika, „specijalizirani politički radnici" činili su samo 22%, ostatak je osoblje. Ne uračunamo li posljednju kategoriju, ukupno za 1965 = 1.847, za 1972 = 1.378.

2.2. 1950.-65.: treća posebnost, prva blokada

Kao u svim zemljama istočno od Njemačke ili južno od Meksičkog zaljeva, *„industrijalizacija je [bila] prijeko potrebna nužnost"* (Fejtö 1: 299): ekonomske potrebe i problemi bili su uvijek pogibeljni, sad su se postali sudbonosni. Odakle da dođe apsolutno neophodna „prvobitna akumulacija kapitala" za industrijalizaciju, urbanizaciju i ekonomski razvoj općenito? Moja hipoteza (u 2. eseju) glasi da ju je – iako je Jugoslavija nakon 1945. krenula sovjetskim putem što se tiče organizacije ekonomije i vlasti

od strane države – ublažila plebejska demokracija odozdo. Ona je konačno onemogućila staljinističko razvlaštenje malih privatnih seljaka, ionako od dvojbene neposredne koristi. Nadalje, nakon otcjepljenja od Staljina, neki su najviši rukovodioci ponovno otkrili Parišku komunu i svoje partizanske korijene u Marxovoj samovladi, što je Partiju usmjerilo kako na jačanje lokalnih centara vlasti sve do osnovnih teritorijalnih jedinica tako i na polaganu uspostavu *samoupravljanja* u nacionaliziranim poduzećima. Počevši od 1950., Tito je našao, uz višak od domaćeg rada, drugi izvor sredstava zahvaljujući kojem je uspio izbjeći prisilnu kolektivizaciju zemlje i podložnost Moskvi: *strane zajmove.* Američka inozemna pomoć – bez drugih zemalja ili privatnih banaka – iznosila je 1.158 milijuna dolara u razdoblju od 1950.-59. (Hoffmann i Neal 348); po kasnijim podacima, u razdoblju od 1950.-55. iznosila je 1.2 milijarde dolara, od toga polovina za vojsku (Rusinow 46), dok je u razdoblju od 1955.-61., čini se, dobiveno mnogo više (Auty 170). Obrazložio sam (u 2. eseju, 4.1) strateške razloge u Hladnom ratu zbog kojih ti krediti nisu SFRJ pretvorili u polukoloniju, nego su njenom društvenom eksperimentu dali oko četvrt stoljeća da se razvija. Ovo je prostor-vrijeme postalo svjetski relevantno kad je iskorišteno za razvoj eksperimenta samoupravljanja, prvo preko radničkih savjeta u industriji a zatim na svim „socijaliziranim" radnim mjestima od obrazovanja i kulture pa do zdravstva, kao i eksperimenta globalnog mirnog suživota kroz Pokret nesvrstanih (vidi Kuljić 132 i passim). „*Druga revolucija*" (Fejtö 2: 225ff.) ili *treća revolucionarna posebnost* zacrtala je krivudav put prema stvarnoj socijalističkoj demokraciji odozdo (usp. Buden, Denitch, Kardelj „Snaga", Lilly 3, 250 i passim), koji ću slijediti.

Snaga i najvažnija novina komunističke pregradnje društva leže u *centraliziranom ekonomskom planiranju* u cilju raznovrsnije proizvodnje i veće proizvodnosti – ako se njime mudro i demokratski upravlja. Istodobno a proturječno (to je proturječnost između modela K1 i K2 iz mog 3. eseja), ono je u nad-determiniranoj praksi zahtijevalo kapilarno širenje centralne partijske vlasti, koja je povijesno (od Marxa i Engelsa preko ilegalne borbe i u ratovima 1914.-21.) usvojila vojnu metaforiku a zatim i opsadni mentalitet. Stoga je ta vlast u stvarnoj – a kasnije imaginarnoj – opsadi imala snažnu tendenciju ka oligarhiji, hijerarhiji, smiješno sitničavom uplitanju i alergiji na demokraciju: spoju koji je okotio staljinizam i neprekidno ga reproducirao. Izlaz se može retrospektivno vidjeti u primjeni, kao prvo, najboljih dostupnih podataka te modela kako od stručnjaka tako i od „radnog naroda" koji na planu stvarno radi, a, kao drugo i popratno, jednakih pravila slobodne igre za takmičarske oglede među njima. Jugoslavenska partija uspostavila je pokoji ekonomski institut, ali njihov su rad snažno osujećivali

(i, na kraju, svakako od početka 1970-ih, poništili) skriveni pritisci iz segmenata oligarhije – lokalne, sekcijske, na kraju nacionalističke – zaokupljenih proširenjem vlastitog lena; Kidričevo su centralno planiranje već sredinom 1950-ih degradirali na neprovedive „prognoze" (Waterston 39). Partija je od staljinizma i vlastite prošlosti u ilegali također naslijedila sveopći zazor od oka javnosti (usp. Carter 89-92), koji je neprekidno osujećivao „partizansku" masovnu otvorenost. Iz toga je proizašla politička organizacija teoretski sastavljena od dva koncentrična kruga: u središtu Partija, u vanjskom krugu Narodna fronta, lokalne vlasti od općina prema gore i, na kraju, samoupravljanje radničkih savjeta. Među njima se trebala odvijati neprekidna povratna razmjena poticaja i mišljenja. U praksi, kruta hijerarhija Partije, gdje je vrlo mali broj ljudi zajedno s bliskim suradnicima donosio sve glavne odluke, svela je vanjski krug iako su se dopuštale mnoge manje inicijative s nižih razina – za najvažnije odluke tek na glasačku mašinu i propagandistički dodatak, staljinistički „prenosni remen" na dolje. Ukratko, „Partija nije bila idejno pripremljena za svu složenost mirnodopske izgradnje s pozicija vlasti" (Horvat 242). Zagušljiva ruska apatija izbjegnuta je zahvaljujući eksperimentalnoj atmosferi iz prvih deset, ili čak dvadeset, godina; moglo se slobodno misliti, ali izražavanje mišljenja u štampi i medijima koji su tada bili u usponu nisu kočili samo neki razumljivi tabui, kakve nalazimo u svakom društvu (usp. Carter 199), nego i općenita podozrivost partijskih kadrova prema svakom talasanju i „anarhiji". Najbolja postojeća dijagnoza u tom trenutku, ona Horvatova citirana u eseju 1.2, očito optužuje centraliziranu i hijerarhijsku partijsku organizaciju za snažnu sklonost „diktaturi nad proletarijatom" i oligarhijskoj praksi koja preprečuje put prema stvarnom samoupravljanju (196-97 i 238).

Pa ipak, potreba za masovnom podrškom, korijeni iste te Partije u žudnji za pravdom i ekonomski imperativi svi su izvršili pritisak koji je urodio manje-više demokratskom reformom. Politički govoreći, borbu je na svojim leđima iznio velik dio Politbiroa, tada prozvanog Izvršni komitet, oprezno prikupljajući podršku radnog naroda iz gradova protiv partijskih kadrova na srednjim razinama koji su bili stvarni nosioci izvršne vlasti:

> „... proces decentralizacije partijske kontrole s vrha, ali bez prenosa moći na najniže razine, stvorio je srednji sloj državnih i partijskih funkcionera koji su bili vrlo zabrinuti za svoj položaj i stoga su postali stupovi dogmatizma i establišmenta." (Bićanić 69)

No bitka je bila skrivena, vojske sjena borile su se na sumračnome polju mimo znanja javnosti, pa je podrška naroda nužno bila mlaka. Prednost je imala čas jedna, čas druga strana, ovisno o nepredvidljivim ekonomskim

i makropolitičkim pritiscima (sovjetski stavovi, svjetsko tržište i interna preraspoređivanja): u razdoblju 1950.-53. demokratizacija je napredovala, dosegnuvši vrhunac 1952. na Šestom kongresu Partije u znamenitom napadu Tita na društveni sustav SSSR-a (izbrisanom iz njegovih *Radova* nakon pomirenja iz 1955., vidi Lalović) i ukidanju, neposredno nakon toga, odjela za kulturu i agitaciju-propagandu sekretarijata Centralnog komiteta, praktički partijskih pasa čuvara koji su postavljali standarde na tim područjima (Hoffman-Neal 180). Ustavni zakon iz siječnja 1953. uveo je „društveno samoupravljanje" i izvan industrije, kao i novo Vijeće proizvođača u saveznoj skupštini. Ali afera s Djilasom na početku 1954. izazvala je jaku blokadu od nekoliko godina, a izravna kontrola Partije tada je dovela do velike neefikasnosti privrede (što se tiče članstva, vidi komentar u Tablici 3 gore).

Tada je vjetar počeo mijenjati smjer: prvi je Kongres Radničkih savjeta stidljivo održan 1957., unatoč oštrom protivljenju srednje razine Partije; u siječnju 1958. došlo je do prvih poslijeratnih štrajkova radnika u Sloveniji; u veljači 1958. Izvršni komitet objavio je oštro i javno cirkularno pismo u kojem se obrušio na birokraciju i diktatorske, korumpirane, pa i šovinističke postupke komunista (Hoffman-Neal 201-03). Taj slijed događaja kulminirao je 1958. na Sedmom kongresu Partije i u vanredno zanimljivom, tada usvojenom Programu SKJ, koji je napisala grupa što su je predvodili, izgleda, Kardelj i Veljko Vlahović. Iako su sovjetski prigovori na početni nacrt teksta doveli do amputiranja teorijske karakterizacije staljinizma, ostalo je dovoljno da taj nenadmašni izraz titoizma bude u potpunosti neprobavljiv za Hruščova i Maoa (Fejtö 2: 153-54). Ovdje se ne mogu upuštati u raspravu o njegovom impozantnom opsegu i mjestimice tipično kardeljevski razvučenom diskursu: imao je dobrih i loših strana, a među ovim posljednjima (o tome usp. Lalović, a o Kardelju vidi esej 1.2) bili su pretjeran optimizam što se tiče svjetske politike i previše scijentizma. Međutim, dobro pamtim ushit kakav je u to vrijeme izazvao zaključak: „Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!" (*Yugoslavia's Way* 263). Izgledi za takvu permanentnu humanističku revoluciju ili demokratski komunizam nisu se, nažalost, nikada ostvarili.

Ovdje ne mogu podrobno pratiti čisto ekonomski vid poslijeratnog razvoja i borbe oko samoupravljanja; to činim u eseju 5.2. Dovoljno je reći kako je, nakon polovičnog uspjeha prvog petogodišnjeg plana za 1947.-51., privreda strelovito rasla od 1953. i kroz veći dio desetljeća, te je industrijski rast u Jugoslaviji službeno bio među najvišima u svijetu; sljedeći petogodišnji plan ostvaren je u četiri godine, od 1957.-61. Rusinow (98-100) je rezimirao rezultat kao bolju opskrbu sirovinama i bolju infrastrukturu, ali ne

i bolju raspodjelu resursa ili kontrolu cijena, a ni manju nejednakost između sjeverozapadnih i jugoistočnih regija, pošto se nerazmjer u društvenom proizvodu povećavao (sa 110:71, pri čemu 100 označuje prosjek na razini države, na 116:67). I opet, u teoriji, već je 1955. odlučeno, na sastanku Izvršnog vijeća sa stručnjacima na Brijunima, da će se odustati od ekstenzivne u korist „akumulativne" industrijalizacije, što je također značilo više investicija za poljoprivredu i široku potrošnju (Rusinow 101-02), ali u praksi, ekstenzivnost se održala do duboko u 1960-e. Bila je tu i recesija iz 1961.-62., „koja je razotkrila slabosti kompromisnog ekonomskog modela iz 1950-ih" i nagovijestila polarizaciju unutar oligarhije (idem 112). Obje su frakcije željele zadržati politički monopol u rukama Partije, ali „konzervativci" su željeli zadržati samoupravljanje unutar okvira od 30% dohotka koliko se dodjeljivalo samoupravljanju u industriji, dok bi ostatkom i dalje raspolagala država, a „demokrati" su predlagali da se samoupravljanje osnaži i pretvori u cjelovit političko-ekonomski sustav, sve do savezne skupštine, a možda i vlade, kao što je to Kidrič izvorno zamislio (vidi esej 5.1).

Logičan konačni horizont demokrata bio bi povratak, u ekonomskom ključu, Lenjinovom horizontu „sva vlast sovjetima" iz 1917., koji se pod pritiskom ekonomskog kaosa i građanskog rata praktički pretvorio u „sva vlast Partiji". To ne bi prvenstveno značilo manje vlasti za Partiju, koja bi ostala hegemonska i zadržala kontrolu nad vojskom i snagama sigurnosti, nego manje praktične povlaštenosti – moralne i materijalne – za partijske kadrove, od najnižih do najviših. Kako se Titu ta ideja nije baš dopadala, a nitko se, izuzev pokojeg intelektualca, nije usudio predložiti da se to provede u praksi, ljudi kao Kardelj i hrvatski partijski vođa i ekonomski teoretičar Vladimir Bakarić oklijevali su iznijeti takav prijedlog i samima sebi, a kamoli javno. (Još ne znamo što se dogodilo na burnom sastanku Centralnog komiteta iz ožujka 1962., osim da je Kardeljev položaj na vrhu bio ozbiljno ugrožen i spasila ga je samo čvrsta podrška i prijetnja otcjepljenjem slovenske Partije; može se pretpostaviti da je shvatio do koje granice smije ići i zaključio da će se zadovoljiti dugim maršem kroz institucije.)

U takvom škripcu, moramo pretpostaviti da su „demokrati" ustvari sklopili kompromis s onim što bismo mogli nazvati većinskom srednjom strujom i postali „decentralizatori", pošto je to za jednu skupinu značilo vlast za republičke i lokalne rukovodioce, a za drugu vlast za samoupravljački radni narod.[3] Tvrdolinijaški konzervativci koji se s time nisu mogli

[3] Ovdje odstupam od velike većine inače korisnih zapadnih komentatora, kao što su Carter i Lilly, uključujući najzaslužnijeg Rusinowa, utoliko što su bili u potpunosti nesvjesni kako psihologije lenjinizma tako i one „nove klase", te su sve svodili na Prokrustovu postelju sukoba liberala i konzervativaca (iznimka je Comisso, *Workers'* usp. 120). Treba jasno razlikovati „liberale" koji su se zalagali za tržište i nekontroliran procvat buržoaskih stavova, i one koji su podržavali samoupravljanje i plebejsku demokraciju odozdo.

pomiriti dobro su pazili da se ostvari samo ono prvo značenje, a radnicima su dobacivali verbalne i manje materijalne mrvice; tako se očuvao privid partijskog jedinstva. Uspon „poliarhije" (Rusinow 192ff.) u vladajućoj klasi i Partiji 1960-ih, uključujući šest centara vlasti u saveznim republikama, potaknuo je uglavnom pritiske iz nižih ešalona Partije i vlasti, ali vrlo malo izravno iz radnog naroda. Najvažnije je i dalje bilo da je unutar Partije, kako na saveznoj tako i na republičkim razinama, pet-šest osoba u Izvršnim komitetima, ili pak samo njihovi Sekretarijati, faktički odlučivalo o svim važnim pitanjima (usp. razne istupe, uključujući Tita, na zasjedanju Centralnog komiteta 1966., u *Četvrti*, passim). Ipak, to je značilo da je „impresivni broj samostalno organiziranih i institucionalno legitimiziranih snaga … zastupao različite interese i vrijednosti…"; za blagonaklonog promatrača bio je to zanimljiv i sugestivan primjer razvoja političke demokracije bez višestranačja (Rusinow 347) – npr. omladinska je štampa 1969. imala 68 novina (Carter 196). Članstvo saveznih i republičkih centralnih komiteta također se često obnavljalo: u saveznom CK izabranom 1964. bilo je 47% novih članova, a 1969. g. 56%; uz stalnu bazu profesionalnih političara tada su se pojavili „politizirani profesionalci" iz menadžerskih i drugih zanimanja (Cohen 152-54). Ali nije postojala mogućnost otvorenog pritiska na ključne odluke iz redova još mlade i nerazvijene radničke klase, kao ni intelektualaca i omladine, plebejskih snaga što su (zajedno sa seljacima, odavno gurnutima u drugi plan) nosile partizanski duh. Što se Partije tiče, ona je bila zbunjena: s jedne strane više nije bila samo kadrovska partija, a sa druge nije više znala posegnuti za masovnom energijom odozdo (usp. Carter 31). Nakon kompromisne podjele vlasti, oligarhijama konstitutivnih republika nije preostao drugi saveznik protiv vrha vlasti u Beogradu do nacionalizma, koji je tako dobio priliku izvesti nevjerojatan povratak na scenu 1960-ih na krilima konzumerizma i invazije kako domaćih patrijarhalnih tako i zapadnih buržoaskih običaja.

2.3. 1965.-72.: izgubljena mlaka borba

Sredina 1960-ih činila se kao vrijeme promjena. U Rusiji je došao kraj ne samo Staljinove nego i Hruščovljeve ere destaljinizacije, aparat se udobno smjestio u zastoj. Vijetnamski je rat uvelike neutralizirao SAD što se tiče intervencija bilo gdje drugdje. Prva generacija rođena u poslijeratnoj državi blagostanja ušla je u studentske godine i jedva je čekala ogledati se s gerontokracijom koja je svugdje držala vlast. Ekonomski razvoj „narodnih demokracija" mogao se nastaviti isključivo kroz trgovinu sa svjetskim kapitalističkim tržištem, što je značilo izložiti vlastitu proizvodnju stranoj konkurenciji. Što se Jugoslavije tiče, iako je u tom trenutku imala manje

problema, njena je privreda početkom 1960-ih posustajala, pa je i sama odlučila krenuti putem porasta vanjske trgovine, što je značilo tražiti veću stranu pomoć (oko 350 milijuna USD samo 1961.) i doći do pozitivne trgovinske bilance u budućnosti ili, u protivnom, do golemih problema kakvi prate zaduživanje. U tom je trenutku grunulo nesanirano minsko polje policije u SKJ.

U Staljinovom SSSR-u, Partijom je zavladala politička policija, a on je taj model izvezao u sve komunističke partije u 1930-ima. U „narodnim demokracijama" srednjoistočne Europe, „prva stečevina revolucije, njeno prvo uporište, bila je policija" (Deutscher 534). Iznimka je bila Jugoslavija, gdje je Tito zadužio organizacijskog sekretara SKJ Aleksandra Rankovića da ustroji autonomnu *Upravu državne bezbednosti*, u narodu poznatu pod nazivom Udba. Neizbježno, bila je zasnovana na ruskom modelu čvrste ruke, premda ublaženom: umjesto čitavog arhipelaga gulaga, postojala su dva glavna, a čini se da je broj zatvorenika bio niži peteroznamenkasti; ipak, Ranković je 1951. priznao kako je polovina uhapšenih na kraju oslobođena optužbi (*Sednice* 522). Udba se na kraju proširila u sve pore društva, ali u to je euforično vrijeme otvaranja dočekana tako žestokim protestima u rukovodstvu Partije da je Tito na javnom zasjedanju Centralnog komiteta u lipnju 1966. žrtvovao svog bliskog suradnika, a zametak policijske države u državi sveden je gotovo na normalne razmjere. U međuvremenu, rasla je inflacija i nezaposlenost te se planirala „velika privredna reforma" (Fejtö 2: 231), koju su Kardelj i Bakarić revnosno osmišljavali i usrdno gurali.

Još prisutni tragovi duha partizanske demokracije i autonomije spriječili su potonuće u policijski kvazistaljinizam. A ipak, način na koji je to izvedeno, tajnim zakulisnim manevrima s vojnim obavještajcima protiv policije, pokazuje da je sam problem proistekao iz nepostojanja jasne alternative – a poglavito: što je točno samoupravljanje trebalo značiti politički, za društvo u cjelini i odlučujuću jezgru partijskih kadrova? Dugotrajan pat na vrhu značio je da su čak i koraci u dobrom smjeru bili zakašnjeli i djelomični, i da srednja generacija koja je tada stupala na vlast kao i članovi Partije (1964. g., 71% članstva bilo je mlađe od 40! – Rusinow 144-45) nisu imali jasan horizont. U Partiji nije bilo pravog demokratskog centralizma: čak i kad je trebalo donositi najvažnije odluke, Centralni komitet sastajao se vrlo rijetko, a i tada samo kako bi potvrdio monolitizam (usp. Miloslavlevski 248-49 i *Četvrti*). Status rukovodstva (profesionalnih političara) jako se razlikovao od statusa običnih članova a, što je još gore, takvo je stanje bilo praktički neupitno i graničilo je s polufeudalnom odanošću podanika. Treća se jugoslavenska posebnost posebno sporo razvijala. Ustvari, čini se da se atmosfera u Partiji jako pogoršala; riječima potpuno uključenog inte-

lektualca koji je međutim mislio svojom glavom: „Kolektivi su se pretvorili u agregate privatiziranih individuuma, iskrenost i otvorenost zamijenila je rezerviranost i proračunatost, umjesto drugarstva razvio se egotistički oportunizam, principijelnost je supstituirana konformizmom, hrabrost karijerizmom" (Horvat 195). Društvena mobilnost, kao što pokazuju npr. brojke o školovanju po klasama (Horvat 238) posustala je. Ideološki,

> „Marksizam se sve očitije raspadao na dogmatizam i pragmatizam... Slabljenje društvene masovne aktivnosti pratio je rast institucionalne aktivnosti... uz reorganizacije bez kraja i konca na svim razinama... utemeljene na zabludi da se time može spriječiti društvena inercija... Stoga je nastupilo stanje koje zovemo „birokratski optimizam"; naši su vođe često govorili o stvarnosti koju mase nikada nisu iskusile..." (Rus 278-79)

Ključna platforma reforme iz 1965. mnogo je obećavala: osnažiti proizvodna poduzeća – „neposredne proizvođače" – kroz povećanje udjela u proizvedenom dohotku kojim su raspolagala s 30 na 70%. To bi obradovalo radnike, aktivnije sindikate koje je predvodio Svetozar Vukmanović-Tempo, kritične intelektualce i nove obrazovane menadžere, ali bi također dalo snažan poticaj financiranju inicijativa odozdo, kako onih ekonomskih tako i onih političkih. No bilo je nemoguće provesti takvu reformu bez paralelne pune demokratizacije Partije ne samo kao aparata za prenos odozgo prema dolje (njeno okoštavanje najbolje je analizirao Cvjetičanin). Za to je također bilo potrebno osposobiti koherentno neslaganje lojalne manjine u njoj, što su oprezno zagovarali dužnosnici poput Miloslavlevskog i Crvenkovskog (u Nikolić ur. 240-47, usp. Carter 76-79), a od čega je vrh, uključujući Kardelja i Bakarića (za ovog posljednjeg usp. 2: 288), bježao kao od kuge. Umjesto toga, kompromisno je dopušteno supostojanje manje-više nenadzirane tržišne ekonomije i samoupravljanja na najnižoj razini.

Uslijed tog neraspetljanog čvora, udio neposrednih proizvođača u dohotku poskočio je u prve dvije godine iza 1965., a zatim pao nazad na 30%; problem se zagnojio. Etatistički monopol nad raspolaganjem viškom rada nije smanjen ni oslabljen nego decentraliziran podjelom na sedam ili osam poludržavnih aparata lokalnih republika sa sve snažnijim vlastitim financijskim sistemom (bankarstvo, osiguranje, vanjska trgovina). Republike su se brzo pretvarale u vlast ravnopravnu centralnoj državnoj administraciji, predvođene zasebnim frakcijama „tehnokrata" koji su u svoju ključnu oblast uvodili klasične kapitalističke odnose (usp. među mnogim takvim dijagnozama Bavčar i dr., Divjak, Dyker 64-76, Kardelj *Subjektivne* 313-17 i passim, i Rus): reforma se sve više nepredviđeno izokretala, uz brojna tr-

venja i neefikasnosti. Stvarni dohodak, koji se gotovo udvostručio između 1952. i 1965. i nastavio se povećavati do 1970., prestao je rasti; broj radnika u emigraciji skokomice je rastao sve do milijun osoba 1973., kad su zapadnoeuropske ekonomije nametnule odljev u obratnom smjeru (SG81 18, 83, 95-96, Woodward 191-200 i passim). Već 1970. sredstva banaka činila su 51% svih investicija u proizvodnju i gradnju stanova, dok je udio „organizacija udruženog rada" pao na 27% (Rusinow 206)!

Na toj još neodlučnoj točki ravnoteže, Šuvar je dao najbolju dostupnu sliku vrha politokracije:

> „Danas u našoj zemlji ima oko 7.000 političkih profesionalaca u društveno-političkim organizacijama i oko 5.000 izabranih osoba u zastupničkim skupštinama. To je grupa koja još donosi sve važne odluke… koja se kreće u svojim krugovima, koja je hijerarhijski povezana jednakim interesima i stavovima bez obzira na sukobe između klika i unatoč činjenici da više nije monolit, nego da se sastoji od relativno nezavisnih centara političke moći… Ima pravo na viši osobni dohodak, dodatnu zaradu mimo radnog mjesta, veze koje osiguravaju utjecaj i zastupljenost, počasti, nagrade, itd. Njen životni standard jamči se na vrhu i nikada ne pada na dno… U tu se grupu ulazi po kriterijima lojalnosti i konformizma, a iz nje se ispada… isključivo izopćenjem u obračunima između klika."

Šuvar dalje procjenjuje osobni dohodak 50 osoba na vrhu na 6.000 novih dinara mjesečno po osobi (oko 6.000 USD godišnje, u usporedbi s prosječnim dohotkom od oko 700 USD), što ne uključuje „dodatnu naknadu putnih troškova… i mnoge izravne povlastice (ured i osoblje u Beogradu i u domaćoj republici, stalno korištenje automobila s vozačem, mali avion za daleka putovanja)" i tako dalje („Srednji" 92).

Neko se vrijeme činilo da bi interesi neposrednih proizvođača mogli prevladati „velikom mobilizacijom 'faktora socijalističke svijesti', često izvan samog Saveza komunista (Sindikat, Savez studenata, intelektualne grupacije i institucije)" (Lalović 154). No kad je to propalo, a politokracija se zaustavila nakon „jedva pola koraka na putu… samoupravnog preobražaja… [pri čemu je još] teža situacija… nastala zbog toga što nismo uspeli da blagovremeno izradimo i uvedemo novi koncept društvenog planiranja, koji bi bio u skladu sa sistemom samoupravljanja" (Kardelj, *Subjektivne* 313), izbila je lavina nezadovoljstva. Ona je eksplodirala najprije kao egalitaristički pojam „nove ljevice" u studentskim protestima u ljeto 1968., koji su najdulje potrajali u Beogradu, što je dokazalo koliko su velike bile potencijalne energije dostupne odozdo – i žestoko je odbačena. Zavađena Partija,

sad već uglavnom organizacija uredskih službenika, ujedinila se, kao što je učinila kad se neposredno nakon toga suočila sa sovjetskom invazijom na Čehoslovačku, mrtvačkim zvonom za slobodarski komunizam u Europi. No nijedan problem nije riješen; Kardelj, navodno drugi čovjek Partije, priznao je 1970.:

> „Savez komunista Jugoslavije je u nekim bitnim idejno-političkim pitanjima postao gotovo nesposoban da u praksi održi jedinstven pravac akcije. To se odnosi na neka područja… privrednog sistema i samoupravnih odnosa, na kojima veoma ozbiljne prodore u naš sistem i naš revolucionarni kurs pravi pritisak… [što ga čine] razni oblici odvajanja radnog čoveka od sistema odlučivanja tamo gde se radi o uslovima, sredstvima i plodovima njegovog rada. To se odnosi na ozbiljne tendencije eksproprijacije radnih ljudi u njihovim samoupravnim pravima… posebno putem neadekvatnih oblika integracije, putem bankarskog sistema i na druge načine." (*Subjektivne* 205)

Zato su problemi opet izbili na površinu na mnogo ružniji način u nacionalističkom „Hrvatskom proljeću" iz 1971., i opet su morali biti ugušeni demonstracijom sile i smjenjivanjima na štetu srednje generacije; to se sasvim nepotrebno ponovilo godinu dana kasnije u Srbiji po starom staljinističkom načelu očuvanja vlasti prvo udarcem na desnicu, a zatim na ljevicu. Partija, diskretno u pozadini sve od 1958., ponovno je preuzela izravno vođstvo 1972., usporedno s glomaznim i neprovedivim, stoga beznačajnim, ustavnim izmjenama. Tako je postalo jasno „da je programatska perspektiva radne emancipacije posve napuštena, da je Savez komunista okoštao u birokratski aparat koji se raspada u sebi samome, nesposoban za realno sagledavanje stanja…" (Lalović 154). Istinski avangardna od 1941. do 1960-ih, Partija je u raznolikijem društvu postala glavna kočnica daljnjeg razvoja kako demokratske samovlade tako i samoupravne privrede (usp. Kuljić 6. pogl.). Iznutra, pala je plijenom deradikalizacije kakvu je Michels dobro opisao na primjeru Socijaldemokratske partije Njemačke: kako se stalna profesionalna elita proletera i intelektualaca udaljuje od vlastitog klasnog porijekla i usvaja vrijednosti prethodnih elita.[4] Avangarda je postala stara garda, a mnogi su njeni pripadnici „prigrlili revoluciju kao struku, a republiku kao plijen" (Robespierre 300).

[4] Vidi Michels 365-76. Zanimljivo, Buharin je priznao Michelsu da njegova knjiga pokazuje kako je takva „'degeneracija', t. j. izlučivanje vodećeg sloja kao klice klase" bila „tendencija" u prelazu iz kapitalizma u socijalizam, koju će ipak osujetiti „prvo, jačanje proizvodnih snaga; drugo, ukidanje monopola na obrazovanje" – ali je također priznao da će ishod „ovisiti o tome koje će se tendencije pokazati snažnijima" (310-11).

U statističkim podacima o Partiji to je vidljivo u iznenađujućoj promjeni sastava Centralnog komiteta koji je 1974. izabran sa 75% novih članova i – još važnije – u masovnoj ponovnoj pojavi konzervativnog krila ratnih veterana, vojske (11%) i krotkih simpatizera iz radništva (19%) i menadžerskog osoblja (Cohen 156-59). Partija nije htjela odustati od „vladajućih visova", a to je išlo ruku pod ruku s usvajanjem buržoaskih vrijednosti izvan i unutar nje.

Na kraju ove istrage, jugoslavenski ekonomski model s jedne se strane temeljio na uglavnom neobuzdanom i nikad proučenom motivu profita i, s druge strane, na uglavnom nesustavnoj i neučinkovito decentraliziranoj „dirigiranoj ekonomiji" sovjetskog tipa, u *ad hoc* sklepanom krpežu uz dodatak manje-više slobodnog potrošačkog tržišta. To je dovelo do zastoja, u kojemu su „generacijske podjele [bile] dodatno osnažene neselektivnom, neobuzdanom primjenom zapadnoeuropskih društvenih modela ponašanja, kakve su gurali masovni mediji, posebno popularni časopisi i televizija" (Denitch 27). Nije postojala organizirana javna sfera koja bi „vršila pritisak protiv strahota nereguliranog tržišta i arbitrarnih tendencija državnih institucija" (Rus 280). Nadalje, „republikanizacija novca i financija jamčila je da će temeljni problemi makroekonomske monetarne politike ostati neriješeni" (Dyker 89). Sud Rusinowa o tome (345-47) čini mi se pravičnim: u takvoj ekonomiji, nitko se nije mogao ni približiti racionalnom odlučivanju o raspoređivanju sredstava. Element doktrine *laissez faire* doveo je do ponovne pojave uobičajenih ekonomskih i političkih problema kapitalizma, poput monopola i pogrešne raspodjele bogatstva u kojoj se uopće ne vodi računa o nejednakoj sposobnosti ili marljivosti. Kao i u mnogim drugim „državama blagostanja", vlada se tada počela uplitati u privredu, što je ovdje značilo povratak političkoj „čvrstoj ruci" kojom je vitlala potpuno karijeristička, državna Partija.

3.0. Pogled unazad

3.1. U svom kratkom ali sjajnom uvodu u *Povijest ruske revolucije*, Trocki je definirao „zakon združenog razvoja" za postrevolucionarni period u industrijski i društveno-ekonomski zaostalim zemljama. Govorio je o ograničenjima koja prate skok iz pretkapitalističkih ili čak arhaično patrijarhalnih oblika ekonomije i tehnologije u najnaprednije socijalističke oblike. To nije značilo samo da se nužno mora ubrzati razvoj nego i da se neke povijesne faze moraju jednostavno preskočiti, a to je bilo moguće ostvariti samo neprekidnom primjenom ključne državne moći. Pratila ga je poplava popratnih učinaka, prvenstveno, kako je to rekao Lewin, „supostojanje

i međusobno sakaćenje između najnaprednijih oblika i ogromnog repa strašno zaostalih oblika" (14-15): zaostale patrijarhalne, sitnokapitalističke i autokratske oblike vrtoglavo su vukli prema naprijed, dok su napredni socijalistički oblici jednakosti i bratstva – slobodu da ne spominjemo – u proizvodnji i raspodjeli bili zauzvrat zagađivani i vučeni prema nazad. Konkretno u Jugoslaviji, kao što je istaknuo Dedijer, činjenica da je 90% partijskih kadrova 1945. došlo iz redova seljaka „ostavila je traga na institucijama koje su izgradili… prema ustaljenoj tradiciji po kojoj ratnik mora uživati u plodovima pobjede, pri čemu je takvo poimanje vlasti poistovjećivalo osobnu dobrobit s onom javnom" (565-66); ta seljačka generacija, tek pristigla u nepoznate gradove kojima su se žurno morali prilagoditi, često se odlučivala za uski karijeristički konformizam. Danas bismo Lewinovim riječima mogli dodati ne samo da je to bilo otvoreno pitanje koja će vuča biti jača, nego i da je primjena države kao izravnog upravnika privrede, premda potrebna na početku i stoga razumljiva u najzaostalijim ruskim 1920-ima (usp. Suvin „O pojmu"), svakako osnažila vuču unazad gušenjem demokratske inicijative odozdo, jedine sile koja je u teškoj ekonomskoj i opasnoj političkoj situaciji svijeta mogla osigurati uspjeh revolucije.

Iz ovoga proizlazi pitanje što čini *osnovni sukob* u državi kojom vlada komunistička partija lenjinističkog tipa. Ona je u svakom slučaju prisiljena voditi računa o vječnom neprijateljstvu svjetskih kapitalista i njihovoj jedva suspregnutoj želji za povratkom u stanje prije revolucije i za otimačinom njenih bogatstava, i stoga nikada ne smije dopustiti da otupi oštrica državnih ideoloških i materijalnih obrambenih sredstava. Međutim, nakon nekoliko prvih godina, glavni sukob nije bio onaj između unutrašnjih „kapitalističkih ostataka" (ili emigranata) i revolucije, nego između unutrašnjih snaga koje su sudjelovale u izvornom revolucionarnom preuzimanju vlasti – *začetne oligarhije* koja uvijek podržava diktaturu odozgo, i *začetne samovlade masa*. Oligarhija je nastala „institucionalnim odvajanjem funkcije nadzora, komande, kontrole i upravljanja od drugih funkcija" (Hirszowicz 90), i imala je dvostruke interese, kao predstavnik države i/ili društva u cjelini i same sebe kao vladajuće klase. Nasuprot tome, plebejske su klase s pravom osjećale da komunizam treba biti postupno demokratsko razotuđenje, na radnom mjestu i u političkom životu. Pobjeda partijske oligarhije vodi u slijepu ulicu i zastoj koji uzrokuju ideološki i ekonomski slom; to se u Jugoslaviji dogodilo zahvaljujući nevjerojatnom pravu veta regionalnih oligarhija, koje su neizbježno postale nacionalističke i šovinističke. Kao u Njemačkoj u 18. stoljeću, to je uzrokovalo političku nemoć i intelektualnu *misère*; kao u Poljskoj u 17. stoljeću, država je morala biti raskomadana čim su njeni neprijatelji prestali osujećivati jedni druge. Uz poticanje razulare-

nog konzumerizma kao alternative plebejskoj demokraciji, to je dovelo do oživljenja nacionalističkih srednjih klasa u različitim republikama, porasta stranog utjecaja i, na kraju, pobjede kapitalizma po pravilu *tertium gaudet** – a podijeljene oligarhijske klase bile su po pravilu spremne pretvoriti se, kako smo vidjeli, u neokompradorske buržoazije u službi stranog financijskog kapitala. Revolucionarna Partija ne mora nužno jesti svoju djecu, ali mora poraziti svoju oligarhiju i njene sitne vladare, pod prijetnjom vlastite propasti kao Partije i kao revolucije.

U Jugoslaviji, zbog posebnosti o kojima se govorilo u 2. dijelu, vrh Partije je pokušao razmišljati o tome kako izvlastiti oligarhiju. No, kako je prirođeno nepovjerenje prema demokraciji i socijalizmu odozdo izvan Partije bilo dio njenog staljinističkog genotipa, nije ih mogla dozvoliti ni unutar Partije. Tito je mislio kako je dovoljno da Partija nakon 1972. ponovno preuzme vodeću ulogu da bi se osigurala koordinacija u privredi i jedinstvo među narodima. No ideološki smušena Partija, oslabljena mnogobrojnim pukotinama, i uključujući jaku frakciju rukovodilaca financijskih institucija koji su balansirali između politokracije i svjetskog tržišta te kapitalističkih financijskih institucija, uspjela je samo gurati smeće pod tepih papirologije još petnaest godina. Zbog toga se nije mogla othrvati uraganima povijesti, koji se podsmjehuju kapcima trošnih skloništa.

Ti svjetski uragani ili pomaci tektonskih ploča mogu se sažeto prikazati na sljedeći način:

> „Od 1975. nadalje, tempo ekonomskog rasta u razvijenim zemljama… usporio je najmanje za polovinu… U nekim godinama nije bilo praktički nikakvog rasta… Nezaposlenost je postala sveprisutna i strukturna. Model rasta… bio je utemeljen na različitim faktorima: vrlo jeftina energija, uvoz strane radne snage, jeftine sirovine, praktički puna zaposlenost, fiksni devizni tečajevi [itd.]. Taj rast bio je poduprt vrlo brzim prelaskom stanovništva koje se izvorno bavilo poljoprivredom na radna mjesta sa stalnom plaćom, velikim brojem uzdržavanih članova obitelji i potražnjom potaknutom isprva poslijeratnom obnovom, a zatim ratovima što su se vodili u Trećem svijetu… Taj model na kraju se u svim zemljama manje-više naprasno istrošio…" (Moulier Boutang 11; s time sam se pokušao mnogo manje sažeto uhvatiti u koštac krajem 1990-ih u tri eseja sabrana u *Defined*)

Naftne krize nakon 1973. i 1979. bile su dodatni katalizatori i dobrodošle isprike za neprepoznavanje početka mutacije fordističkog industrijskog kapitalizma (i socijalizma) u globalizirani financijski kapitalizam najneobu-

zdanijeg oblika. To je dovelo do sloma SSSR-a i njegovog tabora, stjeranih u bankrot. Okončanje napetosti između dvaju tabora krajem 1980-ih izmaknulo je ekonomski oslonac relativno lako dostupnih zajmova sa Zapada kao i njegove zainteresiranosti za snažnu jugoslavensku državu (tj. armiju). Podijeljenoj oligarhiji trebao je tek mali poticaj, koji su njemačke banke i vlada te gorljivi Vatikan spremno pružili, da počini samoubojstvo kao klasa, i tako pusti s lanca međusobno isključive i nužno ubilačke nacionalizme i raskomada Jugoslaviju.

★

Što je onda preostalo od Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije? Ništa ne može izbrisati neslavno propadanje iz njenih zadnjih 15 godina i urušavanje u najgoru moguću alternativu: raspad na hrpicu međusobno zavađenih patuljastih klasa na čelu mininacionalizama ispranih mozgova. To je *četvrta jugoslavenska posebnost*, koja je pragmatički izbrisala prvu skupinu triju posebnosti. Zajedno s represivnim i nepametnim slijedom događaja koji je do nje doveo, ona ostaje trajna mrlja i žaljenje. No od izvornog pojma i prakse, mislim da je ostalo mnogo – unatoč *damnatio memoriae* kakvu nameće mržnja vlada i državica „sljednica".[5] Ne samo različita sjajna ostvarenja kulture i suživota, njena masovna proizvodnja prvog modernog proletarijata i inteligencije u ovom dijelu svijeta – i, ako sam u pravu, gorkom ironijom povijesti, nove vladajuće klase koja se održala kroz svoje preporođene nasljednike u otcijepljenim državicama – nego, štoviše, pouka za budućnost: jer jedina je održiva budućnost Balkana neka vrsta formalno ustanovljenog mirnog suživota i ekonomske razmjene. Ovaj esej nastoji se približiti takvoj pouci.

A što je ostalo od Komunističke partije Jugoslavije? I opet, ne prvenstveno uspomena, već povijesna pouka. Zovem ih posebnostima. Treba ih shvatiti i promišljati. *Vanjski ili vlastodržački ključ* ovdje je možda odnos Partije prema državi: oslobodilačka uloga države nužno je dvosmislena i neizvjesna (vidi moj 3. esej), a to se zrcali u unutrašnjem funkcioniranju Partije; u duhovitoj Wangovoj inverziji, partijska država postaje državna

[5] Vidi podatak u „Predgovoru" o Tuđmanovom dinamitiranju spomenikâ Narodnooslobodilačkoj borbi iz 1941.-45. i njenim žrtvama. Ne sjećam se nikakvog liberalnog zgražanja nad time u svjetskog javnoj ili političkoj sferi, iako se tu radilo o istom talibanskom bijesu i teološkoj mržnji kao kada su porušeni afganistanski Bude.

partija – i pritom odbacuje komunizam kao plebejsku demokraciju.[6] Oligarhija postaje žrtva prokletstva Montesquieuove aristokratske vladavine, jer tom je tijelu lako vršiti represiju nad drugim društvenim skupinama, ali mu je teško provesti represiju, ili disciplinu, nad samim sobom: „Ovdje se mogu objavljivati javna zlodjela jer to svakoga interesira, ali konkretna zlodjela [tj. unutaroligarhijska, DS] neće se kažnjavati jer je svima u interesu da ne budu kažnjena" (1: 146). *Unutrašnji ili ideološki ključ* možda je odnos razotuđenja ili emancipacije prema ekonomizmu ili produktivizmu; to znači da treba prihvatiti nemanipulativnu verziju Maovog (ili bolje, Lenjinovog) zahtjeva „prvo politika" – strogo pod uvjetom da se politika shvati kao otvoreno suprotstavljanje legitimnih „socijalističkih" interesa, koji se zatim kristaliziraju kao kriterij za sve ostalo. Kako u ekonomiji tako i u politici, ključ se krio u razvoju sistema samoupravljanja vertikalno do republičke i savezne razine vlasti, uz zamjenu parlamentarne demokracije predstavničkim sustavom (predstavništvo je potom stidljivo iskušano '70ih i '80ih godina, ali bez integralnog samoupravljanja, te stoga djelomično i prekasno). Značilo bi to promijeniti ulogu Partije, bez sumnje kroz intenzivno prekvalificiranje i pregrupiranje, iz zapovjednika u trenera za suglasnost: ne nužno s mnogo manje vlasti, nego s vlašću u međudjelovanju s ohrabrenom političkom kao i ekonomskom demokracijom od najnižih redova prema gore.

Preduvjet za sve to bila je radikalna moralno-politička promjena *formae mentis* naslijeđene od staljinizma. Ali rukovodstvo Partije u potpunosti je zaboravilo na Marxovu i Lenjinovu žudnu potragu i usvajanje novog znanja. Dapače, ono je, od 1960-ih nadalje, krivo za najgori mogući intelektualni grijeh: *nisu željeli znati* – suočiti se s radikalnim novim problemima tog vremena.[7] Revolucionarni političar mora biti i intelektualac: ili srlja u smrt (vidi „Zaključak" 3.1).

[6] Citat je iz Wang 8. Sad već postoji pozamašna lista odbačenih modernih prijedloga zagovornika demokratskog komunizma, npr. Gorza, Althussera, Magrija, i Medvedeva; tomu sam u marksovskom filozofskom ključu pristupio u „15 teza".

[7] Krajem 1960-ih, Horvat se s gorčinom žalio na to da nijedno središnje tijelo, uključujući Centralni komitet Partije, nema nikakav dugoročan dogovor s nekim znanstvenim institutom koji bi proučavao bilo koji temeljni problem, unatoč inicijativama sa znanstvene strane (Cohen 254). Situacija je bila slična početkom '60-ih, kad je i sam Horvat otpušten s mjesta savjetnika vlade (a i kasnije, vidi u eseju 1.2). Usp. Gorz 102-03.

Glosar

post res perditas = nakon što je Stvar propala (Machiavellijeva periodizacija firentinske republike)

felix qui potuit rerum cognoscere causas = sretan tko može spoznati razloge stvari (Vergilije o Lukreciju)

fraternité = bratstvo, jedno od počela Francuske revolucije

tertium gaudet = treći se veseli (kad se dvojica svade), poslovica iz Ezopa

Citirana djela

1. dio

Barton, Allen H., Bogdan Denitch, and Charles Kadushin. *Opinion-Making Elites in Yugoslavia.* New York: Praeger, 1973.

Bilandžić, Dušan. *Historija SFR Jugoslavije: glavni procesi.* Zagreb: Globus, 1978.

Carter, April. *Democratic Reform in Yugoslavia: The Changing Role of the Party.* London: F. Pinter, 1982.

Cohen, Lenard J. *The Socialist Pyramid*. London: Tri-Service P, 1989.

Comisso, Ellen T. „Can a Party of the Working Class Be a Working-Class Party?", u **J. F. Triska i C. Gati ur**., *Blue Collar Workers in Eastern Europe*. London: Allen & Unwin, 1981, 70-87.

Filipi, Slavko. „Statistički pregled razvoja KPJ-SKJ u periodu 1946-1966 i struktura članstva", u Nikolić ur. (vidi dolje), 746-89.

Horvat, Branko. *An Essay on Yugoslav Society.* White Plain NY: IASP, 1969 (origimal *Ogled o jugoslavenskom društvu.* Zagreb: Mladost, 1969).

***Izveštaj o radu CK**... do VIII Kongresa SKJ.* Beograd: Komunist, 1964.

„Nedovoljno rasvetljeni događaji". [Redigirani izvatci s proširenog zasjedanja IK CK SKJ, 14-16. ožujka 1962.] Ur. R. Đurić i S. Dautović. *Politika*. 17/11/1998., str. 23, 18/11/1988., str. 27, i 19/ 11/1988., str. 27.

Nikolić, Miloš ur. *SKJ u uslovima samoupravljanja.* Beograd: Kultura, 1967.

Petranović, Branko, i Momčilo Zečević ur. *Jugoslavija 1918-1988: Tematska zbirka dokumenata.* Beograd: Rad, 1988.

Petrović, Gajo. „Umjesto zaključka: Zašto sam marksist?" u njegovom *U potrazi za slobodom*. Zagreb: Hrvatsko Filozofsko društvo, 1990, 209-23.

Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije. Ur. R. Čolaković i dr. Beograd: Inst. za izučavanje radničkog pokreta, 1963.

Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948-1974.* London: Hurst, for the R. Inst. for Int'l Affairs, 1977.

The Situation and Problems in Internal and Foreign Policy [of Yugoslavia]. Ur. D. Đurović. Belgrade: SFR Yugoslavia Assembly, 1976.

Statistički godišnjak Jugoslavije 1981. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1981 (citiran kao SG81).

Woodward, Susan. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945-90.* Princeton: Princeton UP, 1995.

2. dio

Vidi i Carter, Nikolić ur., Rusinow, i *Statistički* u 1. dijelu.

Ali, Tariq. „On Mao Zedong". *New Left R* br. 66 (2010): 141-51.

Auty, Phyllis. „Yugoslavia's International Relations (1945-1965)", u W. Vucinich ur., *Contemporary Yugoslavia.* Berkeley, U of California P, 1969.

Bakarić, Vladimir. *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija,* sv. 2. Zagreb: Informator, 1983.

Bavčar, Igor, Srečo Kirn, i Bojan Korsika. *Kapital in delo v SFRJ*. Ljubljana: Krt, 1985.

Bićanić, Rudolf. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia.* Cambridge: Cambridge UP, 1963.

Brus, Wlodzimierz. *Socialist Ownership and Political Systems.* London & Boston: Routledge & K. Paul, 1975.

Buden, Boris. „Još o komunističkim krvolocima…". *Prelom* 3.4 (2003): 51-57.

Bukharin, Nikolai. *Historical Materialism.* Prev. nepoznat. Ann Arbor: U of Michigan P, 1969 (original 3. izd. 1925).

Četvrti plenum CK SKJ. Beograd: Komunist, 1966.

Comisso, Ellen T. *Workers' Control under Plan and Market: Implications of Yugoslav Self-Management*. New Haven: Yale UP, 1979.

Cvjetičanin, Veljko. „Uloga i struktura SK u sistemu diktature proletarijata", u Nikolić ur. (vidi dolje), 254-69.

Denitch, Bogdan Denis. *The Legitimation of a Revolution: The Yugoslav Case.* New Haven: Yale UP, 1976.

Divjak, Slobodan. *Roba i revolucija.* Beograd: SIC, 1982.

Dyker, David. *Yugoslavia: Socialism, Development, and Debt.* London: Routledge, 1990.

Fejtö, François. *Histoire des démocraties populaires*, 2 sv., 2. izd. Pariz: Seuil, 1979.

Kardelj, Edvard. *Reminiscences… 1944-57.* London: Blond & Briggs, 1982 (original *Sećanja… 1944-57*. Beograd: Radnička štampa, 1980).

–. „Snaga narodnih masa" u njegovom *Samoupravljanje i društvena svojina.* Sarajevo: Svjetlost, 1982, 23-45. [1. svezak njegovih radova u 5 sv.]

–. *Subjektivne snage u samoupravnom društvu.* Sarajevo: Svjetlost, 1982.

–. *Tito and Socialist Revolution of Yugoslavia.* Beograd: STP [Socialist Thought and Practice], 1980.

Kirn, Gal. „From the Primacy of Partisan Politics to the Post-Fordist Tendency in Yugoslav Self-management", u idem ur., *Postfordism and Its Discontents*. Maastricht: Jan van Eyck Accademie, & Ljubljana: Mirovni inštitut, 2010, 253–305.

Kuljić, Todor. *Tito*, 3. izd. Zrenjanin: Gradska biblioteka, 2010.

Lalović, Dragan. „Program SKJ—koncepcijski razlaz sa staljinskim totalitarizmom?" u *1948: Povijesni razlaz sa staljinskim totalitarizmom.* Ur. T. Badovinac. Zagreb: Savez društava „J.B. Tito" Hrvatske, 2009, 137-161.

Lazić, Mladen. *Radništvo i samoupravljanje*. Zagreb: Inst. za društvena istraživanja, 1981. [rukopis]

Lilly, Carol S. *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953.* Boulder: WestviewP, 2000.

Lukács, Georg. *Lenin: A Study on the Unity of His Thought..* Cambridge MA: MIT P, 1974 (original 1924).

Michels, Robert. *Political Parties.* Prev. E. i C. Paul. New York: Dover, 1959 (original 1911).

Milosavlevski, Slavko. *Revolucija i anti-revolucija.* Beograd: Revija, 1971.

Pupovac, Ozren. „Projekt Jugoslavija: dialektika revolucije". *Agregat* 4.9-10 (2006): 108-17.

Robespierre: Écrits. Ur. C. Mazauric. Paris: Messidor/Éd. Sociales, 1989.

Rus, Veljko. „Institutionalization of the Revolutionary Movement", u G. Petrović i M. Marković ur., *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences.* Dordrecht: Reidel, 1979, 273-87.

Sednice Centralnog Komiteta KPJ (1948-1952). Ur. B. Petranović i dr. Beograd: Komunist, 1985.

Šuvar, Stipe. "Srednji slojevi ili srednja klasa u jugoslavenskom socijalističkom društvu". *Marksističke sveske* br. 1-2 (1972): 77 – 95.

Yugoslavia's Way: The Program of LCY. Prev. S. Pribichevich. New York: All Nations P, 1958.

3. dio

Vidi i Cohen u 1. dijelu.

Althusser, Louis. *Quel che deve cambiare nel partito comunista.* Prev. F. Fenghi. Milano: Garzanti, 1978 (francuski original 1978).

Dedijer, Vladimir. „Istorijsko značenje jugoslovenske revolucije", u Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972, 555-66.

Gorz, André. *Le Socialisme difficile.* Paris: Seuil, 1967.

Hirszowicz, Maria. *The Bureaucratic Leviathan.* Oxford: Robertson, 1980.

Lewin, Moshe. „Alle prese con lo stalinismo", u E.J. Hobsbawm i dr., *Storia del marxismo*, sv. 3.2. Prev. E. Basaglia. Torino: Einaudi, 1981, 3-39.

Magri, Lucio. „Per un nuovo realismo". *Problemi del socialismo* 9.21 (1967): 1059-94.

Medvedev, Roy A. *On Socialist Democracy.* New York: Knopf, 1975.

Montesquieu, Charles Secondat de. *De l'esprit des lois*, Vol. 1-2. Pariz: GF Flammarion, 2001.

Moulier Boutang, Yann. *Cognitive Capitalism*. Cambridge: Polity P, 2011.

Suvin, Darko. *Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction, and Political Epistemology.* Oxford: P. Lang, 2010.

–. „O konceptu i ulozi komunističke partije". *Zarez* br. 343 do 347, 11/10 do 6/12 2012 (original „On the Concept and Role of the Communist Party: Prehistory and the Epoch of October Revolution", u „From the Archeology of Marxism and Communism: Pt. 2." *Debatte* 21.2-3 [2013]: 279-311).

Trotsky, Leon. *The History of the Russian Revolution.* Prev. M. Eastman. London: Gollancz, 1965. (original 1932).

Wang, Hui. *The End of the Revolution*. London: Verso, 2009.

5

5. esej
SAMOVLADA KAO STVARNOST I KAO HORIZONT RAZOTUĐENJA

5.1. EKONOMSKO-POLITIČKE PERSPEKTIVE BORISA KIDRIČA KAO IZNEVJERENO RAZOTUĐENJE

U ovom eseju želim razjasniti značaj shvaćanja političke ekonomije i radikalno demokratske perspektive početnog socijalizma u Borisa Kidriča za stvaranje kao i za aporije SFRJ-a time i za naš pogled na horizonte (ne samo) tog društva danas. Polazim od aksioma da je svaka inteligentno obrazložena oslobodilačka alternativa vrijedna pažnje, a pogotovo je neophodna u ovoj epohi divljeg i čovjekomrzačkog kapitalizma. Prema tome neću obrazlagati npr. svoje zamjerke pojmu socijalizma kao društvene formacije[1], nego Kidričeve horizonte i argumentaciju. Njegovo drugo veliko i veoma značajno polje rada, naime priprema i izvođenje Narodno-oslobodilačke borbe i revolucije u Sloveniji organizacijom Osvobodilne fronte, ostat će potpuno van mog dometa. Stoga ovaj prvi pristup ne pretendira na zaokruženi zaključak o značenju revolucionera i državnika Kidriča.

1. Ponajprije ću se usredotočiti na Kidričeve „Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji", objavljene u časopisu CK KPJ *Komunist* br. 6 (1950.). Časopis je, prema mojim mladenačkim bilješkama iz tog doba, izašao negdje oko veljače 1951., te se može pretpostaviti da je tekst napisan pretkraj g. 1950. kao rezime iskustva šefa ekonomske politike u Saveznoj vladi FNRJ i u CK KPJ od početka g. 1948. – dakle u doba naglog zaokreta od državnog ka samoupravnom socijalizmu, kojega je bio jedan od glavnih pobornika – i kao priprema za daljnje praktične mjere i teoretsko samorazumijevanje, kako vlastito tako valjda i određenog bitnog dijela rukovodstva KPJ i države. Sastoji se od četiri dijela, od kojih prvi nema naslov, ali je očigledno nešto kao „Opće i osnovno", zatim „Planiranje", „Cijene" i „Novac", a svaki je dio podijeljen na 5 do 11 teza. Danas bismo, obzirom

[1] Vidi Suvin, „Marksizam: nauka ili komunizam?" u „Aktiv br. 2", prilog *Novosti* [Zagreb] 26/11/2010., str. 3, www.novossti.com/2010/11/marksizam-nauka-ili-komunizam/; također i nešto temeljitije radove „Od smrti u život", „Pogled unazad iz krize na komunizam i SFRJ", *Up&Underground* br. 17-18 (2010): 74-95, te esej 3 ovdje, „15 Teza o komunizmu i Jugoslaviji".

na duljinu pojedinih „teza", koje osobito u uvodnom dijelu sežu i do dvije-tri štampane strane ili 1.000 riječi svaka, vjerojatno takav sastavak prije zvali „traktatom", u lijepoj arapsko-jevrejskoj tradiciji reaktualiziranoj Spinozom (a i Wittgensteinom, koji međutim po svoj prilici Kidriču nije bio poznat). Dakako da ime žanra nije bitno, ali se u tekstu osjeća kolebanje između tradicija kratkih teza i članka. Druga općenita karakteristika Kidriča, spoj naučnosti u argumentaciji, radikalnosti u demokratsko-socijalističkim horizontima i orijentacije na neposrednu praktičnu primjenjivost, njegova je stalna metoda. Ja ću se ograničiti na diskusiju prvog dijela, od osnovne i trajne teoretske važnosti, a idem po redu teza, uz korištenje nekih Kidričevih razmatranja poslije ovog sastavka (citati su identificirani stranicom u knjizi *Socijalizam*).[2]

Prva kratka teza počinje definicijom „socijalističkog poduzeća", koje djeluje „u sklopu socijalističke robne razmjene... kao ekonomsko-pravni individuum u smislu zakonskih propisa države radnog naroda (diktature proletarijata). Ti propisi treba da odgovaraju objektivnim ekonomskim zakonitostima..." (79). *Poduzeće* je tu kako empirijski tako i principijelni agens, važan kao praktično čvorište za akciju što ga teze ne ispuštaju iz vida, no koji međutim djeluje samo u određenom i određujućem sklopu ili polju sila. Već ovaj prvi korak predstavlja odlučan pojmovni proboj jer polazi induktivno od radnog kolektiva, dakle odozdo na gore, nasuprot sovjetskom polaženju od državnog aparata mastodontskih saveznih ministarstava i njihovih grananja prema dolje. Drugim riječima, poduzeće nije više objekt državne administracije i državnog sticanja akumulacije, koje je u SSSR-u zauzelo mjesto profita. Naprotiv, poduzeće je *subjekt* stvaranja dohotka unutar kojega je prisutna i akumulacija – mada još uvijek kao nje-

[2] Nisam imao mogućnosti provjeriti slovensko izdanje Kidričevih eseja, niti koja je od te dvije jezične varijante ona osnovna. To bi bilo korisno za detaljnu ocjenu, pogotovo pošto u hrvatsko-srpskoj varijanti ima prilično mnogo očiglednih manjih jezičnih grešaka, a također je g. 1979. neovlašteno lektorirana – dakle falsificirana – prema novom hrvatskom pravopisu koji autor sigurno nije upotrebljavao (u citatima sam sve to šutke korigirao). No pošto se ovaj esej bavi glavnim pojmovima i horizontima, držim da ta provjera nije ovdje nužna.

Valja spomenuti da su u doba prvih Kidričevih radova o ekonomici g. 1946-47. (na strani 1-54 navedene knjige) svi materijali za „izgradnju socijalizma" bili oni iz jednostrano protumačenih iskustava SSSR-a, pa su ti radovi nužno oslonjeni na njih (vidi o tome Bilandžić 95-131). Po službenoj teoriji prakse u SSSR-u (poslije Lenjina), državni plan ne samo što utvrđuje cijene, zarade i količine proizvedenih dobara, nego i stvara pretpostavke da politika može manje-više potpuno odrediti ekonomiku; pod Staljinom je to izjednačeno s ukidanjem robnih odnosa i svake moguće eksploatacije. Jedina je iznimka na ljevici bio rad Oskara R. Langea objavljen na Zapadu kao *On the Economic Theory of Socialism* g. 1938, no nije jasno da li je Kidrič za njega znao. Ipak je on od početka unio u staljinsku tradiciju važne znakove vlastitih nijansi; ali još u referatu na V Kongresu KPJ g. 1948. ustvrdio je da „[n]a socijalističkom sektoru ne postoji višak vrednosti" (*O izgradnji* 24). Njegovi radovi iz tog perioda od interesa su jer ukazuju kako na povijest društva tako i na ogromni prelom u Kidriču samom, koji je on brzo i radikalno izvršio 1948-49.

gov pretežni dio, i odmah zahvaćena državom u svrhu daljnje planske raspodjele. Sama akumulacija nije određena apriornim zapovijedima države, nego velikim dijelom *a posteriori*, uspjehom rada poduzeća, uz propisani stupanj oduzimanja. Dobitak poduzeća dakle ne povećava stupanj, nego samo ukupnu veličinu akumulacije (usp. Lipovec 269-70). Ovo je principijelni i temeljni politički stav opredjeljenja za pučku inicijativu odozdo (kao u NOB), nasuprot staljinskom komandnom sustavu *odinonačalija.* Kidrič smješta Jugoslaviju unutar horizonta *plebejskog stvaralaštva*, nasuprot horizontu *komandne vlasti* (Gramsci bi to nazvao hegemonijom zasnovanom na konsenzusu nasuprot goloj prisili).

Polje sila unutar kojeg djeluju samoinicijativna poduzeća jest „*socijalistička robna razmjena*" koju razmatra u tezama 1.2 do 1.6, te ću taj pojam kratko prodiskutirati. (Napomenut ću da Kidrič, iznimno među tadašnjim rukovodiocima KPJ, bez problema koristi i pojam tada zapostavljene „diktature proletarijata", što svjedoči o njegovom dubljem poznavanju Lenjina iz perioda poslije 1917. – kao i povijesti sovjetskih borbi nakon njegove smrti i prakse staljinizma.) Socijalistička robna razmjena izvire iz „objektivnih ekonomskih zakonitosti" kao najbolja realno moguća varijanta materijalnog života u „državi radnog naroda" jugoslavenskog tipa. Ona se suprotstavlja, kako Kidrič stalno naglašava, ne samo kapitalističkoj robnoj razmjeni, nego i sovjetskom totalnom administrativnom planiranju koje je pretendiralo nadomjestiti robnu vrijednost. Pokazalo se naime da likvidacija robne razmjene vodi ne samo nasilnom ugnjetavanju i eksploataciji radnog naroda, nego i lošim rezultatima u proizvodnji: manjkovima robe, upropaštavanju kvalitete, asortimana, itd. (80-81). Kao što pokazuje primjer SSSR-a, „državni socijalizam" postaje, nakon prve nužnosti neposredno poslije revolucije, neizbježno povezan s „jačanjem i privilegiranjem birokracije kao društvenog parazita, gušenjem... socijalističke demokracije i općom degeneracijom sistema", te nastaje „restauracij[a] naročite vrste... obični monopolizam državno-kapitalističkog karaktera" (84).[3] A na drugim mjestima, kao u dugom članku „O nacrtima novih ekonomskih zakona" (116-42), Kidrič je eksplicitno podvukao kako je iskustvo FNRJ godina 1945.-50. bilo istoga tipa: tada je još bilo nužno „guši[ti] zakon ponude i potražnje kao i zakon vrijednosti". Nasuprot tome, mada su ovi zakoni „izričiti ostatak prošlosti", njihovo je djelovanje, ograničeno društvenim planom, neizbježno na „sadašnj[em] stup[nju] razvitka materijalnih proizvodnih snaga, koji je relativno još uvijek vrlo nizak" (124).

[3] Ostavljam ovdje po strani pitanje stvarnog ekonomskog karaktera SSSR-a poslije pobjede staljinizma, koje je predmet opširne i, po mom mišljenju, nedovršene diskusije. Za ovu je diskusiju dostatno što je Kidrič točno okarakterizirao kako ekonomske tako i političke posljedice staljinističkog sistema.

U isto vrijeme Kidrič je dobar dijalektičar i ne boji se unutrašnjih *suprotnosti* vlastitog sistema.[4] Kako „socijalističko poduzeće" tako i „roba" pa prema tome i „robna razmjena" (79, navodnici Kidričevi) predstavljaju u poređenju s privatnim vlasništvom, s jedne strane, društveno vlasništvo, najprije kao „socijalističko državno vlasništvo, a onda sve više kao općenarodna imovina pod upravom slobodno udruženih neposrednih proizvođača, a samo pod kontrolom i zaštitom države" (80). S druge strane, unutar ove velike novìne postoje četiri „elemen[ata] prošlosti" (ili „ostatak[a] kapitalizma", 82): „robna razmjena kao takva"; „socijalističko poduzeće kao ekonomsko-pravni individuum"; „[e]konomske mjere državno-kapitalističkog karaktera [u] socijalističkom sektoru", koje on međutim smatra privremenima i optimistički drži da uglavnom jenjavaju; te „nastupanje socijalističke države ili njenih poduzeća kao vlasnika robe na svjetskom tržištu" (80-82). Posebno valja primijetiti da mu je bilo sasvim jasno kako je akumulacija koju uzima država „otuđeni" dio viška rada, te je takvo „otuđivanje" branio kao neminovno u doba prvobitne akumulacije. Ipak, Kidrič ni ovdje ni kasnije nije propustio potcrtati da „Zakon vrijednosti i robna proizvodnja još uvijek kriju u sebi opasnost izvjesnih restauratorskih težnji" (113); pri tom je prvenstveno mislio na kapitalističke odnose, ali mu je bilo sasvim jasno da se oni mogu ugnijezditi i u samoj saveznoj odnosno republičkoj upravi. To je kasnije popraćeno najoštrijim napadom na staljinsku „[birokratsku kontrarevoluciju koja antidijalektički] poriče da unutar samog socijalističkog sektora... nužno postoje suprotnosti i borba između objektivnih... elemenata kapitalističke prošlosti i komunističke budućnosti" (128). Čak se postavlja teza da „ekonomsko društvena uloga [sovjetske birokratske kaste] potpuno nalikuje na ulogu kapitalističke klase", ako od nje nije gora (230). Takva radikalnost bila je vrlo rijetka u FNRJ, a nakon pomirenja s Hruščovom g. 1955. potpuno je zaboravljena.

Zaključak mu glasi:

> „*Socijalistička robna razmjena jest... dijalektička proturječnost za izvjesno vrijeme prelaznog perioda od kapitalizma prema komunizmu*". I dalje: „[Ona] nastupa kao osnovna unutrašnja proturječnost... cijele društvene ekonomike... [Ona] svakako rađa interese [valjda interesne, DS] suprotnosti, ali ne vodi neizbježno do klasnog antagonizma." (82-83, potcrtao Kidrič)

[4] Naglasak na osnovnoj ulozi suprotnosti unutar samog razvoja socijalizma prethodi za sedam godina Mao Cedongovom govoru o „suprotnostima unutar naroda"; Kidrič joj, po meni, prilazi dublje od ovog Maovog članka, mada manje sistematski. Maova dva članka o praksi i o suprotnosti iz 1937. nisu u to vrijeme još bili poznati u Evropi.

Teza 1.6 zatim diskutira karakter „privrednog udruženja" poduzećâ koje predstavlja „više udruživanje proizvođača", nastalo prenošenjem određenih prava poduzeća na njegovo „plansko-operativno rukovođenje". A 1.7 donosi vrlo radikalnu perspektivu da država može već sada početi prenosom određenih plansko-operativnih prava na poduzeća posredstvom njihovih „viših udruženja". U tezi 1.8 postavlja se perspektiva koju bi Ernst Bloch nazvao konkretno-utopijskom, naime da bi npr. udruženja jedne „čitave [ekonomske] grane u općejugoslavenskom opsegu" mogla biti izabrana po radničkim savjetima viših privrednih udruženja, tako da bi se plenarni savjet te grane „sastoja[o] od radnika iz poduzeća; plaćen je samo predsjednik s malim aparatom od 2 do 6 osoba... Ta su udruženja podvrgnuta, s jedne strane, općim direktivama državnih organa postavljenih od Narodne skupštine, a, s druge strane, treba da imaju pravo i obavezu sudjelovanja u radu [Saveznih savjeta za pojedine grane privrede]." (87) U jednom kasnijem radu, Kidrič ovo direktno nadovezuje na praktični rad Pariške komune od 1871., čije dokumente i propise opširno citira (148-52).

Što se *planiranja* tiče, „Teze" nadugo insistiraju da je u saveznim omjerima nužno samo osnovno planiranje, naime određivanje ključnih ekonomskih proporcija, dok se unutar njih operativno planiranje prepušta poduzećima i njihovim privrednim udruženjima na temelju tržišnog zakona ponude i potražnje: ovdje je naznačena cijela problematika tzv. „tržišnog socijalizma" koja se razmahala 1960-ih i '70-ih godina (nažalost tada bez pažljivog uokvirivanja Kidričevog u plebejski i planski horizont). I to osnovno planiranje valja odmah usmjeriti prema deetatizaciji u istom duhu kao i proizvodnju, tako da se organi osnovnog planiranja „[postepeno pretvore] iz čisto državnih u mješovite organe u kojima sudjeluju i neposredni predstavnici udruženih proizvođača" (90). U predavanju od 1951., Kidrič je predvidio da će država, tj. savezna vlada, odmah prepustiti 50-70% investicija planiranju proizvođača i njihovih udruženja (104) – dakle upravo onaj omjer za koji će se neuspješno boriti iskreni ali polovični pobornici reforme iz 1965. poput Kardelja i Bakarića.[5]

Makroekonomsko osamostaljenje poduzeća unutar društvenog plana popraćeno je drugom značajnom i trajnom inovacijom, mikroekonomskom *podjelom plaća* na fiksni dio, dakle obavezni minimum koji odgovara odre-

[5] Valja napomenuti da je Kidrič 1946. kao šef Savezne planske komisije formulirao veoma zanimljivi idealni model za dinamiku republičkih ekonomskih razvoja na bazi socijalističkog izjednačavanja dohotka u budućnosti. Pretpostavka je da kad prosječni prihod po glavi g. 1953. bude udeseterostručen u godini N (broj nije dan), onda će prihodi svih republika biti isti, s time da prihodi npr. Slovenije porastu za 6.75 puta, Hrvatske za 9.5 puta, BiH za 13.25 puta a Kosova za 18.75 puta (Hamilton 138-39, citira *7* br. 3-4 [1963]: 608-09). Kako razglabam u prvom dijelu doljnjeg eseja, „O samoupravljanju" 1.22 i 4.12, ovakav je horizont žalosno zaboravljen nakon njegove smrti.

đenom minimalnom korištenju proizvodnih kapaciteta, i na varijabilni dio, koji je proporcionalan povećanoj produktivnosti rada do centralno utvrđenog maksimuma (u postotku od dohotka, 105). Unutar zadanih parametara oduzimanja od poduzeća, ova podjela ne odvija se po državnim uredbama nego ju vrši samo poduzeće – naime, njegovi predviđeni radnički savjeti – i to po prodajnoj cijeni koju (i opet unutar zadanih granica i propisa) određuje poduzeće. Ovaj novi način poslovanja imao je početkom '50-ih godina izvanredno pozitivan učinak: proizvodnja kao i proizvodnost rada počeli su burno rasti, a u takmičenju među poduzećima došlo je do snižavanja cijena. To su si međutim po pravilu mogla dozvoliti samo tehnološki bolje opremljena poduzeća, pa je tako došlo i do potražnje za efikasnijim tehnologijama – valja istaći da je Kidrič uveo novi Zakon o izumima i tehničkim usavršenjima, koji je predviđao sudjelovanje izumitelja u dohotku (usp. Puharič; ova je zamisao u SFRJ neslavno propala u korist neobuzdanog uvoza stranih licenci). Unutar samih poduzeća smanjivala su se suprotstavljanja između općinski imenovanih direktora i radnika, jer su sada uprave i radna snaga imale mnogo više zajedničkih interesa. Povijesno gledano, može se reći da je podjela na fiksni i promjenjivi dio plaće bila potencijalni korak prema ukidanju eksploatatorskog najamnog odnosa u procesu rada. Fiskalno je pak Kidričev sustav značio da se mora preći od izravnog (dakle administrativnog) financiranja iz države na *kreditiranje.* Svim time otvorili su se daljnji procesi i daljnje proturječnosti koji će bitno karakterizirati ekonomiku SFR Jugoslavije otada nadalje.

Kidrič je dakle predviđao sinergiju dva procesa. Prvo je zadržavanje osnovnog planiranja određenih proporcija, koje detaljno razmatra u drugom dijelu, jer je nužan „jedinstveni i centralistički plan" (91), ali uz njegovo deetatiziranje odnosno demokratiziranje (detaljni je projekt u tezi 2.11). Drugo je korištenje dobrih strana tržišta unutar takvog plana, pošto ono ima, u određenim okvirima, sposobnost automatske korekture ponude i potražnje robnih proizvođača, dakle i pogrešaka plana. Ukoliko opći plan ne bude ispunjen, „bilo zbog novonastalih uvjeta, bilo zbog slabe svijesti radnih kolektiva, bilo zbog još labavih socijalističkih odnosa", središnji organi mogu odrediti dodatne instrumente, ali će „svaki detalj morati podrobno obrazložiti", uz pravo žalbe neposrednih proizvođača koje će se pretresati u predviđenim miješanim kolegijima uz njihovo sudjelovanje i obavezno argumentirani odgovor (106). Do te procedure, kao i do miješanih vrhovnih savjeta s predstavnicima izravnih proizvođača, nije nikada došlo nego su se ekonomski instrumenti određivali bez sudjelovanja javnosti, u zakulisnim borbama savezne i republičkih vlasti.

Zaključak prvog dijela u 1.9 čini mi se najjasnijim, vidovitim Kidričevim horizontom:

> „Potrebno je da se što prije po [privrednim] granama uvedu radnički savjeti [cijele grane] za čitavu Jugoslaviju… Decentralizacija operative po državnoj liniji, bez istovremenog centralističkog i demokratskog udruživanja radnih kolektiva tj. neposrednih proizvođača, ne vodi naprijed, nego neizbježno vodi natrag u državni kapitalizam (zapravo u nekoliko državnih kapitalizama, partikularističkih prema cjelini, birokratsko-centralističkih na dolje i prema radnim kolektivima)." (88)

On je dopunjen koji mjesec kasnije generalizacijom da se u diskusiji o privrednom sistemu zemlje radi o osnovnom pitanju „eksploatacije čovjeka čovjekom u… sistemu koji je izašao iz socijalističke revolucije, to jest… tko upravlja viškom rada – a za tim se pitanjem prije ili kasnije javlja još sudbonosnije pitanje tko stvarno prisvaja višak rada" (122). Smatram da su ove Kidričeve postavke bile upravo proročanske za cijelu budućnost i sudbinu SFRJ. Raspolaganje viškom rada očigledno je bio glavni društveno-ekonomski i politički problem u razvoju radničkog samoupravljanja, i uopće socijalističke demokracije odozdo. A decentralizacija bez demokratskog udruživanja izravnih proizvođača dovela je do „nekoliko državnih kapitalizama" i secesija.

Uz korištenje neke vrste zauzdanog zakona vrijednosti, za početni razvoj „socijalističkih društvenih odnosa… potrebne su", Kidrič insistira, „još dvije stvari. Prvo, bar elementi uprave neposrednih proizvođača nad osnovnim sredstvima za proizvodnju, i drugo, bar elementi socijalističke demokracije u sadržaju i karakteru vlasti" (128-29 – o njegovom klasno-političkom stavu vidi odio u eseju 1.2, „Diskurs o birokraciji"). Javlja se i važna kategorija *monopolizma*, politički najopasnijeg za socijalizam, kojemu Kidrič poriče istovjetnost s planskom privredom te ga izvodi iz „slijepo[g] prakticističko[g] prihvaćanj[a] sovjetske prakse" a još dublje iz „monopolističkog kapitalizma… [što ga je sovjetski] birokratski centralizam doveo do vrhunca" (70; o monopolizmu – osobito banaka! – usp. 229). Socijalistička demokracija jest za Kidriča „najdublje povezana… s procesom ukidanja monopola" (200-01). Pretpostavljam da je kategorija monopola posuđena iz Lenjinovog *Imperijalizma*, gdje igra važnu ulogu ne samo kao karakteristika te faze, nego i, posebno, kao izvor statike i truleži u ekonomiji. „[S]ocijalističkodemokratsk[a] prava neposrednih proizvođača" (201) nikako se ne mogu svesti na teritorijalno samoupravljanje narodnih odbora, jer je u

njima "najosnovnije – ...*pravo samoupravljanja radnih masa na svim instancama socijalističke državne vlasti*" (221-22).

Ne može se ni danas na bolji i jezgrovitiji način formulirati kako nastanak republičkih državnih kapitalizama tako i neophodnost snažnog međudjelovanja proizvodnog i civilnog samoodređenja i samovlade u plebejskoj demokraciji (na kojima gradim sljedeći esej 5.2 kao i cijelu knjigu). Moglo bi se primijetiti da integralni antimonopolizam – ne samo u privredi mego i u civilnom društvu – traži daljnju razradu, no na to Kidrič više nije stigao.

2. Nakon Kidričeve smrti, njegov je pristup osnovnom planiranju i uopće ekonomski sustav napušten od 1954. nadalje: pošto je praktički uveden uredbama Savezne vlade krajem 1951. (vidi Kidričev govor u Skupštini 9/9/1951), važio je nepune tri godine. Ne ulazeći u tehničke detalje, moj bi stav bio: prvo, da je njegovo insistiranje o jedinstvenom planu razvoja Jugoslavije, ma kako da ga je iskustvo trebalo mijenjati što se tiče instrumenata akumulacije i slično, bilo duboko opravdano, i da je bez njega ekonomika SFRJ nužno došla u slijepu ulicu; drugo, da su u Kidričevom sustavu postojale ugrađene mogućnosti korekcije još nerazrađenih ili zastarjelih vidova (usp. Lipovec 273 i 275). Prema tome, napuštanje njegovog principijelnog horizonta demokratske dezalijenacije ili razotuđenja društveno-ekonomske strukture u korist međusobno proturječnih insistiranja na profitu i na zaposlenosti, kao i

Boris Kidrič,
Kočevski Rog (proljeće 1944).

trvenja saveznih i republičkih frakcija na vlasti, dovelo je na koncu konca do upravo one privredne i političke anarhije koju je on želio izbjeći: po noći se dan poznaje.[6]

Prema tome, u SFRJ se ovakav Kidričev paket prijedloga i horizont, jasan u gornjim „Tezama", nije provjerio u praksi, nego se ostvarila ona loša alternativa koju je gore tako jasnovido ocrtao. Kidričev detaljni protuprijedlog odmah je na početku najjasnije formulirano nužnost integralnog samoupravljanja kao političko-organizacione, a ne samo ekonomističko-proizvodne matrice. Nasuprot tome, u KPJ/SKJ je pobijedila konzervativna struja koja je politički dovela do okoštalog oligarhijskog monopola a ekonomski do najprije djelomičnog *de facto*, a na kraju i do potpunog *de iure,* povratka kapitalističkom profitu. Atomizirano samoupravljanje, koje je na početku bitno doprinijelo velikim privrednim uspjesima federativne Jugoslavije, već se 1960-ih godina, a pogotovo poslije toga, sve više pretvaralo u manji ekonomski ustupak radnim ljudima kao nadoknadu za njihovo razvlaštenje, dakle za odsustvo efikasne i stalne demokratske kontrole odozdo. Uza sve razlike između SSSR-a i SFRJ, naša je varijanta brežnjevističkog zastoja zatim dovela do jednakog neslavnog kraja.

Iza Kidriča ostaju određene spoznaje i otvoreni problemi. Spomenuo bih samo jedan, koji se javio i u SSSR-u i N.R. Kini nakon revolucije i dolaska na vlast dotične komunističke partije, pa je valjda središnji. U svim lenjinističkim revolucijama, osnovni je movens velike većine bila parola kojom završava talijanska partizanska pjesma „Bandiera rossa", naime: „Evviva il comunismo e la libertà!" (Živio komunizam, živjela sloboda!). U jugoslavenskoj Narodnooslobodilačkoj borbi taj je movens sažet u paroli „Smrt fašizmu--sloboda narodu!". Drugim riječima, jasno je da novi sustav mora razbiti hipokritsku buržoasku podjelu na (službeno i lažno) međusobno nepronične sfere ekonomije i politike. Ali kako će se nastala ogromna koncentracija ekonomsko-političke moći, nužna kako za revolucionarno osvajanje vlasti tako i za materijalnu reprodukciju i razvoj zaostalog društva, uskla-

[6] Pionir povijesti SFRJ Bilandžić dopušta Kidriču da je učinio važni korak postavivši „socijalističko poduzeće" kao kamen-temeljac svojih ekonomskih teza (umjesto kao šarafić centralističke mašinerije), ali mu zamjera da je insistirao na održavanju čvrstih planskih proporcija koje ograničuju njegovu samostalnost (172-73). Međutim apsolutne samostalnosti u ekonomici nema, a kuda vodi napuštanje svesaveznih proporcija (za koje je Kidrič predvidio da ih određuju kolegiji u kojima se sastaju predstavnici građana preko Narodne skupštine s predstavnicima radničkih savjeta preko privrednih udruženja), vidjeli smo u cijeloj slijedećoj povijesti SFRJ. Problem nije uopće ležao u centralizaciji nasuprot decentralizaciji, to je bio nogomet takmičarskih birokracija i/ili tehnokracija, nego u tome koliko izravne demokracije s otvorenim suprotstavljanjem stavova ima u određivanju najkorisnijih omjera među raznim centrima i raznim periferijama; Bilandžić to ne vidi, nego mu je kao predstavniku republičke oligarhije svaka savezna organizacija automatski birokratska i nazadna (omiljen mu je zgroženi primjer osnivanje Jugoslavenskog dramskog pozorišta i sportskog kluba Partizan, 132). Kamo sreće da ih je bilo više (i to s kontrolom odozdo)!

diti s političkom demokratizacijom koja ne bi bila prevara u korist vladajuće klase – kao što je to slučaj u posrednoj (parlamentarnoj) demokraciji, i manje-više u svim „socijalističkim" podražavanjima takvom parlamentarizmu? Naveo sam gore (a toga se dotičem i u eseju 1.2, „Diskurs o birokraciji i državnoj vlasti…") da se Kidrič dovinuo do središnjeg pitanja, koje će neprestano moriti Jugoslaviju: rješavaju li ti zakoni u korist neposrednih proizvođača koji stvaraju višak rada osnovno pitanje „tko upravlja viškom rada – a za tim se pitanjem prije ili kasnije javlja još sudbonosnije pitanje tko stvarno prisvaja višak rada" (122). Marxovim rječnikom, tu se radi o razotuđenju stvarne moći odlučivanja o središnjim životnim problemima pred društvom, o njihovom što bržem i temeljitijem prelazu u ruke izgrađenog vertikalnog – a ne samo bazičnog – sustava udruženih proizvođača (za kakav se Kidrič najodlučnije zalagao). U Kini se naprimjer, tokom 1960-ih i '70-ih godina a prije Dengovog zaokreta prema kapitalizmu, dakle neposredno prije i tokom tzv. Kulturne revolucije, ozbiljno diskutiralo ne samo o problemu eksproprijacije radničke moći odlučivanja kao i radničkog viška vrijednosti sa strane komandnih političkih vrhova, nego i o možda strukturalno dubljem problemu, naime o *neuskladivosti između interesa radnih ljudi i oligarhijskog rukovođenja ekonomikom u kojoj još prevladava reprodukcija kapitala*. U lenjinističkom rječniku pak radi se o slijedećem: treba li revolucija u korist proletarijata, predvođena komunističkom partijom, samo dovršiti neuspjelu buržoasku revoluciju a usto nadograditi ju razvlaštenjem buržoazije, dakle ukidanjem privatne eksploatacije, ili ima dublje ciljeve? Naime, osigurava li to, u uvjetima ekonomske i kulturne zaostalosti, ukidanje svekolike eksploatacije? Je li socijalizam samo ekonomističko-proizvodna alternativa buržoaskom društvu, ili je također kulturna alternativa u najširem smislu te riječi, u smislu drugačijeg odnosa među ljudima kao i ljudi s prirodom? Vodi li novom Levijatanu ili rastvaranju Levijatana u svestrane građane po zamisli Marxa?

Odlučujući će u tim procesima biti dubinski ekonomsko-psihološki tokovi koji se teoretski mogu identificirati kao problem o suštini „zakona vrijednosti" i privrede koja počiva na robnoj razmjeni. Kidrič je bio nesumnjivi pionir široke diskusije koja je u SFRJ vođena oko toga, i u desetljećima nakon njegove smrti nikada nije dovela do zadovoljavajućeg rješenja. Ukratko, poistovjećuje li Marxov opus robnu proizvodnju s kapitalizmom ili ona, nakon što jednom otpočne, nastavlja da važi zauvijek, dakle i nakon kapitalizma? U teorijskoj misli SFRJ postojala su o tome suprotna stanovišta. Jedna je grupa, čiji je glavni teoretičar bio Edvard Kardelj a stručno ju je predstavljao i Miladin Korać, držala da Marx ne kritizira robnu proizvodnju kao takvu nego samo njen kapitalistički „oblik", pa je moguća socijalistička

politička ekonomija čiji je predmet „socijalistička robna proizvodnja". Druga je grupa, u koju spadaju većinom Praxisovci kao Gajo Petrović, Vanja Sutlić, Ljubomir Tadić i Žarko Puhovski, nasuprot službenom stanovištu tvrdila da je po Marxu moguća samo socijalistička *kritika* robne proizvodnje te usto i *kritika* političke ekonomije. Držim da pažljivim čitanjem Marxovog opusa dolazimo do zaključka da kapital nije naprosto ekonomska kategorija nego određeni povijesni način proizvođenja ljudske zajednice i njenog metabolizma s prirodom, dakle da je kapital regulativni princip određenog načina života. A činjenica da je kapital shvaćen kao ekonomska kategorija izvire iz povijesno jedinstvene konstelacije da „[t]ek pod pretpostavkama kapitala ekonomija… nije sredstvo za razvitak ostalih ljudskih delatnosti; naprotiv, sve ostale ljudske delatnosti postaju sredstvo njenog razvitka" (Divjak 67). To bi također značilo da socijalizam nije povijesna epoha ravna kapitalizmu ili feudalizmu nego prelazni period (koji može trajati i više generacija) između eksploatatorskog kapitalizma i komunizma definiranog kao društvo koje ostvaruje Marxovu parolu „svakome prema potrebama". Ako je to točno, „socijalizam i nije ništa drugo do istorijska praksa komunističkih zahvata u materijalno-proizvodne [i moralno-ideološke, op. DS] pretpostavke građanskog sveta" (Divjak 13).

Ne možemo znati kojem bi se taboru bio priklonio marksistički realist Kidrič, jer je on sigurno bio za perspektive drugog tabora, ali i za realizam prelaznih mjera kakve je prvi tabor često zagovarao (ili se njima izgovarao). Ipak, teoretski držim da je stav prvog tabora neodrživ, jer za marksista robna razmjena nikako nije samo legalno-tehnička aktivnost nego i način suživota ljudi, što je Kidriču bilo potpuno jasno.[7]

[7] Nisam još našao temeljitih ulaženja u Kidričev rad o ekonomici, no treba kao prvo približenje spomenuti Lipoveca. Boffito točno napominje da je u antologiju o jugoslavenskoj ekonomskoj politici uvrstio, od 9 eseja iz 1949.-67., čak tri Kidričeva, jer je „jasno da je igrao glavnu ulogu u uvođenju novog ekonomskog sistema zasnovanog na samoupravljanju" (19 – a vidi dalje 21-22 i 26-27).

Citirana djela

Bilandžić, Dušan. *Historija SFR Jugoslavije: glavni procesi.* Zagreb: Globus, 1978.

Boffito, Carlo. „Introduzione", u idem, *Socialismo e mercato in Jugoslavia*. Torino: Einaudi, 1968, 11-49.

Divjak, Slobodan. *Roba i revolucija: Marks, kritika političke ekonomije i socijalizam.* Beograd: radionica SIC, 1982.

Hamilton, Ian F.E. *Yugoslavia: Patterns of Economic Activity.* New York: Praeger, 1968.

Kidrič, Boris. *O izgradnji socijalističke ekonomike FNRJ: Referat na V Kongresu KPJ.* Beograd: [Borba?, 1948].

–. *Socijalizam i ekonomija.* Ur. V. Merhar. Zagreb: Globus, [1979].

Lipovec, Filip. „Nastanek dohodkovne mere v Kidričevem sistemu stopenj akumulacije". *Ekonomska revija* br. 3-4 (1979): 265-79.

Puharič, Krešo. „Boris Kidrič o pomenu izumiteljstva in novatorstva". *Ekonomska revija* br. 3-4 (1979): 325-30.

Sednice Centralnog Komiteta KPJ (1948-1952). Ur. B. Petranović i dr. Beograd: Komunist, 1985.

5.2. TRAKTAT O SAMOUPRAVLJANJU I RAZ/OTUĐENJU U SFR JUGOSLAVIJI

1. DIO: O SAMOUPRAVLJANJU U SFR JUGOSLAVIJI: KRITIČKA INVENTURA (1945.-72.)

– U sjećanje na Tommyja Asimakopulosa koji mi je prvi pričao o Kaleckome na McGillu 1970-ih –

Ovo je izuzetno opsežan predmet. U toj gomili ideja što mi padaju na pamet... moram odbacivati lijevo i desno, moram se probiti i moram izroniti.

Montesquieu, 1748.

Moramo, međutim, očekivati da će kao oblik udruživanja, nastavi li ga čovječanstvo usavršavati, na kraju prevladati... udruživanje samih radnika na temelju jednakosti, kao kolektivnih vlasnika kapitala kojim obavljaju svoje djelatnosti i pod upravom rukovodilaca koje sami biraju i mogu smjenjivati.

J.S. Mill, 1865.

1. poglavlje: Uvod

– Zar se uspoređuješ s Isusom?

– Cijeloga se života s njime uspoređujem.

Beckett, 1949.

Akumulirajte! Akumulirajte! U tome je Mojsije i svi proroci.

Marx, 1867.

1.1. O metodi

O svom je pionirskom radu *O duhu zakona* (*De l'esprit des lois*) Montesquieu napomenuo: „On ne doit point regarder ceci comme un traité de jurisprudence; c'est plutôt une espèce de méthode pour étudier la jurispru-

Andre, Jovo i Mića ispred britanske
barake u Mitrovačkom kampu,
Autoput Bratstva-jedinstva g.1948.

Holandska brigada na gradilištu Sveučilišnog grada g. 1950. u Dubravi, predgrađe Zagreba, snimili brigadiri:

Gradilište kanala

Večera Britanske brigade u kampu u Mitrovici, Autoput Bratstva-jedinstva g.1948.

Zbor Holandske brigade, Dubrava g.1950.
(DS u 2.redu zadnji desno)

dence…" (citirano u: Goldschmidt 35). Ako mi se dozvoli neskromna sloboda da usporedim svoj vrlo ograničen pregled s jednom takvom povijesnom *summom*, parafrazirat ću to tako da na ova moja razmišljanja ne treba gledati kao na dovoljno iscrpan pregled jugoslavenskog samoupravljanja, predmeta tako složenog i protejskog da bi zahtijevao podeblji svezak. Ne slijedeći Montesquieuovo obraćanje dubokim strukturama umjesto „samim stvarima", ova razmišljanja žele biti početni, metodski orijentirani uvod proučavanju činjenica (*facta*, koje neizbježno sustvara i onaj koji ih proučava) u povratnoj sprezi s poimanjem cijelog pejzaža. Suočavam se – da budem još neskromniji, ali sve usporedbe s precima koji nadahnjuju nužno su takve – s istim problemom s kojim se suočio Marx kad je pisao *Das Kapital*: kako istovremeno izraziti i ocijeniti jedan novi kontinent. Dugo ga je zato oštro osuđivala jedna (racionalistička) škola mišljenja, a to se zbilo i s Montesquieuom – sve dok građanske revolucije nisu pokazale da je riječ o nezaobilaznom Velikom pretku. Ali za njih i za sebe nudim sljedeću obranu: sam je predmet tako zahtijevao.

Postoji još jedna dodatna (ogromna) povijesna komplikacija: socijalističke ili komunističke revolucije protiv kapitala svoju su prvu povijesnu rundu, koja se može izjednačiti s Hobsbawmovim „kratkim 20. stoljećem", izgubile. Bilo je nada u juriš na nebesa, pa čak i velikih i nezaboravnih uspjeha, no revolucije na kraju nisu nadišle strahovite unutrašnje i vanjske prepreke kapitala. Zbog toga ne postoji mnogobrojno i krepko potomstvo, povijesno opipljivog postojanja i moći, koje se poziva na Marxa kao na Velikog pretka, premda on ostaje nezaobilazan. S obzirom na to da pišem slijedeći njegove stope, to vrijedi i za moje radove. Položit ću karte na stol i reći kako mislim da je sustavno samoodređenje odozdo u svim ljudskim poslovima jedina naša nada u borbi protiv divljačkog neofašističkog zaokreta kapitalizma u kakvom trenutno živimo. Tom sam se radikalnom demokracijom ili demokratskim komunizmom bavio u esejima o utopizmu i političkoj epistemologiji (sabranima u: *Defined, Darko,* i *In Leviathan's*) te u ovoj prilici ne mogu ulaziti u njenu teoriju, ali nadam se da će uglavnom biti sama po sebi jasna. Pozitivne i negativne pouke jugoslavenskog samoupravljanja nezaobilazne su u razradi obrisa takvog samoodređenja.

Očito, u takvim slučajevima kontinent na neki način i nije nepoznat: mnogi su ucrtali njegove približne obrise na prve priručne karte, ponekad vrlo korisno, ali prave obale i njihova značenja, još nisu shvaćeni: *bekannt*, pa ipak ne *erkannt* (Hegel). Stanje je slično europskim geografima između Kolumba i Vespuccija: još se smatra da pronalazimo put do carstava Indije, a kad tamo leže tu nepregledne Amerike.

Što se tiče „kapitala", sam je Marx dao temeljit pregled i ocjenu svojih prethodnika, koje je čitao s neizmjernim žarom i ustrajnošću. Što se tiče „jugoslavenskog samoupravljanja", bibliografija od 400 stranica objavljena je već 1968.; do kraja te godine, radovi na tu temu, iako su uključivali i radove o teoriji i o samoupravljanju izvan Jugoslavije, dosegnuli su peteroznamenkaste brojke (Vanek 292, Denitch 160), a broj otada veselo raste (dobar se dio odnosi na pravne akte ili općenitu teoriju, te se ovdje njima ne bavim). O tome i vezano za to pročitao sam preko 200 radova, uključujući znatnu većinu postojećih opsežnijih naslova (a otprilike isto toliko o drugim suvremenim vidovima SFRJ za prethodne eseje ove knjige). Nadalje, kako se tom temom bavim tek četiri godine u usporedbi s Marxovih četrdeset, i to izvan bivše Jugoslavije, ne mogu se praviti da sam iscrpio ili prerastao svoje prethodnike ni približno u jednakoj mjeri. Obrana mi je vlastita smrtnost – pri kraju sam života i moram žuriti koliko god je to u jednom intelektualnom pothvatu pristojno, znajući sasvim dobro da ću na kraju ostaviti tek torzo, ali barem svjesno predstavljen kao takav. Konačno, Marx je, po meni, uspio objasniti središnje značenje svog kontinenta, a isto je u velikoj mjeri napravio i Montesquieu unatoč citiranom skromnom odricanju od odgovornosti; ja bih pak bio sretan kad bih uspio predložiti neke ključne načine koji mogu objasniti značenje mojeg kontinenta, što bi značilo izdvojiti neke probleme koje će drugi morati dodatno istražiti. Moja je ambicija istodobno golema i skromna.

Stoga sam odabrao formu koja mi omogućuje da se udubim u predmet na različite načine: podjelu na anatomiju makro- i mikropolitičke ekonomije (kao 2. i 3. poglavlje), fiziologiju klasnih interesa na kocki, i na kraju ispreplitanje glavnih niti, kao i na kronološki i tematski prikaz praćen ekskursima o spoznajnim problemima. Smatram da su glagolski načini indikativa nužni ali nedovoljni ako ih ne prate barem prijedlozi nerazdvojivih alternativnih mogućnosti kao optativni konjunktivi čežnje. Nema kritičkog stava prema povijesti društva bez podloge utopije kao *eutopije*, dobrog mjesta (vidi Suvin *Defined*; o tome više govorim u Poglavlju 4.1 i kasnije): i to one koju Ernst Bloch zove „konkretna" utopija, koja je u stalnoj povratnoj sprezi sa stvarnošću a ne mit imaginarnog postignuća. Uspjeh ima smisao samo kao opreka neuspjehu, a nazadovanje kao opreka napretku. Tako dolazimo do mog oslonca, Marxove otuđenosti i razotuđenosti društvenog života, na što se izrijekom osvrćem u 2. dijelu. To također znači da se teme mogu, katkad moraju, ponavljati. Budem li imao dovoljno umijeća i sreće, možda bi se tada o nekim vidovima moga rada moglo reći što je d'Alembert rekao o Montesquieuovom: „Nered je samo naizgled nered kada pisac… ostavlja čitaocu da namakne posredne ideje" (citirano u: Goldschmidt 36).

Dolje iznosim pretpostavke—a vidi više u 2. eseju, „O odnosima klasa", i 4. eseju, „Sjaj" – o razlozima zbog kojih se moramo zaustaviti na oko 1972. kao na posljednjem trenutku u kojem se valjda još mogao obrnuti vektor propasti. Nakon tog datuma, samoupravljanje je možda i dalje unekoliko koristilo tisućama radnika i drugih ljudi, ali se pretvaralo u nazadujuću karikaturu izvorne ideje, te bi istraživanje tog žalosnog toka dalo naglo smanjene spoznajne prinose. Ovdje također moram odlučno zanemariti faktore poput regionalnih nacionalizama koji su počeli jačati ali nisu bili presudni prije mog graničnog datuma, i općenito konkretnih političkih događaja, čak i onih važnih (poput onih iz 1968. i 1971.), kada nisu izravno primjerni za moju svrhu.

1.2. Politika i krucijalni problem akumulacije

Čini se da se društva koja se pokušavaju organizirati poslije modernih plebejskih revolucija, naročito ona koja slijede naznake nužno reinterpretiranog Marxa, u svojim politikama kolebaju između razvoja kao kvantitativnog prosperiteta – buržoaskog života bez kapitalista – i utopijskog horizonta besklasnog pravednog društva.[8] U oba slučaja, kako sam natuknuo u 4. eseju ove knjige, svim zemljama koje nisu bile prošle temeljitu buržoasku revoluciju industrijalizacija je bila prijeko potrebna kao motor urbanizacije i općeg porasta životnog standarda. Ali, odakle da dođe neophodna „prvobitna akumulacija kapitala" za industrijalizaciju, urbanizaciju i rast životnog standarda općenito – neophodna kako za pragmatični uspjeh tako i za korake ka utopiji? U kapitalizmu se oslanja na tri moguća izvora: eksploataciju radnog naroda, kanonski analiziranu u *Das Kapital*, eksploataciju drugih zemalja i inozemne zajmove. Socijalizam ne bi smio imati – a povijesno po pravilu i nije imao – drugi izvor.

Prvu oštru raspravu o akumulaciji poveli su u SSSR-u neposredno nakon stabilizacije sredinom 1920-ih Preobraženski, trockist koji se zalagao za to da se ona izvuče od seljaka, i Buharin, koji se tome usprotivio rekavši kako to znači razoriti savez seljaka i radnika na kojem je Lenjin utemeljio SSSR i izazvati „parazitski i stagnacijski monopolizam" (Foa ur. 100 – ova knjižica donosi zgodan prevod čitave rasprave; usp. Samary, *Marché* 33-42). Preobraženski je također teorijski zagovarao prednost „dobara za proizvodnju" nad „dobrima za potrošnju" (Erlich 140-41), dakle u praksi prednost

[8] O tome vidi Woodward 21-22 i passim, najbolji postojeći rad o političkoj ekonomiji SFR Jugoslavije; termini za suprotstavljene horizonte preuzeti su od Löwenthala koji generalizira na temelju dviju komunističkih revolucija: poluseljačke u SSSR-u i seljačke u Kini, pri čemu i jednu i drugu obilježavaju važne paralele i jednako važne razlike u odnosu na Jugoslaviju. Da izbjegnem nezgrapna ponavljanja koristit ću RS za Radnički Savjet i UO za Upravni odbor poduzeća.

teške nad lakom industrijom i potrošnjom. Likvidiravši obojicu, Staljin je na kraju usvojio prvi pristup i požnjeo posljedice kakve je predvidio drugi; karakterističnim zamagljivanjem, sam pojam „prvobitne socijalističke akumulacije" prepušten je zaboravu.

Jugoslavenski vladari i teoretičari snažno su se oslanjali kako na lenjinizam tako i na staljinizam. Nakon 1949. pokušali su se (s primjetnim, ali ne potpunim uspjehom) riješiti službeno prezrenog staljinizma, duboko ukorijenjenog među starim partijskim kadrovima i u raširenom seljačko-patrijarhalnom malograđansko-palanačkom mentalitetu, kao i vratiti se radikalnom Lenjinu čije je slobodarstvo također našlo dubok odjek u tradicijama narodne samovlade i partizanske samodostatnosti (usp. Buden „Još", Denitch 153, Woodward 52, i za jugoslavenske mentalitete Suvin 4. esej). Više od tek prstohvata Buharinovoga naglaska na tržišnoj proizvodnji, premda bez znanja o izvoru, dodano je kasnije; te su tri opcije bile, u sličnoj ekonomskoj situaciji, jedine dostupne (usp. Woodward 74-75, o Buharinu i Cohen).

A ipak, u sustavu u kojem je sva sredstva proizvodnje (osim možda pokojeg ostatka, a u slučaju Jugoslavije i Poljske također i većeg dijela poljoprivrede) preuzela država pod vođstvom jedne partije koja je imala i politički i organizacijski monopol, moć je u rukama – ako se tome ne suprotstave snažni demokratski pritisci odozdo – relativno malene oligarhije. Ona je u početku crpila legitimitet iz revolucionarnih postignuća plebejske pokretljivosti prema gore, što je promijenilo živote milijuna ljudi nabolje, i popratne obrane nezavisnosti (ovo drugo izostalo je u slučaju sovjetskih satelita), a nakon toga sve više iz životnog standarda stanovništva. Sustav je stoga, ako se nije želio oslanjati uglavnom na policijsku represiju, morao ostvariti primjetan i trajan ekonomski višak i morao ga je raspodijeliti tako da se to većini stanovništva čini pravednim, osobito industrijskoj radničkoj klasi i drugim stanovnicima gradova. Porast i raspodjela viška vrijednosti proizašlog iz radne snage – koji je trebalo uravnoteženo rasporediti između industrijalizacije, obrane i standarda – bili su tu srž; u Jugoslaviji, kao i u SSSR-u, „izvor brze akumulacije kapitala ostao je neriješeni problem" (Woodward 75).

To se poklopilo s dugoročnom dilemom, koju je prva teoretski postavila Luxemburg: kapitalizam, kako bi se uopće održao, mora vršiti stalnu i neprekidnu „prvobitnu akumulaciju", koja razara nova područja globusa i društvenog života, sve do žena, virtualnog prostora, genoma i intelekta (Harvey 304-05) – dok je „socijalizam" bio oblikovan da se suprotstavi tim opustošenjima. Da preduhitrim zaključak do kojeg ću doći, dovoljna akumulacija kapitala u Jugoslaviji nije se mogla provesti iz dva razloga. Prvi je

razlog negativan, i slijedi iz kulturne – uključujući tehnološke – zaostalosti. No drugi je razlog, nasuprot tome, pozitivan, jer je akumulacija kapitala značila sveobuhvatno razvlašćenje i otuđivanje ljudi, dok je revolucija – kao i svi takvi veliki plebejski ustanci od Francuske preko Ruske sve do Kineske revolucije – izvorno bila izričito usmjerena prema njihovom oštrom ograničavanju pomoću „elemen[ata] solidarnosti, društvene odgovornosti, [i] kontrole nad tržišnim mehanizmima ugrađene u svoj institucionalni okvir" (Močnik, „Nismo" 149), i težila je njihovom dokidanju. Iako je SFR Jugoslavija na kraju krenula putem kapitalizacije, napravila je to previše sporo i nesavršeno prema kapitalističkim mjerilima: u ime totalnog kapitalizma bez ljudskog lica, u kakvom živimo ovih posljednjih desetljeća, morala je biti uništena.

2. poglavlje: Anatomija: makro-politička ekonomija, ili pogled odozgo

> Što je zaostalija zemlja u kojoj je, zahvaljujući vrludanjima povijesti, započela socijalistička revolucija, to joj teže biva preći sa starih kapitalističkih odnosa na socijalističke odnose.
>
> Richard Löwenthal, 1970.

2.1. Temelji jugoslavenskog samoupravljanja

Sam slijed povijesnih događaja utjelovljuje jedine naznake o njihovoj suštini (usp. Suvin „Two") i njihovim mogućim uzročnim sustavima: „put ka istini nije samo epistemološki, nego i povijesni proces" (Marcuse, *Reason* 99-100). Tradicija partizanske revolucije izražena u velikim parolama „smrt fašizmu, sloboda narodu!" i „bratstvo i jedinstvo" – naime smjer prema plebejskom savezu odozdo – navela je Partiju da se udalji od staljinističkog „parazitskog i stagnacijskog monopolizma" s njegovom nepodnošljivom cijenom terora i ljudske krvi. Od samog početka, Tito i njegovi drugovi nadali su se „bratskoj pomoći" socijalističkih zemalja sovjetskog bloka; umjesto toga, dobili su po glavi eksploatacijom i pokušajem preuzimanja vlasti. Ironično, Tito je tada u Jugoslavenskoj armiji i u njenoj jedinstvenoj strateškoj vrijednosti našao izvor kako vojne tako i civilne američke i zapadnoevropske pomoći. Ona je bila znatna, i – zajedno s viškom rada kojeg se većina stanovnika jugoslavenskih gradova odricala, isprva s postrevolucionarnim oduševljenjem a kasnije jer je to bilo uobičajeno i institucionalno obavezno – uspijevala je dugo vremena (recimo dvadesetak godina) rješavati neo-

dgodiv problem izvora akumulacije. Lampe tvrdi kako je ukupna pomoć SAD-a Jugoslaviji u razdoblju od 1949. do 1967. iznosila 2,465 milijuna USD, od čega je sve veća trećina otpadala na zajmove, a ostatak na bespovratna sredstva; Heuser dodaje tome 128 milijuna britanske i francuske pomoći u razdoblju od 1949.-53. (219).[9]

Događaji u Jugoslaviji poklapaju se s periodizacijom povijesti svijeta nakon 1945., gdje prvi veliki prekid nastupa sredinom 1970-ih (usp. Amin, *Empire*, pogl. I-II, i *La gestione*, 21). Najavila ga je naftna kriza, a obilježilo iscrpljenje glavnih poticaja proizašlih iz pobjede nad fašizmom: država blagostanja (iako militarizirana), odvajanje „sovjetskog bloka" u ograđeni podsustav centraliziranog državnog planiranja (što je dovelo do Hladnog rata između tabora NATO-a i spomenutog bloka) i dekolonizacija formalizirana Konferencijom iz Bandunga a zatim u Pokretu nesvrstanih. U Jugoslaviji koju istražujem ta se tri faktora ukrštaju. Prije moga *terminus ad quem* u 1972., revolucionarni politički pritisci omogućili su ekonomski rast izvan kapitalističkih metropolitanskih područja i time narušili isključivu logiku profita. Nakon njega slijedi razdoblje erozije, krize i kraha „antifašističke" faze i, na kraju, povratak „čistom" kapitalizmu profita, a Jugoslavija je postala istaknuti primjer za sve to. Moguće je da se to drugo razdoblje i samo raspada u velikoj ekonomskoj krizi financijskog kapitalizma iz naših dana, od kraja prvog desetljeća 21. stoljeća, ali još je prerano da bismo mogli biti sigurni.

No izgleda da jugoslavenska povijest traži dodatnu podjelu na faze od 1945.-52., 1952.-65., i 1965.-72., pri čemu granice, naravno, nisu sasvim oštre, nego se u većini slučajeva lako mogu pomaknuti za dvije ili tri godine.

Na kraju ratnog ustanka zemlja je bila u potpunosti razorena: u ratu je stradalo preko milijun ljudi koji su u prosjeku imali 22 godine; Saveznička komisija za reparacije procijenila je da ratna šteta doseže pedeset predratnih godišnjih državnih dohodaka; životni standard iz 1945. procijenjen na polovicu onoga iz 1939., već i tada niskoga, odjeća i zdravstvena njega na manje od četvrtine, a čitava je zemlja raspolagala s 200 kamiona (vidi Suvin, 4.esej, Poglavlje 2.1, i Bilandžić, *Management* 58). Godine od 1945.-52. nazvao sam dvostrukom jugoslavenskom plebejskom posebnošću: prvo, partizanske pobjede, nakon čega slijede politička centralizacija i brz ekonomski oporavak zemlje, a drugo, uspješnog raskida sa staljinizmom, što je pak uzrokovalo proboj ideje o radničkom samoupravljanju nasuprot „birokratizaciji".

Razlog zbog kojeg se jedna grupica iz partijskog Politbiroa uspjela nakon 1948. sretno domisliti sustava Radničkih savjeta (dalje RS) po mom je

[9] Lampe 276, ali neki njegovi proračuni ne čine mi se točni, vidi o svemu tome Mates 202-04, Gnjatović 129 i passim.

mišljenju dvojak. Kao prvo, ekonomski, postojala su dva velika problema koja se nisu mogla riješiti centralizacijom države i administrativnim dekretom: 1.) naknada prema radu, odnosno diferencijacija plaća potrebna da se potakne proizvodnost a istodobno očuva društvena pravednost; 2.) suprotstavljenost dugoročnog planiranja i ograničenih horizonata direktora poduzeća, javnog službenika imenovanog na određeno vrijeme koji usto često nastupa patrijarhalno i staljinistički, u stilu autoritarnog komandanta. A samoupravljanje je ustvari uvedeno u vrijeme vrlo teških ekonomskih borbi za veći opseg proizvodnje i proizvodnost (usp. Milosavljević, „Država" 83-106 i passim, Woodward 145-52). Trebalo je iskoristiti „opću suglasnost i učešće... vidljive u savjetovanjima o industriji, omladinskim ili dobrovoljnim brigadama te udarničkom radu" (Unkovski-Korica 20). Šire gledano, samoupravljanje može zainteresirati čitavu radnu snagu za dugoročne rezultate ako (i samo ako) se spriječi stvaranje elita i osmisli podesan sustav ekonomskih poticaja za planiranje. Takvo istinsko samoupravljanje imalo bi golemu odgojnu važnost za socijalističke poglede na rad i vlasništvo (usp. Brus 70-71). Njegov horizont obuhvaćao bi zamjetan rast proizvodnosti, što znači i rast prihoda radnika, ali i važan početak razotuđenja na radnom mjestu; i jedno i drugo pretvorilo bi se u političku podršku.

Drugo, u to je vrijeme Jugoslavija bila izolirana u svijetu, u realnom strahu od sovjetske invazije, i trebala joj je obnova političkog entuzijazma odozdo. Simptomatično, prvi javni znakovi takvoga smjera došli su u prvoj polovici 1950-ih iz Kidričevih intervencija, te iz govora Edvarda Kardelja u Saveznoj skupštini prilikom predstavljanja zakona o Narodnim odborima (općinskim vlastima) koji je oštro osudio „birokratski aparat": „Socijalizam može izrasti samo iz inicijative milijuna običnih ljudi uz rukovodeću ulogu proleterske partije, pomoću njihovog sve većeg sudjelovanja u državnom aparatu od najnižih do najviših njegovih oblika" (*Reminiscences* 233). U tom je govoru izričito tvrdio kako takvo „načelo samoupravljanja" treba razvijati „svagdje, u svakoj organiziranoj jedinici našeg društvenog života... u poduzećima i institucijama, itd." a posebno u tvornicama (citirano u Unkovski-Korica 11, i usp. Kardelj, *Samoupravljanje* passim). RS-i su trebali osigurati ključan doprinos toj obnovi, kao moguć demokratski način rukovođenja nezavisnim subjektima koji proizvode robe, možda slično „planskoj ekonomiji koja koristi regulirane tržišne mehanizme" (Brus 74, a usp. Kornai 292-97) – iako su nakon 1965. stvari postale mnogo složenije i manje sređene.[10] Zbog pritisaka odozdo, njihovi su samoupravni organi postupno zadobili veći utjecaj na neke ključne odluke tako da je, nakon naglašenog centralizi-

[10] Služim se Brusom (72-74 i passim) kad je riječ o razvoju RS-a nakon zakona iz 1950., uz dodatne podatke i procjene iz: Bilandžić, *Historija* 175-78, 184-85, 215, 223, Suvin 4. esej, te drugi, kako su navođeni. Retrospektivni prikaz problema i mišljenja o jugoslavenskoj primjeni tržišta i zatim o planu nalazi se u: Korošić, *Jugoslavenska* 250-59 i 271-79.

ranog naređivanja prvih godina, direktora birala paritetna komisija s predstavnicima iz RS-a poduzeća i općine (najniže teritorijalne jedinice) putem javnog natječaja. RS je donosio svoje interne propise, uključujući odluke o radničkom dohotku nakon odbitka državnih poreza. Nadalje, primjena samoupravljanja proširila se 1953. s industrije na državnu poljoprivredu, trgovinu, građevinu, prevoz i komunikacije, a zatim i na obrazovanje, kulturu, zdravstvo, bankarstvo i osiguranje (nije zahvatilo vojsku i službe sigurnosti, javnu upravu i pravosuđe, gdje su partijske ćelije trebale osiguravati potrebnu ravnotežu). Uskoro je samoupravljanje sramežljivo uvedeno u „parlamentarni" ili izborni sustav na razinama općine, kotara, republike i federacije; u ovoj posljednjoj isprva jedna, a zatim, s vremena na vrijeme, nekoliko „proizvođačkih komora" trebalo je zastupati samoupravne organizacije u proizvodnji, obrazovanju i kulturi, zdravstvu i socijalnoj politici.

Ključ svega i uzrok velikih sukoba bio je pokušaj izgradnje ekonomskih temelja samoupravljanja – varijanta zagonetke o „socijalističkoj akumulaciji kapitala". Radi se o raspoređivanju zarađenog viška na, s jedne strane, dohodak radnika i investicije poduzeća, i, s druge, investicijske alokacije, koje oporezuje i dalje raspoređuje država. Odnos između tih dviju strana mjera je ravnoteže između elemenata etatizma i samoupravljanja u društvu.

Samoupravljanje i prvi elementi decentralizacije uvedeni su u organizaciju jugoslavenske privrede u desetljeću od 1950. do 1960.; samoupravljačke ovlasti proširene su u razdoblju od 1961.-65. na raspoređivanje dohodaka zarađenih u poduzećima, pri čemu je država zadržala glavnu ulogu kad je riječ o ulaganjima, a uvedene su i izvan neposredne proizvodnje u obliku „društvenog samoupravljanja"; ovdje ću i jedno i drugo zajedno uzeti kao prvu fazu. U periodu 1965.-74. predlagalo se da se proširena reprodukcija prenese na poduzeća, a da se državnim tijelima (saveznim ili republičkim) ostave resursi za izvjesne utvrđene opće namjene, uključujući manja sredstva za pomoć zaostalim regijama, ali to nije uspjelo. Možda se propadanje nakon 1972. može podijeliti na dvije faze, gdje bi završna išla od 1980. do 1989. (Močnik, „Workers'"), ali to razdoblje ne uvodi ništa novoga „osim frazeologije" (Horvat, „O socijalnoj" 54) i ja se njime neću baviti. Tužna priča obrađena je u Comisso, „Workers'" 124-35, i u brojnim kasnijim radovima.

2.2. Politička ekonomija

2.21. 1950.-65.: uzlet

Decentralizacija je od tog vremena i do kraja SFR Jugoslavije bila ključna lozinka i parola, koja je često stvarala više magle negoli svjetlosti (vratit

ću se na to). U prvoj fazi od 1950.-53., sustav centralnih ministarstava privrede s pretjerano brojnim rukovodećim kadrom razmontiran je i njegove su zadaće preraspoređene na razinu centralnog planiranja ili republika; iz središnje vlasti i političkih organizacija otpušteno je 100.000 zaposlenih tako da se središnji državni aparat smanjio otprilike upola (Bilandžić, *Historija* 175-76). Sva su poduzeća nakon toga postala ovisna o republikama, savezna država zadržala je samo željeznički, zračni i riječni promet kao samoupravna privredna udruženja, a sve se moralo oslanjati na prihode kako iz subvencija tako i iz tržišne prodaje. Izvanredni državnik i teoretičar zadužen za ekonomske teme, Boris Kidrič, zamislio je sustav samoupravljanja koji bi uskoro objedinio centralno planiranje i demokratsku kontrolu odozdo na svim razinama, sve do savezne vlade (vidi esej 5.1). Plaće svih zaposlenih određivale su se prema ljestvici s maksimalnim rasponom od 1:5.5. Istodobno, Partija se iz kadrovske definitivno pretvorila u masovnu i promijenila ime u Savez komunista na Šestom kongresu 1952., označivši tako horizont vraćanja od Staljina Marxu. Donekle smjela, ali vjerojatno ugrubo indikativna procjena velike poslijeratne preraspodjele bogatstva pokazuje kretanje prosječne potrošnje industrijske robe sa 100 iz 1938. na sljedeće pokazatelje iz 1952. (Bobrowski 208, za sličnu statistiku sve do 1955., kada se razlika unutar industrije, izgleda, smanjila, vidi Schleicher 335):

- zaposleni fizički radnici: 167
- zaposleni uredski radnici: 75
- siromašni i srednje imućni seljaci: 137

Konačno, Ustavni zakon iz 1953., ustvari novi ustav, uveo je „društveno samoupravljanje" i izvan industrije i ustanovio Vijeća proizvođača od lokalne do savezne razine, koja su posredno birali zaposleni u proizvodnji, prevozu i trgovini prema udjelu svoje grupe u bruto društvenom proizvodu (usp. Schleicher 59-77). Godine 1953. jugoslavenska je ekonomija doživjela uzlet nakon godina oskudice, a barem jedan od faktora u pozadini tog uzleta bio je entuzijazam utemeljen na radničkim savjetima i horizontu demokratizacije; u sedam godina nakon 1950. RS-i su imali 1,129.000 članova, od čega su fizički radnici iz pogona navodno činili 75% (*Pregled* 535).

Tada je uslijedio prekid u ritmu reorganizacije društva, što je uzrokovalo otuđenje četvrtine članstva Partije iz 1952. Često se pripisivao i još se pripisuje šoku što ga je izazvala afera s Djilasom početkom 1954.; premda nema sumnje da je detonaciju izazvalo upravo njegovo svrgavanje s vlasti, drugi su faktori bili zamor nakon desetljeća golemog uspjeha i silnog psihološkog pritiska, razgradnja kolektivizacije sela, spora ali sigurna obnova odnosa sa SSSR-om i snažan otpor razvlašćenju u višim krugovima Partije.

Presudna je, međutim, bila čvrsta uspostava nezavisnosti proizvodnih poduzeća. Sve do 1961. središnja državna uprava određivala je masu plaća za sva poduzeća i zadržavala oko 2/3 svih prihoda. Godine 1958. cijeli jugoslavenski kolač podijelili su ovako:

Tablica 1: Nacionalni kolač (od 1.683 milijarde dinara u aktualnim cijenama – Bilandžić, Historija 227-28)

Rubrike	**10 milijardi dinara**	**%**
ulaganja u proizvodnju	574	33
ulaganja u društveni standard	118	7
druga ulaganja + nadoknade i subvencije	23 + 39	4
državna uprava i obrana	197	12
drugi troškovi za „društveni standard"	51	3
osobni dohotci	663	40

U to vrijeme, investicije je financirala savezna vlada s 39%, sama poduzeća s 31%, republičke vlasti sa 7%, niže teritorijalne jedinice sa 17%, a ostali sa 7% (ibidem).

Mnoge su se industrije preusmjerile na potrošnju. Ali najsmjelije rasprave iz 1950-ih, npr. na Prvom kongresu radničkih savjeta iz 1957., nisu otišle dalje od zahtjeva za većim udjelom u neto prihodu („višku vrijednosti") ili bruto primicima minus troškovi – a bili su to materijalni troškovi, deprecijacija, porez na kapital, kamate na kredite, itd. – i minus lokalni porezi, porezi na promet i drugi državni porezi (Horvat, *Towards* 117). Taj neto prihod trebao se davati poduzećima, a ne saveznim ili republičkim vlastima i nižim teritorijalnim jedinicama. Povećanje udjela nije se ostvarilo; umjesto toga, poduzeća su dobila pravo rasporediti prihod nakon odbitka poreza bez uplitanja države (osim poštivanja pravila o minimalnom osobnom dohotku prema stručnoj spremi), no uz snažno sudjelovanje općine. Sva druga pitanja – cijene i subvencije, vanjska trgovina, planiranje, takvo kakvo je bilo – ostala su nedirnuta; ustvari, „višak" kojim su upravljale razne političke razine izvan poduzeća porastao je 1962. na 84% (Bilandžić, *Historija* 282). Sve su se energije trošile na takve ograničene rasprave kao i na rast proizvodnje s potrošnjom; ovo posljednje može se mjeriti realnom zaradom koja je od 1952. do 1960. porasla za 52% (Vanek 80).

Sve u svemu, petogodišnji plan za razdoblje 1957.-60. postigao je značajan uspjeh. Neke rezultate tih godina možemo vidjeti u tablicama koje su

izvedene na osnovu službenih statističkih podataka; prva je prilagođena iz Wachtela 3, a „snaga motora" dodana je iz Bićanića 88:

Tablica 2: Rast nekoliko ključnih pokazatelja, 1953.-1961.

Realni društveni proizvod po glavi stanovnika [slično bnp-u, u dinarima iz 1960.]	**% Pismenih stanovnika preko 10 godina**	**% Stanovn. u gradovima preko 20.000 osoba**	**Snaga motora, KW po zaposlenom**
947	74%	13.8	1.7 [1951]
1.636	82%	22.4	2.12

Podijelimo li strukturu kućanskih troškova na dvije rubrike: A/ osnovne potrebe – hrana, piće i pušenje, odjeća i obuća, stanovanje i grijanje – u odnosu na B/ „društvene potrebe" – zdravlje i higijena, pošta i prevoz, obrazovanje, zabava i kulturni sadržaji, tada je na rubriku A godine 1952. otpadalo 93%, a 1965. oko 77%. Velik skok „prevoza" s 1.6 na 6.3% dogodio se zbog osobnih automobila – vidi Tablicu 4 dolje – a „kulture i zabave" s 0.7 na 3.3 % zbog televizora (sve: Tonković 431). Također treba istaknuti kako je grupa B uvijek bila najmanja u seljačkim, a zatim u radničkim kućanstvima, u usporedbi s kućanstvima nemanuelnih radnika, i da je ta razlika u klasnim troškovima za civilizacijske „suvišnosti" rasla brzim tempom nakon sredine 1960-ih (usp. Macesich 27-28). Poljoprivreda je također napredovala u vremenu od 1957.-65., sa znatnim ulaganjima kako u velika državna dobra tako i u stavke poput mineralnih gnojiva i traktora čak i za imanja privatnika, pa je neto materijalni proizvod od 1957.-1975. porastao skoro za polovicu, dok je broj zaposlenih pao za trećinu (Simon 128 i 114, usp. Stipetić 329-33 i dalje).

Na kraju, razlika u odnosu na većinu drugih zemalja smanjivala se sve do sredine 1960-ih:

Tablica 3: Komparativni društveni proizvod po glavi stanovnika (u konstantnim USD iz 1970. – Bilandžić, Historija 287)

	1954.-56.	**1968.-70.**
SAD	905	515
Zapadna Njemačka	431	318
Italija	234	192
Jugoslavija	100	100
Mađarska	168	139
Poljska	176	139

Indeks Gini – mjera nejednakosti prihoda ili bogatstva gdje 0 znači potpunu jednakost prihoda, a 1 maksimalnu nejednakost – bio je 1963. g. 0.32, što je bilo bolje od bogatih kapitalističkih zemalja. Po pravičnoj prosudbi Ellen Commisso, „podaci zaista pokazuju visoku stopu rasta, razvoj industrije, povećanje životnog standarda i pomjeranje zapošljavanja iz primarnog u sekundarni i tercijarni sektor ekonomije" (*Workers'* 56). Nadalje, „proizvodnost rada porasla je u prosjeku za oko 4%, što je iznenađujuće postignuće u vrijeme kada je zaposlenost također rasla" (Dirlam i Plummer 158). Ipak, Jugoslavija je i dalje bila „relativno nerazvijena i izrazito neravnomjerno razvijena ekonomija, s neadekvatnom infrastrukturom" (Prout 5), s društvenim proizvodom po glavi stanovnika otprilike upola manjim od Italije. Konačno, premda je proizvodnost rasla, bila je i dalje niska. A na pomolu su bile nevolje zbog ključnih strukturnih proturječja.

Program Partije donesen 1958. na Sedmom kongresu, važan i zbog nikad ponovno dosegnutog rekordnog udjela radnika u članstvu od 32%, dao je snažan nagovještaj mogućeg otvaranja prema plebejskog demokraciji, unatoč brojnim kompromisima. Zaključna nota programa glasno je odjeknula: „Ništa što je stvoreno ne smije nam biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno, da prepusti mjesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije" (*Yugoslavia's Way* 263). Međutim, stvarni su procesi bili dvosmisleniji. U 1950-ima, dvije su značajne promjene postale neosporne. Prvo, „koliko god da su blisko ekonomija, država i Partija možda ostale međusobno povezane i pod kontrolom ove posljednje, ta tri osnovna 'podsustava' definitivno su se odijelila i dobila zasebne formalne strukture s inherentnim sposobnostima za samostalan rast" (Rusinow 80). Drugo, kako sam spomenuo u 2. eseju, decentralizacija bez prenosa vlasti na najniže razine stvorila je srednji sloj državno-partijskih funkcionera kojima je bilo prvenstveno stalo do položaja, te su postali stupovi konzervatizma; ekonomski, ti su lokalni vladari „zadobili široka diskreciona ovlaštenja u ekonomiji i beziznimno su koristili svoju vlast za interese svojih regija, a to je značilo privlačiti ulaganja u izgradnju industrije i zatim štititi tu industriju pod svaku cijenu" (Paul Shoup, citirano u: Rusinow 49). Ta razina „općinske" oligarhije, za koju je vlast ustvari značila nova radna mjesta i opsežan ekonomski razvoj – što je često dovodilo do nepotrebno golemih postrojenja – bila je dobro integrirana s republičkom razinom. S obzirom na to da je plaćana iz poreza na proizvodnju, ova je potklasa vremenom postala jedna od najvećih kočnica samoupravljanja i demokratizacije (usp. Bakarić 2: 398) – na kraju, tu je zaostajala samo za republičkim administracijama, koje su se žalile na savezni centralizam ali su ga itekako ekstremno prakticirale prema dolje (usp. Kidriča u eseju 5.1 i Milosavljević, „'Centralizam'" 369).

Tablica 4: Društveno-ekonomski pokazatelji, 1950.-1970. (iz: Lampe 295)

	1950.	1960.	1970.
BDP po glavi stanovnika (u cijenama iz 1966.)	216	333	520
Smrtnost novorođenčadi (na 1000 živorođenih)	119	88	55
Nepismenost (% stanovništva od 10 godina i više)	25	20	15
Broj stanovnika na jednog liječnika	3.360	1.474	1.010
Radio prijemnici (na 1000 osoba)	21	78	166
Automobili (na 1000 osoba)	0,4	2,9	35
Gradsko stanovništvo (%)	21	28	39

Usporavanje ekonomije iz 1961.-62. razotkrilo je slabosti postojećeg kompromisnog modela, koje nisu bile pretjerano važne u uzletu iz duboke zaostalosti, i jasno pokazalo kako treba pod hitno razmisliti o novom načinu organizacije jugoslavenske privrede. Kao prvi primjer, kako se vidi iz stupca snage motora u Tablici 2 gore, industrijalizacija je bila „ekstenzivna", a temeljila se na jeftinim sirovinama i jeftinoj radnoj snazi: 59% ekonomskog rasta u gore spomenutom razdoblju ostvareno je zahvaljujući rastu broja zaposlenih, a 41% zahvaljujući rastu proizvodnosti rada (podaci iz Bićanića 144). Kao drugi primjer, proizvodnja sirovina i goriva počela je znatno zaostajati za proizvodnjom robe široke potrošnje od 1962. nadalje (idem, 78-79), zbog čega su brojna postrojenja radila daleko ispod svojih kapaciteta. Ekonomsko-politički sustav bio je rastrgan između razvojnih zahtjeva iz svih područja i sa svih razina vlasti. Međutim, kočila ga je podjela unutar Partije/države kako u saveznom centru tako i u sve samosvjesnijim republičkim centrima. I opet je primijenjen *ad hoc* kompromis koji nije spriječio bujanje narodski prozvanih „političkih tvornica", naime: „svakome pomalo svega. Ta metoda *decentralizacije bez specijalizacije* bila je najmanje ekonomična i najskuplja politika razvoja, po čemu je zaostajala samo za centralizacijom bez liberalizacije. Dovela je do stvaranja premalih, previše raznovrsnih i ne-ekonomičnih poduzeća." (idem 198, potcrtao DS) Posebice, opasno se povećala razlika između uvoza i izvoza: dok je 1953. vanjskotrgovinski deficit dosezao 2.616 milijuna novih dinara, g. 1961. porastao je do 4.268 (idem 166), a 1964. na više od 5 milijardi n. d. (preko 400 milijuna USD), i rastao je svake godine osim 1965., i tako stvarao kumulativnu opasnu zaduženost.

Uz velik rast, ključni je ekonomski cilj bio smanjiti goleme razlike u životnom standardu po regijama prenosom velike količine kapitala u siromašnija područja kroz centralni Opći investicijski fond. Međutim, unatoč relativno znatnim investicijama, razlika se nije smanjivala. Bez sumnje bilo je dosta lošeg gospodarenja – recimo loša lokacija u odnosu na opskrbu si-

rovinama – no to se dešavalo i u bogatijim republikama. Ovdje mogu samo napomenuti da se radilo o velevažnom problemu jugoslavenske ekonomske geografije i cjelokupne politike, naime *raspodjeli ekonomskih aktivnosti* po regionima. Po Hamiltonovoj pionirskom i čini mi se neprevaziđenom pregledu iz sredine '60-ih, povijesna baština Jugoslavije je veoma neuravnoteženi odnos ne naprosto izmedju „austrijskog" i „turskog" dijela – dakle zapadno i istočno od Drine, sa Bosnom neodlučno u sredini ali manje-više „turskom". Riječ je naime o dubljem problemu uvođenja ne samo industrijskog kapitalizma nego i cijele *citoyen* civilizacijske infrastrukture (npr. željeznica i drugih komunikacija, elektrifikacije, rodnih odnosa, itd.). Slijedeća karta jasno ocrtava stanje i komplikacije:

KARTA: Prostorna raspodjela porasta zaposlenja van poljoprivrede 1948.-65. (Hamilton 134)

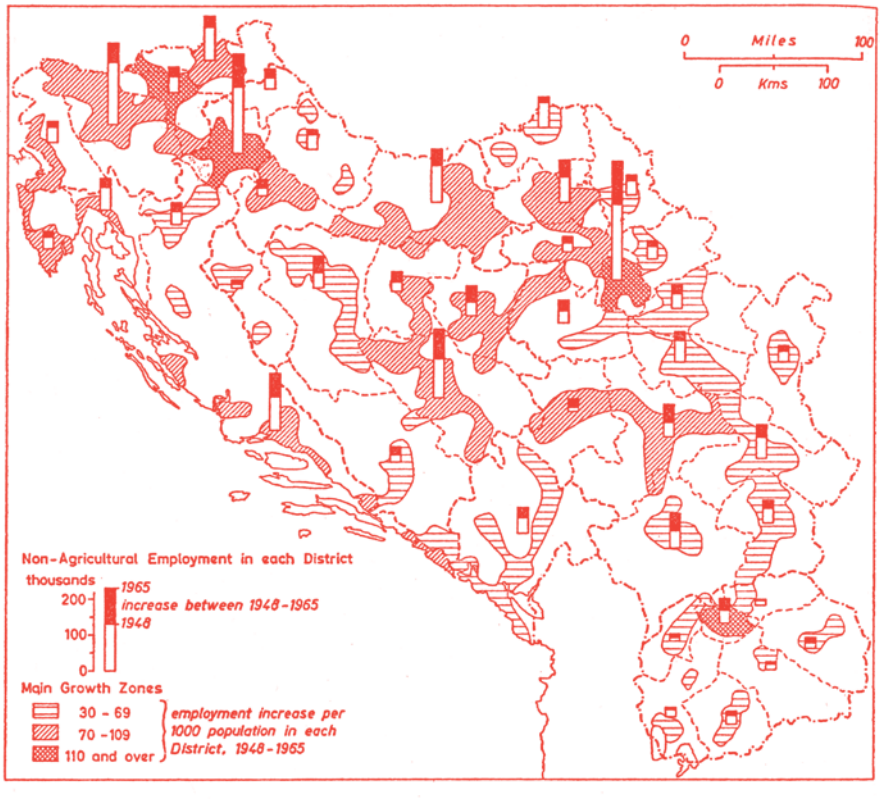

Nepoljoprivredna zaposlenost po kotaru ovako je označena gore za nova zaposlenja po 1.000 stanovnika: bijelo za 30-69 novih zaposlenja (70 je prosjek cijele zemlje), slabo šrafirano za 70-109, jako šrafirano za 110 i više.

Iz gornje je karte i komentara uz nju (134-37) jasno da *pet značajnih zona rasta* lokalizira 2/3 svekolikog novog zaposlenja u gornjem periodu (označenog u karti crnim stupcem, iznad bijelog stupca koji stoji za stanje

1948.) mada je njihovo stanovništvo ispod ½ zemlje. To su: 1/ „Beograd sa jugozapadnom Vojvodinom i istočnom Slavonijom; 2/ Slovenija i zapadna Hrvatska; 3/ istočno-središnja Bosna koja se spaja sa zapadno-središnjom Srbijom; 4/ Dalmacija; i 5/ skopska oblast Makedonije". Te su aktivnosti dakle koncentrirane u administrativnim sjedištima i oko njih; nove industrije i usluge u kotarima gdje ih ranije nije bilo uglavnom se oslanjaju na prigradske zone koje su dobro služene komunikacijama prema drugim kotarima i oblastima, uključivši riječne doline. Bijele pak zone označuju područja gdje je brzi porast stanovništva uz znatnu emigraciju mladih doveo do povećanja proporcije zaposlenih u poljoprivredi.

Ovaj začudni pogled dobronamjernog stranog ekonomskog geografa otkriva koliko je, prvo, ograničena isključiva politička, pa dakle i statistička, koncentracija na federalne republike, koje su ne samo mnogostruko upućene jedne na druge nego ih ove ekonomske oblasti dobrim dijelom i prevazilaze odnosno miješaju u međusobnoj komunikaciji. Drugo, nasuprot republičkim moćnicima zapadnih republika koji su tvrdili da je investiranje u „zaostale" krajeve nerentabilno, ovdje se nalazi da „visina kapitalnih investicija po glavi stanovnika u osnovi objašnjava porast društvenog prihoda po glavi stanovnika" za svaku republiku, dakle da visoki porast prihoda potiče od visokih investicija a niski od niskih (Hamilton 141). Planiranje po ekonomskim sektorima, koje se nužno oslanja na ekspanziju već postojećih industrija i komunikacija, „pokatkad je propustilo veće prednosti koje su bile moguće pomoću većih infrastrukturalnih investicija u zaostale oblasti integracijom sektorskog i prostornog planiranja (idem 142). Ukratko, kako Hamilton uvjerljivo obrazlaže, došlo je do lošeg planiranja za brzi efekat koje je na dulje pruge dovodilo do loših posljedica, te on s odobravanjem citira studiju Gorupića izašlu 1962. prema kojoj „Jugoslavija ustvari nema dugoročne, logične i sistematske politike planiranja, čak ni na saveznom nivou" (Hamilton 143-44; usp. dolje poglavlje 4.12). To dovodi do neefikasnog korištenja ne samo radne snage nego i obrazovnih resursa u zemlji kao cjelini (usp. idem 145-47).

Stoga je kratkovidna tvrdnja rukovodstava bogatijih republika—prvenstveno Slovenije i Hrvatske--kako bi investicije trebalo temeljiti na tržišnoj isplativosti, jer bi tada dale bolje rezultate, dovela do opravdanog negodovanja siromašnijih područja (usp. Milenkovitch 179-80 i dalje). U jednom od najvećih političkih promašaja SFRJ, centralni Opći investicijski fond ukinut je 1963., a zamijenio ga je kompromisni i manji Fond za ubrzani razvoj (vidi bilješku 17).

Osnovna kočnica razumnom promišljanju o novom načinu organizacije bila je „nepostojeća i sve nedostižnija ideološka i politička suglasnost"

(Rusinow 112; usp. Horvat, *Essay* 75) u vladajućoj oligarhiji, a time i u čitavoj Partiji. Osnovna je opreka bila, kao i uvijek, treba li dalje provoditi demokratizaciju odozdo, što bi se nedvojbeno počelo prelijevati iz ekonomije u politiku, ili se vratiti na centralnu vlast odozgo. Kompromisno rješenje, kakvo nitko upućen nije držao održivim, bilo je da se ne napravi ni jedno ni drugo, nego da se daju veće ovlasti republičkim upravama – „dakle, stvaranje jedne federacije, koja ne može rukovoditi birokratskim elementima u republikama" (Bakarić 1: 627). Time se republičkim vlastima, koje su od samog početka nastojale sve centralizirati u vlastitim rukama, dozvolilo da na kraju izrastu u zasebne „državne kapitalizme".

2.22. 1965. i kasnije: „tržišni socijalizam"

Nedostatak jasnih ciljeva „djelovanja ekonomske politike" postao je zabrinjavajuć, iako poznat samo upućenima, godine 1961. kada su prvi koraci prema novom ekonomskom sustavu dali slabe rezultate i izazvali krah planiranja (Horvat, *Essay* 241). Između 1963. i 1965. ukinut je sustav društvenih investicionih fondova, ali nikakav ga drugi instrument nije zamijenio. Savezna skupština donijela je sredinom 1965. nove smjernice za ekonomski sustav, koje su obično zvali Reformom s velikim R. Među glavnim razlozima za reformu navodilo se da su mnoga industrijska poduzeća neefikasna, tehnički zaostala i da ih se mora subvencionirati, a kako rastu, raste i to opterećenje; da protekcionizam znači da je motivacija koja potiče na promjene na monopolističkom tržištu slaba; da mnoge grane industrije (tekstilna, metalska, duhanska, prehrambeno-prerađivačka) imaju višak kapaciteta tako da ponekad rade s trećinom tih kapaciteta – iz čega bi slijedilo da je moguće uključiti se u procvat svjetskih tehnologija isključivo uvozom i natjecanjem na svjetskom tržištu. Krediti za nepotrebna ulaganja moraju se ograničiti u korist „intenzivne" ekonomije, a cijena rada mora rasti (i jedno i drugo na kraju se pokazalo nemogućim, prvo zbog natjecanja među republikama, a drugo zato što su RS-i uporno i jednoglasno odbijali otpuštati ljude; vidi Dio 1, 3. poglavlje dolje). Kardelj je ciljeve nabrojio na 50 stranica iz te godine („Problems and Objectives of Socioeconomic Development", *Integration*, 5-54): trebalo je „razviti oblike proizvodnje i ekonomskih odnosa koji će se moći održavati uz manje mjera prisile" (7), a s te je pohvalne premise stigao do prijedloga da se u maloj Jugoslaviji decentraliziraju čak i željeznice...

U takvom škripcu, zapadni tip tržišta većini se učinio kao novi spasitelj: prednost se morala dati industrijama koje su se na njemu mogle natjecati, a unutrašnje administrativne granice, osobito one republičke, valjalo je prevazići (usp. Bićanić 81 i 88). Valuta je devalvirana na 12.5 novih dinara

za 1 USD (g. 1971. najprije je porasla na 15, a zatim na 17 n. d.). Stabilizacija valute i cijena, kao i rast efikasnosti i tehnološke modernizacije, postavljeni su kao ekonomski ciljevi petogodišnjeg plana za razdoblje 1966-70.; ključna točka političkog programa tražila je porast udjela poduzeća u neto društvenom proizvodu na 70% (Bakarić 2: 173). Vladimir Bakarić retrospektivno je opravdavao Reformu iz 1970.-71. time što Jugoslavija nije mogla biti ekonomski samostalna pa se, pošto nije uspjela naći podršku u socijalističkom taboru, morala otvoriti svjetskom tržištu. Međutim, njena je vanjska trgovina bila ograničena i strukturirana „kvazi-kolonijalno", te se izvoz uglavnom sastojao od sirovina a uvoz od robe za razvoj proizvodnih snaga, a kasnije i od robe široke potrošnje zato što se dobro prodavala (3: 157). Ova je argumentacija jednostrana: izvoz gotovih proizvoda skočio je sa 7% iz 1952. na 43% u 1962., i nastavio je rasti (Macesich 187, Simon 78), tako da je 1965. udio sirovina u izvozu bio svega 17% (Hamilton 127): metalski ili tekstilni proizvodi vrlo su se dobro prodavali u inozemstvu. Možda još važnije, Bakarić je bio uvjeren da će novi zakoni koji su se pripremali preokrenuti silazni trend, primjerice efikasnom kontrolom bankovnih i drugih kredita (3: 243-44), što se nije dogodilo.

Bilo je i nekih uspjeha, kao što je rast proizvodnosti radnika od 25% u četiri godine (Bilandžić, *Historija* 314), što se po Bićanićevom sudu uglavnom ostvarilo zahvaljujući širenju samoupravljanja prema dolje na „ekonomske jedinice" (144). Nadalje, privatna poljoprivredna imanja u nizinama odmah su iskoristila skromne nove kredite i unaprijedila proizvodnju: broj traktora porastao je s 5.000 u 1965. na 39.000 u 1970., a potrošnja gnojiva povećala se za polovicu, te je proizvodnja rasla za 6% svake godine i tako smanjila uvoz hrane otprilike na razinu prije 1939. (Lampe 288) Međutim, Reforma nije uspjela ispuniti većinu svojih ciljeva: rast bruto nacionalnog dohotka, koji je prema planu trebao biti 7.5-8.5%, dosegnuo je samo 5.6% (u usporedbi s 12.6% iz zlatnih dana 1957.-61. i 6.6% u razdoblju od 1961.-65. koje je potaknulo na reformu); efikasnost investicija drastično je opala, a trgovinski deficit uzletio (Gnjatović 60-62, 135, i 152-53), skočivši sa 14% bruto nacionalnog proizvoda u 1964. na 30% u 1971. (Samary, *Marché* 184-85). Iako je 10% poduzeća službeno bilo „neefikasno" i gomilalo deficite, ona praktički nisu snosila nikakve posljedice: do 1971., samo je 1.1% bilo pod privremenom stečajnom upravom (Drulović 103, usp. Comisso, *Workers'* 87). Prerađevine za izvoz ostale su veoma raznovrsne i bez prave strategije, a ukupni kao i industrijski rast i dalje su znatno ovisili o uvozu (usp. Prout 210-11). Opći trend gdje je proizvodnju premašivala potrošnja, koja je već 1960. g. dosegnula 65% bruto proizvoda, nastavio se pogoršavati (Simon 50-51). Konačno, paralelna reforma financiranja poduzeća dovela opteretila

ih je golemim dugovima, što je izazvalo ne samo val štrajkova nakon 1971. zbog nižih prihoda, nego i mnogo manje – ili nikakvo – korištenje vlastitih sredstava za investicije (usp. Dyker 63-67). Krhka ravnoteža vanjske trgovine sprečavala je pad cijena i pravi razvoj prerađivačkih industrija, o elektronici da ne govorimo.

Tako nastalu ekonomsku situaciju Woodward je dobro opisala rekavši kako to nije bio teoretski „tržišni socijalizam" à la Lange i Taylor. Iako je postojala podrobna cjenovna i druga regulativa, nije bilo sustava pravno obvezujućih naloga, kontrola količina ili usmjerenih dodjela sredstava, tako da je federalna vlada posezala za *ad hoc* kontrolama količina kada je trebalo odmah intervenirati (169-71); nelijepi hibrid „tržišni socijalizam" (usp. Comisso, *Workers'* 72ff.) stoga bi možda trebalo nazvati „tržišno-administrativnim" – drugim riječima, udio socijalizma sveo se na administrativno zapovijedanje. *Ad hoc* intervencije predstavljale su priznanje neuspjeha, ali su uspijevale održavati vladajuće interese po godinu-dvije. Taj zbrkani ekonomski model nije spojio „zakon [razmjenske] vrijednosti" s komunističkom planiranom proizvodnjom za upotrebnu vrijednost, a još manje je prvi podredio drugoj, nego se pobrinuo da ni jedno ni drugo ne može funkcionirati kako treba. Ekonomski rast, temelj legitimiteta Partije, počeo se usporavati i na kraju je počeo nazadovati.

Jedna od tri glavne posljedice bila je, kao prvo, očita *ekonomska nestabilnost*. Što se tiče društvene solidarnosti, najviše je zabrinjavao rast nezaposlenosti u času kada je bolje obrazovana poslijeratna generacija kretala u potragu za poslom, na što ću se vratiti, ali i *inflacija*, uzrokovana visokim troškovima uvoza no i domaćim faktorima – poput niske proizvodnosti, kako u industriji tako i u poljoprivredi, što je postala stalna karakteristika koja je dovela do izrazite neefikasnosti jugoslavenskih ulaganja u poređenju s drugim zemljama, od Irske do Turske (Bajt 13). Inflacija je do početka 1970-ih u prosjeku dosegnula 22% i počela utjecati na realnu plaću (usp. Woodward 227-28 i dalje, Simon 86-91, i općenito Hanžeković u: Bićanić 211-15); 1970-ih je bila daleko najgora u Europi, uz onu u Portugalu (Tyson 76).

Drugo, *ravnoteža između saveznog centra i republika* drastično se i trajno promijenila u korist ovih posljednjih; savezna vlada i politička tijela znatno su izgubila na ugledu i efikasnosti jer odlazak na rad u Beograd, paradoksalno, više nije bio dobar potez za karijeru (Bilandžić, *Historija* 354). Upravo suprotno, ustavni amandmani iz 1968.-69. i kasnije ratificirali su sve veći autoritet republika i uzdigli obnovljeno Vijeće naroda na ključni položaj moći u zakonodavstvu; to je kasnije primijenjeno i na vrhovne organe Partije. Prenos odgovornosti za socijalne usluge sa saveznog centra na

općine, a zatim sve više na republike, značio je prenos odanosti klijenata kao i smanjenje sredstava.

Ova „republikanizacija" bila je još jedan faktor treće posljedice, jačanja *društvene polarizacije* koja je preokrenula poslijeratni trend. Stope rasta dohotka za gornjih 10% pučanstva krajem 1960-ih rasle su preko dva puta brže nego za najnižih 40% (Comisso, *Workers'* 96); to je značilo da je većina mladih i nekvalificiranih radnika svakog mjeseca jedva spajala kraj s krajem. S jedne strane došlo je do egzodusa radnika u zapadnu Europu, s vrhuncem od oko milijun ljudi 1973.; s druge strane do munjevite koncentracije kapitala u reformiranim bankama, koje su sada mogle osnivati ne samo lokalne zajednice, nego prvenstveno ili isključivo komercijalna poduzeća; vratit ću se i na jedno i na drugo u 4. poglavlju. Ubrzo je na banke otpalo zapanjujućih 45-50% svih ulaganja u stalna proizvodna sredstva kao i, u dosluhu s republičkim vlastima, raspolaganje deviznim prihodima. Savezna vlada mogla je samo povremeno mijenjati smjer uz pomoć „administrativne" monetarne politike, nešto preostalih saveznih subvencija i ulaganja, kao i privremenih izvanrednih fiskalnih mjera. Iako je to značilo da je ta njena preostala uloga preraspoređivanja „pomogla da razlike u socijalnom životnom standardu ne postanu nepodnošljive" (sve do 1980-ih), također je značilo da su se savezne intervencije odvijale bez dugoročnog planiranja i da su, „što nije čudo, stvarale više problema nego što su ih rješavale" (Comisso, *Workers'* 91 i 80). Obrazovni sustav bio je, što se srednjih škola tiče (14-18 godina), oduvijek podijeljen na „gimnazije" i strukovne škole po strogim klasnim linijama, ali čak i u tako podijeljenom srednjoškolskom obrazovanju g. 1971. 77% seljaka i fizičkih radnika bilo je zastupljeno sa samo 57% i sa 42% u visokom školstvu, dok je 15% „službenika" bilo zastupljeno sa 30% i 45% (Novaković 88-89, i vidi cijelo poglavlje o vertikalnoj mobilnosti i obrazovanju, 86ff.). Na kraju, industrijska proizvodnja pala je 1970-ih na četvrti izvor deviznih prihoda po vrijednosti, iza doznaka od radnika u inozemstvu, turizma i poljoprivrede. Bio je to jasan poraz industrijalizacijske točke političkog programa.

Savezna državna moć zaista je ekonomski i ideološki odumirala (nije bilo čak ni saveznih radio ili TV programa!), baš kao što je bez savezne koordinacije odumirao brzi ekonomski rast proizvodnje i životnog standarda; nastupio je „razvoj nerazvijenosti" (Bavčar i dr. 118). Posebno, van službenih statistika ostala je sklonost rastućeg „privatnog sektora", koji je 1969. uključivao oko 5.000 malih trgovina i 12.500 malih gostionica i pensiona, ka gruboj nejednakosti prihoda (Dirlam i Plummer 79, i usp. 86ff.; porezni sistem bio je slabo razvijen i još slabije kontroliran) a također i izrazitoj korupciji. Ekonomske posljedice isplivale su na površinu mnogo kasnije, ali su

politička nestabilnost i polarizacija – studentski ustanak iz 1968. i hrvatsko skliznuće u nacionalizam prekinuto 1971.[11] – bile brze i zloslutne, posebno zbog toga što se nitko nije pozabavio njihovim osnovnim uzrocima; one su pak uvjerile vladajuću klasu da „tržišni socijalizam" dopuni centralnim intervencijama. Jednako je zloslutan bio zaokret prema zajmovima MMF-a koje je Jugoslavija dobivala od 1965. kao prva „socijalistička" zemlja.

Ukratko, kao i 1961., veliku reformu iz vremena oko 1965. na kraju je nakon mnogih rasprava na brzinu provela centralna birokracija, odbacivši svako sudjelovanje odozdo, te ona nije uspjela ostvariti svoje ciljeve. Kako govori izuzetno dobro informirani Horvatov sažetak, nije bilo nikakvog međunarodnog razloga za ekonomsko nazadovanje Jugoslavije kakvo je uslijedilo: „Samo nas je naftna kriza iz 1973. po prvi puta snažnije zahvatila, a do 1973. već smo dobro pripremili našu inflaciju… s ugrađenim… [i] ustvari sve bržim trendovima… Nismo stvorili ono što je samoupravno društvo moralo stvoriti – inicijativu odozdo." (*Jugoslavensko* 31 i 34) Zato: „reforma iz 1965. god. ne samo da je stvorila liberalnu 'laissez-faire' politiku, odnosno odnose na tržištu, nego je, uslijed njenih efekata, a to je diferencijacija među republikama, pokrajinama, diferencijacija među pojedinim društvenim slojevima, nezaposlenost, itd., došlo do buđenja latentnog nacionalizma" (ibidem 36; vidi i 94ff. i 41). Najgore: reforma je šutke odbačena i nikada nije ozbiljno analizirana, osim parola o pretjeranom liberalizmu (ibidem 31). Savezni aparat nastavio je izbacivati doslovno na tisuće novih zakona i propisa, s malo ili bez ikakve koristi. Moć je predana kombinaciji financijskog kapitala u nekim bankama i zavađenim republičkim tvrdolinijašima.

Na temelju ovih uvodnih razmišljanja, započinjem epistemološko razmatranje podataka o političkoj ekonomiji u Jugoslaviji.

[11] O studentskoj pobuni, koja je u Beogradu bila osobito dobro artikulirana, vidi materijale u: Petranović-Zečević 1122-33 i još bogatije u: Kanzleiter-Stojaković ur. Ovdje nikako ne mogu ulaziti u njenu ulogu i posljedice; međutim, pošto je partijska oligarhija odbacila njene radikalno ljevičarske zahtjeve za socijalističkim pluralizmom, kao osnova buduće masovne potpore ostao je samo nacionalizam.

3. poglavlje: Anatomija: politička mikroekonomija, ili pogled iz perspektive radnika

Denn die einen sind im dunkeln
Und die andern sind im licht
Und man siehet die im lichte
Die im dunkeln sieht man nicht.
[Jedni žive svi u mraku/ Drugi su na suncu dana,/ Na suncu se dobro vide/ U mraku se pak ne vide.]

Brecht, „Mackie Nož", 1930.

3.1. Radnički savjeti 1950-ih i 1960-ih godina

Marxov je središnji stav, u teorijskoj razradi stoljetnog plebejskog ogorčenja, zgroženost pred otuđenjem i iskorištavanjem kojih je strateški čvor prepoznao u postupanju prema industrijskom proletarijatu. Rješenje mu je da udruženi proizvođači preuzmu vlast nad organizacijom života u svoje kolektivne ruke, nasuprot državi i vladajućoj klasi. To je značilo organizirati sav društveni život oko novog načina proizvodnje i reprodukcije, što uključuje opticaj i potrošnju. Taj su stav potvrdili svi socijalisti i komunisti prije Staljinove etatističke revizije, primjerice Lenjin: „Socijalistička država može se uzdići isključivo kao mreža komuna proizvođača i potrošača. Svaka tvornica, svako selo proizvođačka je i potrošačka komuna koja ima pravo i dužnost primjenjivati opće zakone sovjeta (vijeća) na svoj način".[12] Ovo podrazumijeva sveobuhvatno samoodređenje udruženih ljudi na svim razinama i na svim poljima. U SFR Jugoslaviji, to bi uključivalo teritorijal-

[12] Lenjin, „Immediate". Ova se knjiga ne bavi poviješću radničke kontrole u različitim zemljama, koje su Ness i Azzelini ur. dobro uzorkovali; uspone i padove njene sudbine u ranom SSSR-u prikazali su Bettelheim, 1: 147-52, zatim Brinton, i neki radovi koje donosi Mandel ur. RS su spontano nastali u većini plebejskih ustanaka, tako u Mađarskoj i Poljskoj 1956. i Čehoslovačkoj 1960-ih, također u Kini 1956. i poslije 1967., na Kubi 1965., u Čileu, Portugalu, Mozambiku, Iranu, i Nikaragvi, a zbog narodnog pritiska nakratko su ih uvodili odozgo, katkad uz izravni poticaj jugoslavenskog eksperimenta, u Alžiru, Tanzaniji, Peruu, Turskoj i Egiptu. Teorija će se spominjati u kasnijim poglavljima, ali treba vidjeti prikaze u Bourdet i Guillerm (o definiciji 22-32, bibliografija na francuskom 267-86), Pannekoek (s bibliografijom koju je priredio R. Barsky, dopunjenom do 2001.-02., na 209-19), i Vranicki, a posljednje je ponovno tiskano u velikoj dvosveščanoj antologiji međunarodnih radova koji se bave „samoupravnim socijalizmom", od Owena i Proudhona nadalje. Strateški pregled participatorske teorije demokracije i njene primjene na radnom mjestu, od Francuske revolucije do cehovskog socijalizma (ali prije nego što se osjetio Gramscijev utjecaj), s poglavljem o jugoslavenskom upravljanju, nalazi se kod Pateman. Pristup koji koristi jugoslavenski primjer u općenitoj raspravi o industrijskoj ili ekonomskoj demokraciji nalazi se u Mann Borgese i Adizes ur., uz korisnu izabranu bibliografiju sve do 1973. Razlika između radničke kontrole i radničkog sudjelovanja općenito je prihvaćena u francuskoj i engleskoj literaturi, npr. kod Pateman i Gould.

no udruživanje od općina odnosno „komuna" prema gore kao i udruživanje u neposrednoj ili posrednoj proizvodnji. Kako Marcuse predlaže na više mjesta (usp. *One-Dimensional*, 251-52, kao i njegov rad objavljen u: *Praxis* 1-2 [1969]), *samo-određenje* je širi pojam od pomalo birokratskog samo*upravljanja* (*autogestion, Selbstverwaltung*) koje ne sadrži jasnu konotaciju radikalnih oslobodilačkih ciljeva i horizonta kolektivne emancipacije jednoga i svih.

Unutar tog spektra, središnja strateška ćelija i pozicija *radničke kontrole* razlikuje se od *radničkog sudjelovanja* u tome što najviše ovlasti pripadaju radnicima koji odlučuju, između ostalog, o imenovanju rukovodilaca. U kapitalizmu nema govora o radničkoj kontroli, osim možda u nekim zadrugama. U jugoslavenskoj praksi nije uvijek lako razaznati nijanse između jednog i drugog: na početku, u kontroli koja se provodila preko Radničkih savjeta (dalje RS) sudjelovali su radnici, definirani kao *svi* zaposlenici poduzeća, ali je poprilična većina mjesta u izabranim tijelima bila rezervirana za fizičke radnike, dok je direktora imenovala općina, uz snažan utjecaj saveznih vlasti, koje su, npr. 1950.-57., utvrđivale osnovnu strukturu plaća ili dohodaka; kasnije su nešto manji utjecaj imala razna druga tijela poput poreznih vlasti, Službe društvenog knjigovodstva te ekonomske komore za pojedine industrijske grane. Pravi bi pragmatični termin, napominje Zukin („Representation", 267), ovdje bio britanski pojam „radni savjet" koji naglašava poduzetnički vid, ali mu nedostaje utopijsko-politički vid.

Osnovna definicija jugoslavenskog samoupravljanja strogo je razlikovala upravljanje u smislu određivanja općih smjernica, koje je obavljao izabrani RS i njegove komisije, i svakodnevno izvršno rukovođenje, koje je obavljao direktor i njegova imenovana stručna hijerarhija. Ova konstitutivna i na početku neizbježna zamisao krila je aporiju samouprave koja ne smije potpuno upravljati, a nije nažalost nikada kasnije stavljena u pitanje. Stoga, od ustavnog amandmana 15, na snazi od g. 1969., Upravni odbor, poznat i kao Poslovni odbor [sic], nije imao ograničenja što se tiče zastupljenosti klasa, te se počeo puniti izvršnim kadrom i zasjenjivati radnički savjet. Otada, osim što se tiče visina plaća i otkaza, „[n]a sredstva koja su ostala na raspolaganju radnim organizacijama radnik ima gotovo isti utjecaj kao i na sredstva koja su u federaciji… nema utjecaja ni na jedna ni druga" (Tripalo 26; usp. Comisso, *Workers'* 110). Interval *otprilike od 1958.-68., zlatno je doba jugoslavenskog samoupravljanja*, na koje ću se usredotočiti.

U to vrijeme, samoupravni kolektiv bio je sastavljen od fizičkih radnika, tehničara, stručnjačkog upravnog kadra i činovničkog osoblja, koji su svi imali jednaka prava odlučivanja. Kolektiv je imao isključiva upravna prava u poduzeću, ali nikakvog prava vlasništva što se tiče neto vrijed-

nosti, koja se nije mogla otuđiti. Novi članovi novačeni su po želji, stari članovi mogli su otići kad god su htjeli, ali nikoga se nije smjelo izbaciti ako nije postojao očiti razlog i tek nakon podrobno propisanih procedura. Svako je poduzeće samostalno utvrđivalo svoje planove, politike i dnevne odluke, sukladno zakonima i propisima zemlje: „Može se udruživati s drugima, provoditi spajanja, osnivati nova poduzeća ili se dijeliti po želji…". Poduzeće je dobivalo početnu imovinu čija se vrijednost morala održavati mjerama amortizacije. Rezultatima djelatnosti raspolagalo se preko tržišta. Samoupravni kolektiv mogao je tako ostvareni prihod podijeliti među svojim članovima izravno ili u obliku zajedničkih usluga, ili pak zadržati dio za širenje djelatnosti i rezerve. Teoretski, „ako padne u deficit i ne može dobiti zajam, preduzeće se zatvara ili reorganizira, a radnički kolektiv kao takav prestaje postojati" (Vanek xv-xvi).

Godine 1966. postojalo je 14.237 poduzeća s radničkom samoupravom, od čega 4.458 obrtničkih poduzeća ili poduzeća u kategoriji „Ostalo", uglavnom malih. Ostatak je imao sljedeći raspored i broj radnika:

Tablica 5A: Broj poduzeća s radničkom samoupravom (iz: Vanek, 94)

Grana	Ukupno	5-60	61-500	Preko 500
Industrija i rudarstvo	2.467	316	1.468	683
Poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo	2.890	1.072	849	169
Građevina	706	248	308	150
Prijevoz, komunikacije	397	75	227	95
Trgovina, ugostiteljstvo, turizam	3.319	1.878	1.342	99

Od tih oko 10.000 poduzeća, više od trećine imalo je manje od 60 zaposlenih, ali je 201 poduzeće imalo više od 2.000 zaposlenih; po broju zaposlenih, jugoslavenska poduzeća bila su veća od svojih prosječnih zapadnih pandana (Vanek 105). U poređenju s tradicionalnim kapitalističkim zemljama, broj poduzeća bio je razmjerno vrlo malen, a osobito je malo bilo onih s manje od 100 radnika: u SFRJ oko 1958. cca. 40% (a 1965. cca. 23%) naspram 73% u UK i 91% u SAD, tako da nije bilo „velike pozadine malih poduzeća" (Estrin 83-84 i 117). Veća poduzeća, ona s preko 1.000 radnika i 5 milijuna dinara ili više kapitala, obavljala su većinu privrednih aktivnosti zemlje (Macesich 154, Dubey ur. 120). Ta koncentracija postajala je sve veća: u samoj industriji, prosječni broj zaposlenih porastao je od 372 u 1958. na 553 u 1966. a 643 u 1971., dok je odgovarajuća fiksna imovina porasla s 20.2 milijuna

dinara na 40.2 i 61.6 u to vrijeme (Estrin 109). Vrlo je malo novih poduzeća osnovano od sredine 1950-ih do 1964., a zatim gotovo nijedno do 1968. kad su brojke naglo porasle, vjerojatno zbog nove nomenklature osnovnih proizvodnih jedinica; usto praktički nije bilo likvidacija. To je dovelo do stanja gdje je „veliki dio tržišta za pojedine proizvode bio monopolistički ili oligopolistički" (idem 86).

Svi zaposlenici poduzeća smatrani su „proizvođačima", uključujući one mlađe od 18 i pripravnike, a birali su Radnički savjet koji je bez naknade radio kao vrhovno upravno tijelo, s između 15 i 120 članova, ovisno o broju zaposlenih (u poduzećima s 30 ili manje ljudi, članstvo je automatski postalo i RS). Izbori su se do 1959. održavali svake godine, nakon toga svake dvije godine. Izabrani članovi nisu mogli obnašati dužnost u više od dva mandata za redom, što je predstavljalo opredjeljenje za opsežan odgoj radnika; u razdoblju od 1950.-58., od svega 1.7 milijuna radnika, do 1959. barem je 600.000 izabrano u upravna tijela. Kako je od toga 30-50% ponovno izabrano za drugi mandat, po mom računu u upravi je sudjelovao otprilike jedan na osam radnika (ILO 303, Roggemann 115, i usp. Singleton i Topham 9 i 24 – iz ovog sažetog pregleda proizlaze mnoge formulacije mojeg teksta); s omjerom od 14:1 (Roggemann 74), broj zaposlenih glasača po članu RS-a oko 1960. bio je vrlo povoljan. Radnički savjeti su pokrivali cjelokupnu industriju i znatan dio drugih radnih mjesta u javnom sektoru. Izbori su se obično održavali početkom godine, nakon godišnjih financijskih izvještaja poduzeća. Sam postupak bio je dostatno demokratski: sindikat je predlagao listu kandidata, a bilo je moguće dodati i druge liste, imena su se mogla dodavati na glavnoj skupštini, a birači su glasali po imenu, a ne po listama. Praktični rezultat, što nije nikakvo iznenađenje, bila je prekomjerna zastupljenost najkvalificiranijih i najaktivnijih članova na štetu manje kvalificiranih, među kojima su dobar dio činili „radnici-seljaci" rastrgani između radnog mjesta i rada kod kuće; postotak članova Partije znatno je varirao, uz prosjek od 35%, ali istraživanja nisu otkrila velike razlike između njihovih stavova i stavova drugih radnika (usp. sjajno objašnjenje u: Comisso, „Can"). Članove RS-a moglo se opozvati, što je 1956. zadesilo njih 0.8% (1 od 125 tisuća), od čega su jednu trećinu opoziva pokrenuli direktor ili općinski organi, a dvije trećine članstvo RS-a ili poduzeća; zanimljivo je da su članove Upravnog odbora opozivali češće: 1.2% ili 480 na 40 tisuća (Schleicher 434). RS se sastajao jednom mjesečno, najčešće nakon radnog vremena, bio je zadužen za osnovna pravila ili Statute poduzeća, godišnji plan i financijske izvještaje, nabavke znatnije vrijednosti i raspolaganje fiksnom imovinom, načine utvrđivanja osobnih dohodaka i provedbu disciplinskih propisa. Na sjednicama su mogli sudjelovati svi članovi poduzeća.

Na vlastitu inicijativu, RS-ovi su počeli osnivati dodatne komisije, a dvije takve komisije postale su obavezne po zakonu iz 1957.: disciplinska komisija i komisija za prijem u radni odnos i otpuštanje.

Poznato je da „automatizam *laissez-faire* nije nikada dobro funkcionirao na polju obrazovanja i kvalifikacije radnika. Zakazao je zato što se privatnom poduzetniku ne isplati investirati u to." (Rosenstein-Rodan 204-05) Takvo obrazovanje bilo je akutno nužno u SFRJ, gdje je g. 1953. 92% stanovništva preko 10 godina (a u g. 1969. još 55%) imalo ispod osam godina školovanja. Stoga je obiman program *obrazovanja odraslih radnika* uspostavljen u prvih 15 godina, a uglavnom je bio povjeren sindikalnim organizacijama, često preko takozvanih Radničkih sveučilišta ili Narodnih sveučilišta s općenitim programom za obrazovanje odraslih, koja su organizirala javna predavanja, ali i tečajeve u trajanju od nekoliko tjedana do dvije godine (nisam našao nikakve podatke o vrsti tečajeva). Narodna sveučilišta bila su starija, a njihov je broj pao s 808 iz 1956. na 442 iz 1960. u korist obrazovanja radnika, velikodušno financiranog od strane sindikata i poduzeća koja su ga koristila za usavršavanje vlastitih radnika; iscrpno Seibelovo izvješće navodi da je do 1967./68. bilo 236 Radničkih i 230 Narodnih sveučilišta, dok je 1970.-72. (naime kroz dvije godine) 210 Narodnih sveučilišta održalo 4.200 tečajeva i seminara za 116.000 ljudi, uz 5.200 javnih predavanja za 400.000 ljudi (Seibel 180-82). Singleton i Topham navode na temelju vlastitog opažanja da Radničkim sveučilištima „ne manjkaju zgrade i oprema, nego stručni predavači. Mnogi nastavnici rade u obrazovanju odraslih u slobodno vrijeme. Čini se da tehnike podučavanja zaostaju za onima iz sličnih tijela u Zapadnoj Europi" – mnogo se više oslanjaju na masovna predavanja nego na mentorsku nastavu ili sudjelovanje studenata (22). Obrazovanje se moglo ugovarati na temelju potreba poduzeća (ili grupe poduzeća). Radnici su tako mogli završiti osnovnu školu, stručnu školu, steći višu spremu, naučiti strani jezik, pa čak i pripremiti se za prijemne ispite na fakultetu (Drulović 146).

Tablica 5B: „Radnička sveučilišta" (Seibel 180-82, Gorupić-Paj 135)

Godina	Broj r. sveuč./ broj tečajeva	Broj javnih predavanja	Polaznici tečajeva	Polaznici javnih predavanja
1967./68.	236 / 9.769	20.465	311.000	2,000.000
1970.-72. (godišnji prosjek)	217 / 5.350	7.750	200.000	400.000

Iz gornje tabele se vidi da je rad Radničkih sveučilišta naglo opao oko 1970.

Naglasak se 1960-ih prebacio na potpore za radničke dopuste radi školovanja na redovnim tehničkim školama i fakultetima, a poduzeća su davala stipendije ako nije bilo državnih; mnogo je dokaza o tome da su tvrtke često davale podršku nadobudnim radnicima (vidi Rajkov slučaj kod Adizesa 91). Županov i Tannenbaum sredinom su 1960-ih analizirali mišljenja 56 radnika, vjerojatno najboljih, koji su pohađali dvogodišnji tečaj na Radničkom sveučilištu u Zagrebu, od čega su 22 bili predradnici, a gotovo 90% članovi Partije (95). Utvrđeno je da „produženo obrazovanje radnika, uključujući posebne tečajeve za članove RS-a, znatno povećava njihovo sudjelovanje" (Marković, *Affluence* 235). U svom najboljem obliku, „samoupravljanje je bilo veliki nacionalni obrazovni projekt. Ako su prisiljeni upravljati, radnici moraju naučiti čitati, računati, obračunavati, predviđati. Dojučerašnji seljak mora učiti, a za to ima dobar razlog: plaća će mu rasti jer učestvuje u rezultatima napora tvrtke. Stoga samoupravljanje može biti poželjan način upravljanja za zemlje u razvoju koje se nastoje industrijalizirati." (Adizes 223)

Nadalje, 1.200 poduzeća – uglavnom onih s više od 100 zaposlenih – imalo je vlastite novine s informacijama, prijedlozima i odlukama; često su se primjenjivali upitnici, a ponekad i referendumi (Drulović 146; Roggemann 70-71, ovdje vidi više o RS-ima 72-81). Zakon je obavezivao poduzeća da svoje aktivnosti učine dostupnima javnosti, uključujući „zainteresirane građane i organizacije", a „poslovne tajne" morale su biti jasno navedene u Statutu poduzeća (Roggemann 101-02).

Vanekov sažetak glasi: „Na polju obrazovanja i kvalifikacija, nemoguće je poreći znatne rezultate. U zemlji u kojoj trideset godina ranije [odnosno, prije Drugog svjetskog rata] praktično nije bilo (izvan sustava željeznica) nikakvih industrijskih, upravljačkih ili znanstvenih kvalifikacija, uvesti više od tri milijuna radnika u moderan sektor privrede, pod isključivim vodstvom njenih državljana, već samo po sebi nikako nije zanemarivo postignuće" (279). U ovom se eseju ne bavim općim jugoslavenskim obrazovnim sustavom na svim razinama, počevši od obavezne osmogodišnje osnovne škole uvedene nakon 1945. i ogromnog širenja sustava sveučilišta. Postigao je velike kvantitativne, a dijelom i kvalitativne, rezultate, iako je ostao u granicama buržoaskog i scijentističkog kalupa: od 1961. do 1971. postotak stanovnika starijih od 10 godina koji su završili visoko obrazovanje porastao je s 1.4 na 2.8 %, koji su završili srednju školu (12 godina) s 9.3 na 15.2%, osmogodišnje školovanje sa 7.3 na 15.1%, dok su 2/3 stanovnika ostale na četiri godine ili manje (Novaković 163). Prema tome, „upravo su poduzeća s radničkom samoupravom ponijela najveći teret odgovornosti na tom polju. Osigurala su vlastitu obuku, osnivala škole i sustave za usavršavanje, finan-

cirala tehničke i sveučilišne studije, razvijala vlastite programe za unapređenje i, općenito govoreći, pripremala svoje članove za posao koji je trebalo obaviti. Većina tvrtki spremno je izdvajala sredstva za taj najisplativiji oblik ulaganja. Naravno, samo u poduzećima s radničkom samoupravom postoji temeljna identifikacija između onih koji trebaju imati vještine za proizvodnju, onih koji financiraju njihovo stjecanje i onih koji koriste takvo usavršavanje i koji mogu vratiti njegovu vrijednost, i to kao članovi istog tog radnog kolektiva. U mnogim područjima primijenjene tehnologije, poput telekomunikacije, građevinarstva, brodogradnje ili poljoprivrede, rezultati kakve su postigli nekadašnji radnici pripravnici, uglavnom *ex nihilo*, doista zapanjuju." (Vanek 280)

Formalno stručno obrazovanje jugoslavenskih radnika stoga je stalno raslo: 1961.-71. g., 95.000 ljudi uspješno je položilo ispite za upis u najpoželjniju rubriku „visoko kvalificiran", čiji je udio porastao s 4.7% iz 1961. na 9.7% iz 1976., kada su pak samo „kvalificirani" činili 29.5%, a ostatak je imao nižu kvalifikaciju ili je bio nekvalificiran (vidi 2.esej).

RS je birao Upravni odbor (dalje UO) od 3 do 11 članova, izvršni organ koji je donosio tekuće odluke. Njegovi članovi nisu morali biti iz RS-a, ali uglavnom su bili. Osim što se bavio tekućim poslovnim pitanjima i imenovanjima, pripremao je prijedloge za RS, uključujući godišnji plan, bilancu i tablice dohodaka. Kako to ne bi postalo tijelo sastavljeno od izoliranih rukovodilaca, trajanje mandata bilo je ograničeno, članovi su se i dalje bavili svojim uobičajenim zanimanjima, a po zakonu iz 1950. g. radnici iz neposredne proizvodnje trebali su činiti tri četvrtine članstva, ali se to kasnije stalno smanjivalo. Po naravi svog posla bili su u bližem kontaktu s direktorom i s tehničkim i administrativnim kadrovima, koji su i inače najčešće bili dobro zastupljeni u UO. Od početka, u RS i UO prevladavale su dvije najviše „stručne" razine ili klasne frakcije kako fizičkih radnika tako i službenika.

Tablica 6: Članstvo u radničkom savjetu i upravnom odboru, 1960. (iz: Singleton i Topham 10, na temelju: SG 1961.)

	Broj RS-a	**RS %**	**Broj UO-a**	**UO %**
Visoko kvalificirani [a)]	23.133	15.0	9.762	19.3
Kvalificirani	62.785	41.0	17.718	35.0
Polukvalificirani	20.805	13.6	4.537	9.0
Nekvalificirani	11.242	7.3	2.157	4.3

	Broj RS-a	RS %	Broj UO-a	UO %
Ukupno radnika	117.965	76.9	34.174	67.6
Visoko kvalificirani	6.299	4.1	5.594	11.0
Kvalificirani	17.967	11.7	7.463	14.8
Polukvalificirani	10.306	6.7	3.126	6.2
Nekvalificirani	917	0.6	173	0.4
Ukupno „službenika" [b)]	35.489	23.1	16.355	32.4
SVEUKUPNO	153.454	100.0	50.529	100.0

Bilješka:

[a)] Bilo je mnogo natezanja oko „visoko kvalificiranog" statusa koji se mogao dobiti tako što se radno iskustvo vrednovalo kao zamjena za formalno obrazovanje, ali i tako što su niže tehničke kadrove vodili u kategoriji „službenici" (Comisso, „Can" 70).

[b)] Za „službenike" ili nemanuelne radnike, gore spomenute četiri kategorije znače, od vrha prema dnu: fakultetsku diplomu; diplomu dvogodišnje više škole, gimnaziju ili jednakovrijednu strukovnu školu; osmogodišnju osnovnu školu; manje od toga (obično pomoćni službenici).

Gore navedeni omjeri ostali su slični od 1956. (usp. Schleicher 329-30) do 1968., osim što je u početku najviše rukovodstvo sa završenim fakultetom imalo manji udio, ali se njihov broj u RS-ima više nego udvostručio do 1976., porastavši na 9,2% (Drulović 67), dok su UO-i tada bili gotovo sasvim u njihovim rukama, ako već nisu bili ukinuti u korist potpuno „stručnih" kolegija. Odluka velikog tekstilnog kombinata Varteks da ukine središnji UO „zato da se spriječi njegova birokratska prevlast" (Roggemann 179), vjerojatno u korist onih iz ekonomskih jedinica, ostala je izolirana.

Od 1952. nadalje, paritetna komisija RS-a i općine birala je osobu za ključni položaj *direktora* na četiri godine. On (rijetko ona) mogao je biti otpušten na molbu RS-a i uz suglasnost općine, a ta se suglasnost praktički uvijek davala. Do sredine 1960-ih obično se radilo o partizanskom borcu seljačkog porijekla, a do 1970-ih obično je dolazio iz rada u Partiji, dok su od 1970-ih stručno jaki kandidati našli za shodno da uđu u Partiju. Njegova uloga i ona njegovih službenika bila je vrlo utjecajna, kako zbog političkih veza izvan poduzeća tako i, sve više, zbog sve većeg stručnog iskustva, tako da je dobar dio odluka RS-a slijedio njegove prijedloge – međutim, po pravilu, nakon živih rasprava i razjašnjenja: „Bilo je očito da su članovi RS-a bili na mnogo sigurnijem terenu kada su donosili odluke o osobnim pitanjima nego o ulaganjima i marketingu, gdje su, u nedostatku dokumentiranih alternativa, predstavnici radnika prihvaćali sugestije direktora i drugih 'službenika' gotovo iz nužde" (Singleton i Topham 23, vidi i Kolaju). Rasprave o osobnom dohotku ili pravilima o radu dovodile su do snažnijeg sudjelovanja samoupravnih tijela, „na ravnopravniji način, i s više utjecaja koji su

dijelili svi slojevi zaposlenih" (Wachtel 91). Premda je situacija bila prilično iznijansirana, osim kad je riječ o opisu radnih mjesta i naknada „direktori i predstavnici specijaliziranih službi bili su prva violina" (Supek, „Problems" 234), posebno što se tiče investicijske politike: jedini su imali primarni pristup informacijama, ako neki vrlo samosvjesni RS nije zahtijevao da one budu svima dostupne, i mogli su njima manipulirati. S druge strane, mnogi su promatrači zabilježili kako su iscrpni pregledi mjesečnih i semestralnih obračuna, kao i općenitih pitanja poduzeća, kakvi su kružili kolektivima „u većini slučajeva davali više informacija zaposlenima nego njihovim kolegama u Britaniji ili Sjedinjenim Državama, ili pak u Sovjetskom savezu" (Kolaja 76). Godine 1957. pravo direktora da zapošljava i otpušta preneseno je na RS i kasnije na sastavne jedinice, uz odobrenje čitave jedinice na mjesečnim sjednicama. U cjelini, uz velika odstupanja u pojedinim slučajevima, RS je do izvjesne mjere imao stvarnu vlast u odlukama kako proizvoditi u postojećim okvirima i kako raspoređivati prihode sukladno prevladavajućim makro-ograničenjima, a u slučaju sukoba, o tome treba li odobriti rad rukovodilaca. Dvjesto je direktora otpušteno 1958., a što se tiče onih kojima je istekao prvi mandat, 19.8% nije ponovno izabrano 1966., a 13.3% 1968. godine (Roggemann 116).

Također treba naglasiti da je od dva milijuna industrijskih radnika iz 1971. vjerovatno znatno više od 90% ušlo u radni odnos poslije 1945., tako da je Kolaja (17) utvrdio kako je prosječna starost članova Upravnih odbora u dvije tvornice koje je proučavao 1958./59. bila 33.5 i 37.9 godina, a u toj su situaciji i direktor i neki „majstori" (predradnici) možda bili stariji (naravno, u kontekstu stalnog zaposlenja, starost svih skupina vremenom će znatno porasti). U raznim mjestima situacije su bile vrlo različite: iz njegovog prikaza može se izračunati da su se rukovodilački kadrovi u Tvornici A usmeno uključili u raspravu 18 puta na 17 sjednica a drugi članovi RS-a samo 3.5 puta, dok je u Tvornici B (mnogo manjoj) omjer brojki na 22 sjednice bio 16:18. Imamo dakle jedan prilično pasivan RS i drugi koji to nije, a taj drugi može se objasniti prisutnošću trojice članova koji su završili fakultet i koji su radili u istraživanju pa se stoga nisu računali kao rukovodioci. Nije bila rijetkost da direktori i o njima zavisni kadrovi ograničavaju prava RS-a pomoću izvještaja na kojima je radilo uglavnom rukovodstvo, neformalnih klika i slično, a zatim i da zastrašuju radnike koji su morali šutjeti kad su se donosile makro-odluke. Bonusi visokih kadrova svakako su često povećavali razliku između najveće i najmanje plaće na više od uobičajenih 4:1 (Kolaja 32). Pritužbe radnika na izvjesnu ravnodušnost tih institucija prema njima dovele su do pravnog i političkog ohrabrenja njihovim sastancima s cijelim kolektivom, na kojima je obično sudjelovao prilično velik broj ljudi, kao i do izbora vijeća sektorskih ili ekonomskih jedinica koja su, osobito u većim poduzećima, odlučivala o proizvodnji i financijama. Ali u svemu je

1960-ih vladao trend kojim se isključivanje najvišeg rukovodstva iz RS-a zaobilazilo uključivanjem mlađih ekonomista, tehničara i inženjera u rubriku „predradnik" (Adizes 223). Posebno ću se vratiti na optužbu o tehnokraciji.

Krajem 1960-ih Rudi Supek je – kao i mnogi drugi istraživači – zaključio da su radnici u poduzeću smatrali da je rang-lista moći i utjecaja, od najvažnijih prema dolje, kako slijedi: (1) direktori, (2) UO, (3) stručnjaci, (4) RS, dok su Partija, radnici i sindikati bili daleko na repu („Some Contradictions" 271). Na temelju statistika i izvještaja iz 1960-ih može se zaključiti da su direktor i njegovi tehnički kadrovi do izvjesne mjere dijelili vlast s visoko kvalificiranim i kvalificiranim radnicima; žene i niže kvalificirani računali su se samo u slučaju općeg nezadovoljstva. Malo je sumnje, međutim, da su direktor i drugi kancelarijski planeri i nadzornici, zajedno s nekim saveznicima, po pravilu imali golemu premoć u RS-u. Između ostaloga, jedino je direktor snosio pravnu odgovornost za poduzeće i bio odgovoran štititi njegove interese prema društvu u cjelini, a ustvari je bio i jedina veza prema političkoj strukturi vlasti u lokalnoj zajednici – i višim razinama – koja je ionako sudjelovala u njegovom imenovanju (usp. Comisso, *Workers'* 111 i 56-64). Tako je morao služiti dva gospodara, što je često značilo manju efikasnost. Konačno imenovanje direktora prepušteno je 1965. Radničkom savjetu, ali je u pozadini uloga općine, a u važnim poduzećima uloga republike, ostala vrlo jaka, unatoč zakonskom pravu poduzeća da se protiv njenih odluka žali na sudu (o tome vidi Roggemann 107).

Od 1965., samouprava je zakonski sistematizirana u svim neprivrednim radnim jedinicama ili „*organizacijama društvenih djelatnosti*", u zdravstvu, obrazovanju, kulturi, nauci i td., iako je ondje u određenom obliku postojala već desetak godina (pokušaj sa savjetima potrošača prilično je neslavno propao, dok su savjeti na području društvenih stanova dovedeni u težak položaj zbog nedostatka sredstava):

Tablica 7: Samouprava u organizacijama društvenih djelatnosti (iz: Seibel i Damachi 175, na temelju: SG 73: 79)

Institucije:	**Savjeti**	**Članovi savjeta**	**Članovi upr. odbora**
Osnovne i srednje škole	4.718	128.871	18.810
Visoko obrazovanje	232	6.719	3.711
Nauka	309	6.091	1.374
Kultura, umjetnost, zabava	1.428	21.726	2.441
Zdravlje	980	20.845	6.310
Socijalna skrb	974	18.591	2.500
UKUPNO	8.641	202.843	35,146

Problemi tog prilično uspješnog ogranka javnih službi, ne baš najsretnije prozvanog „društveno samoupravljanje" za razliku od radničkog samoupravljanja, bili su trojaki. Prvo, gotovo su sve one ovisile o postotku iz državnog i zatim sve više općinskog budžeta – uz neka dodatna posebna sredstva, npr. za usavršavanje kadrova – i stoga su bile ovisne o ekonomskoj uspješnosti i političkoj volji nadležnih vlasti; nije se našlo načina da ih izravno financiraju udruge korisnika i da se tako osigura stabilna financijska baza neovisna o državnom aparatu prije nego što je udario ciklon kapitalističke marketizacije kasnih 1960-ih (usp. Geršković 19-21 i dalje). Iz nacionalnog dohotka izdvajali su se različiti postoci koji su 1970, dosegnuli 41%, podijeljeno na sljedeći način: obrazovanje 5.2%, nauka 1.4%, umjetnost 2%, zdravstvo 5.7%, socijalna skrb 0.8%, dječji doplatak i skrb o djeci 1.3%, skrb o invalidima i veteranima 0.6%, izgradnja stanova 7.9% (Drulović 101 – nauka je očito bila nedostatno financirana). Drugo, teško pitanje kako „mjeriti rad" u njima bilo je još složenije zbog tradicionalnih hijerarhija gdje se vlast sve više koncentrirala u rukama malih skupina okupljenih oko najvišeg položaja: „primariusa" (glavnog liječnika) u medicini, redovitih profesora na fakultetima, režisera u kazalištima. Treće, prema svakako najboljem jugoslavenskom Ustavu iz 1963., „građani i predstavnici odnosnih organizacija" imali su pravo biti zastupljeni u tom „društvenom upravljanju" (Roggemann 221), ali se udruženja potrošača u praksi nikada nisu razvila, a javno je mnijenje imalo slab ili nikakav utjecaj na televizijske stanice, velike novine ili profesionalna kazališta gdje su stvari funkcionirale odozgo prema dolje, pa su te institucije lako tonule u senzacionalizam i kič (vidi Supek, „Problems" 236-37), kasnije u nacionalizam.

Rudi Supek 1987.

Nasuprot tome, sve do obnove cenzure u 1972. trajalo je zlatno doba specijaliziranih novina s oko 1.500 naslova (cirkulacija štampe dosegla je vrhunac od 10 milijuna primjeraka g. 1964.) te sveprisutnih radio emisija (3.5 milijuna prijemnika, oko 180 stanica) koje su znale imati zanimljivih i popularnih programa, posebno kulturnih i dječjih. Studentski teatri te amaterski kino-klubovi bili su 1950-ih i 1960-ih (vidi Žilnik 153-55) slobodni i vitalni rasadnici koji su cijelu kulturu gurkali ka raskoši slobode. U 1960-ima naglo su se proširili TV prijemnici koji su početkom 1970-ih stizali do svakog desetog stanovnika (usp. Robinson 20-21, 49 i passim).

Neka vrst hibrida na pola puta između „radničkog" i „društvenog" samoupravljanja uvedena je u željezničke i poštanske komunikacije, sustave električne struje i slična poduzeća, koja su međutim uskoro podvrgnuta „republikanizaciji".

Usprkos tome, u granama koje nisu bile ključne za političku vlast, recimo u zdravstvu (ili obrazovanju ili nauci), dvostrane komisije koje su predstavljale pacijente – preko grupe zdravstvenog osiguranja kao posrednika – i medicinsko osoblje obično su dobro radile.[13] Prema razočaranom stavu Mihajla Markovića s početka 1970-ih, „interesne zajednice" za obrazovanje, nauku i kulturu (npr. u kazalištima, izdavačkim kućama, muzejima i galerijama) – vertikalno organizirane preko svojih lokalnih savjeta te regionalnih i republičkih skupština „koje donose konačne odluke o svim pitanjima opće politike i također preuzimaju punu odgovornost za raspoređivanje dostupnih sredstava" – često su osujećivane vrlo ograničenim zakonski propisanim budžetima tako da politokracija može intervenirati kad ustrebaju dodatna sredstva (*Affluence* 238-39); još treba istražiti kojim je to dijelom bilo zbog ekonomskih problema a kojim zbog krutog čuvanja vlasti. Na kraju, oligarhija je od 1970-ih nadalje krenula u protuofenzivu puneći odbore lojalnim imenovanicima koji su navodno predstavljali „potrošače".

Moguće treće područje primjene samoupravljanja bile su lokalne zajednice kojih je 1972. bilo 9.000, a vodila su ih vijeća, kojih se broj članova može procijeniti na 100.000, i 500 većih 'komuna' s 41.000 vijećnika (Seibel i Damachi 184), pri čemu su daleko najzastupljeniji bili administrativni kadrovi i profesionalni političari. Svi su se organi birali, ali u nedostatku budnog nadzora javnog mnijenja bili su izrazito skloni pretvarati se u male klike vlasti i nadglasavati „društvene", a posebno radničke, samouprave u ključnim područjima poput investicija i imenovanja direktora (usp. Geršš-

[13] Usp. Samary, „Autogestion" el. str. 13. Osnovni podaci o sustavu zdravstvenog osiguranja: broj osiguranika iznosio je g. 1950. 4.9 miliona, a 1969. 12.8 miliona ili 63.3% pučanstva; uključivao je „privremeno nezaposlene", penzionere i članove porodica; troškovi su u to vrijeme porasli sa 4.4% na 4.9% nacionalnog prihoda, a vrhunac od 5.8% dostignut je 1965. (Dubey ur. 110).

ković 17-21 i 41-42). Na kraju, opće poljoprivredne zadruge brojale su početkom 1960-ih oko 200.000 članova (Singleton i Topham 24).

Međutim, preostalo je središnje i ključno pitanje: hoće li se industrijsko samoupravljanje odlučno nadograditi kako horizontalno (izvan industrije) tako i vertikalno (do stvarnog sjedišta vlasti, centra Partije/države u Beogradu) kao sveobuhvatna plebejska asocijativna demokracija? Nije to bio tek ideološki zahtjev, bio je to preduvjet za ispravno funkcioniranje postojećih početnih oblika samoupravljanja kroz kontrolu društvene akumulacije viška rada i njegove strateške raspodjele. Bila je to od samog početka i spontana, premda slabo artikulirana težnja samih samoupravnih organa (Milosavljević, „Država" 116 i dalje). Gesta u tom smjeru napravljena je kada je Ustav iz 1963. uveo četiri Vijeća proizvođača u Saveznu skupštinu, ali, što je karakteristično po tadašnju kooptaciju, ona su popunjavana uglavnom sindikalnim funkcionerima i direktorima poduzeća (Bakarić 3: 86). Čak je i to zasmetalo partijskoj monokraciji s prozirnim izgovorom da „ne vodi računa o likvidaciji radničke klase kao klase" (sic!—ibidem 87), pa je u idućoj rundi ustavnih promjena, nakon nazadnih reformi iz 1965.-68., povučeno. Suočen sa sve slabijim ekonomskim rezultatima, vrh Partije donio je 1971. odluku o reformi sustava samoupravljanja, što je kulminiralo u novom Ustavu iz 1974, i zakonima o planiranju i „udruženom radu". Ta složena reorganizacija imala je pokoje zanimljivo obilježje, poput ideje o „interesnim zajednicama" izvan industrije (javno zdravstvo, recimo, vodila bi krovna organizacija u svakoj teritorijalnoj jedinici s delegatima iz te jedinice, industrijskim radnicima i zaposlenima u sektoru javnog zdravstva), i udruženjima industrijskih poduzeća, u čemu Močnik vidi pokušaj post-fordističkog *outsourcinga* („Nismo" 146). Poduzeća su dodatno podijeljena na „osnovne organizacije udruženog rada", OOUR-e, i središnja tijela. Međutim i ova je promjena odlučno potvrdila i održala RS isključivo unutar geta „proizvodnih" mikrostruktura; nasuprot tome, komandna uloga Partije je osnažena i ponovo se, nakon tridesetak godina tabuizacije, počelo govoriti o diktaturi proletarijata. Negativne posljedice tih mjera dosegnule su vrhunac u brzom rastu „otuđenog društvenog kapitala… u tehnokratsko-administrativnim centrima koji su se počeli pretvarati u konkretnu političku vlast nad radnicima" (Bošković i Dašić 224, i vidi njihovu dokumentaciju). Na ovu ću se ključnu točku vratiti.

Općenito gledano, jugoslavensko samoupravljanje na svom se vrhuncu kolebalo između radničke kontrole, koju nije u potpunosti ostvarilo, i snažnog sudjelovanja radnika. U stagnaciji i propadanju nakon 1968. zadržalo je zaštitu radnika od otkaza i izvjesnu mjeru sudjelovanja u raspoređivanju prihoda.

3.2. Dohodak radnika: oni izvana i oni iznutra

Tablica 8: Podjela radne snage u socijaliziranom sektoru, 1970. (od 3.853.000, SG 1973: 367)

Kvalifikacija	u %	Kvalifikacija	u %
Fakultetska diploma	6.62	Visoko kvalificirani	9.32
Dvogodišnja viša škola	5.01	Kvalificirani	28.73
Srednja ili tehnička škola (12 godina)	16.01	Polukvalificirani	14.73
Osnovna škola (8 godina) ili manje	4.53	Nekvalificirani	15.01
Ukupno uredskih radnika (oko 1,250.000)	32.2	Ukupno fizičkih radnika (oko 2,600.000)	67.8

„Plaće u Jugoslaviji nisu tek sredstvo da se dođe do cilja. One su i simbol, parola, društveni cilj i osobna preokupacija" (Zukin, „Beyond Titoism" 17). Nijedan vid samoupravljanja nije se neposrednije ticao radnika od naknade za rad, i ni u jednome nisu tako neprekidno i trajno sudjelovali. O tome je napisano mnogo naslova, ali čini se da je jedina knjiga na engleskom koja se bavi ovim razdobljem i pritom pridaje jednaku pozornost samoupravljanju i radničkim „plaćama" (108-10) ona Wachtelova. Pojam „plaća" bio je u Jugoslaviji službeno odbačen u korist pojmova *dohodak* ili, kasnije, *dobit* (što je moglo značiti i „profit"). Plaće/dohoci određivani su počevši od saveznog zakonskog minimuma, pri čemu su postojale četiri kategorije kvalifikacija kako za uredske službenike tako i za radnike u proizvodnji; minimum se obično mijenjao svake godine, ali bio je dobrano ispod najniže prosječne plaće za bilo koju granu industrije kao i za grupu s najnižim kvalifikacijama. Dohodak se sve do 1961. sastojao od fiksnog dijela i varijabilnog dijela koji je ovisio o prihodu poduzeća (usp. iscrpan pregled za sredinu 1950-ih u: Schleicher 103-53). Varijabilni dohodak za uredske radnike bio je 8-20% dodatka na fiksni, a za fizičke radnike 5.5 do 17%. „Visokokvalificirani" radnici u proizvodnji uvijek su imali veći postotak od dviju najnižih kvalifikacija u uredskoj grupi, ali manji od uredskih radnika sa srednjoškolskim ili višim obrazovanjem, dok su „kvalificirani" radnici u proizvodnji imali manji postotak od svakog uredskog radnika. Puni dohodovni diferencijali za te dvije skupine – ured i izravna proizvodnja – uz 100 kao prosjek za

sve zaposlene, iznosili su 123:97 za 1956., 199:95 za 1961., i 117:85 za 1967.; u istim godinama, odnos primanja između onih koji su završili fakultet i visokokvalificiranih radnika bio je 191:151, 201:155, i 177:134. Pošto su odluke o odnosu plaća prepuštene samim poduzećima, statistika se poslije 1961. više nije vodila (!).

Godine 1960., u općini koju je Meister proučavao, dohoci nekvalificiranih radnika bili su između 6.500 i 9.000 dinara, dok su najveći (oni inženjera, direktora) iznosili oko 35.000, tako da je razlika bila oko 1:4 ili 5, a u velikim je gradovima poput Beograda razlika bila bliže odnosu od 1:6; sredinom 1960-ih, razlika između minimuma i maksimuma bila je u porastu (69-70). Singleton i Topham (17) otkrili su da su 1962. postojala poduzeća u kojima je maksimalna razlika što se tiče fiksnog dohotka službeno varirala od 3.75:1 do 7:1. Međutim, kada se usporede velike grupe (odnosno čitave klasne frakcije), dohodovni diferencijali u jugoslavenskoj ekonomiji bili su 1960-ih „prilično uski u usporedbi s drugim ekonomijama, osobito u svjetlu njene slabe ekonomske razvijenosti kakva obično podrazumijeva široke diferencijale. Oko 1967., najviše plaćena grupa u smislu kvalifikacija, [uredski radnici sa završenim fakultetom, op. DS], zarađivala je samo 2.5 puta više od najslabije plaćene grupe (nekvalificirani fizički radnici)" (Wachtel 146). Wachtel također tvrdi kako je, u privredi u kojoj je bilo izrazito mnogo niskokvalificirane radne snage, sklonost prema višim kvalifikacijama i obrazovanju nastala kao posljedica jagme za stručnjacima koji su mogli bez problema mijenjati poduzeća, što su i radili. U apsolutnim brojkama, realni dohodak za fizičke radnike porastao je za 48% od 1956. do 1961., kada je prosječni mjesečni dohodak bio 18.860 dinara, a za službenike za 67%, te im je prosječni mjesečni dohodak 1961. bio 27.850 dinara (moj proračun na temelju podataka u: Comisso, *Workers'* 57).

Sveprisutni dodaci, poput dodatka za prevoz, dječjeg doplatka, itd., nisu uključeni u gore navedene statističke podatke. Nisu uključene ni neke skrivene povlastice najviše grupe, koje su obuhvaćale dnevnice, naknade za prekovremeni rad, nagrade, naknada troškova za korištenje privatnog automobila, bonove, itd., a bile su stalni izvor velikog nezadovoljstva fizičkih radnika. Nadalje, razvoj gramzivog privatnog sektora, uvođenje 42-satnog radnog tjedna i zakoni o radu koji su otežali zapošljavanje na kraće rokove, „sve je to poticalo visoko kvalificirane pojedince da zadrže drugi posao" (Comisso, *Workers'* 109). Dunlop je smatrao da su već 1950-ih naknade mimo plaća u Jugoslaviji bile više nego u bilo kojoj drugoj europskoj zemlji (304).

Adizes je utvrdio da su, do kasnih 1960-ih, poduzeća koja je proučavao sama u cijelosti odlučivala o podjeli dohodovnog „kolača" na radnič-

ke dohotke, i to preko središnjeg RS-a ili pak ekonomskih jedinica. Sam kolač stvaran je, kako je prikazano u 1. dijelu, 2. poglavlje, u interakciji s moćnim vanjskim silama službenih zakona i financijskih propisa kao i tržišta unutar zemlje, a zatim sve više međunarodnog: sve su odluke RS-a u velikoj mjeri bile uvjetovane „odnosom između nominalnog i realnog dohotka, što ovisi o monetarnoj politici i cijeni poljoprivrednih proizvoda…; i o tome postoji li jednak tretman u ekonomskoj politici" (Bićanić 116). U Adizesovom poduzeću ABC (vidi Poglavlje 3.3, dolje), maksimalna razlika između punog fiksnog dohotka direktora i portira bila je zamrznuta na 5:1. Svi su ostali bili raspoređeni na stupnjevanoj ljestvici ovisno o težini posla, odgovornosti (funkcionalnom doprinosu kolektivu), stupnju obrazovanja i godinama staža. RS utvrđivao je minimalno potrebno obrazovanje i iskustvo za sva radna mjesta; nakon 1970. postojalo je pravilo da se automatski premjeste osobe koje nisu ispunjavale takve minimalne uvjete. Za poslove gdje je postojala norma, bonusi su se davali na temelju ostvarenih količina, troška proizvodnje i kvalitete. Bonusi rukovodilaca ovisili su o ukupnoj dobiti i prodaji poduzeća koja su vodili; prema pravilniku poduzeća, postotak osnovnog dohotka koji se davao za svaki % prihoda poduzeća iznad 95% u odnosu na planirano (ili ispod 95% kad je riječ o troškovima proizvodnje) iznosio je između 7.2 za direktora i 5.2 za rukovodioca nabave. Ostatak administrativnog kadra dobivao je bonuse ovisno o financijskim rezultatima poduzeća. Postojala je i zamršena raspodjela između ekonomskih jedinica, pri čemu je svaka jedinica potom raspoređivala ostvareni prihod na varijabilne osobne dohotke ili fondove (za rezerve, stanove, rekreaciju, itd.). Zbog toga su se svakog mjeseca plaće mijenjale. Adizes iscrpno opisuje raspoređivanje prihoda „prema rezultatima", što je zahtijevalo kvantifikaciju ulaznih i izlaznih stavki svakog procesa. Sustav je poticao natjecanje, a i neprekidne rasprave kako horizontalno između radnika tako i vertikalno između njih i rukovodilaca, o odgovarajućim mjerilima za norme i planove (50-60). Postojala je i snažna težnja ka društvenoj pravednosti, što je za posljedicu imalo zajamčeni minimalni dohodak na državnoj razini u iznosu od 55% u odnosu na prošlogodišnji prosječni osobni dohodak u industriji i, npr. u SR Hrvatskoj, zamrzavanje maksimalnog dohotka (predsjednik Predsjedništva Republike) na ne više od četiri takva prosjeka (Tonković 421) – povlastice nisu uračunate.

Osim izravne osobne naknade, postojao je i Fond zajedničke potrošnje, koji je 1970-ih dosezao 6-10% dohodaka u poduzećima (Korošić, *Ekonomske* 74); on je osiguravao obroke u 90% njih uz minimalnu ili nikakvu naknadu, pomoć za godišnje odmore (usp. Duda), obično kroz izgradnju radničkih odmarališta na obali ili u planinama, itd. Ovo posljednje, kao i dnevnu

i tjednu rekreaciju i sportske aktivnosti, koordinirali su sindikati. Glavna rubrika u tom fondu – 1970-ih veća od 1/3 – bila je namijenjena za stambeno zbrinjavanje, kako izgradnjom stanova poduzeća tako kreditiranjem osobne kupovine stanova. Iako je u Jugoslaviji od 1953. do 1984. izgrađeno 784.000 stanova, po stopi od 6.1 izgrađenog stana na 1000 stanovnika i s prosječnom kvadraturom od 64 m^2, stanova nikad nije bilo dovoljno zbog neprekidnog priljeva u gradove, pa se 1980-ih računalo kako ih treba osigurati još 90.000. Stanovi su se dodjeljivali doživotno, a stanarine su bile nepromjenjive i niske, tako da je na njih 1965. otpadalo manje od 5% troškova kućanstva; pokušaji da ih se poveća i da se tako omoguće potrebni popravci i održavanje nailazili su na uspješan otpor sve do samog kraja SFR Jugoslavije (Tonković 424-26 i 431). Prema istraživanju nakon sredine 1970-ih, fizički radnici, koji su činili 71.5% zaposlenih, dobili su samo 49% „društvenih" stanova, zbog čega su stalno izbijali prijepori. Nadalje, kako su jačali utjecaji kapitalističkog tržišta, ne samo da je izgradnja stanova nakon 1965. stagnirala nego je opao i udio izgradnje stanova u režiji tvornica i općina (Horvat, *Jugoslavensko* 96).

Vanek je dao dobar sažeti prikaz situacije iz 1960-ih: „Namjesto plaća jugoslavenska firma ustvari nudi (poznati) dio, ili udio u, budućem (zasada nepoznatom) prihodu, kao i mnoge druge poznate i nepoznate prednosti u smislu radne perspektive i sigurnog zaposlenja, izobrazbe, socijalnih usluga, itd." (277).

U cjelini, stječe se dojam da je 1960-ih i početkom 1970-ih dohodak za radnike, pod uvjetom da su imali stan, bio pristojan, za kvalificirane radnike i višu polovicu službenika dobar, a za službenike na vrhu katkad i raskošan. Kasnije se napetost između profitabilnosti i pravičnosti zaoštrila, a istraživanja javnog mnijenja od 1968**.** nadalje „stalno pokazuju kako su ljudima plaće na prvom mjestu" (Zukin, „Beyond" 18). Zbrku oko „nagrađivanja prema radu" analizirat ću u 4. poglavlju.

Od 1958. javljaju se prvi štrajkovi u Jugoslaviji. U prilog zdravoj pameti vlade i ravnoteži klasnih sila u to vrijeme govori činjenica da nisu suzbijani silom, nego nevoljko priznati pod sramežljivim imenom „obustave rada"; na Drugom kongresu Radničkih savjeta iz 1971. raspravljalo se o priznavanju prava na štrajk, ali ta se zamisao nasukala na hridi političkih napetosti iz 1971. i kasnijeg zaokreta prema „čvrstoj ruci" (Zukin, „Representation" 300). Čini se da je u razdoblju od 1958.-69. bilo 2.000 ili možda 2.500 uglavnom manjih štrajkova (Meister 173, Zukin, „Representation" 298, Novaković 118). Svi komentatori navode podatke iz elaborata *Radnički štrajkovi* što su ga naručili sindikati, gdje je Jovanov istražio 56 mjeseci 1964.-69. i našao da je bilo 869 štrajkova s prosječno oko 90 ljudi po štrajku (usp. i njegov *Su-*

kobi za naknadne procjene). Izgleda da je taj valić bio vezan za ekonomski razvoj republika i radnička očekivanja: počeo je u Sloveniji, proširio se na srednje republike, dok se na Kosovu prvi štrajk dogodio tek deset godina kasnije. Sukobi su se isključivo usredotočivali na zahtjeve o dohotku, bili su najučestaliji u industrijama s niskim prosječnim dohotkom i uglavnom usmjereni protiv rukovodstva poduzeća: glavno je pitanje bilo način raspodjele prihoda, a potom njihovi mali apsolutni iznosi; u 75-80% slučajeva sudjelovali su samo radnici iz pogona, katkad samo iz jednog dijela poduzeća, a tada je štrajkao i RS, ali negdje između petine i četvrtine štrajkova bilo je usmjereno i protiv RS-a. Međutim, ako bi prevladalo mišljenje da su niski dohoci posljedica egzogenih faktora poput odluka vlade, u oko 10% slučajeva, uglavnom u prvo vrijeme, sudjelovali su svi. Seibel, slijedeći Jovanova, prepoznaje glavni uzrok štrajkova u slabom vrednovanju i nagrađivanju rada u pogonima, odnosno u klasnom sukobu između fizičkih radnika i „tehnokracije poduzeća" (169-72). Štrajkovi su po pravilu kratko trajali, u 43% primjera samo jedan dan ili kraće, jer bi kako lokalne vlasti tako i političke organizacije odmah dotrčale u poduzeće i skrpale nekakvo rješenje, dok su radnici bili podijeljeni na potklase a vođstvo improvizirano i neodlučno. Meister zaključuje da su „štrajkovi sve u svemu bili malobrojni, sustav je uspio integrirati radnike" (173).

Međutim, sve navedeno vrijedi samo za one u redovnom (što je također značilo i stalnom) radnom odnosu. O sve bolnijoj temi nezaposlenosti govorit ću u 4. poglavlju.

3.3. Tri studije slučaja uokolo reforme iz 1965. (Tornquist, Adizes, Comisso)

3.31. *David Tornquist* u prvoj je polovici 1960-ih analizirao veliku farmaceutsku tvrtku Galenika, koja je osnovana 1945. u Beogradu a zapošljavala je 2.000 radnika (174-80, usp. Hunnius ur. 303-05). Držala je znatan udio jugoslavenskog tržišta, ali je prodaja drastično pala nakon što je početkom 1960-ih uvedena naknada za obradu recepata, i tvrtka se morala okrenuti izvozu. Spojila se sa dva druga beogradska poduzeća, a uprava je nakon toga odlučila da treba srezati broj zaposlenih za 10%. Na tom su se najosjetljivijem pitanju lomila koplja u pregovorima između uprave, RS-a, ekonomskih jedinica, ogranka SKJ i ogranka sindikata. Suočeni s prijedlogom otkaza za 160 ljudi, mnogi su radnici, uz podršku Partije, smatrali da treba uzeti u obzir i druge čimbenike osim onih ekonomskih. Najistaknutiji su bili: drugi izvori prihoda u obitelji, ocjena rada, broj izostanaka s posla u radnim danima i disciplina općenito, status ratnog veterana, politička

aktivnost i sudjelovanje u samoupravljanju. Partija, koja je u ovom slučaju odigrala nekarakteristično istaknutu ulogu, držala je da se dobri radnici ne smiju otpuštati nego samo premještati u druge odjele. Osnovne ekonomske jedinice donosile su najvažnije odluke, a Tornquist daje tipičan primjer odluke jedne takve jedinice koja je morala otpustiti 13 zaposlenika (177 – treba istaknuti kako se po pravilu nije radilo o radnicima iz neposredne proizvodnje):

> **M.D.** Nepotrebna, ali dobra činovnica. Naći ćemo neko mjesto za nju.
>
> **O.P.** Kurir. Dobra disciplina. Zadržati.
>
> **R.V.** Čistačica. Može se uzdržavati na drugi način. Otpustiti.
>
> **J.M.** Kurir. Alergičan na lijekove [koji se proizvode u postrojenju]. Ima šansu za drugi posao. Otpustiti.
>
> **D.B.** Portir. Ima druge izvore prihoda. Poslati u penziju.
>
> **L.T., F.S., R.M.** i **A.O.** Zaposleni samo tri mjeseca. Otpustiti.
>
> **T.V.** Portir. Neodlučeno glasanje. Zadržati.
>
> **D.P.** Portir. Bolestan, veteran, nema nikoga tko bi se brinuo za njega. Zadržati.
>
> **I. K.** Stražar. Ima imanje i dolazi umoran na posao. Ali radi se o ranjenom veteranu sa četvero djece. Premjestiti u drugu jedinicu.

Neka druga „ekonomska jedinica" u Galeniki, koja nije imala višak radnika, pristala je otpustiti šest radnika koji nisu zadovoljavali i zatim preuzeti višak iz gore navedene i drugih jedinica.

Nakon ekonomskih jedinica slijedile su dvije revizije, sindikalna i partijska, „da se osigura da prijateljstvo i neprijateljstvo nisu igrali ulogu u odlukama" (ibidem), i potom konačna odluka peteročlane komisije RS-a koja je otpustila 97 radnika od 160 koliko je predlagala uprava. Otpušteni radnici imali su pravo žalbe Upravnom odboru, i 12 ih je vraćeno na posao, Na kraju, RS je direktoru odobrio 20 milijuna dinara (2.66 milijuna USD po službenom tečaju, ali je kupovna moć bila možda dvaput tolika) da zajedno s lokalnim uredom za zapošljavanje pomogne otpuštenima da pronađu drugi posao: u zamjenu za Galenikine zajmove pronađeno je 50 radnih mjesta u dvije tvrtke, i druga radna mjesta za još 17 ljudi. Na kraju je samo 18 uredskih radnika ostalo bez posla, ali je izvan Beograda bilo slobodnih radnih mjesta, a obećana im je i pomoć u traženju posla bude li im trebala nakon što potroše otpremninu.

Ovdje moram napomenuti da su jugoslavenske osnovne ekonomske jedinice nakon 1958./59. osmislile čitav niz mjera za sprečavanje otpuštanja: „dostupnost" (višak iz jedne jedinice zapošljava s u drugim jedinicama), „privremena posudba" iz jedne jedinice u drugu, „zamjena" (kada se radniku sa smanjenom sposobnošću nađe manje zahtjevan posao), i slična raširena, premda uglavnom neformalna, rješenja, često izravno dogovarana među jedinicama. Statuti postrojenja predviđali su posebnu zaštitu za zaposlene s više od osam godina staža, invalide, ljude koji bi se razboljeli tokom radnog odnosa, žene i omladince iz obitelji s prihodima manjim od određenog iznosa po glavi, žene koje su bile jedini hranitelj jednog ili više članova obitelji, i ratnu siročad: ako ih jedinica otpusti, stavlja ih se u grupu za „privremene poslove i prekvalifikaciju", uz obavezu da pohađaju stručnu izobrazbu na koju budu upućeni (Hadžistević i dr. 129-35).

3.32 *Ichak Adizes* temeljito je proučio dva jugoslavenska poduzeća u proljeće 1967. i jesen 1968., a pratio je i desetak drugih u isto vrijeme, primijenivši „pristup otvorenih sustava" koji vodi računa o ambijentu. Dva tekstilna poduzeća na periferiji Beograda, svako s po dva odvojena pogona, bila su slična po svemu osim po rukovodstvu, na suprotnim krajevima autoritarno-permisivnog spektra. Imala su po 2.600 i 2.900 radnika, a bila su slična i po starosnoj strukturi, tehnologiji, radnicima koji su dolazili iz sela u okolici grada, odnosu muškaraca i žena (nije naveden), tržištu i distributivnim kanalima; Adizes se koncentrirao na njihove odluke o modernizaciji, izradu godišnjih planova i disciplinske mjere (6-8). U *poduzeću XYZ*, RS od 54 članova imao je šest stalnih komisija s 26 članova, a UO tri s 20 članova, uz šest *ad hoc* komisija s 54 člana; od 100 članova komisija, 15 ih je bilo u RS-u ili UO-u. U proučavanom pogonu postojao je i savjet od 34 člana te 11 komisija na razini pogona, sa 73 člana, a svaka ekonomska jedinica na koje je pogon bio podijeljen imala je izabrani savjet od 11 članova i brojne komisije. Te su jedinice birale čak i predradnike koji su imali ograničene ovlasti. Prema tome, „predstavničke pozicije na kojima su se donosile odluke dostupne su za oko 40% članstva"; uzme li se u obzir obavezna rotacija, „praktički nijedan član organizacije ne može izbjeći sudjelovanje u procesu odlučivanja" (36); postojali su i referendumi, a na „zborovima" cijelog poduzeća raspisivali su se izbori i donosile sve glavne odluke. Poduzeće je bilo snažno usmjereno na proizvodnju, mnogo manje na marketing, a financijski odio imao je manje od 20 ljudi.

Rukovodstvo u svakom poduzeću sastojalo se od direktora poduzeća, direktora pogona i odjela te predradnika; svaki je od njih koordinirao neki organizacijski prostor, s ovlastima koje su utvrđivala upravna tijela. Međutim, tu je bio i „kolegij" koji se nije birao, sastavljen od stručnog vrha

rukovodstva kojemu predsjeda direktor poduzeća, i „proširenі kolegij" koji se sazivao prema potrebi, a u njega su ulazili i predradnici zaduženi za pogon, odio i smjene, kao i neki službenici (ekonomisti, planeri, analitičari); kolegiji pripremaju prijedloge za odluke RS-a. Postojao je i „politički aktiv" koji se sastajao kad je postojala potreba za tim; uključivao je najviše kadrove kako iz rukovodstva tako i iz radništva, a također iz Partije, sindikata i omladinskih brigada (za mlađe radnike) koje su imale svoja tijela, osnivale su klubove (npr. za šah, planinarenje ili „knjigu mjeseca") i sudjelovale u odlukama. Te tri društveno-političke institucije ne spominju se u saveznim zakonima s područja ekonomije ili pravilnicima poduzeća, a Adizes ih objašnjava kao pojavu koja se javila iz potrebe za centripetalnom silom u organizacijama koje su bile izuzetno segmentirane prema ovlastima (46-47). Vrlo zanimljiv prikaz kako se donose odluke o prijedlozima nalazi se kod Adizesa 82-87: on pretpostavlja da postoji „faza A" koja počinje vanjskim faktorima (vlada i tržište) i „faza B" u XYZ s unutrašnjim demokratskim pritiscima i „efektom valnog širenja".

Poduzeće ABC bilo je snažnije centralizirano i imalo je manje upravnih tijela i komisija, nije imalo UO-a na razini sastavnih pogona, a direktor je bio čovjek u tridesetim godinama, s fakultetskom diplomom inženjera, „agresivan, jak u Partiji, i s fantastičnom sposobnošću uvjeravanja" (67). Radio je u poduzeću ABC kao tehničar, učio je noću, najprije je postao direktor proizvodnje, a zatim direktor. Poduzeće je bilo izrazito usmjereno na marketing, imalo je velik odio za ekonomsko planiranje i financijski odio u kojem je radilo 54 ljudi, a bilo je opremljeno čak imehanizacijom za računanje. Do 1967., proizvodili su 20 milijuna metara tkanine, a počeli su 1951. s 2.6 milijuna, što je bilo jednako proizvodnji pod vječno odsutnim vlasnikom iz 1940. Kao i u slučaju XYZ, većina radnika putuje na posao i ustaje negdje iza 4 h ujutro, iako neki žive u stančićima što ih je izgradilo poduzeće ili u starim, zapuštenim gradskim zgradama. Poduzeće je uništeno u svjetskom ratu, a obnovili su ga sami radnici izvan radnog vremena u razdoblju između 1945. i 1951.; nakon manjih modernizacija, poduzeće je 1960. izgradilo novu predionu, također dobrovoljnim prekovremenim radom radnika, a ona je do 1962. već radila punom brzinom. Nakon toga, u tkalački odio uvedena je nova, automatizirana oprema, a spajanjem s dobavljačem pamuka 1963. nastao je ABC. Kao u svim takvim slučajevima, tvrdilo se da nijedan radnik nije bio otpušten uslijed modernizacije ili spajanja (62-65).

Ovdje umećem raspravu RS-a iz poduzeća XYZ (188) o prijedlogu ekonomske jedinice koja je zatražila da se otpusti Vera, koju je disciplinska komisija jedinice nekoliko puta kaznila: po jednom zato što se cijeli dan nije pojavila na poslu i zato što nije nosila zaštitnu kutu, a nekoliko puta zato

što je pijana došla na posao. Neki radnik (nije član RS-a) rekao je kako ona kod kuće ima tešku situaciju, ali i da je nekoliko puta prekršila obećanje da će prestati piti. Socijalni radnik iz redova službenika ustvrdio je da je Vera mentalno retardirana, ali da ju se ne smije izbaciti nakon deset godina rada u poduzeću XYZ i da ne smije postati problem za društvo. Ona dobro radi, a treba je udaljiti od strojeva da može češće dobiti liječničku pomoć. Niži rukovodilac, član RS-a, rekao je da mu ne bi bilo ugodno otpustiti osobu koja nije zdrava, treba je liječiti dok radi u poduzeću. Neki drugi radnik (nije član RS-a) rekao je da ona stvarno jest problem u jedinici predione, drugi radnici negoduju, ali njoj je kod kuće teško, a njen seksualni život nije normalan (pretpostavljam da je to eufemizam za promiskuitet) i „ne smijemo je izbaciti na ulicu". RS je jednoglasno odlučio da ne otpusti Veru i naložio je zdravstvenoj jedinici da ju izliječi, nakon čega ju treba premjestiti u neku drugu jedinicu gdje nikoga neće dovoditi u opasnost od ozljede.

Oba su poduzeća 1960-ih morala zbog tržišta i konkurencije iz inozemstva krenuti modernizacijom vrlo zastarjele opreme. U XYZ-u, to je izazvalo dugačke, ponekad burne rasprave odozdo u kojima je sudjelovao velik dio radne snage, vezane za nastojanje da se poveća proizvodnost po osobi (vidi 90-100 i 111-16), a oprezan je pristup rezultirao dugotrajnim patpozicijama. U poduzeću ABC, direktor i njegovi viši kadrovi osmislili su modernizaciju na bazi nabave talijanskih strojeva, o tome se raspravljalo na svim službenim i neslužbenim forumima, a direktor je nakon toga napisao izvještaj na 50 stranica o kojem je glasao RS: „ABC-ovi sastanci bili su mirni, kratki i efikasni". Stopa rasta prosječnog dohotka po radniku bila je viša u poduzeću ABC zbog ranije provedene investicije, ali je XYZ rasporedio veći dio prihoda na osobne dohotke (76-77). U ABC je došlo do stvaranja elite: RS se sastajao oko stolova raspoređenih u obliku slova „U", s direktorom, predsjednikom Savjeta i najvišim rukovodiocima za glavnim stolom, a, kad se posluživala kava, oni su dobivali posebne šalice sa zlatnim rubom; direktor je insistirao da se novi uredi za šefove marketinga i proizvodnje „izgrade s luksuznim interijerima koji nalikuju najnovijim direktorskim prostorijama s Park Avenue" (127). Nitko se nije otvoreno usprotivio, ali su se ljudski i radni odnosi narušili, roba se počela vraćati iz Italije zbog slabe kvalitete, prosječni dohodak počeo se smanjivati, a na kraju se zbio i štrajk; Adizes je to pripisao neuspješnoj prilagodbi na nove strojeve i metode (128-29). Zaključio je i da su zakonska struktura samoupravljanja i pritisak u smjeru decentralizacije poticali dugačke rasprave radi demokratskog konsenzusa, a to je bilo „nespojivo s novim tržišnim potrebama što su ih privredni vidovi reforme uveli" (201). Bez obzira na to, uza sve opisano disfunkcionalno ponašanje, „samoupravljanje je općenito davalo čudesne funkcionalne re-

zultate na dugi rok": amortiziralo je udare decentralizacije i stvorilo kolektivnu privrženost (222).

Sve u svemu, dobiva se slika o stvarnoj, premda pomalo nezgrapnoj i ne baš tržišno promućurnoj plebejskoj demokraciji u XYZ, uz „strategiju odozdo prema gore" (119); za razliku od toga, brzo prilagođavanje tržištu u poduzeću ABC uz više „tehnokracije" koristilo je „strategiju odozgo prema dolje" i dovelo do nesrazmjera moći između vrha i dna, što je uzrokovalo barem privremeni posrtaj.

Adizes ne donosi analizu glavnih tema o kojima se raspravljalo na njegova dva RS-a, ali službeni statistički podaci o svim sastancima RS-a u proizvodnji i rudarstvu iz 1962. i 1964., prije Reforme sredinom 1960-ih, izgledaju ovako:

Tablica 9: Teme sa sastanaka RS-a (iz: Wachtel, 68 – u %)

Točke dnevnog reda	**1962.**	**1964.**
Raspoređivanje neto primitaka i osobnog dohotka	15.4	13.8
Stručno usavršavanje	8.1	7.7
Dodaci: stanovi, odmori, itd.	12.0	11.1
Ukupno „izravne radničke teme"	35.5	32.6
Radna proizvodnost	22.0	26.9
Prodaja	13.4	12.3
Investicije	13.5	14.4
Suradnja s drugim poduzećima[a)]	5.7	5.7
Rad direktora i UO-a	9.7	9.7
Ukupno „općenite teme upravljanja"	64.3	67.4

Bilješka
[a)] Dogovori o poluproizvodima, spajanjima, itd.

Nakon 1965., točke vezane za prodaju i financije postat će zastupljenije.

3.33. Ovdje ću kratko spomenuti odličnu studiju *Ellen Comisso* o poduzeću za proizvodnju strojeva izmišljenoga imena Klek u SR Hrvatskoj (*Workers'* 135ff.). Nastala nakon punog udara reformi iz razdoblja iza 1965., pokazuje trend koji će se nastaviti. Njeno je najzanimljivije otkriće da su tokom rasta poduzeća radnici u proizvodnji izgubili mnogo više utjecaja u odnosu na uredske, koji su i inače prema seljačkoj tradiciji imali viši status, a posebno u odnosu na izvršne kadrove, kako je spomenuto gore à propos ustavnog Amandmana 15: „centar teže počeo se premještati iz pogona u urede"

(151). To je dijelom nesumnjivo bilo neizbježno s obzirom na uvođenje više tehnologije i naglasak na kvalitetu proizvodnje zbog izvoza kao i zbog zamršenijeg stanja financiranja, ali dijelom nije:

> „Klek je praktički udvostručio broj visoko plaćenih službenika sa završnim fakultetom 1972. i 1974. [vidi Tablicu 10]. Dok su u prošlosti malobrojni službenici Kleka **s** fakultetskom diplomom uglavnom bili inženjeri i nadzorni kadrovi koji su svakodnevno izravno surađivali s radnicima u proizvodnji, novi službenici bili su prvenstveno ekonomisti, trgovački predstavnici i inženjeri u sektoru istraživanja koji su rijetko silazili u sam pogon. Društvena udaljenost između fizičkog i umnog rada tako se, izgleda, povećala, a različite olakšice za novozaposlene, poput stanova i fleksibilnijeg opisa radnog mjesta, sigurno nisu pomogle da se ona smanji." (151-52)

Tablica 10: Kvalifikacijska struktura u „Kleku" (prilagođeno iz: Comisso, Workers' 152)

	Po broju, 1966.[a)]	**Po broju, 6/1972**	**Po broju, 9/1974**	**% rasta 1974/72**
Viša škola ili fakultet	27	17	30	82
Srednja ili tehnička škola	46	55	80	45
Osnovna škola (8 godina)	4	19	16	n. p.
Ukupno službenika	77	91	126	38%
Visoko kvalificirani	105	37	44	19
Kvalificirani	112	235	252	7
Polu- ili nekvalificirani	57	99	116	17
Ukupno radnika	274	371	402	8%

[a)] Podaci prije 1972. odnose se na službene opise radnog mjesta, s uvjetima koje osobe zaposlene na tim radnim mjestima često nisu ispunjavale; zato su brojke iz 1966. znatno više od stvarnih kvalifikacija u konkretnim slučajevima, naročito u najvišoj rubrici svake polovice.

Prema tome, dok se ukupna radna snaga u gornjih osam godina povećala za 50%, broj uredskih radnika rastao je za 65% ili 1.3 puta brže. Takav

trend bio je prisutan od početka 1960-ih, ali sada dobiva puni zamah. Nadalje, „utjecaj tržišta i plana modernizacije također je donio oštriju razliku između višeg rukovodstva i ostatka radnog kolektiva, razliku koja je jednako utjecala na uredske i na fizičke radnike" (153). U cjelini, čini se da se u to vrijeme razvijala trostupanjska stratifikacija: viši kadrovi – uredski radnici – fizički radnici, vjerojatno uz poneki izuzetak boljeg statusa malog broja visokokvalificiranih radnika preostalih iza reklasifikacije.

4. poglavlje: Fiziologija: interesi i ulozi u pozadini makrodogađaja

> Ovdje moram progovoriti iz dubine srca: morate čuti istinu.
>
> Kontrarevolucija se krije u upravljanju financijama.
>
> Propast ćemo jer nismo htjeli iskoristiti trenutak koji je u povijesti čovjeka označen kao trenutak za utemeljenje slobode.
>
> Robespierre, dijelovi posljednjeg govora pred Konventom, 8. termidora II godine (26/7/1794.)

4.0. Tri horizonta

Svaka inventura neizbježno uključuje mjerilo i stajalište, prešutno vidljive u odabiru i načinu strukturiranja činjeničnih podataka i opisa, koji vode ka njihovoj kritičkoj interpretaciji. Svoja sam povremeno, kad je to tema zahtijevala, sažeto izrijekom naveo ili barem naznačio. U ovom poglavlju u određenoj ću se mjeri služiti epistemološkim i diskurzivnim analizama na temelju dodatnih strateških podataka, poput kapitalizacije, nezaposlenosti i sloma planiranja, u nastojanju da istražim dublje događaje – Brecht ih je zvao događajima iza događaja – u SFRJ. Tvrdim da se protuofenziva protiv kretanja ka asocijativnoj demokraciji utemeljenoj na samoupravljanju nakon 1968. pretvara u političku dezorijentiranost, papirnato prikrivenu grozničavim bujanjem mjera i zakona, i uzrokuje snažan razvoj elemenata kapitalističkih odnosa. Takve ocjene zasnovane su, dijalektički, na postojanju alternativa. Jer da ih nije bilo, moglo bi se pretpostaviti da je politokracija u lošoj situaciji radila kako je najbolje mogla; pošto je to moralo završiti onako kako je završilo, padom i uništenjem socijalizma i Jugoslavije, slijedilo bi da su ta država i društveni eksperiment bili osuđeni na propast od samog početka. Kako sam doživio slavne godine jugoslavenske

socijalističke oklade, a zatim izdaleka razmišljao o njenom propadanju, intenzivnije iza 1989., odbijam u to vjerovati. Po mom shvaćanju postojala su tri moguća, teoretski isključiva horizonta.

Godinu 1948. obilježilo je odbacivanje prvoga, *policijske države sovjetskog tipa* s potpuno centraliziranim detaljnim planiranjem, kao suštinski grozne i ostvarive isključivo kroz potpunu podređenost Staljinu.

Suočavanje s drugim horizontom, koji možemo označiti dvojbenim imenom *tržišnog socijalizma*, postalo je sasvim neodložno zbog, po mom sudu nužnog, otvaranja kapitalističkom tržištu i stoga njegovim starim i novijim ideologijama. Ovdje ne mogu prikazati mnogobrojne improvizacije koje su težile ka svojevrsnom zadružnom plus državnom kapitalizmu – u jugoslavenskom slučaju, konfederaciji najznačajnijih republičkih državnih kapitalizama – ali ću se poslužiti nekima od njih kako bih utvrdio njihov logički horizont. Ako se odbaci čvrsto socijalističko planiranje uz pomoć tržišta, ne vidim što bi taj horizont mogao biti, osim onoga što se povijesno i dogodilo: moguće podjele na kompradorske buržoazije i mafije, ostvarene odmah nakon kraja hladnoratovskog suočavanja.

Bilo je moguće zalagati se za tu alternativu kao jedinu kojom se će se izbjeći policijska država samo ukoliko se namjerno poricalo i prikrivalo postojanje dijelom već mobiliziranog, popularnog i poprilično funkcionalnog zametka trećeg, istinski plebejskog socijalističkog horizonta. Ta treća vjerojatnost bila je *potpuno asocijativna plebejska demokracija*, koja se svjesno opredjeljuje za sukob između staroga (kapitalizam i patrijarhalna vlast) i novog (demokratski komunizam) i usredotočuje na nj. Značilo bi to kako prihvatiti potrošačko tržište kao sredstvo obračuna – tj. prilično oprezno i s ogradom – tako i, pomoću elastičnog planiranja, zanijekati kapitalistički zakon vrijednosti u sektorima koji presudno utječu na dobrobit ljudi.

Ovo poglavlje stoga će temeljitije proučiti dileme u pozadini ekonomske politike ili politizirane ekonomije i kako su one na ključan način povezane s neuspjehom imaginacije. Neće se prvenstveno usredotočivati na (dovoljno stvarne) napetosti između različitih teritorijalnih grana politokracije, nego naznačiti temeljnu makro-odluku o odabiru između „tržišnog socijalizma" i asocijativne demokracije. Ekonomski događaji bili su iznimno usko isprepleteni, ili u povratnoj sprezi, s epistemološkim horizontima. Krstarit ću između jednoga i drugoga, od pragmatičkih debata o decentralizaciji i tržištu na rasprave o produktivizmu i ekonomizmu, što ću suprotstaviti ekonomskom vidu potencijalne alternative, kako bih se vratio od kapitalizacije i nezaposlenosti na sve veće oligarhijsko sljepilo vlasti, prikazano u diskurzivnoj analizi nekih Kardeljevih radova. Poglavlje će se odvijati u dva recimo muzička „stavka" (4.1-2 i 4.3-4), svaki od kojih polazi

prvenstveno od onoga što se događalo i suočuje to s onime što je moglo/trebalo biti a nije, te kako to da nije; teme analognih potpoglavlja ponavljaju se.

U drugom dijelu ovog traktata i njegovim poglavljima 1-3 nastojat ću proučiti kako se to ispreplitalo s napetostima između monolitnosti Partije i pokušaja integralne plebejske vladavine.

4.1. Što se događalo

4.11. Decentralizacija, tržište

Prvi plan u raspravama iz najplodnijih godina Jugoslavije, otprilike od 1955.-70., zauzimala je dilema i svađa oko *centralizacije ili decentralizacije*. Kao pratnja javlja se uglavnom retorički *basso continuo* dileme o više ili manje *industrijske demokracije* (gdje odluke donose neposredni proizvođači odozdo), kakva po analogiji i nužnosti podrazumijeva više ili manje političke demokracije (gdje odluke donose građani odozdo). Prva se decentralizacija dogodila 1950-ih, kada je udio lokalnih vlasti u javnim troškovima porastao s 12.6 na 29.5%, razinu kakva nikada više neće biti dostignuta zbog protuofenzive republičkih oligarhija koje su provele ponovnu centralizaciju na razini sastavnih jedinica SFR Jugoslavije. Drugi veliki val dogodio se otprilike početkom 1970-ih, a prepustio je 80% fiskalnih sredstava regulativi tadašnjih osam saveznih jedinica (Begić 70).

Nasuprot tome, samoupravljanje i čitavo društvo zahtijevali su podršku u obliku predaha. Kako je to rekao Brus:

> „No decentralizacija sistema funkcioniranja privrede, koja predstavlja preduvjet za samoupravljanje, ne može ići preko izvjesnih granica utvrđenih ekonomskom i društvenom realnošću centralnog planiranja, potrebom za internalizacijom vanjskih troškova i koristi koja u modernom svijetu postaje sve veća, i nužnosti da se održi prvenstvo 'sistema' u cjelini nad 'pod-sistemima'." (95)

U to su vrijeme postojali barem obrisi moguće demokratske političke evolucije i planiranja, utemeljeni na partizanskoj tradiciji te usto s osloncem u Lenjinovoj *Državi i revoluciji,* Marxovim člancima o Pariškoj komuni i njegovoj kritici Gothskog Programa njemačke socijaldemokracije, kao i u razrađenijim Gramscijevim hipotezama o radničkim savjetima i hegemoniji (usp. Comisso, *Workers'* 1-41). Tu ću nit nazvati *utopijskim komunizmom*, u pozitivnom smislu riječi utopija, a podrazumijevala je vertikalni rast samoupravljanja na štetu državnog aparata (usp. Žvan, te Suvin 3. esej) kao i

stvarno demokratsko nadmetanje ideja, pri čemu suprotstavljanje centralizacije i decentralizacije postaje nepotrebno. Istina, Gramsci je tada tek postajao poznat, demokratske aspekte Lenjina zasjenio je građanski rat a izbrisala staljinistička vulgata, no čak su i jugoslavenski eksperimenti na području pučke demokracije – prepoznati kao poželjan horizont, recimo, kod Bakarića (2: 117-18 i dalje) i, uz više krzmanja, kod Kardelja, te u radovima ekonomista kao što je Horvat – mogli biti nužan i dovoljan temelj za nadogradnju:

Tablica 11A: Horizonti jugoslavenske ekonomije

	Centralizirana	**Decentralizirana**
Demokratska	Utopijski komunistička	Proudhonistička
Oligarhijska	Staljinistička	Nacionalistička

Međutim, takvo bogato artikulirano razmatranje alternativa naletjelo je na tabu-postavku birokratskog optimizma da su ključni politički problemi dogledne budućnosti riješeni, tako da je preostalo samo Saint-Simonovo i Engelsovo „upravljanje stvarima". Zbog toga su problemi političke i klasne vlasti, vertikalna dimenzija gornje tablice, ostali nevidljivi, a rasprava se svela na glupava suprotstavljanja između autarkične decentralizacije i potpune centralizacije. „Kampanje za umjetno izazvanu dezintegraciju smjenjivale su se s kampanjama za prisilnu integraciju" (Stojanović, 120), a ekonomska reforma bila je osuđena na propast. Umjesto toga, Tablica 11B pokazuje ideološko-političke i epistemološke horizonte „realnog socijalizma" u to vrijeme, kao misaoni eksperiment *ad absurdum*. U tom kontekstu, nakon što je pitanje o klasnoj vlasti u socijalizmu izbačeno, dilema u vezi centralizacije i decentralizacije pretvorila se u slijepu ulicu ili lažnu kategorizaciju (vidi Suvin, eseji 2 i 4; usp. također Brus passim, i Milenkovitch 3, 104-09, 176-77, 282-99), zaogrnutu ustajalom i sve manje primjerenom retorikom o birokraciji, koja je prikrivala i zamagljivala upravo pitanje komunizma kao sveobuhvatne demokracije:

Tablica 11B: Službena jugoslavenska ideološka rasprava

	Centralizirana	**Decentralizirana**
Demokratska	?	?
Oligarhijska	Staljinistička [„centralistička"]	Nacionalistička [„decentralistička"]

Ako se pod demokracijom misli na stvarnu vlast plebejskih masa odozdo – a ne na navodnu parlamentarnu vlast prepuštenu na milost i nemilost elemenata koji kontroliraju privredu i kapital, dakle buržoazije u kapitalističkim i politokracije u „socijalističkim" zemljama – tada je demokratski centralizam vrlo dobar izbor za državu koja mora braniti svoju nezavisnost, a decentralizirana demokracija još jedan, također vrlo dobar izbor za lakše doba (recimo u Rousseauovoj maloj zajednici ili Jeffersonovim Sjedinjenim Državama). Očevidno, decentralizacija je bila neophodna i smislena u razgradnji ekonomije centraliziranog dirigiranja, recimo u razdoblju od 1949.-52. No SFR Jugoslavija se suočavala s ključnim problemom samoupravljanja kao moguće asocijativne demokracije velikih razmjera koja započinje od privrede, s „neposrednom inicijativom i neposrednom odgovornošću u rukama neposrednih izvršitelja zadataka" (Horvat, *Towards* 117). Takvo samoupravljanje ima političkog i ekonomskog smisla, odnosno može ispravno funkcionirati, isključivo ako je integrirano vertikalno prema gore – od temeljnih poduzeća, preko različitih udruženja njihovih ogranaka, sve do saveznih centara odlučivanja – preko delegata pod kontrolom i uz mogućnost opoziva odozdo. Tu je hipotezu postavio Kidrič na samim počecima samoupravljanja na tragu Lenjina i Pariške komune (vidi esej 5.1), i neumorno ju je predlagala socijalistička „lojalna opozicija" grupe *Praxis* i Horvata. U njoj <u>*oštra suprotstavljenost između centraliziranog i decentraliziranog nema smisla*</u>: neke podsustave i funkcije treba decentralizirati, neke se ne smije – sustav bi sam riješio taj problem iznutra, kroz povratne informacije. (U modernim visokotehnološkim ekonomijama nalazimo sektore koji su nužno visoko centralizirani, i neke druge s decentraliziranim značajkama.) Kako je to rekao Marković, bitno je razlikovati intervencije iz centra „koje jesu i koje nisu potrebne bilo za ekonomsku opravdanost ili za socijalistički humanizam" (*Affluence* 143). Ili Golubović: „trend involucije [ispoljava se] u okretanju od deetatizacije i demokratizacije (što je nagoveštavala prva faza iz pedesetih godina) ka decentralizaciji [kao] obnovi etatizacije (umnožavanje državnih centara moći), te, samim tim, znatno sužavanje demokracije" („Novije" 32).

Prema tomu, službene rasprave o decentralizaciji ostale su bez ikakvog spoznajnog zaključka (argumenti lojalne opozicije u duhu Tablice 11A bili su marginalizirani), ali nikako bez praktičnih posljedica. Potpuna centralizacija može se ostvariti samo policijskim terorom, potpuna decentralizacija

u kompleksnom industrijskom društvu proudhonistički je delirij;[14] obje su ekonomski neprovedive. Posebno, u sustavu s vladajućom politokratskom oligarhijom, ako se donošenje ekonomskih odluka u cijelosti centralizira, taj je sustav etatistički, nužno praćen nasilničkom politikom policijskog tipa, uz staljinizam kao konačni horizont; odbacivanje takvog sustava zapečaćeno je kada je 1966. zbačen Ranković. Ako se pak ekonomsko odlučivanje u potpunosti decentralizira i liši vertikalne integracije, sustav se ili kreće ka dezintegracijskom kaosu (usp. Brus, 203) i/ili nužno prati oslanjanje na republički nacionalizam, uz konačni horizont separatizma. Ustvari se dogodilo i jedno i drugo. Cijelo to mistificirano suprotstavljanje centralizma i depolitizacije stavilo je na kocku, kako je Bakarić sa žaljenjem primijetio 1964., „koncepciju federacije... u onome što je u njoj jedinstveno, onaj kohezioni element upravo tih posebnih jedinica" (1: 590). Nadao se da će se to ispraviti što prije, ali nije ispravljeno nikada.

Moja hipoteza o osnovnom povodu rasprave iz tih godina, i zastoja koji je na kraju uzrokovala, glasi da su i savezna ili centralizacijska i republička ili decentralizacijska struja vladajuće oligarhije imale jedan prevladavajući interes: izbjeći da se ugrozi njihova zajednička vlast – odnosno, *odbiti uvođenje potpune ekonomske demokracije*, koju bi nužno pratila politička demokracija (razvijeno civilno društvo unutar socijalizma, kako ga je teoretski zamislio Gramsci) i upravljanje otvorenim sukobima u okviru izuzetno zanimljivog Ustava iz 1963., premda ne višestranački sustav. Iako im njihov birokratski optimizam vjerojatno nije dopuštao da zamisle pogubne rezultate u obliku nacionalne ekonomije koja nije u stanju uložiti „snažan, koncentriran napor ni na jednom području" (Marković, *Affluence* 104, pisano početkom 1970-ih), to je u svakom slučaju bilo manje bitno od održavanja

[14] Nekoliko autora iz kruga oko *Praxisa*, npr. jedan od urednika Rudi Supek („Some" 253-55), spominjali su Proudhona kada su kritizirali neke horizonte samoupravljanja. Knjiga Ellen Comisso, koja uspješno balansira između suosjećanja, bogatog pregleda makro- i mikrodogađanja i sofisticirane teorije, zasnovana je na suprotstavljanju gramscijevskog i proudhonističkog modela samoupravljanja; o posljednjem vidi i *Samoupravni socijalizam*, te Bourdet i Guillerm 65-69. Iako to može biti od neke koristi što se teorije tiče, nisam našao nikakve dokaze da se itko iz jugoslavenske politike zadubio u Proudhona (usp. raspravu u: Golubović ur. 58-61). Praxisovci su uglavnom slijedili Marxov pristup Proudhonu iz *Komunističkog manifesta*, gdje je on izjednačen s „konzervativnim ili buržoaskim socijalizmom", te su njegovo ime rabili kao kraticu za tu rubriku.

Vidi međutim Gurvitchevo svjedočanstvo o proudhonizmu u Rusiji u vrijeme Oktobarske revolucije (navedeno u Supeka 224).

Mnogi su komentatori shvaćali potrebu za inteligentnom i suptilnom centralizacijom u ključnim pitanjima, ali u tom je svjetlu reforma iz 1965. bila (u najboljem slučaju!) pogrešan pokušaj. Među njima je i Kardelj, koji je s pravom zaključio da reforma mora uključiti i novi oblik demokratske centralizacije na temelju i u okviru društvenog samoupravljanja (*Integration* 22, citirano u 4.22), što uključuje novo shvaćanje planiranja koje su do tada kočili neznanje i otpori (Kardelj, *Subjektivne* 312-13); međutim, nitko na vlasti nije ništa poduzeo u vezi s time.

vlasti. Postignut je kompromis kojim je *de facto* ukinuto savezno planiranje i financiranje (osim za oružane snage i vanjsku politiku). Tako izazvani zastoj potrajao je četvrt stoljeća:

Tablica 12A: Propadanje društvenog sektora, 1960.-1985. (iz: Lampe 323; promjena u %)

	Godišnji prosjek 1960.-70.	**Godišnji prosjek 1970.-79.**	**Godišnji prosjek 1979.-85.**	**Ukupno 1979.-85.**
Društveni proizvod (cijene iz 1972.)	6	4.5	-0.5	-3.1
Potrošnja po osobi (cijene iz 1972.)	5.7	4.5	-1.3	-7.7
Stvarni proizvod (po zaposlenom u društvenom sektoru)	4.3	1.8	-3.5	-19.5
Stvarni neto dohodak (po zaposlenom u proizvodnom društvenom sektoru)	6.8	2.1	-4.7	-27.9

Tablica 12B: Mijena proizvodnosti rada i dohoci (iz: Simon 90; u %)

	Godišnji prosjek 1956.-60.	**Godišnji prosjek 1961.-65.**	**Godišnji prosjek 1966.-70.**	**Godišnji prosjek 1971.-75.**
Proizvodnost rada (po osobi u materijalnoj proizvodnji)	7.2	5.9	5.9	6.1
Troškovi života (po zaposlenom u društvenom sektoru)	5.4	13.6	10.4	19.4
Stvarni neto dohodak (po zaposlenom u društvenom sektoru)	7.7	5.4	7.3	1.5

Drugim riječima: premda je radna proizvodnost u razdoblju od 1961.-75. ostala visoka, iako ne toliko visoka kao ranije, nakon što su troškovi života početkom 1970-ih premašili rast osobnog dohotka za gotovo 18%, svi su se pokazatelji strmoglavili.

Tržište je, počevši od 1960-ih, s jedne strane bilo potrebno i kao instrument ekonomske kontrole koji dopunjava nedostatnu kreditnu i fiskalnu politiku, ali i kao politička alternativa kvazi-staljinističkom centralizmu. Ono je bilo najmanji zajednički nazivnik kompromisa unutar oligarhije, a

„do njegove upotrebe kao osnovnog koordinatora jugoslavenskog ekonomskog života došlo je više inercijom nego činom pozitivne politike" (Comisso, *Workers'*, 75; usp. Samary, *Marché* 155)! S obzirom na sramotu realnog staljinizma u SSSR-u i narodnim demokracijama, kao i u elementima prisutnima u jugoslavenskom iskustvu od 1945.-50. a na izvjesne načine čak i nakon toga, staljinisti su bili prisiljeni pristati na sustav koji se protivi ekonomskoj centralizaciji i centralnom planiranju; no ipak, bili su ideološki, ekonomski i politički nesposobni zamisliti ga, a da pritom, nevoljko, ne pristanu na prateće tržište kao manje zlo u poredbi s integralnim samoupravljanjem i znatnim gubitkom vlasti. Republičke oligarhije bile su *a fortiori* u istom položaju, a one slovenske i hrvatske usto su vjerovale da će decentralizacija i tržište osnažiti njihovu ekonomsku superiornost (dok su oligarhije u Bosni i Makedoniji strahovale od tog komparativnog gubitka prednosti i stoga su bile manje oduševljene decentralizacijom s pratećim tržišnim odnosima). No, s druge strane, tržište su u tom sustavu lažne kategorizacije također mistificirali predstavljajući ga kao panaceju, „socijalističku nevidljivu ruku" (Milenkovitch 285), odvojenu od federalnog planiranja i suprotstavljenu onome što Brus predlaže kao „model planirane ekonomije uz primjenu reguliranog tržišnog mehanizma" u cilju veće ekonomske odgovornosti (74).[15] Bez korekcija i podređenosti snažnim mjerama planiranja i ograničavanja, tržište je donosilo potencijalne elemente povratka kapitalizma. Također je do kritične točke razotkrilo „slabost kapitalističke argumentacije i profitabilnosti u strukturiranju akumulacije u Jugoslaviji" (Pienkos 56). Ustvari, „[j]ugoslavenski se eksperiment tako nije kretao, kao što je to proricala liberalno kapitalistička ideologija, od tržišta koje je regulirala partijska država u slobodno tržište, nego od tržišta koje je regulirala partijska država do reguliranog tržišta koje se otelo svakoj demokratskoj kontroli i kojim su upravljala središta međunarodnog financijskog kapitala" (Buden, „Gastarbajteri").

[15] Niz zapadnih marksističkih komentatora oštro se usprotivio ekonomskoj politici SFR Jugoslavije od 1960-ih nadalje. Jedna skupina bila je okupljena oko njujorškog *Monthly Review*, a predstavljali su je tekst Sweezyja i Hubermana „Mirni prelaz iz socijalizma u kapitalizam?" („Peaceful Transition from Socialism to Capitalism?"). Drugu su skupinu činili marksisti s francuskog govornog područja koji su pisali o Jugoslaviji; najistaknutiji među njima bio je Ernest Mandel, i njegovim tragom Albert Meister i Catherine Samary, koji su zaslužni za prvu opću ljevičarsku kritiku jugoslavenske putanje. Iznijeli su mnoge relevantne kritike, a povijest je pokazala da su bili dalekovidni, iako su se po mom sudu prije početka 1970-ih bavili isključivo negativnim vidom jedne fluidne situacije. Najbolji teorijski odgovor Mandelu kao i idolopoklonicima tržišta briljantan je članak Diane Elson koji kasnije razmatram. Već postoji čitava mala knjižnica rasprava o socijalizmu i tržištu, a svi su pod utjecajem Polanyija (oba naslova), od kojih navodim samo knjige Hodgsona i McNally, kao i pod utjecajem Langeove tvrdnje da tržište može poslužiti za otkrivanje relevantnih sklonosti potrošača uz istodobno zadržavanje društvene i državne kontrole nad ekonomskim razvojem.

Poučna rasprava Diane Elson iznosi mnoštvo argumenata o tome da Marxov „fetišizam robe" proizlazi iz kupoprodaje „pod uvjetima kakvi im omogućuju da zažive vlastitim, nezavisnim životom", i da se ti uvjeti mogu promijeniti „socijalizacijom kupnje i prodaje, kao i procesa određivanja cijena" (4). Pođe li se od produkcije i reprodukcije radne snage, što je šire nego najnužnija pažnja za radnike u sklopu najamnog rada, tada bi „politika upotrebnih vrijednosti" mogla primijeniti dijalektički pristup tržištu. Zajedno s Marxom, valja prepoznati kako korisne vidove tržišne koordinacije, negativno nasuprot osobnoj potčinjenosti u feudalizmu a pozitivno kao pomoć u uzajamnom zadovoljavanju potreba, tako i otuđujući vid prisilne provedbe mentaliteta atomiziranog profita i omasovljenja eksploatacije kakav ona nužno podrazumijeva. Ne samo da u novčanom neksusu ljudi uopće nisu bitni, nego se njihovi interesi *a priori* definiraju i strogom prisilom provode kao izolirani, dok su informacije vrijedne i korištene samo u onoj mjeri u kojoj doprinose antagonističkoj konkurentnoj prednosti:

> „Tokovi informacija su rascjepkani; ne postoji otvoren pristup mrežama informacija; resursi se rasipaju zato što se aktivnosti na prikupljanju informacija moraju ponavljati tajnosti radi. Kako je to rekao Marx u *Grundrisse*, kooperativna nastojanja da se nadvlada tržišna otuđenost ne uspijevaju, u tržišnim ekonomijama, nadići tu otuđenost." (idem 15)

Vjerojatno je još važnija ključna činjenica da „nema te ekonomije koja se može prilagoditi samo kroz tržištem predvođen proces prilagodbe jer *postoje ključni resursi koji se ne mogu u potpunosti komodificirati. Najvažniji su rad i okoliš."* (potcrtao DS) U obiteljima i kućanstvima, „radna snaga ne ostvaruje se kao proizvodnja robâ" nego ponajviše kao „altruističko zajedničko ponašanje, po obrascu raspodjele resursa koji nije u potpunosti određen tržišnim cijenama" (Elson 17). Ukratko,

> „socijalizirano tržište sastoji se iz javnih tijela koja se financiraju iz oporezivanja poduzeća i kućanstava, a ne iz prodaje. To je također tržište na kojem „nevidljivi dogovori", odnosi poslovnog ugleda i uzajamnosti, postaju dio javnih, slobodno dostupnih informacijskih mreža. Socijalizirano tržište dopušta raspršenost inicijative, osnovno obilježje društva koje oslobađa ljude, ali pritom stvara nove kanale i poticaje da bi pojedinačne inicijative poslužile za opće dobro." (idem 32)

Takav pristup stavlja točku na skolastičke rasprave, vrlo česte u Jugoslaviji od 1960-ih nadalje, o tome vrijedi li „zakon vrijednosti"[16] za socijalističku proizvodnju roba ili ne (usp. pionirski prikaz kod Bavčara i dr., 11-16 i dalje, također Bakarića u: Zović-Svoboda 96-97). Tu jalovu dilemu trebala su zamijeniti nastojanja da se iznađe način korištenja tržišta samo kao pomoćnog instrumenta i da se istodobno suzbije njegovo potencijalno virulentno širenje dominantne kapitalističke ekonomije pomoću sveobuhvatnog ekonomskog planiranja (na što ću doći dolje):

> „No, ovo bi predstavljalo usmjerivačku strategiju, viziju budućnosti, a ne razrađene alokacije materijalnih inputa. Planeri iz Centralnog ureda za ekonomsko planiranje utvrđivali bi alternativne scenarije na temelju informacijskih mreža kupaca i prodavača ključnih resursa, pa bi se jedan od tih scenarija mogao odabrati u nekoj vrsti demokratskog političkog procesa. Fiskalna i monetarna politika igrale bi važnu ulogu u provedbi plana, ali to bi vrijedilo i za odnose uzajamnosti, poslovnog ugleda i uvjeravanja, kao što je slučaj s japanskom ekonomskom koordinacijom." (Elson 42).

4.12. Ideologija i planiranje

4.121. Ekskurs o produktivizmu i ekonomizmu

Jugoslavenska partijsko-državna politokracija isprva se vrlo uspješno hvatala u koštac s ekonomskom politikom, u savezu s radničkom klasom i inteligencijom te uz prešutnu pat-poziciju sa seljacima privatnicima. Ali nakon prvih 15 godina, najbrže nakon 1965., počela je vrludati uslijed ekonomističke i monolitne *formae mentis* i horizonta, vrativši se polustaljinističkoj represiji i brežnjevljevskom zastoju. Kako bismo to shvatili moramo pro-

[16] Problem se može teoretski postaviti ovako: vrijedi li Marxov „zakon vrijednosti", naime proizvodnja roba za tržište bez obzira na to kako to bilo izmijenjeno, nakon socijalističke/ komunističke revolucije? S obzirom na to da su se sve takve revolucije dogodile u industrijski vrlo zaostalim zemljama, od Rusije preko Kine do Kube i Vijetnama, koje – kako je to prvi i teoretski najbolje iznio Lenjin – nisu mogle izbjeći taj zakon i nužnu prvobitnu akumulaciju kapitala jer su morale odraditi posao kako buržoasko-kapitalističke tako i socijalističke antikapitalističke revolucije (vidi više o tome u eseju 5.2.1), pitanje glasi: koliko daleko i koliko obuhvatno ide i treba ići proizvodnja roba? To dovodi do ključnog pitanja svake socijalističke vladavine: kakav je odnos proizvodnje roba prema državnom planiranju?

Osobno priznajem da, nakon što 50 godina čitam *Das Kapital*, ne shvaćam što Marx misli pod vrijednošću – iako je opreka između upotrebne i razmjenske vrijednosti kristalno jasna, a i dalje smatram da je radna teorija vrijednosti uvjerljiva (mada bi se danas trebala povećati važnost prirode, dakle ekonomičnog upravljanja negativnom entropijom – usp. Suvin „Introductory"). Tješi me Marxovo razjašnjenje u kasnim „Bilješkama uz Wagnera": „za mene ni 'vrijednost' niti 'razmjenska vrijednost' nisu subjekti [kapitalističke ekonomike], nego roba" (WAMW1881/01/wagner.htm). Vidi sad početnu diskusiju u David Graeber, *Toward An Anthropological Theory of Value*, New York: Palgrave, 2001 (o Marxu 54ff., 66ff. i 239ff.).

motriti dosadašnje rasprave uzimajući u obzir „plemenske idole" (Bacon) ili ideološke ćorsokake koji su prevladavali u mentalitetu i imaginaciji te politokracije kroz čitavu njenu vladavinu. Ovdje ću se pozabaviti politikama koje su utjecale samo na privredu, a općenitu raspravu o partijskom monolitizmu nasuprot asocijativnoj demokraciji ostavit ću za kasnije poglavlje.

Prvi idol bio je *produktivizam*. Pod produktivizmom se misli na snažan primat dodijeljen razvoju industrijskih proizvodnih snaga u onom najgrubljem smislu izgradnje najvećeg mogućeg broja golemih industrijskih postrojenja. Nalazi se unutar horizonta *ekonomizma*, a da bismo razumjeli kako je do toga došlo, treba nam kratki povijesni ekskurs.

Ekonomizam ili ekonomski determinizam bio je pragmatična karikatura marksizma po kojoj su sva politika i klasna borba „izravan i neposredan rezultat ekonomskih proturječja koja su stoga navodno sposobna sama 'poroditi' društvene promjene" (Bettelheim, 1: 34, i vidi cijelu raspravu, 32-41). Prožeo je europski radnički i socijalistički pokret u fazi Druge internacionale (1880.-1914.), predvođenoj golemim aparatom njemačke Socijaldemokratske stranke, a postao je čak i snažniji u Trećoj internacionali i komunističkim partijama od početka 1920-ih nadalje. Bilo je to dijametralno suprotno kako oslobodilačkom stavu Marxa, koji je krenuo od otuđenja ljudi a posebno radnika i analizirao kako treba djelovati u cilju njegovog ukidanja, tako i Lenjinovoj ustrajnoj revolucionarnoj tvrdnji kako marksizam nije „ekonomistička" teorija u kojoj svi drugi faktori, posebno politička svijest i organizacija, trebaju biti u pozadini – upravo suprotno, žestoko se borio da nužnu izgradnju proizvodnih snaga utemelji na tim faktorima. Staljinizam je morao samo nakalemiti na ekonomizam totalnu državnu kontrolu nad ekonomskim razvojem (a time i nad svim ostalime) da dovrši odmak od stvarnih težnji i interesa klase fizičkih radnika i njenih antikapitalističkih saveznika.

Nakon Oktobarske revolucije, Lenjin je držao da je efikasan državni kapitalizam pod kontrolom Partije, koji bi tada radio u korist socijalizma, jedini mogući put opstanka. U *Državi i revoluciji* iz 1917. pažljivo je prokomentirao Marxov rad o izravnoj demokraciji u Pariškoj komuni i njegovu *Kritiku Gothskog programa.* Iz ove posljednje izvukao je sjajan zaključak kako će razdoblje „socijalističke" tranzicije imati poluburžoasku državu, zapravo, kako je to provokativno rekao, „neko vrijeme ostaje ne samo buržoaski zakon, nego čak i *buržoaska država – bez buržoazije*!" (*Država i revolucija*,/ ch05.htm#s4) U razorenoj Rusiji nije mnogo govorio o odnosima unutar ekonomske proizvodnje, osim kada je trebalo odbaciti neposrednu radničku kontrolu (usp. Brinton) – tako da je Staljinu kasnije bilo lako proglasiti totalnu monokraciju od industrijskog pogona do svih viših stupnjeva. Danas možemo zaključiti da „socijalizam" – pojam koji kod Marxa nigdje

ne nalazimo kao fazu razvoja društva – znači društvo i državu s isprva snažnim ostacima buržoaskih i kapitalističkih navika. To ide mnogo dublje i šire od ostataka privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje, u seljaštvu ili preostalim kapitalističkim poduzećima, te vrijedi za čitav život države i naroda. Lenjin je to 1922. teorijski razradio kroz veoma plodan inventar pet načina proizvodnje ili „ekonomskih struktura" koje postoje u SSSR-u: 1. patrijarhalna seoska ekonomija (u azijskim plemenima), 2. jednostavna robna proizvodnja, naime seljaci koji prodaju žito, 3. privatni kapitalizam, 4. državni kapitalizam, i 5. socijalizam. Kako je ova posljednja ekonomska struktura čak i nakon eksproprijacije većine privatnog kapitala još bila vrlo slaba, prevladavala je jednostavna robna proizvodnja, iz čega slijedi da se trebalo usrdno nadati jakim dozama državnog kapitalizma kao ključnog lijeka (usp. „Five Years").

Staljin je tu dijalektiku grubo poništio objavivši da državni kapital u stvari predstavlja državni socijalizam, koji po definiciji nema ništa zajedničko s kapitalizmom, a od Lenjinovog je uvjetnog i prilagodljivog pristupa situaciji iz 1918.-22. napravio neumoljiv „objektivni zakon" socijalističkog društva. Staljin ne pristupa socijalizmu kao borbi između starih klasnih modela i komunizma nego kao zasebnoj i nezavisnoj vrsti društva, samoj po sebi zaokruženoj poput aristotelovske vrste unutar roda društvenih načina proizvodnje ili čak poput leibnizovske monade, ravnopravne kapitalizmu ili feudalizmu. U takvom socijalizmu, počevši od SSSR-a, planiranje je bilo glavno pitanje teorijskih i praktičnih razmatranja, obuhvaćalo je čitavu ekonomiju do najsitnije pojedinosti, a ležalo je u rukama središnjeg partijsko-državnog aparata. Ta vrsta planiranja s jedne je strane stvarno bila prilično uspješna u polaganju temelja za dotad nepostojeću tešku industriju, ali je s druge strane bila izrazito rasipna i neefikasna, podložna gruboj manipulaciji brojkama i, što je najvažnije, ovisna o golemom aparatu – ustvari o policiji, bez obzira na to kako ju nazvali. Ideal joj je bio kapitalistički produktivizam još suroviji nego kod Adama Smitha. Svi komunistički horizonti ljudskih odnosa, sva poniženja koja su nagnala Marxa, Lenjina i milijune njihovih sljedbenika da posvete živote borbi za njihovo odstranjenje, takvom su ekonomizmu bili jednostavno nevažni, pa su ih balzamirali i maknuli u nepropusni obor ideološke teorije pod nazivom „agitacija i propaganda", čiji je zahvat u stvarnost neprekidno slabio. A kad bi partijski politokrati poželjeli naći izlaz iz produktivizma, uglavnom su se odlučivali za komplementarnu suprotnost, jednako ekonomistički konzumerizam (usp. Stojanović 129).

U staljinističkom skretanju vlast je bila ne samo prvi, nego jedini središnji problem: jednom kad Partija dođe na vlast, sve će se riješiti ekonomskim razvojem na produktivistički način. To je značilo da je teorija, u Mar-

xovom smislu povratka korijenima umjesto objašnjenja površinskog toka, povlastica vrha Partije (ako ne i samog Vođe); a za politiku, u smislu tko odlučuje o tipu ekonomskog razvoja i klasnom prisvajanju i raspoređivanju onoga što se proizvodi i troši, držalo se da prestaje uspješnom uspostavom revolucionarne kontrole nad „komandnim vrhovima" društva – za to pojednostavljenje snosi krivnju i Marx u svom revolucionarnom optimizmu, dok ga je Staljin uzdignuo u dogmu. Ekonomska politika progutala je politiku, a ostatak se sveo na policiju: kako neutralizirati neprijateljske skupine i sabotere koji priječe ekonomski napredak, a koje Partija i država moraju likvidirati; Gramscijevim riječima, smatralo se da hegemoniju čini isključivo prisila. To je značilo da treba raskinuti savez radnika i seljaka – i drugih nepriznatih grupa poput jedne frakcije u inteligenciji kao i patriota koji su se protivili stranoj prevlasti – koji je bio nužan preduvjet za revoluciju, a u korist vladavine navodno radničke partije, koja je, međutim, bez povratne sprege s pučkom demokracijom, neumitno prerastala u uredsku politokraciju (usp. Suvin 1. i 3. esej te „O konceptu", Comisso „Can"). Tako drastično osakaćen genom „socijalizma" prenesen je svim partijama Treće internacionale, uključujući onu jugoslavensku, nemilosrdno pročišćenima kroz Staljinove likvidacije tokom 1930-ih. Kadrovi KPJ iz 1940-ih bili su školovani i indoktrinirani *Kratkim kursom povijesti SKP/b/* (navodno ga je Tito dobrim dijelom preveo dok je boravio u Moskvi) kao svetim pismom.

Iako ne mislim da svako opredjeljenje za razvoj industrijskih proizvodnih snaga i smanjivanje važnosti svih drugih (redistribucijskih) politika mora biti pozitivističko, a socijalisti su ustvari do toga došli na temelju iznimno kritičnog stava prema buržoaskim promašajima, ta vrsta ekonomizma i produktivizma očito postaje pozitivistička kad preraste u potpuno neupitnu ili nepropitljivu logiku socijalističkih društava: „Pozitivizam, filozofija zdravog razuma poziva se na izvjesnost činjenica, ali Hegel pokazuje [Marx također, DS] da se u svijetu gdje činjenice uopće ne predstavljaju ono što stvarnost može i treba biti, pozitivizam svodi na odustajanje od stvarnih potencijala čovječanstva u korist lažnog i tuđeg svijeta" (Marcuse, *Reason* 113). Preostala je ubrzana industrijska modernizacija uz neviđene seobe plebejaca, uglavnom seljaka, u radničku klasu i srednje klase, te uz ostatke komunističkog horizonta vidljive u obrazovanju i javnim službama. No postojeća shvaćanja socijalističke političke ekonomije ostala su nedovoljna, pa su u svakoj zemlji poslije revolucije dovodila do više ili manje otvorenih rasprava o potpuno centraliziranom budžetiranju s propagandističkom „moralnom stimulacijom" nasuprot autonomiji poduzeća s materijalnom stimulacijom sukladno rezultatima; ta je rasprava zatim neopravdano pojednostavljena i svedena na izbor između plana i tržišta. O tome sam raspravljao na primjeru SSSR-a u Poglavlju 1.2.

Međutim, kudikamo premalo znam, npr. do čega je praktično dovela rasprava što se vodila poslije Kubanske revolucije, godine 1963.-64., između Che Guevare, potpomognutog Ernestom Mandelom, i Alberta More, potpomognutog Charlesom Bettelheimom, koja se uzdigla od tih praktičnih čvorova do teorijskih promišljanja o zakonu vrijednosti. Pobornici Guevare i Mandela tvrdili su da se taj zakon može postupno (ali što ranije i više) prilagođavati svjesnom intervencijom ljudi, odnosno „socijalističkim planiranjem" – shvaćenim kao dijalektičko proturječje koje objedinjuje ta dva pojma, ali i kao „kategorija koja definira socijalističko društvo i točka na kojoj ljudska svijest konačno uspijeva usmjeravati ekonomiju prema svome cilju, potpunom oslobođenju čovjeka u komunističkom društvu" (Guevara, u: Lowy, *La Pensée* 53). Pobornici More i Bettelheima držali su se Staljinovih formulacija, prema kojima se naučni zakon vrijednosti u toj fazi ne može prilagođavati nego koristiti – nije bilo baš jasno na koji to točno način – u planiranju (usp. također: Tablada Pérez passim, Lowy, *La Pensée* 40-41, 50-54, 58-59 i 62-67, i Lowy, *Dialectique* 80-82). Čini se da je problem bio u tome što je Guevara od gornje plodne alternative – gdje, kako je točno primijetio, subvencije za ključne stavke poput prehrane, školovanja, stambenog zbrinjavanja, zdravstvene skrbi i socijalne pomoći krše taj „zakon" – otišao u krajnost odbivši robne odnose između državnih poduzeća jer bi prerasli u sile koje stvaraju nečovječne odnose među ljudima. Njegov apodiktički sažetak glasi: „Da bi se izgradio komunizam, ljude treba mijenjati istovremeno s ekonomskom bazom" (Lowy, *La Pensée*, 62), te je čak počeo govoriti o predstojećem postupnom izumiranju kategorija poput novca, tržišta i materijalnih interesa (Tablada Pérez 89, 82-83). Možda mu je najplodnija misao „ne možete pobijediti kapitalizam uz pomoć njegovih fetiša" (Lowy, *La Pensée* 64), ne tako različita od radikalnog feminizma Audrey Lorde, „ne možete srušiti gospodarevu kuću uz pomoć gospodarevih alata".[17] Do sličnih kolebanja došlo je i u SSSR-u prije i poslije Staljina ili u Kini. Jugoslavenski sistem samoupravljanja osmislili su Kidrič i prvi kumovi, malena grupa na vrhu politokracije, upravo kao radikalan (iako ne u cijelosti razrađen) izlaz iz te dileme. Kako je to po suprotnosti oprezno izrazio

[17] Dva pitanja zaslužuju da ih se istakne. Prvo, kubanska je diskusija, nakon prilično jetke ali još uvijek poštene rasprave Preobraženski-Buharin, primjer prve i, koliko znam, jedine slobodne i dostojanstvene rasprave u nekoj postrevolucionarnoj zemlji o tim suprotstavljenim stajalištima, no uz međusobno uvažavanje (ipak, Mora je počinio samoubojstvo u manje tolerantnoj godini 1971.). Također, obje su strane proučile ne samo sovjetska iskustva, nego i Langea, i služile se spoznajama istaknutih marksističkih intelektualaca, iako je jedan od njih bio maoist a drugi trockist. Drugo, Guevara je posjetio Jugoslaviju početkom 1960-ih i bio je užasnut vidjevši „nešto nalik kapitalističkom natjecanju među poduzećima kao jedinicama, a ne grupama radnika", iako su mu se dopali radnički savjeti koje je pokušao uvesti na Kubi (Lowy, *La Pensée* 58-59). Osim triju knjiga što ih navodim, pregled ove debate daje Bettelheim, Castro, Guevara, Mandel, Mora, *Wertgesetz, Planung und Bewusstsein*, Frankfurt: Neue Kritik, 1969., koju do sad nisam uspio pregledati.

jedan od glavnih zagovornika: „karakteristično za kapitalizam, a donekle možda i za naš sistem odmah nakon rata, bilo je to da nam je glavno bilo uvođenje mašine…; čovjek je tu bio, neću reći zanemaren, ali ipak na drugom mjestu" (Bakarić 2: 135).

4.122. Planiranje

Najprije treba biti jasno da moderna tehnologija, oblikovana potrebama kapitalizma i ratovanja, ne može postojati bez opsežnog planiranja; teška artiljerija kojom su se svi masovni mediji posljednjeg stoljeća obrušavali na planiranje samo je dimna zavjesa za činjenicu da je planiranje prepušteno velikim korporacijama i načinu na koji one dijele tržišta, kao i vladama pod njihovim nazorom koje troše novce poreznih obveznika (usp. Best i Connolly, 32-40 i 207: potrošnja američke vlade porasla je s 8.2% BDP-a u 1913. na 38.1% u 1977., a vrhunac od gotovo 50% dosegnula je u Drugom svjetskom ratu). Drugim riječima, socijalistički/komunistički program morao bi u nekom ne previše dalekom trenutku također izraditi plan za preoblikovanje tehnologije prema svojim potrebama, kako bi ona postala mirnodopska, što manje otuđujuća u poduzeću i ekološki održiva izvan njega; to se nikako nije dogodilo u SFRJ, koju je poslije 1960-ih preplavila licencirana zapadna tehnologija. Ovdje se namjeravam baviti samo planiranjem u sklopu ranog socijalizma. Ustvari, Lenjin se u svojim improvizacijama poveo za centralnim planiranjem kakvo je uvedeno u svim glavnim kapitalističkim državama za vrijeme Prvog svjetskog rata, osobito za onim njemačkim čijoj se efikasnosti duboko divio, te je „ratna ekonomija ostala osnovni model sovjetske planirane ekonomije" (Hobsbawm, *How* 9). Međutim, taj superproduktivistički ekonomizam koji je određivao politiku bio je u cijelosti neprikladan za industrijsku demokraciju; tako planiranu ekonomiju valjalo bi zapravo zvati „dirigiranom" ekonomijom (Markuš 124).

Rano „državno centralističko" planiranje, kakvo je u Jugoslaviju prenio Kidrič, imalo je snagu zakona i bilo je pod nadzorom državnih i partijskih aparata. No „tržišni socijalizam", kako sam naznačio u prethodnim potpoglavljima, doveo je do sve potpunijeg odbacivanja i demontaže planiranja. Pa ipak je inteligentno planiranje bilo ključ za rješavanje velikih društvenih proturječja i aporija vezanih za industrijalizaciju nakon revolucije koja je izvlastila (uglavnom stranu) kapitalističku klasu; ovo uključuje skrivenog blizanca i političku paralelu planiranja – mjesto i opseg demokracije odozdo kao nužnog partnera (usp. Elson u 4.1). Waterstonova knjiga s početka 1960-ih prepoznala je središnji jugoslavenski trend: „Kako je jačao pokret za decentralizaciju iza 1952., Savezni komitet za planiranje postupno je lišavan svojih izvršnih i administrativnih ovlasti nad ekonomijom i preimeno-

van je u Savezni zavod za ekonomsko planiranje. On ima samo tehničke i savjetodavne ovlasti…" (31) Podnosio je planove, često odbacivane, saveznoj vladi i parlamentu, analizirao ostvarivanje planova i razrađivao daljnje perspektive i metode. Od 700 zaposlenih prije 1952., deset godina kasnije zadržao je 180, od čega je polovica imala završene fakultete, što uključuje 40 ekonomista, dok su ostali radili na administrativnim ili sličnim poslovima. Usto, šest republičkih ureda za planiranje imalo je po 30 do 70 zaposlenih. Istina, početkom 1960-ih obuhvatni ciljevi proizvodnje za ekonomiju bili su zakonski obavezni, no „praktični značaj te postavke teško je shvatiti", zajedljivo je primijetio ovaj stručnjak Međunarodne banke, jer je „sve veća važnost tržišta pretvorila savezni plan u prognozu" (39-40; usp. Milenkovitch passim). Ustvari, kad bi se promijenile namjere i ciljevi ekonomskih aktera na nižim razinama (republike, fondovi itd.), „mijenjao se upravo plan, a ne ponašanje ekonomske jedinice" (Comisso, *Workers'*, 77, usp. 92-93 i passim)! Godišnji plan za 1962. imao je tek 25 stranica u *Službenom glasniku*, a sastojao se od četiri dijela: kratke kvalitativne izjave o osnovnim ciljevima i zadacima, prijedloga smjernica za ekonomiju, uključujući kvantitativna očekivanja u pogledu bruto nacionalnog proizvoda i dohotka, proizvodnje, osobne potrošnje, saveznih troškova i vanjske trgovine, zaposlenosti i proizvodnosti, zatim očekivanog rasta proizvodnje po sektorima i, na kraju, provedbenih instrumenata, poput budžeta i investicijskih fondova. Isto vrijedi i za petogodišnji plan za period od 1957.-61., koji je stao na samo 40 stranica (Waterston 46-47 – usporedbe radi, petogodišnji plan SSSR-a iz 1927./28. imao je 1.600 stranica). Planeri su izradili i desetogodišnje planove za najvažnije sektore.

Iako su alokacije investicijskih sredstava, sve veći kamen smutnje, još uvijek određivale „tržište" kapitalnih dobara prije 1965., potrošnju je uglavnom određivala tržišna potražnja za kvantitetom i kvalitetom. To je proizvelo "sretnu opreku mediokritetu i standardizaciji monopolističkih poduzeća" (Waterston 57) za vrijeme staljinističkog centralizma; cijene nisu padale jer je inflacije pojela pad troškova proizvodnje, ali to nije bilo previše važno sve dok je realni dohodak stalno rastao. Nadalje, u to se vrijeme još uvijek provodila kontrola cijena za više od četvrtine domaće proizvodnje kako za oskudne robe tako i da troškovi ostanu u skladu s prihodima (stanarina, struja, prevoz), iako su tu kontrolu počeli ukidati nakon što je Jugoslavija 1959. pristupila GATT-u, a zatim su je 1970-ih i 1980-ih svako toliko opet vraćali. Donesen je čak i novi zakon o planiranju 1976., ali došao je prekasno i bio je pogrešno zamišljen.

Vanek je u svom vrlo suosjećajnom prikazu zaključio da, ako planiranje uključuje instrumente za provedbu ciljeva a ne samo istraživanje i predvi-

đanje, tada je planiranje nakon 1965. odbačeno; on smatra da se to dogodilo zato što je ponašanje potrošača i ulagača postajalo nepredvidljivo (83). Međutim, moglo bi se (po meni bolje) tvrditi i suprotno: nepredvidljivost je bila rezultat političke dezorijentiranosti i nedostatka planiranja.

Nakon 1965. planiranje po osnovnim srazmjerima zamijenilo je još neodređenije „indikativno planiranje" (Schrenk i dr. 22), a savezni su se planovi pretvorili u političke puste snove. Ipak, „standardno ekonomsko razmišljanje govori nam kako, u tipičnoj nerazvijenoj zemlji, tržišni mehanizam može donositi inferiorne odluke o ulaganjima" (Milenkovitch 294). Glavni argument protiv tržišta kao oslonca, razrađen u oba Polanyijeva naslova, zgodno je sažeo Joseph E. Stiglitz u svom „Predgovoru" iz 2001. za *The Great Transformation*:

> „Polanyi razjašnjava kako je ideologija slobodnog tržišta bila služavka [buržoaskih] industrijskih interesa i kako su ti interesi rabili tu ideologiju selektivno, pozivajući se na državnu intervenciju kada su željeli slijediti vlastite interese... Danas ne postoji ugledna intelektualna podrška postavci da tržišta, sama po sebi, daju efikasne, a kamoli pravične ishode." (vii-viii)

Vladine *ad hoc* protumjere koje su zauzele mjesto planiranja pobrinule su se da ni tržište niti planiranje ne funkcioniraju kako treba. Na kraju, „kada se odbaci planiranje investicija, javlja se istinska potreba za poduzetničkim faktorom" (Milenkovitch 297). Teoretski, to su mogli biti RS-i jednog poduzeća ili jedne grupe poduzeća, kasniji horizontalni „samoupravni sporazumi" i vertikalni „društveni dogovori" (usp. Tyson 5-7 i dalje, Dyker 85-87), ali, kako je bilo malo onih koji su raspolagali potrebnim sredstvima, tu su ulogu preuzeli glavni zajmodavci: banke. U takvoj situaciji, RS-i su opet spali na donošenje odluka o internim pitanjima poduzeća: zapošljavanju i otpuštanju te manjim prilagodbama u radnim pogonima.

4.2. Što je moglo/trebalo biti, a nije

Različiti klasni interesi frakcija podijeljene oligarhije našli su se u sve većem sukobu s osnovnom premisom socijalističke Jugoslavije: *jedinstvo* (utemeljeno na prijateljskim odnosima saveznih republika) *i nezavisnost*, utemeljena na rastu kako *proizvodnje* (i proizvodnosti po glavi) tako i *životnog standarda*. Je li „šansa za alternativu" (Marcuse, *One-Dimensional* 301ff.) bila moguća?

I – ukratko – jesu li takva hipotetska pitanja epistemološki dopustiva u prikazu Jugoslavije i njene samovlade? Jednom zauvijek, vjerujem da jesu

ako prevladavajući društveni oblik dođe u otvoreni sukob sa svojim potencijalnim horizontom ili „zahtjevima vlastitog sadržaja", tako da se „može uspješno napasti mišlju" (Marcuse o Hegelu, *Reason* 51, i vidi 130-39).

Držim da je barem do otprilike 1973., kad je svjetska ekonomija počela snažno utjecati na unutrašnje događaje, suprotan model očigledno bio ostvariv. Takav je model izgleda čak i predložen u *Bijeloj knjizi* što ju je za saveznu vladu oko 1971. sastavila grupa ekonomista na čelu s Horvatom, ali ga je blokiralo protivljenje snaga na vrhu (*Jugoslavensko* 34-35). Iako ju nikad nisam uspio nabaviti, evo što je, prema mojim saznanjima, bilo moguće (a pretpostavljam da je *Bijela knjiga* imala slične horizonte). U ekonomiji, radikalan zaokret podrazumijevao je stapanje Kidričevoga modela vertikalno integriranog samoupravljanja – koje bi zamijenilo buržoaski parlamentarni sustav – sa sljedećim makroekonomskim mjerama, kako ih je razradila Poljska škola (vidi Brus 74-77, ali treba uzeti u obzir cijelu tradiciju od Langea do Kaleckog), s upravljanjem iz centra uz opsežnu povratnu razmjenu informacija s nižim razinama:

- donositi odluke o dugoročnim smjernicama za horizonte i brzinu razvoja, za općenite omjere potrošnje prihoda (osobni u odnosu na javne) i o prioritetnim ciljevima i resursima poput energije, poljoprivrede, prevoza, obrazovanja, stanovanja;
- postaviti pravila ponašanja decentraliziranih podsustava, uključujući materijalne poticaje i tržište;
- razraditi skup ekonomskih instrumenata (cijene, kamatne stope, porezne stope, tečaj) koji omogućuje praćenje njihove primjene kroz tržišno natjecanje i stvarni utjecaj na takvu primjenu, pošto u socijalizmu govorimo o robama;
- formirati vlastiti inspekcijski kadar sa znatnim zakonskim ovlaštenjima i sankcijama da po cijeloj zemlji stalno provjerava ispunjavaju li se gornje odluke.

Takvo centralizirano a ujedno i decentralizirano planiranje moglo bi brzo korigirati protusistemske oscilacije izazvane nedostatnom kontrolom nad tržištem ili oligopolima. U skladu s time, alokacija resursa o kojoj odlučuje država morala bi se smanjiti u korist izravnih odluka o raspoređivanju koje bi donosili udruženi proizvođači na razini pogona i na višim razinama (grana ekonomije, područje). Ali u socijalizmu se ne bi smjelo postavljati pitanje mogućnosti da se ukine planiranje u smislu „vertikalne ekonomske koordinacije iznad razine pojedinačnih poduzeća" (Horvat, *Towards* 225-26) – pitanje bi bilo tko će koordinirati na koji način, uz i iznad (u Jugoslaviji

na kraju prihvaćene) horizontalne koordinacije tržišta. U tom smislu, tržište bi se tada koristilo kao nebirokratska metoda mikroplaniranja a ne kao smiješna panaceja kakvom su ga, protivno svakom razumu, mnogi smatrali (tako da je, primjerice, željeznički sustav jedne male zemlje podijeljen na šest republičkih, što je uzrokovalo isti onakav kaos u održavanju kakav se dogodio u UK poslije gđe. Thatcher).

Horvat je podrobno izložio svoje stajalište u radu o „tržištu kao instrumentu planiranja": „danas ne postoji nikakvo takozvano slobodno tržište; može se dokazati da je planiranje apsolutno nužan preduvjet za pravilno funkcioniranje tržišta". Međutim, „*tržište može biti jedna od mogućih vrsta planiranja*, i jedan od instrumenata za alokaciju resursa potrebnih za potrošnju" – posebno za kratkoročne planove i potrošnu robu. To se može ostvariti planskom kontrolom nad tržišnim silama i cijenama. A izrada planova mora biti pravo naroda, odnosno svih ekonomskih subjekata, uz potpunu informacijsku povratnu spregu („Der Markt" 108-12; usp. Markuš 147-51). Zanimljivo je da je Trocki okrivljavao Staljina zato što je 1929. ukinuo tržište i tako državi oduzeo neophodni barometar za planiranje (u: Dallemagne 107).

Sustav RS-a ovdje se čini kao idealna mogućnost za izmirenje centralnog planiranja s demokracijom odozdo i efikasnim ekonomskim razvojem. Kidrič je već 1950. zamislio takav razvoj događaja: npr. u vanjskoj trgovini „stvarna decentralizacija dogodit će se kada... privredne grane, tvornice i proizvođači, a ne republike, budu kupovali i prodavali robu. Tada ćemo ostvariti asocijaciju pojedinih grana." (citirano u: Unkovski-Korica 23) To je potvrđeno u Programu KPJ iz 1958. (vidi *Yugoslavia's Way* passim i Korošić 257). Za Kaleckog, međutim, demokracija se ne može odvojiti od centralnog planiranja ne samo za hitne potrebe poput početne industrijalizacije (a u takvim ga slučajevima i kapitalizam također itekako primjenjuje, kao u svjetskim ratovima a stalno i masovno na području vojnih investicija), nego i kad se postigne viša razina ekonomskog rasta: „jer, u takvim okolnostima, javlja se sukob između životnog standarda dugoročno gledano i udjela potrošnje u nacionalnom dohotku kratkoročno gledano". Odbaciti centralno planiranje znači „ili odbaciti brz ekonomski razvoj ili ovisiti o stalnoj stranoj pomoći" (62): kako smo vidjeli, Jugoslaviji je nakon 1960-ih uspjelo ujediniti obje ove negativnosti.

Po službenoj jugoslavenskoj teoriji, RS-i su već 1960-ih trebali biti u potpunosti usklađeni s planiranjem koje bi ispunjavalo dva uslova:

1.) da ga obavljaju organi koji su i sami vertikalni vrh produženog samoupravljanja, gdje državni organi stvarno postaju sastavni dio slobodnog udruživanja proizvođača (kao u Marxa i Lenjina); 2.) da se planiranje svodi

na izradu prognoza i općenitih smjernica, korekcije tržišnih alokacija u slučaju očiglednih neuravnoteženosti ili monopolizma, i dopunu očito nedostatnih tržišnih procesa, poput razvoja zaostalih regija ili akutnih socijalnih problema (usp. Brus 81-85). Ali u praksi točka 1 nikad se nije ustvarila, a čak i u teoriji takvo je „planiranje" u točki 2, zbog utjecaja ideološke konstelacije osjetljivije na goli antistaljinizam nego na kapitalističke elemente u tržišnom mehanizmu, pretjerano okrnjilo potrebu za aktivnim centralnim planiranjem „koje se temelji na prvenstvu makro-kriterija i dugoročnih ekonomskih proračuna koji dosežu mnogo dalje od bilo kakvih tržišnih kriterija i signala" (Brus 88). Usto, kao točku 3 danas možemo istaknuti da je bilo potrebno ne samo postaviti razotuđenje od produktivizma, kapitalističke tehnologije i ekocida kao glavni cilj (usp. Harvey 218-21), nego i suvislo shvatiti tada već znatne praktične „komunističke korekcije" (Tripalo 31; usp. Horvat, *Political*, 277-79) zakona vrijednosti – vratit ću se na to u 2. dijelu, poglavlje 3.3). U svakom slučaju, uspjeh tog ekonomskog sklopa ovisio je o radikalnoj demokraciji odozdo, kakvoj nikada nije dopušteno da se razvije. To je uzrokovalo ključnu aporiju jugoslavenske ekonomije: kad se odbace dugoročne strateške odluke i prateća snažna regulacija tržišta, „zadaća samoupravnoga poduzeća postaje maksimiziranje neto dohotka po zaposlenom po cijenu slabije iskorištenosti proizvodnog kapaciteta ili kapitalno intenzivnijih investicija" – međutim, ta je pozicija održiva isključivo dok postoji manjak radne snage i višak kapitala, a stvarni su uvjeti bili upravo suprotni (Brus 89).

Prema tome, unatoč programima Partije (od 7. do 9. kongresa) i proklamacijama, integracija plebejske demokracije i provedivog ekonomskog planiranja nije se dogodila. Umjesto toga, planiranje po centralnoj instanci koja bi objedinila sustavno planiranje odozdo i tržišne podstreke, uz prateću kontrolu parametara raspodjele dohotka, škartirali su tek tako – a zatim su mu morali opet pribjegavati, u neprekidnom nizu manjih i većih kriza, izolirano, *ad hoc* i bez izgleda za trajniji uspjeh. To ukidanje ujedinjujućeg centra službeno se (s jezivom nesvjesnom preciznošću) nazivalo „depolitizacija"; premda je to možda bilo korisno nasuprot ekonomski neodrživom proizvoljnom centralizmu staljinističkog tipa kao i proizvoljnoj komunalnoj uskogrudnosti, kao općenito načelo bilo je usmjereno također – i prvenstveno – protiv legitimnih političkih interesa unutar samog samoupravljačkog sustava. Na djelu je bio žalostan nedostatak svijesti o tome da svaka ekonomija ima politički okvir. Godine 1966. znameniti je proučavalac samoupravljanja gorko zaključio:

> „Jer samoupravljanje je u biti problem demokratskog planiranja. Čak i u Jugoslaviji, problem je tako daleko od rješenja da ćemo mo-

žda na kraju tu zemlju ipak gledati kao primjernu pouku o zamkama a ne kao hrabrog pionira kakvim se doimala na početku." (Coates 108)

Možda se srž ove rasprave može razjasniti pomoću klasnih ekstrema, naime tako da se usredotočimo na kapitalizaciju preko banaka i na nezaposlenost iza 1965.

4.3. Na polovima: kapitalizacija i nezaposlenost

4.31. Nezavisni zajmodavci kao izvor kapitala

Novi Zakon o bankarstvu i kreditiranju donesen 1965. (usp. Simon 32-34) imao je dalekosežne posljedice, dijelom možda i nepredviđene, koje ipak poput lakmus-papira otkrivaju preslagivanje vlasti na vrhu politokracije. Ustvari je ukinuto oko 480 komunalnih banaka, koje su sasvim dobro radile, u korist mnogo manjeg broja investicijskih i komercijalnih banaka, kakve su mogle osnivati grupe sastavljene od 25 poduzeća i/ili političkih jedinica. Premda su zajmodavne institucije imale „skupštine" koje su predstavljale osnivače, praktički su morale imati suglasnost republičkog vrha (to je izrijekom navedeno u kasnijem zakonu iz 1976., vidi Lampe 316) i, do određene mjere, općina (Zukin, „Beyond" 15-16); neprikladni RS-i banaka predstavljali su samo zaposlenike banaka. To je značilo da su banke, premda su trebale davati kredite svugdje u Jugoslaviji, posuđivale samo u republikama gdje su imale sjedište. Zakon kojim su utemeljene osmišljen je na brzinu, a predstavljao je pobjedu onih koji su se protivili čak i načelu (koliko god ono bilo nejasno) da dohodak izvire iz obavljenog rada – tj. unutar sistema RS-a.

Postojao je vrlo dobar razlog zbog kojeg se trebalo umiješati u neodrživu koncentraciju investicijskog kapitala u rukama savezne vlade, koji se nije mogao jednostavno podijeliti postojećim poduzećima jer ona nisu bila u stanju generirati dovoljno protočnog kapitala, pa bi to zaustavljalo daljnji opticaj i investicije: „Za efikasno korištenje investicionih fondova mora postojati mobilnost kapitala na nekoj vrsti socijalističkoj tržišta kapitala" (Milenkovitch 177; usp. obilate podatke o financijama u SFRJ do 1972. u Dimitrijevic i Macesich, a o slijepoj ulici rasprava u SSSR-u Chavance). Prihvatimo li uvjerljive, mada heretičke, stavove Bakarića, prelazno razdoblje poznato kao „socijalizam" ekonomski se temelji na robnim ili kapitalističkim proizvodnim odnosima, uz primjerene izmjene što ih uvodi nova državna vlast, poput smanjenja profitnog motiva, što mijenja neke regulativne norme proizvodnje. Uloga radnika promijenila se time što je njihov

broj naglo porastao, razina njihovih kvalifikacija kao i njihov dohodak po glavi povećali su se, a taj dohodak je držao korak s troškovima života (u: Zović-Svoboda 96-97, također Bakarić 3: 60-61 i općenito 52ff.). Centralna državna investicijska banka nužno je izrasla u izrazito „birokratsku" instituciju--ustvari, državnog kapitalista bez buržoazije – izloženu svim mogućim političkim pritiscima moćnih skupina (usp. Horvat, „Der Markt" 113). Nadalje, jedan od ciljeva reforme iz 1965. bio je ograničiti kredite: suvišnih investicija bilo je u izobilju, primjerice u višestrukim kapacitetima unutar iste privredne grane jer su republičke vlasti željele biti samodovoljne – često ispod razine tehnološke i ekonomske rentabilnosti – i stvarati radna mjesta i/ili profit. Tako je malena Jugoslavija imala šest čeličana, pet rafinerija nafte, pet proizvodnji ili montaža automobila, osam luka koje skoro uopće nisu bile specijalizirane i, što je najskandaloznije, 80 samostalnih poduzeća za električnu energiju (Drulović 177, Prout 159-63)! Međutim, zakon o kreditiranju nastajao je usred sukoba oštro suprotstavljenih pristupa (Bilandžić, *Historija* 342). Na jednom je polu bila struja koja je željela uvesti puni i neometani skup „robnih i financijskih" – odnosno, mančesterskih kapitalističkih – alata, uključujući bankovne mjenice, vrijednosnice, kao i dionice koje će izdavati poduzeća i građani. Na drugom su polu bili ideolozi koji su s pravom istaknuli kako se to protivi načelima socijalizma, ali nisu bili u stanju ponuditi treći put.

Ostvareni kompromis bio je karakterističan za reformu iz 1965.: znatno slabljenje samoupravljanja i uspon kapitalističkih odnosa, lišenih punog spektruma i urešenih pokojom krasopisnom viticom asocijativne demokracije i kvazi-marksističkog jezika koji se pokazao nevažnim i varavim. Kao jedan primjer možemo spomenuti „skupštine banaka" u kojima su 1969. ekonomske organizacije ulagači imale 78% glasova, ali kako su njihova dugovanja prema instituciji bila veća od njihovog početnog ulaganja, ishod glasanja, kao u kapitalizmu, uvijek je slijedio preporuke UO-a (Bavčar i dr. 102, Bakarić 3: 254). Kao drugi, kapital su počeli zvati „minuli rad", i to je jezuitsko uljepšavanje službeno usvojeno u ustavu iz 1974. (usp. Woodward 167). Kao treći, banke i srodne institucije ustvari su isplaćivale dividende (Comisso, *Workers'* 76; usp. Dirlam i Plummer 161-99), ali ih nisu tako zvale. Istovremeno, naplata korištenja društvene imovine, prirodna ako se smatra da su ih poduzeća iznajmljivala od zajednice u cjelini, jednostavno je ukinuta, što je navelo Milenkovitch da upita, „Može li se socijalizam decentralizirati, a ipak ostati socijalistički?" Nije dala odgovor, ali provizorno staje uz „humaniste" unutar socijalizma – u eseju 1.2 nazvao sam ih lojalnom opozicijom – koji su ovdje vidjeli novu klasu što uvodi prava vlasništva (Milenkovitch 297-99; usp. Bakarić 3: 17). Bilo je to možda malo preuranjeno,

ali naznačilo je obrise horizonta koji se postupno ostvarivao – posebno nakon što su banke sasma kapitalistički krenule u val spajanja (Comisso, *Workers'* 83) tako da im je broj pao s 567 u 1960. na 29 u 1971. (Dirlam i Plummer 178), dok se niz eksport-import poduzeća horizontalno proširio u konglomerate (Comisso, *Workers'* 107).

Kako službeno tržište kapitala nije postojalo, poduzeća su se prema zakonu mogla zaduživati samo kroz zajmove ili kredite. To znači da su banke stjecale sve veću kapilarnu kontrolu nad zaduženim poduzećima pa su tako, primjerice, odbijale odobriti zajam dok se ne promijeni uprava (Adizes 225). Osim njih, zajmove su davali i osiguravajuće kuće i preostali državni fondovi, te – posebno u turizmu koji se brzo razvijao – *import-eksport firme* koje je savezna vlada ovlastila da se bave vanjskom trgovinom. Imale su povlašteno, ustvari oligopolističko, vlasništvo nad devizama, a mogle su ih posuđivati poduzećima prema potrebi, ovisno o nabavi materijala i opreme u inozemstvu, ili ih „usmjeriti na uvoz koji su mogle same izravno staviti na tržište preko maloprodajnih poduzeća u Jugoslaviji" (Comisso, *Workers'* 84-85).

To je uzrokovalo golem zaokret što se tiče izvora fiksnog kapitala u privredi:

Tablica 13: Izvor fiksnog kapitala u privrednim poduzećima (u %, iz: Denitch 171)

Godina	Poduzeće	Teritorijalne vlasti[a)]	Banke
1960.	37.4	61.6	1.0
1965.	36.8	31.5	31.7
1969.	34.8	19.8	49.4

[a)] Savezne, republičke i općinske uprave i/ili njihove planske komisije

Ni nakon 1969. nije bilo nikakvih naznaka da se udio banaka i drugih kreditnih institucija smanjuje. Bakarić je već 1968. iznio mišljenje da praktički sav „višak rada" (osim skromnog dohotka zaposlenih) brojnih poduzeća odlazi na otplatu kredita što su ih uzela – iako je glavnim krivcem smatrao velike konglomerate vanjske trgovine – i da, uz neke dobre rezultate, takvi krediti imaju izrazita kapitalistička svojstva (usp. 3: 233 i 13-14). Kardelj je oko 1971. zaključio kako više od 70% poslovnih sredstava ekonomskih poduzeća odlazi na otplatu zajmova investicijskog kapitala (*Integration* 145); nasuprot tome, do 1980. glasno reklamirano „samoupravno udruživanje financijskih sredstava" kroz horizontalne i vertikalne sporazume samih

poduzeća povećalo je „kreditne potencijale" za 0.7% (Bavčar i dr. 118)! Banke su tvrdile da ostvarene profite vraćaju u „privredu", ali to je značilo samo da se širi krug zaduženih: „najmobilniji i najoperativniji dio viška vrijednosti... nije u rukama neposrednog proizvođača... nego grupacija u [bankama]" (Bakarić 3: 155). To je također dovelo do ogromnih lomova u financijskoj politici i trgovini devizama. „Oko 1971., savezne vlasti ostale su bez ikakve kontrole nad kreditnom politikom"; savezne investicione fondove od 1970-ih nadalje dijelom zamjenjuje štednja kućanstava – koju je na površini održavao uspon srednje, a zatim kripto-kapitalističke klase, i revalvacija njemačke marke – a većinom zajmovi zapadnih kapitalista, ponajviše Svjetske banke. Ona je zatim diktirala ključne stavke ekonomske politike: kao jedan primjer mogu poslužiti ulaganja u poljoprivredu iz 1973., dostupna isključivo privatnom sektoru, a kao drugi jugoslavenski društveni plan za 1976.-80. koji je slijedio parametre Svjetske banke (Woodward 236 i passim). Strani izvori investicija – uključujući doznake radnika iz inozemstva – porasli su od 18% iz 1961.-64. na 28% u razdoblju od 1971.-75. (Gnjatović 129).

Oligopol je značio da su banke postale najprofitabilnija privredna grana, pri čemu su prpošno premašivale najvišu zakonom dozvoljenu stopu povrata od 12% za više nego dvostruko, a ostvarivale su i dva do tri puta veći godišnji rast bruto prihoda od ostatka privrede (Zukin, „Beyond" 13). Njihovi viši ešaloni postali su vodeći mešetari moći i istinski rasadnik novog povlaštenog sloja ili klasne frakcije, čvrsto isprepletene s autarkičnom politikom u većim republikama (između ostalog, karijeru je tako započeo i izvjesni Slobodan Milošević) i sklone uvozu luksuzne robe koja im je kako služila, tako ih i bogatila. U onoj mjeri u kojoj je kapital postao mobilniji također je „republikaniziran": „a nije se radilo samo o financijskom kapitalu, bio je to *državni* financijski kapital ili nešto vrlo blizu tome... 'jer sada svatko ima svoju lokalnu državu, koja je pristrana prema njemu, s punim ovlastima, ali bez pune odgovornosti'. Banke su 1970-ih postale *sui generis* ministarstva financija paradržavnih političkih struktura..." (Dyker 88, podvedeni navod preuzet je iz Gavrovića 1979). Zajedno s amandmanom 15 Ustava izglasanom 1968. (vidi Poglavlje 3.1 gore), kreditni sustav krajem 1960-ih praktički je obespravio samoupravljanje (usp. Hanžeković, u: Bićanić 220-24, i Adizes 225). Izvještaj Savezne skupštine naziva ga „surovom eksploatacijom koja se pretvara u infantilno zelenaštvo kakvo zaprepašćuje čak i biznismene iz suvremenih kapitalističkih ekonomija"; najopasnije je bilo to što su kreditne institucije slijedile čisto spekulativnu logiku brzog profita koja je kočila „razvoj moderne tehnologije (koji funkcionira uz kraće amortizacijske cikluse i ne može uspješno napredovati bez subvencija, dru-

gim riječima bez sveobuhvatne strategije razvoja)" (citiran u: Supek, „Some Contradictions" 258).

Ukratko, „banke su krajem 1960-ih uzurpirale investicijske fondove, kredite i trgovinu devizama, s teškim posljedicama za interese radničke klase kao i za etničke i nacionalne odnose" (Pienkos 63). Čak je i Tito u svom uvodnom govoru na 10. kongresu Partije 1974. priznao da su u kreditnim institucijama koncentrirana golema sredstva na čije raspolaganje najmanje utjecaja imaju upravo radnici koji su ih stvorili (Bošković i Dašić 330-31). Kardelj je to ponovio iste godine, u malo dužem obliku, i dodao kako je to „ekonomski osnov za povezivanje naše privredne tehno-strukture" s buržoaskim nacionalizmom (*Subjektivne* 317). Neke mjere za „ponovno podruštvljavanje" banaka donesene 1970-ih povećale su ovisnost banaka o kompromisu između partitokratskog i tehnokratskog krila. No nitko se nije sjetio da „kapital nije suma novca nego određeni društveni odnos" (naime, kontrole nad radom – Lenjin, „Immediate" 249), te je kapital nastavio dominirati nad samoupravljanjem (k tome uglavnom neekonomično). Klasa *nouveaux riches** potaknula je rađanje sasvim potrošačkog društva s razuzdanim malograđanskim vrijednostima, uključujući pornografiju i mnogo kiča.

Nije da nije bilo alternative: moglo se uspostaviti tržište kapitala zasnovano na asocijativnoj demokraciji i planiranju na razini države, odnosno, na odgovarajućem usponu vertikalnih i stručno punovažnih krovnih samoupravnih organizacija, s vlastitim istraživačkim institutima itd. U takvom sustavu, banke bi bile pod mnogo strožom kontrolom saveznih antitrustovskih pravila – koja su postojala, ali se nisu primjenjivala – i udruženih RS-a poduzeća osnivača i vjerovnika (usp. Horvatov prijedlog, *Towards* 226-27 i dalje). Bez takvog sustava, ukidanje centraliziranog planiranja u sovjetskom stilu značilo je da će preostalo, vrlo djelomično i krezubo „planiranje" nužno dovesti do katastrofe u ambijentu otvorenom za potrošačko tržište. Domaće banke i druge kreditne institucije, a zatim one međunarodne, zauzele su upražnjeno mjesto središnje vlade i postale isto toliko otuđene i otuđujuće (iako na drugi način): nezavisni vanjski faktor udružen s republičkim politokracijama koji određuje život „samoupravnih" poduzeća.[18]

[18] Također g. 1967. donesen je propis koji je stranim investitorima dozvoljavao da postanu partneri u jugoslavenskim poduzećima, s udjelom do 49%. To nije dale pretjerano velike rezultate, ali počet će uglavnom s njemačkim učestvovanjem: „do 1971. njemački je kapital dosegnuo 25% od 93.5 milijuna USD koliko je uloženo. Usto, jugoslavenske tvrtke sklapale su i ugovore o licencama i plasmanu na tržište koji su povećali ovisnost privrede o stranim partnerima." (Singleton 243).

4. 32. Nezaposlenost

Zbog političke i ekonomske pat-pozicije do kakve je došlo u drugoj polovici 1960-ih bilo je sve više nezaposlenih, službeno i neslužbeno. Ustvari reformom se željelo prijeći na „intenzivnu" umjesto ekstenzivne privrede, s većom proizvodnošću i manje radnika (nije bilo jasno što s njima u tom slučaju). Ograničavanje kredita, uz strogost kod otplata, i viši porezi za poduzeća trebali su ih navesti da otpuste sav višak radne snage. Međutim, kako smo vidjeli u 3. poglavlju gore, RS-i su zauzeli veoma čvrst stav i često su u svoje pravilnike uvodili formalnu zabranu smanjenja broja zaposlenih: rast njihovog broja zaista je zaustavljen, osim za više stručnjake, ali „nije slijedilo znatnije otpuštanje radnika" (Vanek 277). Autoritativnoj studiji Susan Woodward, koja se bavi područjem mnogo širim od nezaposlenosti, ne mogu ovdje odati priznanje kakvo zaslužuje, ali ona pokazuje da postojan rast stope zaposlenosti u "društvenom sektoru" od oko 4% čak i prije 1965. nije uspijevao nadoknaditi golem odljev iz seljaštva. Sve je više bilo ljudi koji nisu našli stalno radno mjesto ni na selu ni u gradu. Sljedeća tablica s podacima o nezaposlenosti temelji se na službeno prijavljenim tražiocima posla:

Tablica 14A: Zaposlenost u društvenom sektoru i tražioci zaposlenja (u 000, na kraju godine – prilagođeno iz: Singleton 243)

	1962.	1968.	1974.	1982.
Registrirana radna snaga u društvenom sektoru	3400	3660	4600	6100
Registrirani tražioci posla	274	326	449	888

Broj registriranih tražilaca posla prvenstveno je ovisio o migraciji radnika u inozemstvo, koja naglo slabi nakon ekonomskog pada na Zapadu od 1973. nadalje; u razdoblju od 1962.-73. tražioci su bili između 6.5 i 9% ukupne radne snage, ali je taj postotak 1974. dosegnuo 9.7% i neumoljivo rastao do 14.5% iz 1982. No ova je statistika samo dijelom točna jer su postojale još dvije velike skupine: radnici u inozemstvu te neregistrirani radnici s niskim kvalifikacijama i niskim primanjima koji su sezonski selili u razne krajeve zemlje (posebno u građevinarstvu); pa ipak, trend pogoršanja očit je i prije sloma iz 1980-ih. Godine 1970. gotovo polovica nezaposlenih bila je mlađa od 25, a taj postotak je i dalje rastao (Veljko Rus u: Jerovšek i dr. ur., 210)

Točniji izvještaj Svjetske banke, koji su napisali Schrenk i dr. (prilagođeno iz 85), govori da je broj ljudi koji nisu imali zaposlenje u zemlji 1973. dosegnuo 14.7%, iako sam sklon pretpostaviti da ovome treba dodati ne-

koliko stotina tisuća neprijavljenih radnika, ovdje uglavnom prerušenih u seljake, dakle možda još koji postotak[19]:

Tablica 14B: Radni status radne snage (u 000)

	1969.	1973.	1975.
U društvenom sektoru	3622	4222	4667
U privatnoj poljoprivredi i obrtništvu	4385	3479	3256
Privremeno u inozemstvu	572	1100	900
Prijavljeni nezaposleni	198	229	324
Ukupna radna snaga	8777	9030	9147

Čini se da je odliv radnika migranata u inozemstvo (uglavnom u Njemačku i Austriju, ali praktički u čitavu imućnu kapitalističku Europu i Australiju) imao dvije sastavnice, naročito nakon sredine 1960-ih: oni najobrazovaniji, te oni nekvalificirani ili polukvalificirani. Drulović (187-88) je nabrojao 3% „visoko kvalificiranih" migranata 1971., pri čemu je taj postotak bio ravnomjerno podijeljen između intelektualnih i fizičkih radnika; pridružila im se masa nekvalificiranih radnika (više od 76%, od čega 60% ravno s polja) i srednje velika skupina niže kvalificiranih radnika. Ta je velika većina gastarbajtera po pravilu u inozemstvu živjela u užasnim uvjetima, ali su sredinom '60-ih imali prosječnu mjesečnu plaću od 750 zapadnonjemačkih maraka (236.000 starih dinara) u usporedbi s oko 210 maraka kod kuće. Štoviše, u to vrijeme mjesečni prihodi 40% radnika bili su manji od 60.000 st.d. ili 190 maraka (Bilandžić, *Ideje* 260); anketa provedena 1967. otkrila je da bi radnici ostali u Jugoslaviji da im je prihod iznosio 350 maraka, odnosno gotovo dvostruko (ibidem 252). A g. 1971. prosječna radnička zarada u Jugoslaviji iznosila je 4.500 USD, dok su prihodi u privatnom sektoru poljoprivrede iznosili oko 700 USD (Schrenk i dr. 266). Mala ali važna grupa najkvalificiranijih, koja uključuje tehničare, inženjere i fakultetski obrazovane ljude, predstavlja odljev mozgova i vještina (1.5% od 1 milijuna daje 15.000 ljudi s diplomom); Rus citira studiju po kojoj se broj nezaposlenih u potrazi za radnim mjestom iz dva gornja razreda kvalifikacija popeo s

[19] Usp. Suvin, esej 2. Allcock ukazuje na probleme sa statistikama nezaposlenosti (95): s jedne strane možda su precijenjene, pošto je visoki postotak prijavljenih „tražilaca posla" bio zaposlen, a s druge strane možda potcijenjene, pošto su se naknade mogle dobiti samo nakon duljeg intervala, tako da ih je sredinom 60-ih godina dobivao samo svaki osmi registrirani (Parkin 316), te su se mnogi seljaci-radnici privremeno vraćali na svoj posjed. Relativni omjeri izgleda da su realni.

manje od 20% u 1957. na više od 50% u 1982. (u: Jerovšek i dr. ur. 210). Zato je regulativa migracije iz 1973. planirala spriječiti njihov nekontrolirani odljev. Istraživanja potvrđuju da je u prvom valu oko 2/3 radnika otišlo zbog premalih prihoda, posebno u odnosu na cijenu stanovanja, a malo više od 1/3 zbog nezaposlenosti.

Prema tome, tumačim rad Susan Woodward kao znak da je getoizirani sustav samoupravljanja nužno postao autoreferencijalan, i doprinio nezaposlenosti zaštitivši one koji su već bili „unutra" na štetu zapošljavanja novih radnika. Uobičajena „frikcijska" stopa nezaposlenosti u razvijenom kapitalizmu bila je 4-5%, dok je u Jugoslaviji premašila 7% (4); a moje tablice 14A i B pokazuju da se, ubrojimo li radnike u inozemstvu i prijavljene osobe u potrazi za poslom, 60-ih držala blizu 10%, 1969. je iznosila *de facto* 13.5%, 1973. 24%, a 1975. 20% (iako je u Sloveniji bila praktički nepostojeća, a na Kosovu ili u Makedoniji mnogo veća). Prema tablici 14B, čini se da je prosječni omjer sigurnih i nesigurnih frakcija radnika između 1969. i 1975. bio oko 4:1. Oduzmemo li od sigurno zaposlenih nefizičke (uredske) radnike i dodamo li neslužbeno zaposlenima nevidljive sezonske radnike, ne zaboravivši pritom domaćice koje bi u bolja vremena tražile posao u društvenom sektoru, u nedostatku bilo kakvih podataka sklon sam pretpostaviti da je omjer bio blizu 3:1 – tri dijela radničke klase sustav je štitio (barem do divlje inflacije i ekonomskog kraha), jedan dio nije. Međutim, kako Woodward s pravom naglašava, Jugoslavija je bila službeno zamišljena kao zajednica kroz rad, tako da je nezaposlenost značila isključenje iz punog članstva i socijalnih prava, moralnu i materijalnu marginalizaciju. Politička makroekonomija podijelila je radničku klasu i druge zaposlene na one koji su imali, kako bi to Kinezi nazvali, „željeznu zdjelicu riže" – trajno siguran posao – i one koje smo odonda počeli prepoznavati kao „prekarijat": ljude dugoročno zarobljene između nezaposlenosti i ostanka kod kuće s jedne strane te s druge strane nesigurnih i nestalnih zaposlenja, slabo plaćenih i slabo nadziranih, te stoga poprišta surovije eksploatacije. Solidarnost, središnja točka svih radničkih pokreta, bilo socijalističkih bilo komunističkih, nije se odnosila na njih. Umjesto toga, „prividna sloboda samoupravnih poduzeća u pogledu radne snage, prihoda i osobnih dohodaka usredotočila je političke energije na poduzeće, a ne na državu…" (Woodward 329).

Konačni politički zaključak *Kapitala* glasi kako društvo koje je nesmiljeno organizirano oko rada što stvara vrijednost, a bez kontrole udruženih radnika, *nužno* upada u polarizaciju između bogatih prisvajača viška rada i stalne mase podzaposlenih i nezaposlenih: „nije najmanje strahovito jedinstvo suprotnosti što ga je Marx otkrio da kapital nužno stvara nešto što blago zovemo rezervnom vojskom proletera" (Jameson 576). Tako je istodobna

pojava onoga što se u Jugoslaviji službeno zvalo „kapital odnos" i masovne nezaposlenosti bila znak da je to strašno jedinstvo suprotnosti iznova proradilo. Izrabljivačko klasno društvo opet je dizalo glavu.

4.4. O sljepilu vlasti: oligarhijski utopizam, ni-ni-zam, tehnokracija

Već sam u dva navrata imao priliku (eseji 1.2 i 2) osvrnuti se na ideološke iluzije jugoslavenske politokracije kakve predstavljaju njeni vrlo rječiti protagonisti Kardelj i (najbolje) Bakarić, za koje se govorilo da su predstavnici struje sklone samoupravljanju i antistaljinisti. Međutim, to je pitanje tako ključno da ću mu se vratiti kako bih, ovog puta, shvatio ekonomističke fiksacije te klase, koje su podloga njenih odluka i u koje se dobro uklapaju voluntarističke, *ad hoc* intervencije. Razmotrit ću Kardeljev apstraktni utopizam, njegov aksiom „dohodak prema radu" i njegov pristup „kapital odnosima" Za prva dva slučaja usredotočit ću se na ključne indicije iz njegovih eseja od 1965. do 1972., sabranih u *Integration*. Na kraju, iznijet ću prijedlog dvaju diskurzivnih obrazaca za taj uzmak od revolucionarne politike: buržoaski optimizam napretka i malograđanski „ni-ni-zam".

4. 41. Oligarhijski utopizam

Kao i u ranijim slučajevima, Kardelj počinje svoju obranu reforme iz 1965. tako što, po mom mišljenju, s pravom odbacuje staljinističku praksu i teoriju, čak i u blažem obliku (bez punog policijskog terora) „mentaliteta državnog paternalizma", dobro definiranog na sljedeći način: „uloga Partije i socijalističke države je da upravlja stvarima, što znači da unapređuje proizvodnju i ekonomski razvoj kroz kvalitetno tehnokratsko upravljanje, državnu kontrolu i nadzor, i da u razumnoj mjeri vodi računa o materijalnom boljitku radnog naroda" (6). Alternativa je prihvatiti intimnu suradnju sa stranim ekonomijama, što znači usredotočiti se na „ostvarenja i na razine njihove radne proizvodnosti"; pritom je Kardelj potpuno izostavio mogući negativni utjecaj takve suradnje, ustvrdivši: „izolacija i pretjerani strah od stranih ekonomija siguran je način da se očuva zaostalost, niska radna proizvodnost i trajni deficit u bilanci plaćanja (sic!), i da se istodobno održi potreba za većim opsegom intervencija države u obliku premija, potpora i bonusa". Pošto je ta premisa popraćena uvjeravanjem kako će se usto „morati prići primjerenim mjerama planiranja, koordinacije i usmjeravanja" (sve na 10), čini mi se prihvatljiva, naročito jer naglašava kako „radni čovjek, i radna zajednica koje je dio, *treba biti sposobna da utječe na uvjete svog rada, od elementarnog odlučivanja u tekućem radnom procesu, do sustava proširene repro-*

dukcije, do društvenog plana i drugih odluka od opće važnosti" (9). Iznosi čak i pretpostavku da, kako sam ustvrdio gore, decentralizacija „mora uključiti i *nov oblik demokratske centralizacije na temelju i okviru društvenog samoupravljanja"* (22). Usprkos tomu, mnogo je toga ovdje izostavljeno a mnogo toga nema veze s onim što se stvarno događalo.

Naime, Kardelj zatim raspravlja o tome kome točno dodijeliti resurse nekada centralizirane države, i utješno pretpostavlja kako će se „teritorijalizacija na nižoj razini" (njihov prenos dijelom općinama, ali uglavnom saveznim republikama) odvijati u „sferi samoupravljanja na svim razinama" (*Integration* 42). Nije jasno što to znači, osim ritualnog naklona jednom općenitom načelu, jer samoupravljanje jedva da je postojalo na bilo kojoj razini osim osnovnih poduzeća. Njegov trijumfalni horizont uvedene ekonomske reforme glasi: „Takva je integracija sadašnjost i budućnost čovječanstva. Ona nadilazi sve granice i sve jezike. Ali, da bi se razvila, ona mora biti istinski proizvod potreba odnosa proizvodnje svakog pojedinog naroda, i ne smije se nikada nametati izvana". (42) Sad trljamo oči i pitamo: na kojem smo mi to planetu? Onom gdje smo imali Vijetnamski rat i Hladni rat? Zasniva li se međunarodna ekonomska suradnja na socijalističkom bratstvu ili na sebičnim interesima kapitalističkih korporacija i država? Sjajni antiimperijalistički svršetak njegove peroracije zaboravlja na svoj početak.

Drugim riječima, Kardelj i drugi donosioci odluka na vrhu podlegli su do sredine 1960-ih smrtonosnoj bolesti izjednačivanja svih najdaljih utopijskih horizonata nekog većeg paketa mjera i njegovog pragmatičkog momenta. Skoro kao u Borgesovoj indikativnoj priči, pretpostavlja se da karta trenutno prevladavajuće partijske teorije reproducira teritorij na kojem se događaju promjene ili barem sva njegova važna obilježja: da ona u potpunosti odgovara stvarnosti (o izravnim korijenima te zablude u staljinizmu usp. Bettelheim 2: 546-47). Najbolji kritičari u Jugoslaviji primijetili su da se radi o prikrivenom ali normativnom idealizmu[20]; ja bih to nazvao, pljačkajući Blocha, trijumfalističkim *apstraktnim utopizmom* – uvjerenjem da, ako je teorija dovoljno dobro utemeljena i odgovara „potrebama odnosa proizvodnje u svakom pojedinom narodu", onda će kvaliteta i snaga ideje nužno odnijeti pobjedu. Međutim, čak i teoretski najispravnije mjere mogu samo naznačiti određenu fazu promjenjive stvarnosti i početi je usmjeravati prema zadanim horizontima, unutar kojih će naići na prepreke i protutežnje koje nisu bile u cijelosti predviđene. Kako one nisu bile uračunate, moglo

[20] Vidi Divjak 97, Močnik, „Od historičnega" 151, posebno Rus 279. Usput budi rečeno, ovaj je citat dobar primjer Kardeljeve nerijetke upotrebe Marxovih termina protivno Marxu; „udruživanje slobodnih proizvođača" namjesto Marxovih „pojedinaca" još je jedan takav primjer. Ne utvaram si da sam do kraja razotkrio njegove obrasce, za to bi trebala cijela jedna knjižica; usp. jedini uravnotežen prikaz koji sam našao: Černe 197-319, koji na 200 naglašava njegov „imperativni i normativni" (naime, zapovjednički) zaokret.

se dogoditi (i dogodilo se) da Kardeljeve interne pretpostavke o integralnom samoupravljanju, kao i njegove eksterne pretpostavke o tome da pravila igre jamče jednakost svih igrača, ostanu tek lijepe želje. Mislim da se Miko Tripalo, pametan čovjek s vrha hrvatskog establišmenta, neizravno na to osvrnuo kad se požalio na financijsku situaciju iza 1965.: „Naš cjelokupni sistem samoupravljanja dovodi se u pitanje ovakvim materijalnim odnosima koji sada postoje u raspodjeli. A da i ne govorimo o tome da se u mnogim dokumentima, tezama, referatima itd., slika neko samoupravno društvo koje u Jugoslaviji apsolutno ne postoji… [N]a žalost, mi tvrdimo da u Jugoslaviji postoji ono što bismo mi željeli da postoji." (340) I još snažnije: „realnom prikazivanju stvarnog položaja radnih organizacija i njihovih asocijacija stoji na putu ili birokratski optimizam ili zainteresiranost etatističkih struktura da se sadašnji odnosi u raspodjeli [viška] sačuvaju…" (351).

4.42. „Dohodak prema radu"

Unutar sustava jedne tako duboke samoobmane, Kardelj je ne samo popularizirao nego i kodificirao, dakle u velikoj mjeri odredio, terminologiju i uvjete različitih faza službenog diskursa. Jedan od ranijih kamena temeljaca za njegovo diskurzivno zdanje bio je aksiom „nagrađivanja (ili: dohotka) prema radu", što znači da zarada ili (politički korektnije) dohodak radnika mora ovisiti o izvršenom radu. Bila je to staljinistička prilagodba mnogo kompleksnije Marxove parole biblijskih i utopijsko-socijalističkih korijena, „Svaki prema svojim sposobnostima" („Jeder nach seinen Fähigkeiten", citiran u eseju 1. i 3); Mandel primjećuje kako taj ekonomski zaokret u SSSR-u datira iz 1932., vremena kada su društvene nejednakosti postajale sve izraženije. Ta se parola u Jugoslaviji počela opsesivno ponavljati počevši od 1950-ih, zadržala je istaknuto mjesto tokom 1960-ih, a održala se i 1970-ih. U svom prepoznatljivom nadutom stilu, Kardelj je to ovako naglasio: „[N]a ovom stupnju razvoja proizvodnosti rada, [ova parola] iznosi na vidjelo bit društvenog vlasništva i ekonomskog položaja radnog čovjeka u socijalizmu…. Rad radnog čovjeka treba biti na korist njemu samom, njegovoj radnoj zajednici, njegovoj općini, njegovom narodu i zajednici u cjelini, i treba poticati kreativnost, sposobnost i inicijativu svake osobe". (*Integration* 14-15) S pozitivne strane, ona se trebala boriti protiv nagrađivanja na temelju hijerarhijskog položaja, kao u slučaju feudalizma i staljinizma (ili kapitalističkih profita). No, čak i ako ostavimo po strani nespojivost komunističkog humanizma s tom parolom, kako je to dobro objasnio npr. Petrović (*Filozofija* 161) – što je ona u praksi značila kad je riječ o svakodnevnom mjerenju? Pošto se ideološko-politička rasprava usredotočivala na industriju, ostavit ću postrani još složenije pitanje o tome tko je još bio radnik ili

„radni čovjek" – kako mjeriti učinak u školi ili bolnici? (A tko je uopće pitao za radne žene, podvedene pod generičkog „čovjeka"?)

Ovdje se javlja čitav niz dilema. Za početak, kao u SSSR-u, treba li mjeriti kvantitetu (u komadima ili satima), kvalitetu ili kombinaciju jedne i druge? Uključivanje „mjerenja kvalitete" bilo je u SSSR-u alibi za oligarhijsku arbitrarnost te prikrivalo sve veći pritisak u smjeru nagrađivanja hijerarhijskog položaja (u: Golubović, *Staljinizam* 47-48 i 65). Nadalje, kako ističe Zukin, voda se do kraja zamutila kad je nagrađivanje prema radu u službenom diskursu SFRJ 1960-ih ustupilo mjesto „nagrađivanju prema *rezultatima* rada" u skladu s većim naglaskom na tržište. Izvorno izvedena iz viška rada kod Marxa, koji je prilično jasan, ta kategorija sada može značiti ne samo neku kombinaciju kvantitete i kvalitete rada, nego također, i sve više, udio u dobiti što ju je poduzeće ostvarilo iz tog rada. Na ovo posljednje utječu brojni čimbenici, unutrašnji i posebno vanjski u odnosu na poduzeće: „Plasman proizvoda, cijene na svjetskom tržištu ili budžet za oglašavanje", a ja bih tu dodao i jugoslavenske makroekonomske faktore poput poreza i kredita, tako da se, recimo, „dobitak u proizvodnosti može na kraju manifestirati – prema 'rezultatima' – kao gubitak" (Zukin, „Beyond" 22, i usp. Brus 78-80). Drugim riječima, kalemiti na Marxovu općenitu teoriju vrijednosti rada „tržišni socijalizam" – gdje su rijetko postojali jednaki uvjeti što se zarađivanja dohotka tiče, tako da su radnici u različitim poduzećima mogli primati dva do tri puta veće plaće za isti rad (Supek, „Some Contradictions" 259) – daje veliku zbrku. Temelje li se rezultati na odlučivanju o proizvodnim snagama odozgo prema dolje, dakle sa strane vladajuće klase, čini se očitim da se tu javlja eksploatacija (Korošić, *Jugoslavenska* 257). Budimo velikodušni i pretpostavimo da je to bila cijena koja se morala platiti za odvažnu inovaciju: međutim, tada ju je u najmanju ruku trebalo svjesno staviti u središte pažnje kao problem kojem valja naći lijeka – ali Kardelj to nikada ne uzima u obzir.[21]

Povijesno gledano, francuski je revolucionarni *égalité* postao ili poziv na jednaki položaj robnih proizvođača (usp. Bakarić 2: 136), odnosno na igru s jednakim uvjetima za sve, ili po doslovnom tumačenju – recimo Babeufa i Jednakih – nazadna žudnja za svojevrsnim „kasarnskim komunizmom"; bi-

[21] Za neke neriješene teorijske i praktične probleme „dohotka prema radu" vidi Černe, „Raspodjela". Ozbiljno promišljanje *Kritike Gothskog programa* od strane ljudi na vrhu poput Kardelja, uključujući činjenicu da je napisana kao interni dopis za mali broj ljudi, bilo bi tu od pomoći. Zastrašujuću paralelu s usponom plaćanja rada po komadu u staljinizmu – kakav se primjenjivao na 29% radnika 1930. i 65% radnika 1931. – istaknuo je Cliff (19): to je nacistička doktrina „plaće po učinku" (*Leistungslohn*). Hitler ju je objasnio kao „željezno načelo... da se ne dopusti nikakav rast plaće po satu, nego da dohodak raste isključivo povećanjem učinka". To je praktički značilo potpunu prevlast plaćanja po komadu, a Neumann ocjenjuje da je „svjesno usmjerena prema manipulaciji masa" (352-53). Emancipacijske komuniste (kakvim se Kardelj smatrao) to je moralo natjerati da se trgnu.

lo kako bilo, imao je malo veze s potpunom pravednošću u složenoj raspodjeli rada. Jasnu naznaku ograničenja „raspodjele prema izvršenom radu" zabilježio je u to vrijeme Gajo Petrović u svom eseju „Birokratski socijalizam" (1971.) koji sam opširno prikazao u eseju 1.2. Ističe da je to karikatura Marxovog shvaćanja socijalizma koji će privremeno biti prisiljen koristiti buržoasko pravo, u biti nepravedno jer primjenjuje jednako mjerilo na različite ljude i situacije. Suzdržano dopušta da je parola možda „relativno progresivna" kada se primjenjuje na ljude koji su u stanju produktivno raditi, ali „postaje nehuman[a] ako se primjenjuje na starce, bolesne, invalide, trudnice, djecu i druge koji ne mogu raditi ili na one koji... nemaju prilike za rad" (486 – to se očito odnosi na nezaposlene!). Međutim, treba li takva raspodjela, kada i na koji način, postojati zajedno s raspodjelom „prema potrebama", o tome se u SFRJ uopće nije raspravljalo, premda su u praksi uvijek postojale znatne „komunističke korekcije" u obliku mreže socijalne sigurnosti, zdravstva, dodjele stanova i tako dalje (vidi 4.3 gore).

A nakon što su banke preuzele glavnu ulogu, njihovi zajmovi više nisu imali nikakve veze s „radom" investitora početnih sredstava, a još manje s onim šefova banaka. Loša primjena Marxovog pojma o minulom radu poslužila je kao teoretsko krpanje, no golemim se problemom „odnosa 'tekućeg rada' naspram 'dividendi'" (Brus 80-81) nitko nije istinski pozabavio.

Banke su bile tek vrh ledene sante procvata privatne i privatizacijske apropriacije. „Ti drugi prihodi predstavljaju 'nevidljiv', društveno nekontroliran i obično neoporezovan dio dohotka, koji pritiče uglavnom funkcionerima i drugim stručnjacima" (Comisso, *Workers'* 109); zajedno s manje-više dozvoljenim stavkama navedenima u Dijelu 2, Poglavlje 2.3 dolje, obuhvaćali su sve veće, katkad besramno goleme, bonuse i očite prevare. Procijenjeno je da su ti dodaci g. 1971. povećali osobne dohotke za 5.100 milijuna dinara ili 340 milijuna USD (Atlagić i Milanović ur. 45). Ako temeljem Tablice 5 pretpostavimo da ovdje govorimo o 3.500 većih poduzeća i da takve povlastice nije moglo imati više od dvadeset ljudi po poduzeću, uz nepoznat broj ljudi iz redova politokracije kojih je po mom računu bilo oko 200.000 (Suvin esej 2, 2.23), prosječni statistički nevidljiv dodatni dohodak iznosio je *najmanje* 1250 USD ili 19.000 dinara godišnje po osobi, naime oko 30% prosječne radničke zarade, no možda i dvostruko više (a ta se zgodna svotica naglo povećavala kako ste se približavali vrhu). Time je zanijekan cijeli sistem „raspodjele prema radu".

4. 43. „Kapital odnos" i jedno objašnjenje

Na kraju, razmotrit ću Kardeljev eufemizam „kapital odnos" kojim se često služio (podrazumijevajući kako kapital jest i nije stvarno takav, nai-

me kapitalistički – *lucus a non lucendo**). Mislim da je o kapitalu prvi put govorio u svom uvodnom govoru na Drugom (i zadnjem) kongresu samoupravljača iz 1971. (*Samoupravljanje* 213-80). Otvoreno je definirao državni kapital kao „deo društvene akumulacije koji je sve do 1965. država zahvatala i usmeravala u centralne investicione fondove" (240), a o situaciji iza 1965. izjavio je u referatu na tom kongresu sljedeće: „Izraz društveni kapital … upotrebljavam, u nedostatku boljeg termina… [no] reč je o *ekonomskim* funkcijama 'kapitala' u oblasti proširene reprodukcije, a ne o kapitalu u smislu društvene snage koja reprodukuje kapitalističke društvene odnosno svojinske odnose" (u: Bošković i Dašić 238). To što je riječ „ekonomski" potcrtana ovdje znači da taj kapital ograđen navodnim znakovima nema nikakvu *političku* funkciju, a značajno spominjanje imovine priziva uobičajeno nijekanje postojanja vladajuće klase u socijalističkoj Jugoslaviji zato što članovi politokracije nemaju pravo otuđivati ili stjecati imovinu kojom upravljaju (vidi Suvin esej 2, 3.1). I opet, ovdje ne prigovaram korištenju termina ili ustvari stvarnoj prisutnosti kapitala, nego spoznajnoj zbrci kakva nastaje zbog toga što ga se ne želi staviti u prvi plan i temeljito proučiti: jedino objašnjenje što ga je Kardelj dao bila je apodiktička tvrdnja kako je „pod kontrolom radnika (sic!) kapital izgubio svoju klasnu prirodu" (citirano u: Bavčar i dr. 14). Iz toga je proizašla prilično anakronistička tržišna ideologija u stilu 19. stoljeća, a i bezbrižna pojava učestalih neosviještenih oksimorona kao što su „socijalistički robno-novčani odnosi" i „socijalistički kapital" (vidi Supek, „Some Contradictions" 256 – najbolji interni pregled za koji znam). Što se tiče „kapital odnosa", Kardelj je 1974. zaključio da su neki njegovi oblici opasni, ali ništa više nego jedan od najopasnijih, negdašnja "'socijalistička' prvobitna akumulacija, zasnovana na prostom otimanju dohotka od radnika" (*Subjektivne* 315) – izbjegavši time pitanje o trećoj mogućnosti.

Treba odati dužno priznanje Kardeljevom neumornom nastojanju da iznađe kategorije novog socijalističkog zdravog razuma utemeljenog na radu. Jugoslavenski je poslijeratni diskurs sretno počeo što se toga tiče, formulacijom – ma koliko početnom i nedostatnom – iskustava revolucionarnog rata i vlasti iz 1941.-45.: koja se nisu temeljila naprosto na iznimno malobrojnoj, nerazvijenoj i kulturološki jedva postojećoj radničkoj klasi, nego na širokom savezu s masovnom bazom u seljaštvu i (nepriznatom) kvascu radikalne inteligencije, odnosno na novom pojmu *radnog naroda*. Zato su novorođeno samoupravljanje trebali provoditi rukovodilački, službenički i tehnički slojevi s istim pravima kao i vrlo mlada klasa fizičkih radnika (Denitch to pripisuje "pretpostavci da se u sastavu radne snage događaju organske promjene koje će znatno smanjiti udio fizičkih radnika"

[179], ali ne vidim nikakvih dokaza da se tako nešto može prepoznati u instinktivnom postupanju partitokracije). Alegorijski, radni narod bio je utjelovljen u predodžbi *radnog čovjeka*: otvoreni razgovor o klasnim agensima u zemlji bio je upadljivo odsutan sve dok ga Tito nije vratio u život 1971./72., dok je razgovor o odnosima spolova ostao trajno i žalosno odsutan, po tradiciji dviju Internacionala. Do sredine 1960-ih, pragmatizam svakodnevnih teških borbi za nezavisnost i ekonomsko jačanje, ali i novi položaj vladajuće klase, uspio je nagristi imaginacijsku energiju unutar Partije do te mjere da nije umjela posegnuti za novim pogledima, recimo, najodanijih partijskih intelektualaca izvan politokracije (o kojima sam govorio u eseju 1.2) ili čak radnika, i usvojiti ih: kod Kardelja, značajno, oni često postaju *radničke mase* (usp. Černe 291 i dalje). Stoga njegova izuzetno opsežna nastojanja slijede, čini mi se, dva obrasca. Prvi, predmet dosadašnjih razmatranja, sastoji se od ispuštanja elemenata nepodnošljivih apstraktnom utopizmu, koji možda treba zvati oligarhijskim *optimizmom napretka*, kakav očito vuče porijeklo iz visoke buržoazije ili vladajuće klase („imamo problema, ali ćemo pobijediti" – za razliku od uobičajenog Lenjinovog obrasca revolucionarne trezvenosti, „ako ne napravimo to i to, izgubljeni smo"). Zadnji spomenuti esej, naslovljen „Za demokraciju…" (*Subjektivne* 301-42), pisan je po njegovom drugom obrascu, onome što je Roland Barthes u *Mitologijama* nazvao *malograđanski „ninizam*"– ni-niti-izam, s jedne strane, ali s druge… Na primjer – strogo paralelno primjeru njegovog prilaza kapitalu – česti i tolerirani štrajkovi jesu, a ipak nisu, stvarno takvi jer su to ustvari „prekidi rada" unutar samoupravnog sistema (*Proprietà* 130-32; usp. Samary, *Marché* 244-45, Černe 200); tom ću se obrascu vratiti u sljedećem potpoglavlju o tehnokraciji.

Na kraju, Kardeljev je plan 1970-ih bio iluzija o „održavanju socijalističkih odnosa u proizvodnji, i to neprekidno, automatski, bez političkih intervencija odozgo… *na temelju zajedničkih i međusobnih ulaganja društvenog kapitala od strane organizacija rada*" (*Integration*, 101). A ipak, kako jasno pokazuju Tablica 13 i popratna rasprava, ulaganja organizacija rada bila su itekako nedovoljna i sasvim neznatna u poređenju s kreditima banaka i drugih financijskih institucija, čiji je priljev kapitala čvrsto ščepao samoupravljanje za gušu. Netom citirani članak, pod naslovom „Samoupravna integracija jugoslavenskog društvenog sistema", sjajan je primjer prvog obrasca i naglašava po mom sudu glavni tabu i *non-dit** cijelog tog teorijskog opusa nakon 1965.: *sustavno izbjegavanje kvalitativnog uzdizanja samoupravnih snaga do razine vlasti* (iritantno garniranog neprestanim zazivanjem samoupravljanja). Tu spada i njegovo stalno izjednačavanje svih

centraliziranih makro-ekonomskih odluka s etatizmom, kao i „odsustvo kritike političkog sistema" (Samary, *Marché* 241).

Kod oba obrasca Kardeljevog diskursa zapanjuje upravo nedostatak intimnog osjećaja za nužna proturječja kakva vrebaju u svakom važnom procesu, gdje negacija intimno oblikuje svaku pozitivnu afirmaciju – tj. za dijalektiku. To razrasta u pravu „epistemološku prepreku", do koje po Bachelardu dolazi kad hegemonijskom načinu mišljenja prijeti slom.

Ovaj tip ritualiziranog diskursa, zatupljujuće dominantan u zadnjoj četvrtini stoljeća SFR Jugoslavije, nije samo diskreditirao Partiju, koja je bila na vlasti ali očito bez korisnih pristupa ekonomskom upravljanju. Treba naglasiti kako je silno on pridonio tome da se isprazne i onemoguće za budućnost inače, po mom mišljenju, plodni i prilično ključni pojmovi (recimo) samoupravljanja, radnog naroda, društvenog kapitala i mnogi drugi – zato što su tu bili korišteni kao *ad hoc* opravdanja za loše sročene i neprovedive planove. Tako Kardeljev gore spomenuti naslov „Samoupravna integracija..." počinje pridjevom, a za imenicu se protustvarno pretpostavlja da je u potpunosti prisutna i u potpunosti jasna. Umjesto elastične jasnoće, Kardeljev diskurs opetovano pedantno nabraja elemente strogo podijeljene na pozitivne i negativne, pa se stoga ne može nositi s naglim skokom koji želi da najavi (u nastojanju da klonira zvjezdani trenutak revolucionarnog rata iz 1941.-45.). Često svoje parove zove kontradikcijama, ali oni nisu dijalektički nego „ili-ili", ili pak „ni-ni". Njegov je horizont uglavnom bio spoj pozitivizama Druge internacionale – u najboljem slučaju austro-marksistički – i Treće internacionale. Epistemološka revolucija kakva je najpoznatija iz Einsteinove fizike ali je istovremeno prisutna u modernističkoj kulturi – uključujući komunističke heretike kao što su Eisenstein, Picasso, Brecht, Benjamin, te izravno umjesne Gramsci i Marcuse – Kardelja je zaobišla. Kao što je Bakarić priznao što se tiče moderne fizike, ta je revolucija bila potpuno nepoznata u prilično provincijalnoj Partiji iz 1930-ih (3: 118-19) – a kada su je nazreli, pristupili su joj u staljinističkom stilu kao heretičkom odstupanju nad kojim treba provesti čistku kao u poznatom „sukobu na književnoj ljevici" iz 1930-ih, ali i kasnije.

Kardelj je, što je važno, bio i politički šef relativno velike i vrlo produktivne savezne *pravne birokracije* koja je, posebno iza 1963., neumorno izbacivala najrazličitija pravila, propise i zakone, kojih je beskonačna hrpa nužno sadržavala rupe i proturječja. Naročito su ekonomska poduzeća stradavala pod udarima njihovog neprekidnog priliva („Corruptissima re publica plurimae leges", utvrdio je veliki povjesničar: „Što je država više iskvarena, to ima više zakona"). Adizes je našao (23) da je saveznih zakona koji se odnose na ekonomiju (ne računajući jednako brojne republičke i lokalne!) g. 1963.

bilo 753, 1964. g. 718, 1965. g. 983, i 1966. g. 800, uz 250 novih zakona svake godine u razdoblju 1965.-70.; nadalje, g. 1966. ministar financija donio je 630 provedbenih uredbi! Dakako, te su četveroznamenkaste brojke na terenu često zanemarivali u korist dogovora ispod stola. Nadalje, po izvještaju saveznog Zavoda za statistiku za 1965., trošak toka informacija za svrhe planiranja iznosio je 150 milijardi dinara ili 32 USD po četveročlanoj radničkoj obitelji, što je usporedivo s 5% njihovog godišnjeg dohotka (Adizes 154). U duhu apstraktnog utopizma, „pravosudno pretjerivanje što se regulative tiče paradoksalno je trebalo omogućiti 'slabljenje države'" (Močnik, „Workers'" 3). Iako je broj zakona u SR Njemačkoj ili Francuskoj bio još veći (cf. Pusić 266-68), bilo je mnogo manje onih koji su se odnosili na ekonomiju. Kako je komentirao Wachtel, „jugoslavensko srednjoeuropsko naslijeđe vidljivo je u strahovito nabujalom broju zakona koji uređuju poduzetničke poslove. Njeno tursko naslijeđe očituje se u nejednakoj provedbi zakona od strane vlasti i u nedostatku pokoravanja zakonima." (63) Objašnjenja i provedbeni paragrafi često su povlačili ono što su zakoni proglašavali; s vremena na vrijeme, visoki državni dužnosnici znali su priznati da postoji inflacija mjera. Zukin je procijenila da je trebalo više od pet godina da se provedu sve formalne promjene u pogledu novog „zastupničkog sustava" izbora propisane u zakonima iz 1972.-80., koje su donijele veliki „gubitak jasnoće, zbrku i nestrpljivost"; ocijenila je kako taj sustav bio „u najboljem slučaju smutljiv, a u najgorem manipulativan" („Beyond" 8). Ustav iz 1970-ih, uključujući dvadesetak novih ustavnih izmjena i dopuna, navodno je bio najduži na svijetu, a vjerojatno i najmanje razumljiv: neki njegovi vidovi koji su možda mogli biti korisni i zanimljivi, nisu stoga bili primjenjivi u praksi.

4.44. Tehnokracija

Umjesto osposobljavanja pune demokracije i samoupravljanja odozdo prema gore sve do razine savezne vlade, dijametralno suprotan povratak opresivne hijerarhije u privredi počeli su nekoliko godina iza 1965. službeno, i vrlo nespokojno, nazivati *tehnokracijom*. Nikad nije bilo jasno na koje se društvene grupe time misli, ali su to izgleda bile s jedne strane mlađa generacija uvijek važnih direktora u osnovnim organizacijama rada (usp. Vanek 287) a s druge strane noviji zajmodavci kapitala. Pretpostavljam da su oni došli uglavnom iz redova nekih bivših „birokrata" zajedno s mlađim i školovanijim karijernim pridošlicama: g. 1966., od ukupnog broja od 1.270 direktora poduzeća, petinu su činili novoizabrani, od kojih je gotovo polovica imala 30-39 godina (Rusinow 144). Tehnokracija je zauzela jedini dostupan društveni prostor, zaustavljen, zakržljao i stoga ispražnjen okvir samoupravljanja, a njenu su kohezivnost jamčili, da se poslužim muč-

nim Kardeljevim žargonom, „tehno-birokratski usmereni delovi političke strukture [tj. partijske države, DS] u republikama" (*Subjektivne* 317). Bila je to složena preraspodjela usred borbe za vlast u vladajućoj klasi između različitih struja i nečega što je sve više nalikovalo na različite klasne frakcije. Tom se temom pozabavio Kardeljev govor na Izvršnom komitetu Partije iz 1970. (ibidem 195-219), a ja ću kao *pars pro toto* uzeti njegovu raspravu o „demokratskoj borbi mišljenja" (214-15) unutar Partije. S jedne strane, tvrdi on, vodeći komunisti mogu sudjelovati u oblikovanju javnog mnijenja. No s druge, kada oni „unose nejedinstvo u radne mase", tada je to „početak frakcionašenja" (čisto staljinistički termin i shvaćanje), i bolje je da se radi iza kulisa, ali istodobno „uz najveću moguću kontrolu javnosti". Ostavit ću postrani nijekanje elementarne dijalektike koja kazuje da svako plodno jedinstvo nužno proizlazi iz nejedinstva, i pitat ću samo kako se to snažan sukob mišljenja može u isto vrijeme ograničiti na „partijske forume" i izložiti kontroli javnog mnijenja. To je pojmljivo jedino kao kolebanje između „s jedne strane" i „ali, s druge". S jedne strane, zalažem se za javnu raspravu, ali ako „komunisti iz rukovodećih foruma SK... idu u javne međusobne polemike", to je sasvim nešto drugo. Kako su ti rukovodeći partijski forumi bili savezni plus republički Izvršni komiteti i možda sekundarno Centralni komiteti, nemoguće je dokučiti tko bi to točno bio izuzet od takve zabrane: sjajan primjer za „ninizam". Drugim riječima, sve očitije samokastrirane savezne strukture Partije upozoravale su republičke „tehno-birokratske trendove" da ne idu predaleko.

Tri godine kasnije, kad su makroekonomski trendovi što ih je pokrenuo sam centar i pojava republičkih klasnih frakcija oligarhije počeli uvelike slabiti ovakva moralna i politička uvjeravanja, Kardelj je u eseju o tekućim ustavnim promjenama, koje je nadgledao i teorijski usmjeravao, napisao poglavlje o „Klasnoj prirodi tehnokracije" (*Integration*, 124ff. – rehabilitacija rasprava o klasi tada je već bila u punom zamahu), gdje je zagrmio protiv „oživljavanja tehnokratsko-monopolističkih odnosa i tendencija". Na to se obrušio najtežom artiljerijom:

> „Fondovi društvene akumulacije otuđeni od samoupravne kontrole radnika dobili su veliku nezavisnost u rukama izvjesnih rukovodilačkih visokih krugova u proizvodnji, vanjskoj i unutarnjoj trgovini, bankama i drugim ekonomskim organizacijama... Bilo kakav monopol u kontroli društvenog kapitala neizbježno sa sobom donosi elemente klasnih odnosa među radnicima i nosiocima tih monopolističkih prava." (124)

Nakon što smo 1965. „iskorijenili ekonomsku i političku vlast birokracije državnog vlasništva", ta se vlast sada prebacila na „najviše rukovodilačke ešalone centara u kojima je bio koncentriran društveni kapital". Tako je nastala opasnost da se „tehnokratsko-menedžerski monopol u povojima" stopi s državnom vlasti u republikama, ali ovog puta „u ulozi prve violine" (sve 125). Konačno, „profesionalno-menedžerski establišment" mora se držati „svoje specijalizirane zadaće u upravljanju stvarima" i istodobno biti podređen „radničkim interesima" i „njihovoj ekonomskoj i političkoj vlasti" – što znači partijskom centru (146).

Ukratko, politokracija je spazila suparnički monopol, klasnu frakciju ljudi koji su (za razliku od podijeljene radničke klase u poduzećima) vrlo brzo uspostavili čvrste, iako takmičarske, međusobne saveze, i nije joj namjeravala prepustiti mjesto prve violine, nego se njome služiti kao pogodnim dežurnim krivcem za sve neuspjehe u privredi. Nove ovlasti protiv nje dodijeljene su 1970-ih osnovnim proizvodnim jedinicama (OOUR-ima) i složenom sustavu predstavničkih „delegacija" u općinskim i republičkim vijećima, ali bilo je to premalo i prekasno: silazna spirala privrede i oligarhijsko sljepilo do tada su već onemogućile povećanje reprodukcije i proizvodnosti (usp. Županov 34-37 i dalje). Brz uspon tehnokracije do udjela u vlasti bio je zasnovan na održavanju ravnoteže između politokracije – na koju se oslanjala, iako se s njome natjecala – i svjetskog tržišta, čime se u Jugoslaviju preslikalo nešto što se počelo otvoreno nazivati ne samo „kapital odnos", nego čak „financijski kapital". Pošto se rezon tehnokracije temeljio na posredovanju između svjetskog i domaćeg tržišta (Lazić, *U susret* 47-48), suprotstavljene su joj političko-administrativne mjere koje su prema potrebi ukidale tržište. Politokracija je računala na svoju ulogu predstavnika radnika, ali nakon što ih je izolirala u geta konkurentnih atomskih jedinica, nije više imala snagu iz vremena prije 1965. Njena protuofenziva u nastojanju da ograniči utjecaj tehnokracije početkom 1970-ih, koja je kulminirala Zakonom o udruženom radu iz 1976., djelomično je vjerojatno i uspjela, ali samo djelomično. Glavna njena posljedica bila je, po mom mišljenju, patpozicija u sve nepovoljnijoj ekonomskoj klimi. Kako je ekonomska moć od 1970-ih nadalje bila sve više podložna tržištu ili tehnokraciji, politokraciji su ostale samo opće političke odluke (usp. Lazić 46-47), a novom je sloju ili klasnoj frakciji dopušteno da se razvija kao druga, ali nužna violina, sve dok slom SFR Jugoslavije nije pokazao što je on ustvari bio – glavno jezgro nove kompradorske klase, koja je s lakoćom upila sve brojnije prebjege iz prave politokracije. (Samo je u Srbiji nacionalistički preporođena politokracija i dalje vladala nakon 1989. dok ju NATO nije bombama otjerao s vlasti.)

U što se to točno tehnokracija do 1980-ih pretvorila bilo je, barem u najrazvijenijoj Sloveniji, prilično očito. Republička Skupština nazvala ju je „obogaćenim slojem koji stoji pred vratima našeg sistema s moćnom prvobitnom akumulacijom kapitala" (citirano u: Bavčar i dr. 99), dok su je Bavčar, Kirn i Korsika bez uvijanja prepoznali kao „novu frakciju kapitala", pa čak i kao „moguću vladajuću frakciju" (78-79; usp. Bakarić 3: 523). Njihov zaključak manje-više glasi da su u njenim rukama bila poduzeća u razvoju koja se dobro ili bolje drže, dok su zaostali ogranci i regije zapeli s politokracijom jer su ovisili o njenoj pomoći (Bavčar i dr. 88, 117ff. i dalje). Ta frakcija političkih i ekonomskih kadrova, koji su „produbljivali nejednakost dohotka", naposljetku je dovela do toga da je centar postajao sve ovisniji o republičkim oligarhijama, koje su se 1970-ih počele stapati s „birokracijama u kulturi… uvijek više ili manje nacionalističkima", što su joj „osigurale ideološku podršku za prenos vlasti" (Močnik, „Workers" 6). Tehnokracija je prema tome imala malo veze s inženjerima ili stručnjacima iz mekih nauka (npr. ekonomistima), bila je u potpunosti menedžerska. Sam naziv isprva je služio kao pozitivan otklon u odnosu na opći povik protiv „birokracije" oslonjene na državu. Međutim, nakon podugačke rasprave u oba dijela 1. eseja zaključio sam da je birokracija naposljetku pogrešan termin, a po meni je i tehnokracija nesretan naziv preuzet iz zapadnjačkog diskursa. Poslužio je toj potklasi kao „stručni" i „modernizacijski" alibi korišten protiv političkog uplitanja partijskog središta (baš kao u neoliberalnom diskursu posljednjih 20-30 godina u Europi), dok se sama razvijala u protokompradorsku klasu. Nitko, osim „lojalne opozicije", nije spominjao prave probleme kapitalističke tehnologije i njenog tehnokratskog fetišizma.

U zadnjoj instanci, uspon tih protokompradorskih klasa stoga služi kao istaknut primjer i ilustracija one sljepoće vlasti koju sam ranije analizirao.

Ivan Picelj,
Galerija suvremene umjetnosti:
djela iz fundusa,
Zagreb,1961.
Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb.

2. DIO:
O HORIZONTU RAZOTUĐENJA U SFR JUGOSLAVIJI: SAMOVLADA I PLEBEJSKA DEMOKRACIJA

Za Mladena Lazića, koji se borio za istinu i pravdu pod svakim režimom.–

S odložene nade srce malakše, s ispunjene želje raste stablo života.

Izreke 13:12

Glupo je plivati protiv struje, no potrebna je mudrost da se prepozna smjer struje.

Brecht, oko 1929.

0. Uvod

0.1. Cilj je ovog 2. dijela zaključiti inventuru samoupravljanja u proizvodnji, ali u okviru procesa mogućeg razotuđenja kroz punu samovladu – tj. plebejsku demokraciju. Mogućnosti radikalne emancipacije u jugoslavenskoj povijesti nakon 1941. razmatraju se kao posebnosti ili osebujnosti odbacivanja kako fašističkog imperijalizma tako i staljinizma. Sprečavanje takve emancipacije rezultiralo je krahom samoupravljanja, ali i same Jugoslavije – pokazat će se da su ta dva pojma konsupstancijalna.

0.2. O politici razotuđenja, izvan i unutar privredne proizvodnje

Uporište mi je Marxova antropologija rada i otuđenosti kao arhimedovska početna točka, kako ju je vješto sažeo Gajo Petrović:

> „Otuđivanje rezultata čovjekovog proizvodnog djelovanja ukorijenjeno je u otuđivanju same proizvodnje. Čovjek otuđuje plodove svoga rada zbog toga što otuđuje svoju radnu aktivnost, zbog toga što mu vlastita aktivnost postaje tuđa aktivnost... Posljedica otuđivanja čovjeka od samoga sebe otuđivanje je čovjeka od čovjeka... Kada radnik otuđuje proizvode svoga rada, svoju aktivnost i svoju generičku suštinu od sebe samoga, tada otuđuje drugog čovje-

> ka kao svog gospodara od samoga sebe. Sam proizvođač proizvodi moć onih koji ne proizvode nad proizvodnjom...
>
> U svojim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* Marx govori o komunizmu kao o društvu koje znači 'pozitivno prevazilaženje svakog otuđenja...' Takvo poimanje komunizma kao negacije otuđenja temelj je Marxovih kasnijih radova." („Marx's")

Treba priznati da Marx (i Engels) nisu razradili teoriju politike utemeljenu na razotuđenju rada (usp. Feenberg, posebno 51-60). Nakon ranih spisa, Marx se posvetio analizi rada i kapitala kao strateškom načinu razumijevanja emancipacije, pretpostavivši pritom da će nužnosti asocijativne demokracije – u koju nikada nije sumnjao – slijediti stope emancipiranog radnog procesa, a politiku je izrijekom pripisao klasnom društvu. Ipak je ukratko naznačio da bi se ona morala zasnivati na nečemu što možemo nazvati organizacijom politike upotrebne vrijednosti:

> „Ali *in fact*, ako se zdere ograničeni građanski oblik, šta je drugo bogatstvo do u univerzalnoj razmjeni proizvedena univerzalnost potreba, sposobnosti, užitaka, proizvodnih snaga itd. individuuma?... Apsolutno razvijanje svojih stvaralačkih predispozicija, bez druge pretpostavke osim prethodnog historijskog razvoja, koji taj totalitet razvoja, tj. razvoja svih ljudskih snaga kao takvih, koji ne mjerimo nekim unaprijed datim mjerilom, čini samosvrhom? gdje se on ne reproducira u svojoj određenosti, nego producira svoj totalitet? Ne nastoji da ostane bilo šta postalo, nego je u apsolutnom kretanju postajanja čovjekovih kreativnih potencijala, bez ikakve druge pretpostavke doli prethodnog?" (Marx, *Osnovi* 1: 323)

Prema tomu, Marxovu ključnu kategoriju „proizvodnih snaga" moramo sagledati, za razliku od ekonomizma, kao „pojam koji označuje sveukupnost resursa za oslobođenje dostupnih određenom društvu" (Marcuse, *From* 213) – a najvažniji „stroj ili instrument proizvodnje sama je radnička klasa" (Gramsci, *Ordine* 134, preštampano u Horvat i dr. ur., 232). To također znači da se Marxovom „carstvu slobode" približavamo samo u onoj mjeri u kojoj se radnici unapređuju kao cjelovite ličnosti, pri čemu se rad kao crnčenje svodi na najmanju moguću mjeru (usp. Marcuse, „Über" 19 i passim). U tom duhu, Burawoy s pravom primjećuje da su „stvaralačka preobrazba prirode (rad) i kolektivna samoregulacija društva (politika)" čvrsto povezani, te je stoga štetno razdvajati proizvodnju i politiku (83). Njihovo odvajanje suštinski je kapitalistički potez, nešto sasvim novo pod suncem povijesti što proizlazi iz želje da se izbjegne svaka društvena regulacija da

bi se osigurala sektaška potraga za profitom; preuzima ga i socijalistički ekonomizam koji svodi socijalizam na radni proces i odnose unutar njega, odvojeno od demokratske kontrole društva.

Mi smo pak naučili da je politička emancipacija jednako neophodna u procesu prevladavanja klasnog društva i da se mora odvijati paralelno, kao preduvjet za potpunu reorganizaciju proizvodnje. Nažalost, praksa ugroženog a zatim fosiliziranog SSSR-a iskrivila je izrazito emancipacijski vid Lenjinove teorije i prepustila politiku isključivo području partijsko/državne vladavine. Unutar europske ljevice, takvom stavu suprotstavio se samo Pannekoekov i Korschov „komunizam savjeta", što ga je najbolje razradio Gramsci sjedinivši ga s političkom borbom poslije Lenjina u novom fordističkom razdoblju; o tome kasnije. Čak je i Lukácsev povratak Marxu u analizi proizvodnje kao opredmećenja (u *Geschichte)* dijelio mesijansku iluziju, kako je to sam kasnije rekao, da će revolucija na vlasti automatski dokinuti društvenu otuđenost. „Zapadni marksizam" zatim je isticao opredmećenje, naučivši iz iskustva da je mesijanska vjera u revoluciju, Partiju, pa čak i industrijski proletarijat, sama po sebi nedovoljna i može postati pogubna; kako je to jednom rekao Bloch: iza *citoyena* došao je *bourgeois,* majko mila, tko dolazi iza druga?

Zato ovdje ne smijemo preskočiti teorijsku razradu ne samo vidova „proizvodnih odnosa" prisutnih u proizvodnji, nego i njihovog kompleksnog ispreplitanja s vidovima izvan proizvodnje: oba sudjeluju, na različit način, u onome što kategoriziramo (često pogrešno) kao ekonomiju ili kao politiku, te je bolna greška nazvati jedan ili drugi samo ekonomskim ili samo političkim. To vrijedi čak i za kapitalizam, ali naročito vrijedi za „socijalistička" društva kojih je „*karakteristično obilježje... stapanje aparatâ radnog mjesta i aparatâ države*" (Burawoy 113).

U takvome stapanju, kako tvrdim čitavo vrijeme, *samoupravljanje postavlja pitanja od ključne važnosti za radikalnu demokraciju*. Prvo pitanje nije toliko zbog čega je ono u SFRJ degeneriralo, što se u svjetlu prethodnih razmatranja čini jasnim, iako se ovdje razjašnjava do kraja, nego: može li ono funkcionirati bolje od kapitalističkih poduzeća? Međutim, najprije ću se pozabaviti drugim pitanjem: je li moguće ponovno osmisliti odnos između privrednih poduzeća i države sa stanovišta razotuđujuće kolektivne *samovlade* (Marcuseovog samoodređenja, vidi esej 3.1) tako da se ekonomska demokracija ispreplete s onom političkom, poput dvostruke spirale?

Jugoslavenskom ću iskustvu pristupiti posluživiši se malčice reorganiziranom Burawoyevom tablicom odnosa u politici unutar i izvan privredne proizvodnje, gdje su neki pojmovi izmijenjeni, ali je zadržan njegov ključni povijesni uvid (119-21):

Tablica 15: Odnos politike unutar (1) i izvan (2) privredne proizvodnje

Intervencija politike (2) u politiku (1)	**Odvajanje**	**Stapanje**
Neizravna (civilna)	Tržišni despotizam	Kolektivna samovlada
Izravna (državna)	Država blagostanja i rata	Despotizam politokracije

Od četiri ovdje prikazana povijesna tipa, Burawoyev „tržišni despotizam" odnosi se na „čisti" kapitalizam bez velikih ili ikakvih državnih intervencija u privrednoj proizvodnji, kakav je poznavao Marx u 19. stoljeću i kakav se ponovno javlja od 1970-ih do Velike krize koja je započela 2008. Država blagostanja i rata označava ono do čeg je došlo uslijed borbenosti nižih klasa i ustupaka više klase u strahu od komunizma i revolucije kroz Rooseveltov *New Deal* i socijaldemokraciju između dva svjetska rata, a dominirala je u razdoblju od 1945. do sredine 1970-ih. „Politokracijski" despotizam označava ono što se oblikovalo pod Staljinom u SSSR-u, a izvozilo se u sve druge zemlje pod vlašću komunističkih partija i suočavalo sa zadaćom prvobitne akumulacije kapitala, iako su najprije Jugoslavija, a zatim Kina, pokušale pronaći drugačije izlaze; ovdje zamjenjuje Burawoyov pojam „birokratska" koji mi se čini maglovitim. Na kraju, zamijenio sam izvorno (i jugoslavensko) „samoupravljanje", koje pripada isključivo privrednoj proizvodnji, obuhvatnom „samovladom" u svim sferama.

„Neizravna intervencija" podrazumijeva odbacivanje etatizma i mogućnost da se izbjegne policijski despotizam. „Stapanje" politika unutar i izvan privredne proizvodnje bez etatizma tada podrazumijeva, ostvari li se doista, odlučno odbacivanje ekonomizma i mogućnost potpunog oslobođenja plebejskih energija u kretanju od temelja društva do vrha vlasti. Njihov je spoj istaknut primjer demokracije kao što ju je definirao Aristotel za helenski grad-državu (*polis*): „građanin mora da znade biti, i sudjelovati, u vlasti i pod vlašću" (*Politics* 1277a 31–2 u *Selections* 470; vidi i 1275a). To je u potpunosti unutar povijesnog horizonta i problematike onoga o čemu kasnije raspravljam kao o agenskom sustavu iz partizanskog oslobodilačkog rata utemeljenom na suverenom i konstitutivnom Narodu. No da se približim tom horizontu, moram prije svega istražiti kako su predšasnička Pariška komuna ili Petrogradski sovjet bili (ili nisu bili) prevedeni u svakodnevne i trajne mehanizme sve raširenije „kolektivne samovlade" ili asocijativne demokracije.

Gramsci je ovdje nezaobilazan, a čitam ga kako ga tumači Hobsbawm te u povratnoj sprezi s jugoslavenskim radničkim savjetima kako to pionirski čini Comisso. Hobsbawm utvrđuje da je politika za Gramscija „središnja djelatnost čovjeka, sredstvo kojim se pojedinačna svijest dovodi u kontakt s društvenim i prirodnim svijetom", pošto je u njoj „razumjeti svijet i mijenjati ga jedno te isto", i naglašava: „To vrijedi za izgradnju socijalizma kao i – možda i više nego – za bilo što drugo". Drugim riječima, socijalizam je (ili postaje) besklasan samo ukoliko je pravedno društvo proizvođača. Temelji se na socijalizaciji ne samo u nezaobilaznom ekonomskom smislu, „tj. kao planska privreda u društvenom vlasništvu… nego i u političkom i sociološkom smislu", tj. kao stvaranje „navika kod kolektivnog čovjeka koje će društveno ponašanje učiniti automatskim i ukloniti potrebu za izvanjskim aparatom koji nameće pravila; automatskim, ali i svjesnim" (321-22). Međutim, podjela rada za Gramscija nije otuđujuća sama po sebi nego, upravo suprotno, osnova kvalitativne jednakosti (pošto su svi jednako potrebni) i solidarnosti. Također ne predviđa dokidanje vođstva, hijerarhije i rukovodstva kao stručne vještine unutar postrojenja, ali predlaže da ih se raspodijeli i politizira stalnom kontrolom radnika odozdo, čime se ukida neproduktivni nadzor.

Značajno je da je za Gramscija politika bila vezana za istraživanja tko djeluje kao intelektualac i tko ima prevlast u državi; vratit ću se na ovo u eseju 6, „Zaključak". On je stoga marksist „koji je najjasnije sagledao važnost politike kao posebne dimenzije društva… jer je spoznao da politika obuhvaća više od vlasti" (Hobsbawm 331) – naime, *društvenu proizvodnju.* Istina, razumljivo je da su socijalistička društva zaostajala za buržoaskima po pažnji posvećenoj političkom okviru i mehanizmima, usredotočivši se prije svega na vlast i planiranje privrede. Međutim, zbog toga (a kasnije najvjerojatnije zbog uspona nove oligarhijske klase koja se plašila otvorenosti i demokracije odozdo), od Staljina nadalje

> „izgleda da glavne političke odluke koje utiču na budućnost zemlje naglo izrone iz sukoba male grupe vladara na vrhu, a sama je njihova priroda nejasna jer se o njima nikada nije javno raspravljalo. U takvim slučajevima, nešto očito nije u redu…. Kako možemo očekivati da ćemo stvoriti socijalističko društvo (za razliku od privrede u društvenom vlasništvu i pod društvenom upravom), kad se narodne mase isključuju iz političkog procesa, pri čemu ih se čak prepušta da tonu u depolitizaciju i apatiju prema javnim temama?" (idem 332)

Međutim, iako radno mjesto s proizvodnjom naspram državnom životu sa civilnime valja sagledati kao neprekidno međudjelovanje kroz povratnu spregu, u svrhe analize razmatrat ću ih odvojeno – samoupravljanje na radu u 2. poglavlju i civilni život u 3. poglavlju. Prije toga, svakako je neophodno naznačiti osnivačku posebnost Jugoslavije u partizanskoj narodnoj revoluciji i povijesnu putanju njenog samoupravnog sistema.

1. poglavlje: Radikalna emancipacija i Jugoslavija

> U izvjesnom se smislu čitavo društvo Jugoslavije može smatrati živim debatnim društvenim i ekonomskim katalogom kakvome, čini se, nema premca. Pozitivnu vrijednost tog fenomena, kao i njegove opasnosti, nije potrebno komentirati.
>
> Vanek, 1972.

1.1. Osnivačka posebnost Jugoslavije

Na samom početku ovog eseja primijetio sam kako su partizansku narodnu revoluciju izražavale parole „smrt fašizmu – sloboda narodu!" i „bratstvo – jedinstvo", skovane, pretpostavljam, u partijskoj agitprop-sekciji glavnog štaba. Premda te dvije ključne parole dakako ne mogu objasniti sve što se događalo za vrijeme oslobodilačkog rata ili, *a fortiori*, nakon njega, neke se njihove implikacije doimaju ključnima za povijest Jugoslavije i njenih naroda. U 1. dijelu, 1.1, nazvao sam ih velikima jer izražavaju kako agenski sustav koji nalazimo u temeljima „narodnooslobodilačke borbe" (skraćeno NOB) 1941.-1945., te goleme revolucije što je uništila stari klasni sustav, tako i snažne slobodarske i emancipacijske struje koja je postala *forma mentis* ljudi što ih je dotaknula u desetljećima nakon toga, a borila se protiv pada u klasnu vladavinu najbolje što je mogla. Samoupravljanje je 1950-ih i 1960-ih bilo ključna stepenica, dostignuće i bojno polje te borbe.

Zbog zaostalosti Jugoslavije u cjelini i nedostatka duboko ukorijenjene kulture radničke klase, ta je revolucija nužno bila „buržoasko-demokratska" barem koliko i „proleterska". Shvatila je glavne parole Francuske revolucije iz 1789.-94. (i njenih izdanaka sve do „Proljeća narodâ" 1848.) – tj. *liberté, égalité, fraternité** – jednako ozbiljno kao i nešto manje jezgrovite, ali bliskije parole Ruske revolucije i građanskog rata što je uslijedio 1917.-21. – tj. „zemlja seljacima" (što se može proširiti u „tvornice radnicima"), "pretvorimo imperijalistički rat u građanski rat" i „sva vlast Savjetima [izravne demokracije]" – s kojima ih je genijalnim potezom stopila. Porivi denotirani u parolama tih dviju revolucionarnih epoha, francuske i ruske, u partizanskim su parolama brikolažno, ali umjesno preinačeni: s manjim naglaskom na Lenjinu i dodavši „jedinstvo" koje je obilježavalo jugoslavensko žarište (za razliku od univerzalnih pretenzija obaju prethodnih primjera kao i fašističke teritorijalne podjele i rasprodaje) a konotiralo komponentu Komunističke partije. To originalno stapanje ustvari čini singularnost ili posebnost

koja predstavlja temelj i djeluje unutar svih drugih posebnosti što sam ih postavio u ovom eseju i 2. eseju.

Ovaj agenski sustav, uspostavljen oko trokuta Protagonist-Antagonist-Vrijednost,[22] zasniva se na kategoriji „*naroda*" u čije se ime vodila narodnooslobodilačka borba, a „narodnooslobodilačka vojska" na kraju se formirala iz partizanskih jedinica. Kako je utvrdio Ozren Pupovac u svom pionirskom eseju „Projekt Jugoslavija", narod je politički subjekt povijesnog stvaralaštva, definiran i oblikovan dijalektikom emancipacijske negativnosti (po Hegelu i Badiou). Taj se središnji protagonist potpunom mobilizacijom raščlanio na organizacijske oblike svojih sastavnica: partizanske jedinice kao borbena udarna snaga koja je utjelovljivala kako negativnost oružanih sukoba tako i pozitivnost zaštite svih drugih djelatnosti, mreže Narodnooslobodilačkih odbora u svakom selu ili gradu, organizacije Antifašističkog saveza omladine i Antifašističkog fronta žena, itd., „ukratko, oblici izravne demokracije masa što proistječu iz oslobodilačke borbe" – a sve njih organizirala je, koordinirala i ujedinjavala Komunistička partija koja ga je natopila „internacionalističkim i militantnim duhom radničkog pokreta" (Pupovac, „Projekt" 5, usp. i njegov „Why"). Tito je pošao od praktički jedinog nadahnutog trenutka Komunističke internacionale poslije Lenjina, poziva na osnivanje antifašističkih „narodnih fronti" iz 1935. (vidi mjerodavnog Hobsbawma, *How* 261-313). Međutim, i u gornjem nizu organizacijskih naziva, koji su naizmjenično koristili „narodni" i „antifašistički" kao sinonime, može se vidjeti da je cijeli taj poriv nastao i bio određen kao neumoljivo *osporavanje* nepodnošljivog starog svijeta ugnjetavanja i nepravde (po partizanskoj pjesmi „Padaj silo i nepravdo/ narod ti je sudit zvan"), koji je tada dosegnuo vrhunac u surovom i genocidnom međunarodnom fašizmu, ali je uključivao i snažne pritiske monarhijske i polukolonijalne jugoslavenske države iz 1918.-41. – a to dvoje vrlo se brzo udružilo protiv narodnog pokreta. Riječima Hermana Melvillea:

> „Čovjek koji se, poput Rusije ili Britanskog carstva, proglasi suverenim (u samome sebi) među silama neba, pakla i zemlje može propasti; ali sve dok postoji on će insistirati da nastupa ravnopravno sa svim Velesilama... On gromoglasno govori – Ne!..."

Borba protiv fašizma i za oslobođenje, NOB, način je postojanja ali i razlog postojanja naroda-protagonista. A suverena emancipacija ne završava protjerivanjem stranih okupatora, njeno je naličje ono što je koju godinu kasnije postalo poznato kao „narodna revolucija".

[22] Ovdje koristim semiotički aktantski i agentski sistem koji sam razradio 1970-ih i 1980-ih, na temelju prethodnih pokušaja Proppa, Souriaua, i mnogih drugih, najbolje predstavljen u „How".

Što se tiče odnosa između Partije i naroda, ovdje ću prepričati anegdotu koju sam 1960-ih čuo od velikog pjesnika Jure Kaštelana, koji je za vrijeme rata radio u ekipi agitpropa (mislim jedne divizije). Partizani su imali improvizirani gerilski teatar kratkih formi, s mnogo pjesme i plesa, ali i kratkih skečeva poput ovog:

> „Seljak spava dubokim snom, okružen očitim znakovima razaranja koje ne vidi. Alegorijski predstavnici alternativnih oružanih snaga dolaze ga probuditi. Prvo hrvatski fašistički ustaša, onda srpski monarhistički četnik, a onda razni drugi groteskni kvislinzi (ova „epska" forma mogla se po želji kratiti ili produživati kao i iskititi ovisno o lokalnoj situaciji), ali on i dalje spava. Na koncu stiže partizan i kaže: „Druže, probudi se!" On se budi, stavlja pruženu pušku na rame i izlazi, slijedeći partizana. Gromoglasan aplauz publike!"

Najvažniji hrvatski i jugoslavenski pisac stoljeća, Miroslav Krleža, tu je situaciju u svom uvodnom govoru na Kongresu Saveza književnika 1952. sasvim ispravno protumačio kao svjetovnu verziju Krista koji uskrsava Lazara: „Lazare, veni foras!" U tom scenariju, partizan (ili Partija) pomoćni je, ali ključan agent spasenja, a narod i njegov život, okovi kojega – san kojemu nedostaje svijest, ekvivalent moralnoj i materijalnoj smrti – bivaju skršeni, ujedno je Protagonist i vrhovna Vrijednost koja mora biti spašena: Vrijednost je Narodna vlast, a vektor od Naroda prema njoj jest oslobođenje.

U takvim scenarijima, međutim, Komunistička partija u to vrijeme obično nije bila otvoreno prikazana, nego tek naznačena. Mislim da su tome bila dva razloga. Kao prvo, nakon 20 godina krvave škole ilegalnog djelovanja, kada su njene članove ubijali na licu mjesta, bez ikakvog postupka, bila je razumljivo nesklona otvoreno insistirati na svojoj ulozi predvodnika partizanske borbe i teorijski je razrađivati – premda se to u miru vratilo kao bumerang u obliku navike na tajnost rada i donošenja odluka. Ali, drugo, u inovaciji ili novumu „narodnog oslobođenja", stara parola Kominterne o izravnom sukobu među klasama, kakva je nesumnjivo postojala u glavama nekih najviših kadrova, bila je potpuno prevaziđena; kadgod bi se nakratko pojavila, kao u slučaju Djilasove ekstremističke prakse u Crnoj Gori 1941./42., dovela je do katastrofe te bi ju Tito i glavni štab odlučno odbacili. Revolucija koja se ovdje događala na sasvim nelenjinistički način, ali nadahnuta Oktobarskom revolucijom i paradoksalno potpomognuta staljinističkom idejom „treba samo doći na vlast, a onda ćemo dalje", bila je *plebejska revolucija*. Da se poslužim sinkronijskom klasnom terminologijom, tada zataškavanom, bila je to seljačka revolucija (vidi Bakarić 2: 305), a vodio ju je onaj spoj disidentskih intelektualaca i internacionalističkih tradicija rad-

ničke klase kanaliziran staljinizmom koji je tvorio malu, ali čvrsto povezanu i brzo rastuću KPJ i njeno omladinsko krilo, SKOJ.

Dijakronijskom terminologijom, Narod je ovdje označavao potčinjenu filijaciju koja seže od, recimo, rimskih plebejskih borbi protiv patricija do buržoaskih revolucija protiv feudalizma i stranih vojnih intervencija sve do 1848.; to povijesno uključuje Robespierreov i Maratov *peuple*, i Maov istodobni *renmin*. Iako je u jugoslavenskoj Partiji najpopularniji kratki marksistički traktat vjerojatno bio *Komunistički manifest*, koji su ponovno tiskali odjeli za agitprop različitih partizanskih brigada, taj je pokret bio „proleterski" (i njegove su se prve udarne brigade tako nazivale) samo u širem smislu latinskog izvornika, „ljudi bez posjeda čiji je jedini doprinos rad njihove djece" (*proles*). Proleterski ili plebejski Narod predstavljao je inkluzivnu kategoriju zasnovanu na jednostavnoj i strogoj ekskluzivnosti: „Tko god se bori protiv oslobođenja, neprijatelj je naroda". Zato se partizanska borba mogla služiti općenito humanističkim, etičkim i buržoasko-demokratskim idejama i idealima, združenima s patrijarhalnim vrlinama odanosti i čestitosti, kao i biti po njima oblikovana**.** S druge strane, za razliku od tradicije Marxa i Lenjina, ta revolucija nije bila teorijski analizirana prije, za vrijeme ili neposredno nakon što se dogodila, njene su parole proizašle izravno iz improvizirane prakse. Taj Narod *nije* bio herderovski etnički skup ujedinjen jezikom i povijesnom tradicijom (usp. Buden), iako su se partizani oslanjali na pobunjeničku stranu te tradicije, nego skup podređenih klasa ujedinjen osporavanjem nepodnošljive društvene nepravde (rimskim rječnikom, radikalna oružana secesija u cijeloj zemlji protiv patricijske uzurpacije). To je u miru dovelo do nedostatne jasnoće, čak i kada je ratnu kategoriju „naroda" zamijenila kategorija „radnog naroda" porijeklom iz Druge internacionale. Posebno, nužni zaokret od horizonta osporavanja ili negacije do afirmacije ili pozitivnosti, „odnos između antifašizma i socijalizma" (Hobsbawm 307 i passim), barem je pet poslijeratnih godina ostao nejasan i izgubljen među improvizacijama, sve do otkrića samoupravljanja.

„Aksiom upisan u Projekt Jugoslavije… bio je svršetak svih oblika dominacije i eksploatacije" (Pupovac, „Projekt" 5), a horizont mu je bilo besklasno društvo. No kao korolar, u miru su na vlast došli ratni vođe: kako kaže Gramsci kada zagovara dugoročnu nužnost politike, uvijek postoji razlika između vođa i vođenih (usp. Hobsbawm 330). Prelaz od vođenja fluidnog partizanskog pokreta po šumama i gorama do položaja vođa države kao skrutnutog aparata unutar gradskih ureda uvećao je ovlasti i institucije na raspolaganju Partiji, ali je skrivao i dotad nepoznate zamke. Glavna je možda ona na koju sam ukazao u 1. dijelu, Poglavlje 4.2: kako je Lenjin pomoću čitanja Marxa i dijalektike došao do zaključka da će prelazno „soci-

jalističko" razdoblje imati poluburžoasku državu, ustvari da u njemu „neko vrijeme ostaje ne samo buržoaski zakon, nego čak i *buržoaska država – bez buržoazije*!" (potcrtao on). No, to također znači, kako smo naučili, „*buržoaski ekonomski okvir – bez buržoazije*!" (potcrtao ja). Revolucionarni je optimizam Partije bio blaženo nesvjestan svih tih zamki. Njen vrh ih je morao otkrivati kroz mučno nastojanje da se iz njih izvuče, tražeći nove alate i institucije. Od ključne je važnosti bilo Kidričevo uvođenje Radničkih savjeta 1949.-50. (uz doprinos, čini se, Kardelja i Djilasa, i konačni Titov pristanak). Bio je to izravni nastavak stvaralačke imaginacije iz partizanskog rata, s *redefiniranim protagonistom u sklopu nove političke ekonomije a u maniri „sam svoj majstor"* (*do it yourself*). Problem je bio kako definirati antagonista: tko je to, nakon poslijeratne obnove, priječio radnom narodu da ostvari Vrijednost emancipacije? Kako dati lice i klasno prebivalište Zaostalosti? Vratit ću se tome na kraju eseja.

U retrospektivi, jasno je da je jugoslavensko samoupravljanje „imalo snažne korijene u partizanskom pokretu koji je porazio fašističke napadače u Drugom svjetskom ratu i uspostavio novo društvo… Partizanska strategija diže se iz najnižih redova prema gore… Partizanski sistem, decentraliziran i strahovito složen, pokazao se stabilnijim od relativno jednostavnog i izrazito centraliziranog sistema vojske… Partizanski je sustav ekonomičan. Nema režijskih troškova i troškova nadzora… Partizanski sustav bio je samoupravni sustav primijenjen na rat – i funkcionirao je dobro u Jugoslaviji kao kasnije i u Alžiru, u Izraelu kao i Vijetnamu, i u Maleziji kao i u Latinskoj Americi." (Mann Borgese xx-xxi) Kardelj je rekao manje-više isto: „Prvi partizanski odredi već su bili izraz samoupravne revolucionarne želje naroda… Upravljanje privrednim resursima na oslobođenom teritoriju bilo je još jedan oblik samoupravljanja." (*Reminiscences* 236) Često je to ponavljao i zaključio je da bez takve revolucije „vjerojatno nikada ne bismo kasnije uspostavili samoupravljanje" (ibidem 238, i usp. 233-42).

1.2. Kratak povijesni pregled

Kriteriji moje daljnje interpretacije morat će biti dvojaki, jer, kako se argumentira u Poglavlju 0.2, „O politici razotuđenja", povijesna putanja ovisila je o združivanju dvaju vidova.[23] Prvi čine *ekonomski rezultati*: kako je zadani klasni savez svladao proširenu društvenu reprodukciju u izrazito nerazvijenoj zemlji, izloženoj žestokim pritiscima drugih država i međunarodnih konstelacija (poput kapitalističkog tržišta). Drugi je *klasna reorganizacija u cilju pravednosti*: socijalizam kao revolucionarni pokušaj dokidanja

[23] Velik poticaj za ovakvo promišljanje dobio sam iz Kržanovog predavanja „Nacrt".

eksploatacije „radnog naroda". Pretpostavka oba ta vida bila je nezavisna i sigurna država. Ta konkretna povijest isto se tako događala unutar federacije pet-šest etničkih skupina koje su imale zajednički povijesni cilj oslobodi ti se polukolonijalnog statusa, a ipak i legitimno jake želje za lokalnim razvojem što ga je prvenstveno kočila ekonomska zaostalost; zaostalost je bila ne samo apsolutna nego i (neuralgički) međusobno relativna, tako da je dodatni kriterij, uz gornja dva, da li se ekonomska nejednakost saveznih republika smanjivala ili ne. Što je najvažnije, svi su ti čimbenici po mom mišljenju bili prožeti i određeni *ključnom napetosti* između poriva emancipacijske plebejske revolucije, započete u partizanskoj oslobodilačkoj borbi, i poriva koji se nakon 1945. razvijao u središtu Partije/države, naime namjere da se suštinski važna i uspješna izvorna funkcija centraliziranog vođstva pretvori u trajni klasni status oligarhijske politokracije. U onoj mjeri u kojoj je to uspješno provedeno, Jugoslavija se približavala sovjetskom tipu „stvarno postojećeg socijalizma" gdje „[eksploatacija proizlazi] iz odnosa potpune zavisnosti radne snage od apsolutizovanog prava države da raspolaže sredstvima i uslovima rada..." (Golubović, „Novije" 83).

U mojoj podjeli jugoslavenske povijesti na razdoblja 1945.-52., 1952.-65., 1965.-72., i 1972.- 89., prva dva, koja možemo nazvati *les vingt glorieuses* (dvadeset slavnih godina), očito su pozitivna u svim bitnim pogledima. To su: potpuna nezavisnost Jugoslavije i njen sve snažniji položaj u međunarodnim poslovima, brz porast proizvodnih snaga i (u drugom razdoblju) životnog standarda, vrlo brza urbanizacija i razvoj kako radničke klase tako i intelektualne klase, smanjivanje relativne ekonomske nejednakosti republika i vrlo domišljata uspostava kako samoupravljanja unutar tako i nesvrstanosti izvan zemlje. Od 1949. do 1961. zemlja je napravila „veliki skok" od veoma nerazvijenog agrarnog do industrijskog društva sa srednjom razinom dohotka, za što je kapitalističkoj zapadnoj Europi trebalo četiri do pet puta više vremena i mnogo više patnje potčinjenih klasa. Nedostaci su bili veoma nezdravo političko i ekonomsko zanemarivanje seljaštva (koje je još uvijek činilo polovicu stanovništva) te sljepoća u pogledu rodnih problema i autoritarne *formae mentis*, pri čemu su obje bile rezultat jake patrijarhalne tradicije u svakodnevnom životu i kulturi. Ipak je Phyllis Auty g. 1970. još uvijek mogla zaključiti: „Nitko ne može sumnjati u to da je današnja Jugoslavija daleko imućnije, pravičnije, štovanja vrednije društvo od onog iz Titove mladosti" (291). Druga dva razdoblja, koja možemo nazvati *les vingt minables* i konačno čak i *déshonorantes* (dvadeset neslavnih i konačno čak sramotnih godina), dijelim na razdoblje od 1965.-72., presudnu bitku izgubljenu zaokretom ka tržištu bez planiranja i ka partijskoj teritorijalno

podijeljenoj poliarhiji, te pada u represivni zastoj nakon 1972. (kojim se ne bavim).

Obje te velike posebnosti „socijalističke" Jugoslavije – i treća, najposebnija posebnost potpune inverzije njihovog horizonta oko osovine iz 1960-ih, od kretanja u smjeru socijalističke pravednosti i komunističke emancipacije, kao i ekonomskog blagostanja, do kretanja u suprotnom smjeru – moguće je objasniti samo s klasnog gledišta: oligarhija se okrenula od saveza, kolikogod prešutnog i diktatorskog, s radničkom klasom i intelektualcima, koji je imao uporište u samoupravljanju, ka njihovoj marginalizaciji (a time i getoizaciji samoupravljanja). To je urodilo žestokom međusobnom borbom između dezorijentiranih frakcija vladajuće klase koje su se počele razvijati u smjeru kompradorske buržoazije u očekivanju najpovoljnije ponude kupca sa Zapada. Iz raspada naprednog saveza slijedi pomanjkanje imaginacije i povratak represivne politike „čvrste ruke", zajedno s katastrofalnim posrtajem svih ekonomskih pokazatelja, uključujući rastući jaz između republika i barbarizaciju sve siromašnijih međuljudskih odnosa. To se jasno očitovalo u ogromnom porastu kreditnog kapitala i nezaposlenosti.

2. poglavlje: U proizvodnji: uspon i pad samoupravljanja

> Jugoslavenski socijalizam opstat će ili propasti sa samoupravljanjem.
>
> Horvat, 1967.

2.1. Njegova sudbina

Sudbinu samoupravljanja, njegovu važnost i utjecaj, oblikovala je politička makroekonomija barem u onolikoj mjeri koliko i doprinos odozdo, tako da se ono radikalno mijenjalo u različitim razdobljima. Ovdje donekle mijenjam kronološku podjelu na 2+2 faze razrađenu u 2. eseju i prethodnim dijelovima ovog eseja. Važna razlika leži u tome što je u proizvodnji, po meni, suton samoupravljanja nastupio ranije, kao osnova i navjesnik procesa koji su u zemlji dozreli tek 1972. i poslije, pošto je proizvodnja i dalje rasla i kumulativni se učinak dobrog trenda iz razdoblja od 1953.-68. i dalje osjećao još nekoliko godina. Na temelju obilnih podataka, u 1. dijelu, Poglavlju 3.1, našao sam da najkorisniji uvidi u postignuća i potencijale samoupravljanja potječu iz središnjeg „zlatnog doba" otprilike 1958.-68.: tome prethodi razdoblje inkubacije puno obećanja i nade čiji je vrhunac možda 1957. kada su RS-i preuzeli zapošljavanje i otpuštanje radnika, a slijedi ga getoizirano gušenje i propadanje. No čak i u desetljeću najvećih uspjeha postojali su

kako urođeni problemi tako i nove pukotine koje se javljaju 1960-ih, mnogo ozbiljnije nakon 1965. kada nekontrolirano kapitalističko tržište radikalno smanjuje važnost pitanja na koja su savjeti u pogonima mogli utjecati.

Uz dužno nastojanje da izbjegnem pretjerano pojednostavljenje pojava koje se nisu javljale u čvrstim kronološkim blokovima nego u protočnim plimama i osekama, po mojoj se hipotezi nalazimo pred procesom koji se približava Gaussovoj krivulji iz teorije grešaka:

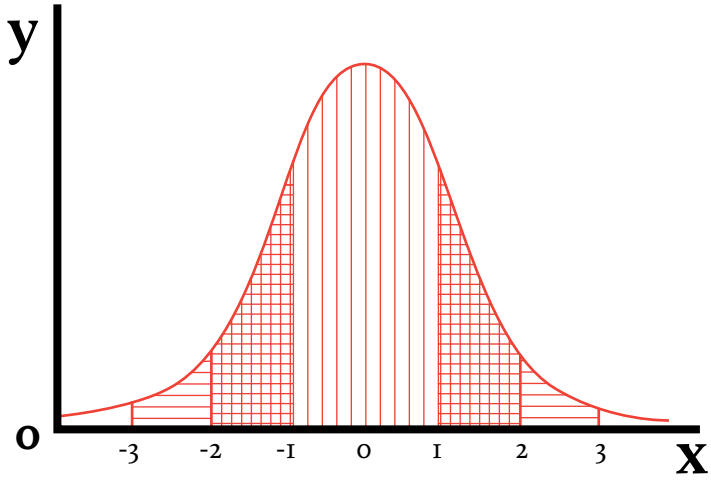

Gaussova krivulja jugoslavenskog samoupravljanja

Na -3 do -1 imamo najprije ponešto spor, a zatim brži rast (oko 1952.-57.) do srednjeg vrhunca (oko 1958.-68.), a ta dva odsječka čine prvu polovicu; zatim slijedi oštar pad prema nuli, u početku malo sporije (do 1972.) i potom dosta brzo (1972. do 1980-ih), a ta dva odsječka čine drugu polovicu. U prvoj polovici osnovani su Radnički savjeti kao političko-ideološki projekt obnove entuzijazma odozdo – naime, obnove saveza Partije barem s urbanim nižim klasama – koji su bili od presudne važnosti da se savlada, kako to kažu Kinezi, „hod na dvije noge" (političkoj i ekonomskoj). U drugoj polovici, političko-ideološki zamah Partije i države, sad već poliarhijskih i podijeljenih, zatajio je, a popustila je i ekonomska noga.

To se može analizirati, kao što su najbolje jugoslavenske teorije tog vremena nastojale, s gledišta koliko je veća kontrola udruženih neposrednih proizvođača nad načinom korištenja viška njihovog rada prouzrokovala (ili nije) odmak od odnosa najamnog rada i otuđenja u radnom pogonu. Kako je to 1964. priznao lucidni Bakarić, u poslijeratnim nacionalizacijama „osnovni odnos u kapitalizmu: radnik–kapital nije bitno mijenjan, [iako] je

kapitalist bio uklonjen"; pratilo ih je „državno-kapitalističk[o] ili, ako hoćete, državno-socijalističk[o] planiranje". Ti su se odnosi najprije promijenili uvođenjem RS-a, što se u znatnoj mjeri nastavilo 1960-ih kroz decentralizaciju centralnih državnih investicionih fondova. Međutim, situacija je i dalje sadržavala „elemenat najamnog odnosa… o tome kako će [stvarni radnik proizvoditi] odlučuje netko drugi". Na kraju se pokušalo organizaciju društva na temelju vlasti odozgo prema dolje dopuniti „paralelnom organizacijom… odozdo. Taj je proces kod nas u toku…" U nastavku objašnjava kako dugotrajan period izravnog diktata države nad proširenom društvenom reprodukcijom stvara „jedan birokratski sloj ljudi koji može… postati samostalna nezavisna klasa [koja] odlučuje o sudbini [naroda]… Taj proces… još i danas… pruža otpor čitavom procesu daljnje… izgradnje neposredne demokracije i neposrednog upravljanja privredom [odozdo]." (2: 138-43) Međutim, reforma iz 1965. i kasnije mjere nisu nastavile u tom smjeru, nego su ga obrnule.

Jugoslavenski sustav RS-a i samoupravljanja imao je svoje prednosti i mane. S pozitivne strane, ustanovio sam da je samoupravljanje moglo zainteresirati radnike za dugoročne rezultate, a do 1968. u tome je često i uspijevalo – ako i kada je spriječen razvoj dominantnih elita u poduzećima. Stvarno samoupravljanje imalo je znatan obrazovni značaj za socijalističke stavove prema radu i vlasništvu, jasno vidljive u posvećenosti daljnjem obrazovanju na Radničkim sveučilištima, koje je na svom vrhuncu obuhvaćalo oko 200-300.000 ljudi godišnje, pri čemu su poduzeća pod radničkim samoupravljanjem osnivala škole i sustave za usavršavanje, razvijala vlastite programe za unapređenje, pa i financirala prave tehničke i sveučilišne studije (međutim, obavezna poduka iz knjigovodstva i drugih administrativnih i tehničkih područja nije postala dio plaćenog radnog dana, kako to predlažu Samary [*Marché* 179] i Lebowitz [77]). Zajedno s rastom produktivnosti i dohotka stručnijih radnika, bio je to bar pokušaj razotuđenja na radnom mjestu. Dunlop je za 1950-e utvrdio kako je samoupravljanje pomoglo uvesti industrijsku disciplinu kod radnika koji su došli sa sela i smanjiti prepreke među različitim skupinama u tvornici, dok je odlučivanje o dohotku učilo radnike da vode računa o širim društvenim pitanjima (294-96).

S negativne strane, nepremošteni jaz između radnika u proizvodnji i u administraciji ostao je najvidljiviji ostatak buržoaskog prava, ideologije i moći u proizvodnji. Bilo je to posebno naglašeno na dvije klasne krajnosti. Na jednom kraju, fizički su radnici u početku bili usmjereni ka neposrednom financijskom dobitku, što je razumljivo za ljude koji dolaze iz neimaštine, a masa nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika s mentalitetom pohlepnih seljaka još je manje-više bila takva (usp. Milosavljević, „Država"

445-46). Na drugom kraju nalazi se nedodirljiva i nedirnuta pozicija „stručnjaka" s fakultetskom diplomom, isprva iz tehničkih znanosti, ali kasnije iz „mekših" nauka poput ekonomije i prava; oni su isto tako, sve češće, bili plaćani više od navodne gornje granice od pet dohodaka nekvalificiranog radnika. To je bilo u skladu s neupitnim, ustvari svetim, položajem znanosti i tehnologije, kao da se nalaze izvan povijesti. Prema tradiciji Druge i Treće internacionale, sasvim je zaboravljeno kako je Marx držao da se stvarna podređenost rada ostvaruje kroz potčinjavanje radnika sredstvima rada i podjeli rada (usp. Burawoy 97-98), tako da je „tehnologiji kapitalizma pristupao vrlo suzdržano, a organizaciji i administraciji rada... s gorljivim neprijateljstvom" (Braverman 12).

Konkretnije, unutar „atomiziranog" samoupravljanja – gdje se usto pojedinačna poduzeća (kasnije OOUR-i) nisu nalazila unutar sustava jasnih i postojanih pravila – njegova je funkcija svedena na maksimalizaciju neto dohotka po zaposleniku. Međutim, osnove ekonomije govore da to smanjuje proizvodnju i zaposlenost te zahtijeva veće kapitalne investicije, tako da ne može dati rezultate u uvjetima nestašice kapitala kakva je vladala u Jugoslaviji (kao i u svim postrevolucionarnim zemljama). Stoga su se središnje vlasti morale stalno iznova vraćati instrumentima izravnog upravljanja, poput zamrzavanja cijena kao i regulacije osobnih dohodaka i deviznih prihoda poduzeća. Kako te intervencije nisu bile sustavne nego *ad hoc* terapije za „akutne upale", nisu ni mogle biti efikasne. Doktrina je bila u proturječju s objektivnim potrebama i mogućnostima (Brus 89-91).

Kasnih 1960-ih, optimistični je Horvat došao do sljedeće bilance na temelju dotadašnjih istraživanja (između ostalih, A. Todorovića, S. Možine, V. Rusa i J. Županova s A. Tannenbaumom):

> „... na temelju utjecaja na rad i odluke radničkog savjeta javljaju se tri grupacije, s očitom hijerarhijskom diferencijacijom: (1) rukovodioci poduzeća i ekonomskih jedinica, i stručnjaci; (2) predradnici, uredski namještenici, i kvalificirani radnici; (3) polukvalificirani i nekvalificirani radnici... Predradnici, uredski namještenici i kvalificirani radnici imaju jednak utjecaj, što znači da je klasični jaz iz kapitalističkih tvornica uklonjen." (*An Essay* 163)

Moj bi stav bio da je postojala neriješena napetost između hijerarhijske i horizontalne integracije, vrlo različita od mjesta do mjesta, koja je obećavala ukoliko se razvijala u smjeru stvarnog sudjelovanja radnika iz pogona u donošenju odluka.

Zbog toga je velik dio radničke klase podržavao socijalizam i Partiju: rekordan broj radnika u njenom članstvu (vidi esej 4), gotovo čitava treći-

na, dosegnut je 1958.; tih 357.000 ljudi činilo je sedminu cijele radne snage u to vrijeme. Što se tiče članstva RS-a od 1950.-68., ne znamo koliko je ljudi od možda dva milijuna, od čega su veliku većinu navodno trebali činiti fizički radnici u proizvodnji, ponovno izabrano u godinama nakon obaveznog vremenskog razmaka, ali taj broj radnika izabranih u RS mogao je biti negdje između pola i jednog milijuna, to jest 10-25% radne snage, a i više, ubrojimo li i članove pododbora. Iskustvo takvog dobrovoljnog i neplaćenog rada, jednako vezanog za svijetle i mračne strane organizacije proizvodnje i ljudskih odnosa vjerojatno im je – ukoliko je zaista postojalo pravo samoupravljanje – donosilo dosta zadovoljstva. Istina, kako sam naširoko opisao, bilo je tu mnogo frustracija, sebičnosti i čiste zadrtosti među stotinama tisuća ljudi kojima je nedostajala tradicija radničke klase, a čini se da je sudjelovanje 1960-ih počelo sve više zamarati radnike.

2.2. Njegovi rezultati

Prvo, *kvalitativno*, radničko samoupravljanje bilo je jedini put ka razotuđenju rada. Teoretski govoreći, ako je privatno vlasništvo odnos klasne dominacije koja, kada je neposredni proizvođač pravno slobodan, poprima oblik najamnog rada, tada su kapitalističko vlasništvo kao i jednostavna nacionalizacija, tj. državno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje, klasni odnosi. U tom suštinskom smislu to navodno javno vlasništvo možemo i dalje smatrati privatnim u izvornom smislu riječi *privatus,* naime, kao *deprivaciju* neposrednih proizvođača što se tiče mogućnosti raspolaganja proizvodima vlastitog rada (usp. Brus 17 i dalje). Ironično, i proročanski, Engels je bio protiv državnog izvlaštenja i nacionalizacije sredstava proizvodnje jer bi u tom slučaju „ovlasti ekonomske eksploatacije i političkog potčinjavanja radnika bile u istim rukama" (pismo Bebelu iz 1891., MEGA 22: 596-97)!

Kako je zaključio Broekmeyer, u svom uglavnom melankoličnom pogledu unazad s kraja 1970-ih:

> „U razdoblju samoupravnih industrijskih odnosa, industrijalizirani su znatni dijelovi Jugoslavije. Taj prelaz... dogodio se bez ozbiljnih potresa. Nije bilo gladi, nije bilo krvavih sukoba radnika i policije, kao, primjerice, u Poljskoj, ni sveprisutne bijede kao u tolikim drugim zemljama. Upravo suprotno, Jugoslavija je prešla u industrijalizaciju mnogo glađe negoli bilo zapadna bilo istočna Europa. Štoviše, prelaz se dogodio brže nego drugdje." (139)

Kvantitativno, u usporedbi s onim što su kapitalistička poduzeća uspijevala postići na istoj tehnološkoj razini, izgleda da većina komentatora

procjenjuje kako su jugoslavenska samoupravna poduzeća prije 1968. postizala, u najgorem slučaju, jednako dobre, dok neki (među kojima sam i ja) smatraju da su u cjelini postizala bolje rezultate. Svakako, bilo je tu rasipanja, uglavnom uslijed djelovanja makroekonomskih sila. Međutim, „tada moramo usporediti rasipanje prouzročeno samoupravnim sistemom i rasipanje prouzročeno centraliziranom privredom. Također… nema sumnje da samoupravni sistem proizvodi vrijednosti koje se ne mogu mjeriti isključivo novcem" (Mann Borgese, u eadem i Adizes ur., 125). Seibel, koji u svom šestom poglavlju zaključuje kako su samoupravljanje i ekonomski rast uskladivi, posvetio je sedmo poglavlje toj usporedbi i ondje sakupio sedam mišljenja, od kojih navodim tri karakteristična (pri čemu sam njegove izvore minimalno uredio):

> Jan Tinbergen (119-20) istaknuo je: „Stopa rasta stvarnog dohotka po glavi od oko 6%, uz znatan stupanj demokratičnosti u svakodnevnoj okolini mase proizvođača, teško da se može naći negdje drugdje…" Čak i izuzetno kritični Albert Meister (365) priznaje da je Jugoslavija, „u svega petnaest godina uspjela provesti temeljnu industrijalizaciju zemlje, za što je nama [Francuzima] trebalo gotovo cijelo stoljeće… A, unatoč nekim zloupotrebama, Jugoslavija je taj rezultat ostvarila na mnogo čovječniji način…"
>
> A Jenkins (110-11) sve to sažima: „Baš kao što upravljanje industrijom preko kibuca u Izraelu, čini se, daje prihvatljive ekonomske rezultate, tako i poduzeća pod samoupravljanjem u Jugoslaviji, čini se, uspijevaju opstati na zadovoljavajući način – unatoč tome što se nijedan od tih konkretnih načina upravljanja poduzećima baš ne podudara s klasičnim uvjerenjima o sveznajućim ljudima na vrhu piramide…" (Seibel 119-20).

Dobrohotni ali veoma kritični Bourdet i Guillerme bilježe „povijesno postignuće jugoslavenskog samoupravljanja…: na duži rok, tvornice predane u ruke radnika, daleko od toga da počnu ekonomski propadati, uspjele su ostvariti rast 'u japanskom stilu'… Ukidanje taylorizma i strogog nadzora odozgo nije naštetilo proizvodnji. – Prema tomu, samoupravljanje u Jugoslaviji nije propalo." (174-75)

Najodrešitiji zaključak dao je Branko Horvat, insajder ali i „lojalni opozicioner", u tablici sastavljenoj na temelju istraživanja što ih je proveo njegov institut, a koja donose zanimljivu usporedbu jedinstvenog raspona jugoslavenskog ekonomskog rasta „za vrijeme kapitalizma, državnog kapitalizma i samoupravljanja":

Tablica 16: Jugoslavenski rast u različitim povijesnim razdobljima (u %)

Razdoblje	**BNP**	**Zaposlenost**	**Dugotrajna imovina** (fixed assets)	**Rast BNP-a uslijed rasta efikasnosti** [a]
Kapitalizam 1911-32.	3.28	1.87	3.52	0.71
Kapitalizam 1932-40.	4.67	0.72	2.59	3.16
Etatizam 1946-54.[b]	5.91	4.76	9.99	-1.04
Samoupravljanje 1956-67.	10.31	4.44	7.84	4.44

[a] Efikasnost predstavlja rast proizvodnje koji se može pripisati tehničkom napretku, dobiven oduzimanjem udjela rada i kapitala.

[b] Nisam siguran zbog čega baš ove godine, vjerojatno zbog promjena u planiranju.

Horvat je zaključio:

> „Centralno planiranje [1946.-54.] brzo je povećalo proizvodnju i zaposlenost, a formiranje kapitala još i brže, u poređenju s privatnom kapitalističkom predratnom privredom. No, također je smanjilo ukupnu efikasnost. Samoupravljanje je ubrzalo rast proizvodnje i tehnički napredak više od svega dotad poznatog, očuvavši istovremeno brzu ekspanziju zapošljavanja." (esej u *American Economic Review* [1971], 91-92, citirano iz: Seibel 122)

Gledano unazad, treba dodati da bi – ako ekonomiju SFRJ podijelimo na razdoblja od 1956.-68., 1969.-73., i 1974.-88. – pad samoupravljanja, koje je nominalno još uvijek postojalo, u zadnja dva razdoblja bio u svim rubrikama jednako nagao. A, naravno, uspoređuje se s kolonijalnim ili polu-kolonijalnim kapitalizmom.

Unatoč tome, niz analitičara istaknuo je kako je samoupravljanje općenito dalo sjajne dugoročne funkcionalne rezultate: amortiziralo je udare urbanizacije i decentralizacije odlučivanja stvorivši kolektivnu privrženost i drugarsku brižnost (očitu u vrlo poučnim raspravama RS-a o otkazima citiranim u 1. dijelu, 3. poglavlju). Posebno treba pohvaliti izvrsne, vertikalno organizirane, istinski samoupravne i nezavisne „interesne zajednice" obrazovanja, nauke i kulture, koje su onda 1970-ih neutralizirane. Močnik s pravom naglašava da su čak i nakon 1972. takve „samoupravne interesne zajednice – koje su obuhvaćale zdravstvo, penzije i socijalne službe – uspješno regulirale demokratske mehanizme nekomodificirane društvene solidarnosti i stvorile jedan od najboljih zdravstvenih i obrazovnih sustava u Europi" („Workers'", elektronička str. 7).

Koristeći kako kvantitativne tako i kvalitativne kriterije, Ichak Adizes utvrdio je osam razloga „prednosti samoupravljanja nad drugim sociopolitičkim i ekonomskim sustavima", od kojih ću spomenuti šest: stvara okolinu za učenje koja pogoduje snalaženju u novim uvjetima; isključuje monopolizaciju moći tako što svakoga uključuje u postavljanje ciljeva; unapređuje stvaranje kapitala kroz žrtvovanje, također potiče grupno poduzetništvo i rukovodstvo, a oboje su važni za „nacije u razvoju"; „potiče potragu za objektivnom istinom, na temelju potpunog razotkrivanja informacija"; na kraju, humanističko je – možda može ljudima vratiti osjećaj da ispunjavaju svoju svrhu (idem i Mann Borgese ur., 149-61). Bez sumnje, dodajem, to vrijedi za njegove idealne horizonte.

Onda, je li samoupravljanje dalo dobre rezultate? Mikroekonomski vjerojatno da, a makroekonomski samo ako i kada su se određeni makroproblemi, koji su se u Jugoslaviji u najmanju ruku dali naslutiti (vidi Horvata), rješavali – a nakon 1965. nisu se rješavali.

2.3. Njegov kraj

Na kraju, kako je samoupravljanje stvoreno odozgo, tako je i razgrađeno odozgo. Dva su faktora bila potrebna da bi udruženi proizvođači imali šansu funkcionirati kako treba u složenijim okolnostima. Prvo, da raspolažu dovoljno velikim kolačem: sasvim ispravno, ključni program političara poput Kardelja i Bakarića u reformi iz 1965. bio je da preokrenu odnos viška rada (neto društvenog proizvoda) koji ostaje na raspolaganju poduzećima i dijela što se oduzima kroz poreze s 30:70 na 70:30. Drugo, da mehanizam obaveznog planiranja, koji obuhvaća povratnu razmjenu informacija među planerima i udruženim proizvođačima, bude stvoren i omogućen ne samo pravnim, nego i obuhvatnim političko-ideološkim mjerama. Ovo drugo nitko nikad nije ni pokušao, dok je ono prvo, prepušteno samo sebi, potonulo u prelasku na tržište bez planiranja i neslavno propalo: blagi rast iz nekoliko prvih godina nakon 1965. uskoro je poništen oslanjanjem na tržište bez sustavne kontrole. „Prisilna komodifikacija osakatila je kako samoupravljanje u poduzeću (gdje su veće ovlasti prenesene na rukovodstvo – tj. tehnokraciju) tako i planiranje u ekonomiji općenito" (Kržan „Some", elektronička str. 5). Od 1962. materijalna osnova RS-ova počela je stagnirati, a zatim se smanjivati (Cvjetičanin 246), početkom 1970-ih oni više nisu bili živi organizam koji se razvija. Postotak radnika u RS-ima pao je sa 76.2 u 1960. na 67.5 u 1970., od čega su neposredni proizvođači iz pogona činili samo 55%; još važnije, postotak u Upravnim (ili Poslovnim) odborima pao je sa 67.2% na 44.2%, od čega su neposredni proizvođači činili samo 32% (Mar-

ković, „Struktura" 813). U Sloveniji, koja je imala najrazvijeniju proizvodnju, članovi RS-ova već su 1974. držali da o dugoročnom planiranju, investicijama, proizvodnim normama, pa čak i većini kriterija za radničke dohotke odlučuje „najviše rukovodstvo" plus „stručnjaci": nije ni čudo što su se radnici osjećali bespomoćni i otuđeni u povratku odnosa najamnog rada (Arzenšek 10-14, 16-18 i 22), ni da je socijalizam za 80% njih – više od 90% kad govorimo o nekvalificiranim i polukvalificiranim radnicima te radnicama – značio samo „viši životni standard" (idem 54-56). Članstvo Partije iz sfere proizvodnje brojalo je sve više rukovodilačkih kadrova i sve manje radnika (vidi impresivnu Comisso, „Can"). Ukratko, samoupravni vektor ka budućnosti izgubio se u prljavoj sadašnjosti.

Zbog paralelnog zaokreta na najmanje subvencije u Europi u uvijek maćehinski tretiranoj poljoprivredi, broj članova zadruga pao je s 1.261 na 883 tisuća od 1964.-71., a broj traktora u „socijaliziranom" sektoru sa 45 na 26 tisuća (Samary, *Marché* 210-12).

Najbolja analiza koja obuhvaća jugoslavensku makroekonomiju i RS-e, ona Wlodzimierza Brusa, sažima rezultate ključne reforme iz 1965. ovako: povećane su zakonske ovlasti dane „osnovnim udruženjima rada", ali je i osnažena uloga banaka kako bi nadoknadila slabiju državnu kontrolu nad akumulacijom, što je „dodatno udaljilo središta odlučivanja od radne snage i nužno dovelo do stupnjevitih sustava posrednog zastupanja samoupravnih jedinica" (84-85), a da pritom nije otvorilo jasne linije političke demokracije kojima bi se takva dodjela ovlasti utvrđivala, niti omogućilo konkurentne programe unutar socijalističkih vidika ali zasnovane na slobodnim tokovima informacija (usp. 191-211). Podjela viška vrijednosti ostvarenog u proizvodnji na dohotke radnika i investicije poduzeća naspram alokacija koje oduzima država ostala je trajna *mjera oduzimanja kapitala od samoupravljanja u korist vladajuće klase* (usp. Brus 72-73). Spomenuti ambiciozan plan reformatora koji su željeli srezati udio tog oduzimanja u nacionalnom dohotku sa 70 na 30% (Bakarić 2: 473), ali bez podvrgavanja prebačene razlike pod kontrolu neposrednih proizvođača, neslavno je propao. Bez političke demokracije odozdo, nužnost mezoekonomskih spajanja i drugih oblika vertikalne suradnje pao je pod utjecaj banaka i srodnih nekontroliranih i otuđenih centara financijske moći.

Stoga, od 1970-ih nadalje, svi su se čudesni pravni oblici „samoupravnog dogovaranja" pokazali neučinkoviti unutar krezubog „indikativnog planiranja" i kapitalističkog tržišta usredotočenog na profit. Oni su se izrodili u upravo nevjerojatne logoreje, npr. u propisima za novi "zastupnički sustav" izbora u zakonima iz 1972.-80. (vidi ocjenu Zukin i podatke Adizesa u Poglavlju 4.43 gore). Nesentimentalni Proutov zaključak čini se točnim:

„Osim inovacija na tržištu kapitala, reformne mjere sredinom 1960-ih važne su institucionalno ne po onome što su stvorile, nego po onome što su uklonile" (47) – a to su, što je ključno, bile prepreke usponu tržišta kapitala! Konačni rezultat bio je „*hibridni sustav*", kombinacija elemenata etatizma u politici i ideologiji, elemenata kapitalizma u robnoj i tržišnoj ekonomiji kao i u masovnoj kulturi, i „elemen[ata] samoupravljanja – u formi saupravljanja –... na elementarnom nivou organizacije rada, u sferi ekonomskih i kulturnih delatnosti (isključujući politiku)" (Golubović, „Novije" 38).

Središnje i ključno pitanje i dalje je bilo: *hoće li se industrijsko samoupravljanje izgraditi i horizontalno i vertikalno kao sveobuhvatna plebejska asocijativna demokracija, i tako u praksi postići da država kao aparat odumre*? Odgovor je bio „ne". Premda se nitko nije usudio otvoreno govoriti protiv radničkog upravljanja, postalo je praktički nemoguće provoditi ga s klasnog gledišta, tako je isključen utjecaj radnika na ekonomske makrostrukture. Moć RS-ova naglo je opala u korist Poslovnih odbora krcatih rukovodiocima; najbolja poduzeća uspješno je preuzela „tehnokracija", maglovita klasna frakcija koja se kolebala između partitokracije i (sve većih) pritisaka međunarodnog tržišta, a vrhunac je dosegnula usponom moćnog domaćeg financijskog kapitala koji je ovladao najrazvijenijim dijelovima privrede. Samoupravljanje je sve više prerastalo u stalna uvjeravanja rukovodilaca da radnici moraju prihvatiti „nužne žrtve"; to je upravo opipljivo jasno u primjeru sukoba u pseudonimnoj tvornici Klek s početka 1970-ih koji nalazimo kod Comisso: „radnici, koji su željeli svoju verziju 'samoupravljanja sada', reagirali su... bijesno i zaprepašteno" (*Workers'* 178-79 i passim). Stagnacija, a na kraju i pad, životnog standarda (usp. Novaković passim, Vidaković 226-27) i izgubljeni politički horizonti neutralizirali su mladu i neiskusnu radničku klasu, te se ona okretala k ogorčenoj pasivnosti, što se vidi i u češćim štrajkovima u kojima je, čini se, od 1968.-73. sudjelovao svaki drugi fizički radnik u industriji (Samary, *Marché* 215). Zapanjujući primjer nalazimo u Lazićevom istraživanju među radnicima u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni s kraja 1970-ih, u kojem je na pitanje „Željeno zanimanje za decu" od gotovo 800 ljudi samo 5.9% odgovorilo „radnik"! Za predradnika ili tehničara odlučilo se 12.1%, 18.1% za administrativca, 10.3% za političkog ili ekonomskog rukovodioca, a ogromnih 41.4 % odabralo je „stručnjaka" (s fakultetskom diplomom); autor istraživanja prokomentirao je: „Postati radnik, to je kraj svih želja" ("Radništvo" 193). Istina, istraživanje je provedeno 1978., a gorčina je ranije možda bila manja. No, očigledno, „nema ničeg manje efikasnog i više obeshrabrujućeg od tobožnjeg sudjelovanja" (Brus 189). Izvanredno je da su, unatoč svemu tome, radnici i dalje podržavali kao poželjnu „državu samoupravljačkih saveta" sa 74.2%, za razliku od „države sa upravom pro-

fesionalnih političara", u kakvu je vjerovalo 16.5% (Lazić, „Radništvo" 274): radnička klasa zadržala je vjeru u samoupravljanje tuce godina nakon što ju je oligarhija očito izgubila, i masovno je prosvjedovala u valu štrajkova iza 1983.

Je li eksperiment samoupravljanja bio uspješan? Mnogo je obećavao u sedam godina inkubacije i osam do deset godina sazrijevanja prije nego što je ugušen. Međutim, ako je „suština samoupravljanja u tome da radnik treba istodobno raditi i obavljati one zadaće što su ih u kapitalizmu izvršavali kapitalisti, a u etatističkom društvu država" (Kardelj, citirano u: Bavčar i dr. 46), samoupravljanje je definitivno propalo nekoliko godina nakon 1965. Razlog tome, kako je naznačeno u mojim prijašnjim esejima 2-4 i kao što je Brus zaključio, jest da istinska socijalizacija sredstava proizvodnje zahtijeva „*ne 'depolitizaciju privrede' nego 'demokratizaciju politike*" (91-92, potcrtao DS). Ograničena autonomija samoupravnog sistema „pokazala se nedostatnom da izazove dublju promjenu u jugoslavenskom političkom sistemu koji ne dopušta opoziciju, ne daje joj priliku da iznese alternativna rješenja na socijalističkom putu razvoja ili da se zauzme za društveno prihvaćanje jedne takve alternative..." (93-94).

Odumiranje moći nižih klasa u samoupravljanju pratio je ekonomski pad iza 1965. U početku je bio spor, no Jugoslavija nije samo počela rasti sporije nego susjedne zemlje, nego su, što je itekako slutilo na zlo, njene zaostale regije po prvi puta rasle sporije od relativno razvijenih, a razlika među njima otada se neprekidno povećavala – tj. nacionalne razlike sada su se mogle mobilizirati kao zahtjevi za ekonomskom pravdom.[24] Jaz između dohodaka na istom stupnju kvalifikacija također se povećavao, što svjedoči o tome da više nisu postojala jednaka pravila igre u cijeloj zemlji. Kako naglašava Kržan u „Nacrtu", trgovina među federativnim republikama drastično je opala u korist pojedinih unutrašnjih tržišta ili izvoza van Jugoslavije, što je značilo da se republičke oligarhije na sjeveru usmjeravaju ka izoliranom razvoju. Na kraju, zaposlenost je počela čak i službeno stagnirati od 1963. nadalje, a neslužbeno se vjerojatno relativno smanjivala. To znači da mladi seljaci nisu mogli biti sigurni da se mogu zaposliti u urbanoj sredini i počeli su odlaziti na rad u kapitalističke zemlje, a kasnije i na polulegalne poslove, te da je armija nezaposlenih postala permanentna komponenta društvenog sistema, uprkos primjetnom porastu kvalifikacione razine. Sve se to nastavilo ubrzavati i zaoštravati nakon 1972.

[24] Ključni političko-ekonomski cilj smanjivanja razlika u životnom standardu u različitim republikama putem prenosa kapitala u siromašnije dijelove pomoću Fonda za ubrzani razvoj, spomenutog u 2.21, i priča o njegovom propadanju nakon sredine 1960-ih prikazani su u Comisso, „Workers'" 69-70, 74, 79, i 101-103; Močnik „Nismo"; Prout 41-42, 117-21, 145, i 245; Samary, *Marché* 167 i 248-49; također u Bakarić 2: 130 i 132, Bakarić 3: 14-19 kao općeniti pristup, i Tripalo 296.

Zbog odricanja od dosljedne i provedive ekonomske politike, nakon niza svjetskih financijskih šokova otvorio se do 1981. jaz između najvećeg „društvenog proizvoda", slovenskoga, i onog najmanjeg, kosovskoga, veći od onoga koji je dijelio Veliku Britaniju i Alžir (Horvat, *Jugoslavensko* 37) – a Kržan u „Nacrtu" daje primjer jaza između Novog Zelanda i Pakistana (iako su u svim tim slučajevima jugoslavenske niže klase ipak bolje prolazile zahvaljujući sustavu socijalne skrbi). Usto su obje ove oblasti bile ekstremne, te je maksimalni jaz izmedju ostalih dijelova SFRJ bio ispod 2:1; ipak, jasno je da je u SFR Jugoslaviji nastalo smicanje između europskog ili sjevernog i afričkog ili južnog vektora (ne)razvijenosti: nijedna zemlja ne može dugo izdržati takvo naprezanje.

Na suprotnim krajevima društva, gornjih možda 5% (ili manje) postalo je primjetno bogatije – a očigledan se klasni mentalitet kapitalističkog tipa razvio kako u privatnom sektoru tako i u „socijaliziranom" sektoru gdje su najviši dohoci dosezali, već 1971., 15 najnižih dohodaka, a i u mutnim poslovima između ta dva sektora (vidi Atlagić i Milanović ur. 9-11, 45-48, 53-54) – dok su nezaposlenost i osiromašenost cvjetali u redovima niže radničke klase. Temelji eksploatacijskog klasnog sustava postavljeni su ne samo usponom kreditnog kapitala, nego i među 210.000 ljudi u privatnom građevinskom i ugostiteljskom sektoru do sredine 1970-ih (Horvat, *Essay* 138-39, Prout 143). Prema Horvatovom zaključku: „... moguće je da je došlo do kristalizacije klasnih interesa koji blokiraju ekonomski razvoj sve do razine izravnog štetočinstva... [P]olitički sistem postao [je] glavna kočnica privrednog društvenog razvoja." (*Jugoslavensko* 9)

Sada se okrećem političkom sistemu, ili civilnom životu.

3. poglavlje:
U civilnom životu: raz/otuđenje i monolitnost oligarhije

> Odatle proizlazi mogući sukob između onoga što jest i onoga što bi trebalo biti...
>
> Hegel, 1820.

U 1. dijelu, Poglavlje 4.12, iznio sam postavku o produktivizmu kao prvom idolu ili fetišu koji je prevladavao nakon 1945. u mentalitetu jugoslavenske partitokracije. Ali pomalo, recimo od početka 1960-ih i sve to više kroz sljedećih desetak godina, postalo je jasno kako je *monolitno jedinstvo* unutar Partije[25] ustvari njegov sijamski blizanac (premda stariji). Navodno ključan za svu proizvodnju i produktivnost, pokazalo se da je taj idol neuskladiv s demokratskim komunizmom i razotuđenjem.

Milan Vulpe, Chromos...
mi rješavamo stambene probleme...
Zagreb, 1953.
Muzej grada Zagreba, Zagreb.

[25] Staljin je desetak godina neumorno gradio totem i tabu monolitizma, prihvaćen u partijskim dokumentima s Kongresa 1924., a ostvario ga je do 1931. (vidi esej 2.1, također Moore 152 i dalje, i Golubović, *Staljinizam* 119-22). Tito ga je u potpunosti prigrlio (vidi npr. u: Perović 24, 285, i 364). Poučne rasprave o tome mogu se naći *en passant* kod lucidnog Magrija 25-26, a zanimljiva opreka s nužnom utopijskom vizijom budućeg društva, kojoj treba težiti, kod Rusa, „Participativna" 715.

3.1. Horizonti samoupravljanja

U 2. i 4. eseju obrazlagao sam kako je jedina razumna hipoteza o nizlazu i stagnaciji SFR Jugoslavije i potom njenoj dramatičnoj propasti postojanje oligarhije vladajuće Partije/države, koja se poslije 1960-ih rascijepila na republičke vladajuće klase u sve većem međusobnom raskoraku, kojih je odsudan dio prerastao u ulogu secesionističkih kompradora. Kako su to shvatili Praxisovci i Horvat – kao i malobrojni vođe Partije/države u pronicljivim uvidima, nikada primijenjenima u praksi – bilo je to naličje (i razlog) neželje da se dopusti prerastanje samoupravljanja iz sektora industrije i socijalnih usluga u sveobuhvatni i cjeloviti samoupravni sustav.

Veljko Cvjetičanin dosjetljivo je postavio tezu da se takav razvoj idealno trebao širiti u tri dimenzije, horizontalno, vertikalno i u dubinu. Pod *horizontalnim* misli se na vrlo zanemarenu dimenziju širenja samouprave na teritorijalne zajednice, od osnovnih „komuna" do republika i zatim federacije u cjelini. Bilo bi to značajno za razotuđivanje sve brojnije „usamljene gomile" urbanih središta, kao i za deprovincijalizaciju ruralnih zajednica. Međutim, prenos moći na republičke mini-države – navjesnik ogromnih problema na pomolu – efikasno je okončao takvu narodnu demokraciju, dok zanimljiv organizacijski oblik stambene zajednice nažalost nikad nije dobio dovoljno sredstava i pažnje da bi se razvio. „*Vertikalna* dimenzija samoupravljanja najoštrije je suprotstavljena državnom aparatu i stoga najslabije razvijena". Mogla se razviti na dva načina: bilo kao premoštenje jaza između planova poduzeća i lokalne zajednice naspram centralnom planiranju, bilo po ekonomskim granama, uključujući društvene usluge poput zdravstva ili obrazovanja, u obliku nekoliko stalnih središnjih „savjeta", pri čemu bi svaki od njih bio „samoupravna skupština ili parlament radnog naroda koji se oslanja na znanstvene analize i planiranje. U tom slučaju, državni organi istinski bi postali [kako su to zamislili Lenjin i Kidrič, DS] pomoćni organi tog radničkog parlamenta." („Entwicklung" 252-54; usp. Supek „Problems" i „Some") Dimenzija *dubine* označavala je pak izravnu asocijativnu demokraciju u politici, ključnu za socijalizam. Značila bi stvaranje pretpostavki potrebnih da se prevlada podjela na vođe i vođene u svim društvenim jedinicama.

Od 1958., tog idiličnog doba kad je partijski *Program* (*Yugoslavia's Way*) pozvao na „preobrazbu svih državnih organa u samoupravne organe", ta vizija bila je široko prihvaćeni horizont, blohovska „konkretna" – naime, moguća – utopija. Upravo su tada u republičke i savezne Skupštine, dvama vijećima sastavljenima od profesionalnih političara dodana tri vijeća (za ekonomsku politiku, za socijalnu skrb i zdravstvo te za obrazovanje i kulturu) sastavljena od delegata osnovnih organizacija na odnosnom području,

koji nisu dobivali nikakve financijske povlastice (usp. Marković, „Self-governing" 165-67). Vizija je pošla od *stvaralačkog rada* i predviđala je potpunu kontrolu radnika-stvaralaca nad plodovima svog rada, osobnu i pomoću udruživanju u „interesne zajednice". Iako je oligarhija 1965. zaustavila prijeteći proleterski ili plebejski potisak (usp. „Predgovor") te se vizija do 1972. raspala, danas bismo je mogli iskoristiti za izgradnju modela koji bi u potpunosti poštivao kako prava na samoodređenje pojedinca u odnosu na bilo koji kolektiv tako i prava otvorenog društva da preživi i njeguje nadosobne vrijednosti. U tom odnosu nijedna strana nema prvenstvo nego postoji osnažujuća povratna veza: „udruženje u kojem je slobodan razvoj svakog pojedinca uvjet slobodnog razvoja za sve" (Marx, *Manifest*) – i obratno te gdje rad više nije eksploatirano crnčenje. U Poglavlju 4.1 gore prepoznao sam to kao plebejski utopijski komunizam.

Usredotočit ću se na Cvjetičaninovu horizontalnu razinu, koja je bila jednako toliko zanemarena, iz razloga vezanih za vlast, kao i druge dvije. Ona po meni otvara čitavu problematiku uspješnog Gramscijevoga civilnog društva, „žive zajednice" koja je u kontekstu visokotehnološke proizvodnje u „isprepletenoj i međusobno uvjetovanoj" vezi s proizvodnim zajednicama (Supek, „Problems" 228) kao preduvjeta i strateškog mjesta za donošenje odluka o kojima ovise organizacija i humanizacija proizvodnje. Samoupravljanje u proizvodnji predstavlja njen bitni politički element, no samo „zajedno s političkim demokratizmom" (Brus 92), koji bih protumačio kao otvoren izraz legitimnih interesa različitih i ponekad očito suprotstavljenih političkih grupa unutar socijalističkog okvira; pretpostavljam da bi to bile stvarne ili potencijalne klase ili u najmanju ruku klasne frakcije (teritorijalne, profesionalne, itd.). Ekonomija te demokracije temeljila bi se na američkom revolucionarnom načelu, itekako poznatom i iz jugoslavenskih debata (vidi Woodward 153), po kojem „nema oporezivanja bez [efikasnog] zastupanja".

Cijelo jedno srodno tematsko polje i način shvaćanja društvene ukupnosti, kakvo nije bilo prisutno prije materijalističkog feminizma ali se u njemu uvjerljivo dokazuje, odnosi se na snažno povezivanje proizvodnje s reprodukcijom radne snage (uključujući potrošnju), što Elson zove „sveza između poduzeća i kućanstava"; u socijalizmu, neposredna suradnja između samoupravnih udruženja na ta dva područja slijedila bi „politiku upotrebnih vrijednosti" (6, vidi Poglavlje 4.1).

Horizont takvog samoodređenja, gdje su ljudi „autori i glumci svoje drame" (Marx, *Poverty* ch02.htm), čini mi se nužnim kako bi se utvrdilo što je nedostajalo u „stvarno postojećem" i, na kraju, stvarno samoubilačkom „socijalizmu". Povijesno gledano, to prvenstveno znači da se logika klasa i

potčinjenosti može prevladati, da oligarhijska moć u proizvodnji i državama nije neizbježna (vidi Badiou passim). Ideološki i etički gledano, temelji se na velikom plebejskom načelu *solidarnosti*: a topla i gostoljubiva personalizirana solidarnost znači *fraternité*, partizansko *bratstvo*.

To također znači da „socijalizam" kao povijesna prelazna faza prvenstveno treba i mora biti borba za napredovanje ka Marxovom horizontu stvarno pravedne raspodjele plodova rada "svakome prema njegovim potrebama" (*Critique* 388). *Promatrati socijalizam kao političko društvo* tu je preduvjet za uspjeh. Radničko samoupravljanje probudilo je velike nade kod radnika u proizvodnji, ali i kod intelektualaca, u mogućnost da objekti društvene promjene postanu i njeni subjekti (vidi Milosavljević, „Država" 414 i dalje), što otprilike odgovara Aristotelovoj definiciji demokracije. Međutim, ono se nasukalo na neriješenu aporiju okoštale avangardne Partije: horizont nade odbačen je u korist oligarhijske klasne vladavine. Zato je nakon 1965. sve išlo iz lošega u gore.

U 2. dijelu, Poglavlje 1.1, naglasio sam važnost jedinstva za titoističku partizansku inovaciju: bilo je to ljepilo koje je držalo na okupu posve različite regije, partizanske jedinice, pa čak i klase i interese. Omogućila ga je usredotočenost na borbu protiv neprijatelja, zatim na obnovu razorene zemlje, a organizacijski zajamčila čelična partijska disciplina. No čak i jedinstvo proizašlo iz negativne fisije, iz integralnog odbijanja fašističkog antagonista, nastavlja živjeti i mijenja se, često drastično, u novim okolnostima: vremena se mijenjaju, a i ljudi s njima (*tempora mutantur, nos et mutamur in illis*). Jedino stabilno jedinstvo jest ono koje dopušta unutrašnju dijalektiku, izraz sazrijevanja suprotnosti kao nužan preduvjet mogućeg rješenja. To se nije dogodilo u Jugoslaviji i, ključno, unutar Partije. Jer – osim vanjske prijetnje, koju ju je Tito vrlo efikasno suzbijao od 1945. nadalje – očito je da nisu postojale nikakve neprijateljske društvene grupe ili klase. Prvi mogući antagonist javlja se oko 1970. u „tehnokraciji", a čak se i on pokazao sekundarnim, suparničkim bratom kojeg je bilo moguće uključiti uz neke ustupke, tj. ako dobije dio kolača. *Doxa* što su je dijelili Tito, Kardelj i praktički cijeli vrh pretpostavljala je da su unutar Partije moguće samo „subjektivne" slabosti – izraz koji upućuje na pojedinačne članove a ne na skupine nasuprot „objektivnim" uvjetima: gruba je to kantovska ili čak vulgarno materijalistička dihotomija (Plehanova i ranog Lenjina) koja ništa nije rasvjetljavala i nikamo nije vodila.

3.2. O mrskoj tajnovitosti kao jednom od uzroka neuspjeha

Ovdje počinjem potpoglavlje o slobodnim informacijama (po suprotnosti, kroz birokratsku tajnovitost, na koju se mladi Marx najžešće obrušio)[26] , što mi se čini usko povezano s osnovnim i sudbonosnim neuspjehom ljudi na vrhu Partije, kako **iz**nosim u Poglavlju 4.51, da *obnove i osuvremene svoj način razmišljanja* u izmijenjenim materijalnim i ideološkim okolnostima, pogotovo počev od 1960-ih godina. U tome vidim jedan od glavnih razloga neuspjeha cijelog jugoslavenskog revolucionarnog eksperimenta. Obnova bi značila mnogo toga učiti, ali isto tako, što je ključno, mnogo *naučenog zaboraviti* kao nužan preduvjet pristupa novoj paradigmi znanja: jer problem se ne može riješiti istim metodama koje su ga i stvorile (što se dogodilo u jugoslavenskoj privredi i politici). Treba promijeniti žarište i kategorije: „Naučeno morate zaboraviti kada su se svijet ili vaše okolnosti toliko potpuno promijenili da vas vaše stare navike sada koče" (Davidson 19).

Učitelj može sam sebe podučiti onome što nije naučio u svojim formativnim godinama samo ako neprekidno balansira između dva nastojanja: da ne izgubi svoje središnje spoznaje i da ih mukotrpno ponovno procjenjuje kroz novonaučeno kad je to god potrebno. Preduvjet za takvo učenje kroz balansiranje jesu tokovi informacija otvoreni prema stvarnosti kojom navodno upravljate. (Ovdje bi trebalo doći jednako dugačko poglavlje o tužnom propadanju i klasnom nazadovanju revolucionarne ekspanzije školovanja nakon uzlaznog razdoblja moje Gaussove krivulje iz 2. dijela, Poglavlje 2.1, ali su podaci i rasprave o tome – npr. Horvatovi u *Essay* ili *Jugoslavensko* 203 – dostupni: ukratko, školovanje je od kasnih '70tih nadalje drastično **preoblikovano** u klasnu „ulaznicu" za mobilnost prema gore unutar oligarhije, a **prepreku** za radničku i srednje klase – vidi Lazić, *U susret* 71-74 i passim, i usp. Schierup 95.) Znanje kao mogućnost kontrole nad društvenim procesima potporanj je svake vladavine. Posebno, Marxovo temeljno načelo *prozirnosti* (*glasnost'*) koja se mora uvesti u društvene odnose kroz asocijativnu i *citoyen*-demokraciju u jugoslavenskoj bi politici značilo da se moraju narušiti dvije ogromne mistifikacije: da je otimačina viška vrijednosti prevladana ili barem neutralizirana, i da postoji potreba za monopolom partije nad informacijama i politikom. Nije narušena nijedna: vrlo je vjerojatno da su bile uzročno povezane te je vladajuća klasa morala skrivati svoje društveno biće.

[26] O Marxu usp. Kouvelakis 250-328; Marx je sigurno dobro znao za Kantovo gledište kako je javnost (*Publizität*) uvjet slobode i da je svako djelovanje koje narušava prava drugih pogrešno ako se ne može javno objaviti, vidi idem 250. O tajnovitosti jugoslavenske Partije usp. informacije u Carter 86-92 i neke naznake kod Mićunovića, esej 1.2 gore.

Učenje i zaboravljanje naučenog nužno idu ruku pod ruku s oslobađanjem imaginativnog stvaralaštva, koje sam u više navrata spomenuo u ovom eseju, a koje je isparilo iz Partije od sredine 1960-ih nadalje. Kako sam naglasio u „Predgovoru", Marxovu eksplozivnu spoznaju o tome da teorija (imaginacija) postaje materijalna sila kada uđe u svijest masa – a ponajprije partijske države kao njihove navodne predvodnice – uzimam ozbiljno i doslovno. Čak i u njenom najmanje staljinističkom krilu, Bakarić je malodušno utihnuo, a Kardelj se izgubio u jalovim stranputicama. Situaciju dobro odražava izuzetno malen broj izuma i patenata (usp. Černe 414), od kojih se odustalo u korist nabavljanja mnogobrojnih stranih licenci za tehnologiju, što je također značilo pristati na kapitalističke uvjete korištenja i otplate te tehnologije – ustvari, na neokolonijalni položaj. Trebalo je, strogo u skladu sa stavom iz 1941.-45., prigrliti energije studentske pobune iz 1968., radničkih štrajkova te Praxisa i Horvata kao dobronamjerne opozicije, a zatim osigurati jednaka pravila igre za suprotstavljene imaginacije unutar socijalizma.

Partijski moćnici u potpunosti su zaboravili da je, deset dana nakon što je došao na vlast, Lenjin napisao „Prijedlog rezolucije o slobodi štampe" koji je isticao: „Za radničku i seljačku vladu, sloboda štampe znači oslobođenje od kapitalističkog jarma te javno vlasništvo tvornica papira i štamparija; jednaka prava javnih skupina određene veličine (recimo, 10.000 ljudi) na pravedan udio u novinskom papiru i odgovarajućoj količini rada štampara". Projekt nije objavljen zbog ozbiljne nestašice papira, a potom je propao kao žrtva građanskog rata (Bettelheim I: 268). Da ne spominjemo pouku Francuske revolucije: „Obilježje je narodne vlade povjerenje u narod i strogost prema sebi" (Robespierre 300).

Zbog toga je bilo nužno da odgovorni moćnici u Jugoslaviji krajem 1950-ih duboko revidiraju određene strateške stavove. Ovdje se opet isprepliću tema ekonomsko-psihološke otuđenosti i tema učinkovitosti, ali pošto su ovu prvu dobro razvili praxisovci, počet ću od toga kako se najprofesionalnija ekonomska nauka potpuno isprepliće s problemom tokova informacija, presudnih za razumno odlučivanje:

> „Glavni preduvjet za nju je dostupnost niza varijanti koje 'ulaze na poprište' pod jednakim uvjetima… Jasno je također da procedura optimizacije mora stvarati nove informacije i tako imati neki utjecaj na konačan ishod… U socijalističkoj ekonomiji, dakle, javlja se potreba za posebno dobro razvijenim i slobodnim tokom informacija prema centralnom tijelu odlučivanja i od njega, kao i posebna mogućnost ograničavanja i manipulacije sustavom informiranja." (Brus 191-92)

Ovo posljednje može se izbjeći samo demokratskom transparentnošću, „stvaranjem *političkog* pritiska i kontrole tako da centar odlučivanja mora temeljiti svoje odluke na cjelovitim izvorima informacija i doista obuhvatno primjenjivati metodu varijantne analize" – drugim riječima, na političkom pluralizmu. To obuhvaća „ne samo slobodu izražavanja mišljenja, nego i mogućnost organiziranja u obranu vlastitih koncepcija i kritične procjene službenih koncepcija", i na kraju, „odabir i promjenu vodećih ekipa na temelju predstavljenih programa i ostvarenih rezultata" (idem 192 i 194). Sve to jednako vrijedi za sustave informiranja unutar poduzeća, među poduzećima, na socijaliziranom tržištu (usp. 1. dio, Poglavlje 4.1), i za „dugoročne veze između kupaca i prodavača koje pomažu stabilizirati okolinu poduzeća" (Elson 32).

Ukratko, neometan tok informacija prema tijelima koja donose odluke i od njih, „socijalizacija arena i procesa za izgradnju znanja i stjecanje informacija" (Pienkos 55), nezaobilazan je kako ideološki tako i ekonomski. Trebalo je kao prvo ukinuti zloglasni delikt izražavanja (*délit d'opinion*) iz kaznenog zakona: jer opća emancipacija nije samo službena ideologija socijalističke društvene integracije nego i temelj legitimiteta režima. A ipak, baš kao u kapitalizmu, a ponekad čak i više, režimi koji se pretvaraju da su postigli društveni sklad rado ograničavaju i manipuliraju tokove informacija, priječeći tako nastanak javne sfere omeđene samo poštivanjem Ustava.

Stoga, samosvjesna radnička klasa zahtijevala bi, poput radnika iz Gdanjska oko 1980., uz bolju potrošnju i civilna prava, još i slobodno širenje informacija i jednaka pravila igre u štampi, na televiziji i u srodnim medijima, kao i demokratizaciju centralnog planiranja uz formalizirano učešće radničkih organizacija (usp. Burawoy 117, također Mandel 1: 45-46).

Cijeli taj politički i spoznajni uzao nužno uključuje sve veću ulogu dugoročnih strateških odluka i eksperata, i tako postavlja šire pitanje *uloge intelektualaca* (očigledno Gramscijevim stopama): kao jedan primjer, Horvat (*Jugoslavensko* 344) s pravom na temelju oskudnih dostupnih podataka zaključuje da je njihova uloga u Narodnooslobodilačkoj borbi bila ključna – a ipak su uvijek ostali siromašni rođaci za trpezom vladajuće klase. S druge strane, kada ekonomski razvoj doskoči do srednje razine i želi napredovati dalje, ovaj uzao također uključuje promjenu radnog procesa od jednostavnih fizičkih zahvata i izvršavanja u kvalificirani, velikim dijelom pojmovni umni rad, posebno u radu s kompjuteriziranom i automatiziranom tehnologijom, i „težnje obrazovanog radnika od kojeg se traži da razmišlja, da bude samostalan i pronalazački" (ibidem 197). Stoga se postavlja pitanje istinski spoznajnog saveza s radničkom klasom u cilju smanjivanja jaza između fizičkog i umnog rada. Radikalni demokratski pluralizam, premda idealno

ne u obliku antagonističkih političkih stranaka, stoga je nužan i za racionalno planiranje i kao motivacija proizvođača. Morao bi koristiti javne, specijalizirane i međusobno konkurentne usluge za prikupljanje i analizu političkih i ekonomskih informacija (vidi Horvat, *Essay* 225-26).

Krajem 1960-ih monolitnost je priznala da nije monolitna nego smjesa nekoliko monolitnosti (vidi moju analizu Kardelja u esejima 1.2 i 4), a ipak je ustrajala na tome da i dalje ostavlja dojam monolitnosti izvan oligarhijske jezgre. U praksi, to je značilo tajiti ključne rasprave i načine na koje su one rješavane, dakle identitet ljudi koji su sudjelovali u njima i načine na koje su odlučivali.

Da se unutar emancipacijskog horizonta demokratskog komunizma oblikovala javna sfera malih samostalnih skupina unutar i izvan Partije, tada bez okova uglavnom fasadnog jednoumlja, možda su mogle početi postavljati naizgled zakučasta, ali ustvari središnja pitanja, ukratko naznačena u ovom eseju. Na primjer:

- Što su rad i proizvodnja, a stoga i „raspodjela prema radu"? Za Marxa, zavisni je rad u najboljem slučaju nužno zlo i dijalektički zahtijeva pravo na kreativnu lijenost. Nadalje, u *Kritici*, vrlo je sarkastično ustao protiv „buržoaskih fraza" koje veličaju rad odvojen od prirode (382-83) i istaknuo koliko je onečovječujuće gledati ljude „*samo kao radnike* i ništa više od toga" (387).

- Što je produktivnost: samo kapitalistički višak iz rada ili svaka kreativnost? (Brecht je govorio da čovjek može proizvoditi stolice i ljubav.)

- Kakve su sociopolitička uloga i psihološke posljedice robne proizvodnje i „kapital odnosa" (Kardelj)? Što s Polanyijevom tvrdnjom da se najamni rad prevarno tretira kao roba premda je neodvojiv od radnika? Što s Marcuseovom jednadžbom „tehnički napredak = rast društvenog bogatstva (rast BDP-a!) = širenje porobljavanja, to je zakon kapitalističkog napretka" (*Counterrevolution* 4)? Ako su takve otuđenosti još uvijek do određene mjere bile neizbježne, gdje su a/ granice njihovog trajanja na putu ka komunizmu, i koji su b/ keynesijanski i marksovski načini da ih se korigira, od samog početka i dok postoje, u smjeru klasne i civilne solidarnosti, u smjeru nužnih (i već postojećih) elemenata „raspodjele prema potrebi"?

- Kako se kapitalistička tehnologija može ponovno promisliti tako da radi u korist razotuđenja? Značilo bi to, prvo, dosljedno i sustavno uvidjeti već znatne praktične komunističke korekcije uve-

dene na području zakona vrijednosti i profitabilnog poslovanja u svim socijalnim uslugama i krenuti dalje od toga, i, drugo, mjeriti produktivnost pomoću utroška energije i rasta entropije (usp. npr. Wallis 139-40 i Suvin, „Introductory" 338ff.), a ne unutar navodno „znanstvenih" kapitalističkih upravljačkih shema.

- Pod pretpostavkom da temeljno makroekonomsko planiranje smjera društvenog razvoja u socijalizmu ostaje nužno, kako i tko bi ga trebao obavljati, kako bi ga trebalo testirati i o njemu raspravljati, i kako bi ono trebalo koristiti i ograničavati tržište? Može se li savezna razina do kraja uškopiti a da se pritom na kraju ne izgubi država? Kolike ovlasti odlučivanja država mora zadržati da bi ostala država?
- Kako se mogu razviti veliki ekonomski sustavi, nedvojbeno potrebni za tehnološko-ekonomsku racionalizaciju i rast proizvodnje, unutar asocijativne demokracije i bez autoritarnosti?
- „Kakva je odgovornost radnika u samoupravnim poduzećima za nezaposlene i isključene? Tko je odgovoran za otvaranje radnih mjesta?" (Lebowitz 79)
- Proizvođači su očito i potrošači i, što je najvažnije, građani, *citoyens*. Ne zahtijeva li odnos između te tri društvene uloge ključnu razradu (kakvu su započeli Elson i Horvat), uključujući primjenu rodne teorije?
- Odlučimo li se služiti tržištem, što je s tržištima kapitala i zemljišta? Pošto je ovo prvo ustvari bilo dozvoljeno, nisu li se strašne posljedice mogle ublažiti ili u cijelosti preduhitriti pomoću „socijalističke" istraživačke teorije, kakva nije postojala?
- Kako pozitivno definirati slobodu štampe i medija u smislu obaveznog prava pristupa za civilne skupine i organizacije koje se zalažu za neku politiku?
- Kada se sloboda udruživanja i okupljanja može proglasiti protuustavnom i po kojim točno utvrđenim kriterijima? Treba li to provjeravati na sudovima? Mogu li oni u socijalizmu biti jednako (razmjerno, ograničeno, no ipak) nezavisni kao u kapitalizmu?

3.3. Zbog čega je propala SFR Jugoslavija?

Egzogene sile svjetskog tržišta postale su nakon 1973. mnogo manje sklone srednje razvijenim državama; usto, Jugoslavija je krajem 1980-ih

ostala bez svog asa u rukavu, strateške uloge između dva hladnoratovska bloka. Najpronicljiviju dijagnozu dosada nalazimo kod Woodward: „Osnovna zamka skrivala se u faustovskoj pogodbi što su je vođe sklopile između [tog] međunarodnog strateškog položaja i pristupa stranom kapitalu (kako kreditima tako i trgovini)". Ta je pogodba bila izložena nepredvidljivim vanjskim šokovima kretanja globalnog kapitala i trgovine, ali i sukoba ili prevlasti supersila. *Logika „kolektivnog djelovanja" u korist „socijalizma u jednoj zemlji bila je suprotna međunarodnoj logici kapitala*". Popustivši pred tom drugom logikom, „umjesto da vlast stražari nad ravnotežom među sektorima i infrastrukturnim investicijama za održivi rast i za smanjenje regionalne nejednakosti, planovi i investicije bili su usmjereni na potrebe za stranim prihodima i zajmovima i na projekte financirane izvana…" (256-59, potcrtao DS). Kako održati prvu logiku, razvoj utopijskog komunizma, na svjetskom kapitalističkom tržištu? Kržan završava svoje predavanje „Nacrt" time što oprezno prihvaća tezu Samira Amina po kojoj je socijalistički ekonomski razvoj moguć samo kroz raskid s kapitalističkim tržištem. No modalitete i međunarodnu podršku za to po mom sudu tek treba razraditi; bez njih, što taj raskid i okretanje prema unutra budu potpuniji, to će sile politokratskog despotizma postati snažnije. Egzogena makroalternativa onome na što se SFR Jugoslavija svela ostaje otvoreno pitanje, svojevrsna Pascalova oklada.

Međutim, moja je teza, kao i Horvatova u 1. dijelu, Poglavlje 2.22, kako je šansa da se olujno nevrijeme dočeka na čvrstom brodu kojim se dade upravljati potraćena ranije, od 1965.-72. Razgradnja socijalne države u SFR Jugoslaviji počela je prije ofanzive svjetskih kapitalista iz 1970-ih, premda iz istovrsnih klasnih razloga. Stoga ovdje govorim samo o endogenom čimbeniku, koji je ovisio o ponašanju partitokracijske oligarhije.

Ideologija *monolitizma* vladajuće Partije – ili, u praksi, njene trajne profesionalne jezgre – koju sam ugrubo u 4. eseju procijenio na 150.000 ljudi poslije 1945., a koja je nakon četvrt stoljeća porasla do možda pola milijuna, uključujući obitelji (vidi i esej 2, 2.2 i 3.0) – zahtijevala je da ona, poput čednosti Cezarove žene, *bude* i *izgleda* potpuno homogena i nepropusna za uznemirujuće utjecaje. Bio je to jedini ispravan način življenja i razmišljanja u surovim uvjetima progonjene ilegale i revolucionarnog ratovanja. No u miru, modernizacija i ekonomski razvoj u očito još uvijek klasnom društvu sasvim neizbježno donose sukobe suprotstavljenih skupina ili klasnih interesa. To se u Jugoslaviji počelo događati najkasnije početkom 1960-ih, ali se brižljivo prikrivalo i skrivalo od pogleda, ne računamo li nejasne naznake u kojima nosioci tih interesa nisu imenovani (usp. moje prijašnje eseje i Poglavlje 4.5 gore). Ipak, kako samoupravljanju trebaju zajedničke odluke na

brojnim razinama područja i ogranaka, odabir najboljeg programa za zemlju u cjelini zahtijevao je otvoreno društvo asocijativne demokracije, ma kako jedinstveno: bez javnih rasprava o sukobljenim programima unutar socijalističkog horizonta, to je konačno nemoguće.

U 4. eseju zaključio sam da u državama kojima vlada komunistička partija lenjinističkog tipa, nakon prvih nekoliko godina glavni sukob nastaje između sila koje su sudjelovale u izvornom revolucioniranom preuzimanju vlasti – *začetne oligarhije* koja uvijek podržava diktaturu odozgo, *i začetne samovlade radnog naroda* koji s pravom osjeća da komunizam treba biti demokratsko postupno razotuđenje, na radnom mjestu i u političkom životu. Da ponovim, pobjeda partijske oligarhije vodi u slijepu ulicu i zastoj koji uzrokuju ideološki i ekonomski slom. Uz poticanje neograničenog konzumerizma kao alternative plebejskoj demokraciji, to je dovelo do oživljavanja nacionalističkih srednjih klasa u različitim republikama, rasta stranog utjecaja i, na kraju, čak i pobjede kapitalizma – s podijeljenim oligarhijskim klasama koje su po pravilu bile spremne pretvoriti se, kako smo vidjeli, u neokompradorske buržoazije u službi stranog financijskog kapitala. Posebno, „efikasnost autokratskih i paternalističkih metoda slabi s rastom ne samo složenosti zadataka i razine stručnosti radnika" nego i njihove materijalne sigurnosti, koji tada u prvi plan dovode potrebe za afirmacijom osobnosti čovjeka u sveobuhvatnom razotuđenju rada (Brus 189).

U pohvalu komunističkoj partiji Jugoslavije valja reći da su neki njeni vođe više od dva desetljeća pokušavali razdvojiti Partiju od Države; no to nije uspjelo, jer je oligarhija zadržala ključne pozicije i poluge utjecaja upravo ispod vrha, u republikama i općinama. Kako je to Kardelj sretno formulirao na sastanku Centralnog komiteta 1966.: „Ustvari, svi smo se često našli u dilemi o tome za što bi se komunisti trebali boriti: neku vrstu *etatističkog paternalizma*, tj. za dobru vladu koja se treba humano brinuti o dobrom, ali 'glupom' narodu, ili za istinsko socijalističko samoupravljanje radnog naroda, tj. za takve socioekonomske i materijalne uvjete u kojima bi radni čovjek mogao brinuti sam o sebi" (*Treći* 298). Dilema je tako prepoznata, ali nikada nije riješena jer antagonisti nisu prepoznati, ostali su bezlični i bezimeni. Ustvari, činili su većinu u Centralnom komitetu, protiv kojih nije se bilo moguće boriti bez snažnog pokreta odozdo – koji pak nije bio dopušten.

Da bi se uspješno provelo odvajanje od etatizma, trebalo je najprije razoriti veoma čvrsto uvjerenje na vrhu, a zatim u cijeloj jezgri Partije, koje ću formulirati ovako: „Kad budemo imali vlast, i održimo li je monolitnom, ekonomski razvoj sve će riješiti, te se ne moramo previše brinuti za inovacije u politici ili ponovno promišljanje ideologije". Očita varijanta ekonomi-

zma kakvom se Marx satirički narugao u *Kapitalu* postala je sveopća Prva zapovijed: „Akumulirajte! Akumulirajte! U tome je Mojsije i svi proroci." Stoga je poslije 1965. i prevelik broj onih koji su se uspinjali po društvenoj ljestvici lako mogao – da tako kažem – privatizirati tu zapovijed kao Guizotov „Enrichissez-vous!" (Bogatite se!). Pozitivizam bez ideologije i politike, koji je dakle odbacio partizansku posebnost, uspio je tek prenijeti etatizam na razinu saveznih republika i na njihove financijske centre kapitala. Dodajmo tome pragmatizam: socijalističke vlade suočene su s nadmoćnim i nepredvidljivim pritiscima, ponajviše međunarodnog kapitalizma s njegovim nemilosrdnim dvostrukim pipcima oružane intervencije i financijske intervencije, ali i unutrašnjih faktora poput klime (u slučaju poljoprivrednih uroda) i naslijeđa zatucanih svjetonazora. Stoga su one, kao i većina drugih vlada, prisiljene improvizirati taktičku navigaciju golim okom. No, ako takva taktika ne slijedi obuhvatan strateški plan, nego računa na nebeske utjecaje etatizma i ekonomizma, brod će zasigurno skrenuti s kursa. Nakon što jest skrenuo s kursa, stvoreni su uvjeti za beskonačan niz trzajnih intervencija, koje su nužno sve više posezale za liberalizmom „slobodnog tržišta". Iz toga je proizašla „preobrazba jugoslavenske federacije u, faktički, konfederaciju nacionalnih država" (Močnik „Workers'", elektronička str. 5).

Ne zagovaram Maovu ideju „prvo politika, onda ekonomija", premda se iz njegovog zaokreta i identifikacije glavnog antagonista sredinom 1960-ih moglo mnogo naučiti; njegov nalog „bombardirajte glavni štab [kritikom]" svakako bi bio koristan i za Jugoslaviju. Međutim, u zaključku 4. eseja shvatio sam razumnu politiku kao otvoreno, ali nenasilno suočenje lojalnih „socijalističkih" interesa u ekonomiji i izvan nje. U tom smislu, politika se kristalizira kao kriterij i preduvjet za sve ostalo, uključujući nesumnjivo ključnu ekonomiju, koja za Gramscija ionako predstavlja poligon za testiranje kulture i etike.

Ausklang: Svijest o porazu

> Ako Ruska revolucija bude svrgnuta nasiljem buržoaske kontrarevolucije, ponovno će se pridići kao feniks; međutim, ako izgubi svoj socijalistički značaj i time razočara radničke mase, udarac će imati deset puta strašnije posljedice po rusku i međunarodnu revoluciju.
>
> Radek, 1918.

Kao epitafe mogu upotrijebiti dva napisa iz sredine 1970-ih, kada su dobrohotni i dobro informirani promatrači počeli gajiti gorke sumnje:

> „Možda je osnovno proturječje u današnjem jugoslavenskom društvu ono između prozaičnih mogućnosti razmjerno nerazvijene, malene, nezavisne nacionalne države i njenih herojskih težnji da riješi složene probleme višenarodnosti, industrijske demokracije, egalitarijanizma i društvene pokretljivosti kako to još nigdje na svijetu nitko nije pokušao." (Denitch 27-28)

> „Kako su država i režim ušli u svoje četvrto desetljeće činilo se vjerojatnijim da će Jugoslavija postati još jedna aljkava, umjereno opresivna, poluefikasna, poluautoritarna država pod vođstvom oligarhije konkurentnih elita, društvo gdje su mnogi slobodni i uključeni, a mnogi nisu. Poput većine država." (Rusinow 346-47)

U to se pretvarala Jugoslavija koju su godinama opisivali s takvom podrobnom preciznošću i, rekao bih, ljubavlju. Bilo je to za njih tužno priznanje.

No, koliko bi tužniji bio pravi epitaf kakav bismo morali napisati nakon bratoubilačkih ratova, sveprisutnih materijalnih i moralnih otimačina nove klase grabljivaca, i bijede kontrarevolucionarnog raspada! Putanja što je opisujem u ovom i prethodnim esejima može se promatrati kao srednjevjekovni Moralitet ili kao epski hod ka spasenju, gdje se naš junak/ junakinja –izvorni narodnooslobodilački poriv opisan ranije, prosvjetiteljstvo po prvi put na vlasti na Balkanu, razotuđenje – žestoko bori ne samo s trenutnim avatarima antagonista, balkanskim otuđenostima, nego s njegovim dugovječnim hidrinim glavama. Najveća glava možda je feudalni i patrijarhalni autoritarizam stopljen s „junačkim kodeksom" (usp. Erlich passim, i Žvan), u svoj svojoj silini obnovljen ratnom disciplinom razdoblja 1941.-45., koji se razgranao u etos „pobjednik dobiva sve" na vrhu društva a, paralelno na dnu, u dinarski koljački mačizam ili u malograđanski kičasti eskapizam.[27] Neke su druge glave kulačko zelenaštvo, jedini bliski i razumljivi oblik kapitalizma, zatim srpski izrazi za ideološku odnosno ekonomsku zatucanost *palanka* i *čaršija, javašluk* naslijeđen iz otomanske dekadencije, *hrvatski jal,* pa pedanterija i narcizam jugoslavenskih Nijemaca – Slovenaca, te drugi živi i mrtvi pipci prošlosti koje nije moguće sve pobrojati. Dok je junakinja, recimo izvorna prosvjetiteljska Jugoslavija, bila snažna i bistra, glave su padale a čudovišta uzmicala u svoje jazbine, daleko od svjetlosti. No kad je posustala i na kraju se obeshrabrila, ona su se malo pomalo opet pomolila. Osim toga, taj proces nije bio nalik mojoj srednjovjekovnoj alegoriji, nego

[27] Usp. posve nezaključene rasprave o sve raširenijoj masovnoj pop-kulturi od 1960-ih nadalje, i prvi pokušaj teoretske razrade kod Šuvara, kao i teoretski komentar rasprava kod Senjković te širi pristup u Dimitrijevića (kome zahvaljujem što mi je poslao disertaciju).

mnogo sličniji Stevensonovom Jekyllu i Hydeu, ili filmovima *Alien*: čudovište je prodrlo u nutrašnjost junaka. I tako, na kraju krajeva, te višestruke, ogromne i kapilarne otuđenosti, uz presudnu pomoć tupave oligarhije, one su odnijele pobjedu nad oslobodilačkom borbom. Na nesreću i nažalost.

Ovaj je esej na neki način moj spoznajni epitaf, gledano unazad iz današnjice i zbog današnjice: jer znanje nas neće osloboditi bez moći, ali nikada nećemo dosegnuti slobodu ne krenemo li od efikasnog znanja. Stoga dodajem treći epitaf za putnika na odlasku koji prolazi kraj Termopila, po meni primjeren: „Nosim uza se svijest o porazu kao zastavu pobjede". Autor je Pessoa, *Knjiga nemira Bernarda Soaresa.*

Glosar

lucus a non lucendo = ironična besmislica prema kojoj isti termin (ovdje isti korijen u *lux*) može imati dijametralno suprotno značenje

non-dit = doslovno „ne-rečeno", ono što neki diskurs ne može reći jer se temelji na ispuštanju baš tog faktora

nouveaux riches = bogataši skorojevići, pokondirene tikve

liberté, égalité, fraternité = sloboda, jednakost, bratstvo

Citirana djela

Dio 1.1

Bloch, Ernst. *Das Prinzip Hoffnung*, 2 sv. Frankfurt: Suhrkamp, 1959.

Bobrowski, Czesław. *La Yougoslavie socialiste.* Pariz: Colin, 1956.

Buden, Boris. „Još o komunističkim krvolocima…". *Prelom* 3.4 (2003): 51-57.

Cohen, Stephen F. *Bukharin and the Bolshevik Revolution.* New York: Knopf, 1973.

Erlich, Alexander. „Stalinism and Marxian Growth Models", u: R. C Tucker ur., *Stalinism.* New York: Norton, 1977, 137-53.

Foa, Lisa, ur. *L'accumulazione socialista.* Rim: Ed. Riuniti, 1969.

Goldschmidt, Victor. „Introduction" za Montesquieu, *De l'esprit des lois*, sv. 1-2. Pariz: GF Flammarion, 2001, 1: 11-57.

Harvey, David. *A Companion to Marx's Capital.* London & New York: Verso, 2010.

Löwenthal, Richard. „Development vs. Utopia in Communist Policy", u: Chalmers A. Johnson ur., *Change in Communist Systems*. Stanford: Stanford UP, 1970, 33-116.

Močnik, Rastko. „Nismo krivi ali smo odgovorni". [razgovor s O. Pupovcem.] *Up&Underground* [Zagreb] br. 17-18 (2011): 139-55.

Samary, Catherine. *Le marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*. Pariz: Publisud/La Brèche, 1988.

Suvin, Darko. *Darko Suvin: A Life in Letters*. Ur. Ph. E. Wegner. Vashon Island WA 98070: Paradoxa, 2011.

–. *Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction, and Political Epistemology.* Oxford: P. Lang, 2010.

–. *In Leviathan's Belly: Essays for a Counter-Revolutionary Time.* Baltimore MD: Wildside P for Borgo P, 2012.

–. „Two Cheers for Essentialism and Totality: On Marx's Oscillation and its Limits…". *Rethinking Marxism* 10.1 (1998): 66-82.

Woodward, Susan. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945-90.* Princeton: Princeton UP, 1995.

Dio 1.2

Vidi i Suvin „Two Cheers" i Woodward iz Dijela 1.1.

Amin. Samir. *L'Empire du chaos.* Pariz: L'Harmattan, 1991.

–. *La gestione capitalistica della crisi.* Milano: Punto rosso, [1995?].

Bajt, Aleksander. *Samoupravni oblik društvene svojine.* Zagreb: Globus, 1988.

Bakarić, Vladimir. *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija (1958-1982)*, sv. 1-3. Zagreb: Informator et al., 1983.

Bićanić, Rudolf [i M. Hanžeković]. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia.* Cambridge: Cambridge UP, 1973.

Bilandžić, Dušan. *Historija SFR Jugoslavije: glavni procesi.* Zagreb: Globus, 1978.

–. *Management of Yugoslav Economy, 1945-1966.* Beograd: Yugoslav Trade Unions, 1967.

Brus, Wlodzimierz. *Socialist Ownership and Political Systems.* Prev. R.A. Clarke. London i Boston: Routledge & K. Paul, 1975.

Comisso, Ellen T. *Workers' Control under Plan and Market: Implications of Yugoslav Self-Management*. New Haven: Yale UP, 1979.

Denitch, Bogdan Denis. *The Legitimation of a Revolution: The Yugoslav Case.* New Haven: Yale UP, 1976.

Dirlam, Joel, and James Plummer. *An Introduction to the Yugoslav Economy.* Columbus OH: Merrill, 1973.

Drulović, Milojko. *Self-management on Trial*, rev. izd. Nottingham: Spokesman Books, 1978.

Dyker, David A. *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt.* London & New York: Routledge, 1996.

Estrin, Saul. *Self-management: Economic Theory and Yugoslav Practice.* Cambridge: Cambridge UP, 1983.

Gnjatović, Dragana. *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije.* Beograd: Ekonomski institut, 1985.

Hamilton, Ian F.E. *Yugoslavia: Patterns of Economic Activity.* New York: Praeger, 1968.

Heuser, Beatrice. *Western „Containment" Policies in the Cold War: The Yugoslav Case, 1948-53.* London & New York: Routledge, 1989.

Horvat, Branko. *An Essay on Yugoslav Society.* White Plains NY: IASP, 1969.

–. *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*. Zagreb: Globus, 1985.

–. „O socijalnoj diferencijaciji u našoj zemlji", u: Atlagić i Milanović ur. (vidi u 1.3), 52-59.

–. *Towards a Theory of Planned Economy*. Beograd: Yugoslav Inst. of Economic Research, 1964.

Kanzleiter, Boris, i Krunoslav Stojaković ur. *1968 in Jugoslawien.* Bonn: Dietz Nachf., 2008.

Kardelj, Edvard. *Integration of Labour in a Society of Self-Management.* Beograd: STP, 1981.

–. *Reminiscences... 1944.-57*. London: Blond & Briggs, 1982 (original *Sećanja... 1944.-57*. Beograd: Radnička štampa, 1980).

–. *Samoupravljanje i društvena svojina.* Sarajevo: Svjetlost, 1982.

–. *Subjektivne snage u samoupravnom društvu.* Sarajevo: Svjetlost, 1982.

Kornai, János. *Antiequilibrium: O teoriji ekonomskih sistema i zadacima istraživanja.* Zagreb: C. za kulturnu djelatnost, 1983.

Korošić, Marijan. *Jugoslavenska kriza*. *Zagreb:* Naprijed, 1988.

Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country.* Cambridge i New York: Cambridge UP, 2000.

Lange, Oskar, i Fred M. Taylor. *On the Economic Theory of Socialism.* Minneapolis: U of Minnesota P, 1938.

Marcuse, Herbert. *Reason and Revolution.* Boston: Beacon P, 1960 (original 1941).

Mates, Leo. *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1976.

Milenkovitch, Deborah. *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought.* New Haven: Yale UP, 1971.

Milosavljević, Olivera. „'Centralizam' i 'republikanizam'". *Sociologija* 34.3 (1992): 359-70.

Novaković, Nada. *Propadanje radničke klase: Materijalni i društveni položaj radničke klase Jugoslavije od 1960. do 1990. godine.* Beograd: Inst. društvenih nauka, 2007.

Petranović, Branko, i Momčilo Zečević ur. *Jugoslavija 1918-1988: Tematska zbirka dokumenata.* Beograd: Rad, 1988.

Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije. Ur. R. Čolaković i dr. Beograd: Inst. za izučavanje radničkog pokreta, 1963.

Prout, Christopher. *Market Socialism in Yugoslavia.* Oxford i New York: Oxford UP, 1985.

Rusinow, Dennison I. *The Yugoslav Experiment 1948-74.* Berkeley: U of California P, 1977.

Schleicher, Harry. *Das System der betrieblichen Selbstverwaltung in Jugoslawien.* Berlin: Duncker & Humblot, 1961.

Simon, György, Jr. *An Economic History of Socialist Yugoslavia.* Rochester NY: Social Science Electronic Publ., 2012.

Stipetić, Vladimir. *Poljoprivreda i privredni razvoj.* Zagreb: Informator, 1987.

Sweezy, Paul M., i Leo Huberman, „Peaceful Transition from Socialism to Capitalism?" *Monthly R* 15 (March 1964): 569-90.

Tyson, Laura D'Andrea. *The Yugoslav Economic System and Its Performance in the 1970s.* Berkeley: U of California P, [1981?].

Unkovski-Korica, Vladimir. „Workers' Councils in the Service of the Market". *Europe-Asia Studies* (2013): 1-20, dx.doi.org/10.1080/09668136.2013.855020.

Wachtel, Howard. *Workers' Management and Workers' Wages in Yugoslavia.* Ithaca: Cornell UP, 1973.

Yugoslavia's Way: The Program of the League of Communists of Yugoslavia. Prev. S. Pribichevich. New York: All Nations P, 1958.

Dio 1.3

Vidi i Močnik iz Dijela 1.1; Comisso *Workers';* Drulović, Estrin**,** Horvat *Jugoslavensko* i Wachtel iz Dijela 1.2; Novaković iz Dijela 1.3.

Adizes, Ichak. *Industrial Democracy: Yugoslav Style.* New York: The Free P, 1971.

Atlagić, David, i Vladimir Milanović ur. *Kritika socijalnih razlika.* Beograd: Komunist, 1972.

Bettelheim, Charles. *Class Struggles in the USSR*, 2 sv. Prev. B. Pearce. Hassocks: Harvester P, 1976 i 1978.

Bošković, Blagoje, i David Dašić, ur. *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-76: Dokumenti razvoja. Beograd: Privredni pregled, 1977.*

Bourdet, Yvon, i Alain Guillerm. *L'Autogestion.* Pariz: Seghers, 1975.

Brinton, Maurice. *The Bolsheviks and Workers' Control, 1917 to 1921: The State and Counterrevolution.* London: Solidarity, 1970.

Coates, Ken. „Democracy and Workers' Control", u: Jaroslav Vanek ur., *Self-management: Economic Liberation of Man.* Harmondsworth: Penguin, 1975, 90-109.

Comisso, Ellen Turkish. „Can a Party of the Working Class Be a Working-Class Party?", u: J.F. Triska i C. Gati ur., *Blue Collar Workers in Eastern Europe*. London: Allen & Unwin, 1981, 70-87.

Dubey, Vinod, ur. *Yugoslavia: Development with Decentralization.* Baltimore: Johns Hopkins UP, 1975. [Report of World Bank mission.]

Duda, Igor. *U potrazi za odmorom i blagostanjem.* Zagreb: Srednja Europa, 2005.

Dunlop, John T. *Industrial Relations Systems.* New York: Holt, 1959.

Geršković, Leon. *Društveno upravljanje u Jugoslaviji,* 2. izd. Beograd: Savremena administracija, 1959.

Gorupić, Drago, i Ivan Paj. *Workers' Self-Management in Yugoslav Undertakings.* Zagreb: Ekonomski Institut, 1970.

Gould, Carol C. *Rethinking Democracy: Freedom and Social Cooperation in Politics, Economy, and Society.* New York & Cambridge: Cambridge UP, 1988.

Hadžistević, Vojin, Husein Kratina, i Firdus Džinić. *Tendencije i praksa neposrednog samoupravljanja radnika u ekonomskim jedinicama.* Beograd: Inst. društvenih nauka, 1963.

Horvat, Branko, Mihailo Marković, i Rudi Supek ur. *Self-governing Socialism*, 2 sv. White Plains NY: IASP, 1975.

Hunnius, Gerry. „Workers' Self-Management in Yugoslavia", u: idem et al., *Workers' Control.* New York: Random House, 1973, 268-323.

ILO. *Workers' Management in Yugoslavia.* Geneva: ILO, 1962.

Jovanov, Neca. *Radnički štrajkovi u SFRJ*. Beograd: Zapis, 1979.

–. *Sukobi.* Nikšić: Univerzitetska riječ, 1990.

Kidrič, Boris. *Socijalizam i ekonomija.* Zagreb: Globus, [1979].

Kolaja, Jiri T. *Workers' Councils: The Yugoslav Experience.* New York: Praeger, & London: Tavistock, 1965.

Korošić, Marijan. *Ekonomske nejednakosti u jugoslavenskoj privredi.* Zagreb: Liber, 1983.

Lazić, Mladen. *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu.* Zagreb: Naprijed, 1987.

Lenin, V.I. „*The Immediate Tasks of the Soviet Government".* Prev. C. Dutt. *Collected Works*. Moscow: Progress, 1972, 27: 235-77, www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/mar/x03.htm

Macesich, George. *Yugoslavia: The Theory and Practice of Development Planning.* Charlottesville: U of Virginia P, 1964.

Mandel, Ernest, ur. *Contrôle ouvrier, conseils ouvriers, autogestion*, 3 sv. Pariz: Maspero, 1970.

Mann Borgese, Elisabeth, i Ichak Adizes ur. *Self-management: New Dimensions to Democracy.* S. Barbara: Clio P, i Oxford: Oxford UP, 1975.

Marcuse, Herbert. *One-Dimensional Man.* Boston: Beacon P, 1964.

Marković, Mihailo. *From Affluence to Praxis.* Ann Arbor: U of Michigan P, 1974.

Meister, Albert. *Où va l'autogestion yougoslave?* Pariz: Anthropos, 1970.

Milosavljević, Olivera. „Država i samoupravljanje 1949-1956." Diss. Beograd Univ. 1987.

Ness, Immanuel, i Dario Azzelini, ur. *Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present.* Chicago: Haymarket Books, 2011.

Pannekoek, Anton. *Workers' Councils.* Oakland & Edinburgh: AK P, 2003 (original 1946?).

Parkin, Frank. „Yugoslavia", u: M.S. Archer i S. Giner eds., *Contemporary Europe: Class Status and Power*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1971, 297-316.

Pateman, Carole. *Participation and Democratic Theory.* Cambridge: Cambridge UP, 1970.

Robinson, Gertrude Joch. *Tito's Maverick Media.* Urbana. U of Illinois P, 1977.

Roggemann, Herwig. *Das Modell der Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien.* Frankfurt am Main: Europäische V.sanstalt, 1970.

Rosenstein-Rodan, P[aul] N. „Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe". *Economic J*. 53 (1943): 202-11.

Samary, Catherine. „L'autogestion yougoslave". www.europe-solidaire/spip,php?article 21299

Seibel, Hans Dieter [i Ukandi G. Damachi]. *Self-Management in Yugoslavia and the Developing World.* London: Macmillan, 1982.

Singleton, Fred, i Anthony Topham. *Workers' Control in Yugoslavia.* Fabian Research Series 233. London: Fabian Society, 1963.

Statistički godišnjak Jugoslavije 1973. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1973.

Supek, Rudi. „Problems and Perspectives of Workers' Self-management in Yugoslavia", u: M.J. Broekmeyer, ur. *Yugoslav Workers' Self-Management.* Dordrecht: Reidel, 1970, 216-41.

–. „Some Contradictions and Insufficiencies of Yugoslav Self-Managing Socialism", u: G. Petrović i M. Marković ur., *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences.* Dordrecht: Reidel, 1979, 249-71 (original u: *Praxis* br. 3-4 [1971]: 347-71).

Tornquist, David. *Look East, Look West: The Socialist Adventure in Yugoslavia*. New York: Macmillan, 1966.

Tripalo, Miko. *Bez kompromisa u ostvarivanju samoupravnog socijalizma.* Zagreb: Naprijed, 1969.

Vanek, Jan. *The Economics of Workers' Management: A Yugoslav Case Study.* London: Allen & Unwin, 1972.

Vranicki, Predrag. „Theoretical Foundations for the Idea of Self-Management" u: G. Petrović i M. Marković ur., *Praxis* [vidi pod Supek gore], 229-47 (original u: *Praxis* br. 3-4 [1972]).

Zukin, Sharon. „Beyond Titoism". *Telos* br. 44 (1980.): 5-24.

–. „The Representation of Working-Class Interests in Socialist Society: Yugoslav Labor Unions". *Politics 6 Society* 10.3 (1981.): 281-316.

Žilnik, Želimir. „Die Sechzigerjahre waren die kreativste Periode" u: Kanzleiter i Stojaković, ur. (vidi u 1.2 gore), 153-59.

Županov, Josip, i Arnold Tannenbaum. „The Distribution of Control in Some Yugoslav Industrial Organizations…", u: A. Tannenbaum ur., *Control in Organization*. New York: McGraw-Hill, 1968, 91-112.

Dio 1.4

Vidi i Harvey, Samary, Močnik „Od historičnega" i Woodward iz Dijela 1.1; Bakarić, Bićanić, Bilandžić *Historija*, Brus, Comisso *Workers',* Denitch, Dirlam and Plummer, Drulović, Horvat *Jugoslavensko* i *Towards*, Kardelj *Integration* i *Subjektivne,* Korošić *Jugoslavenska,* Lampe, Marcuse *Reason,* Milenkovitch, Prout, Rusinow, Simon, Tyson, Wachtel i *Yugoslavia's Way* iz Dijela 1.2; Bettelheim, *Bošković i Dašić,* Brinton, Lenin *„Immediate",* Macesich, Marcuse O*ne-Dimensional,* Marković *From Affluence,* Milosavljević „Država", Supek „Some", Tripalo, Unkovski-Korica, Vanek i Zukin „Beyond" iz Dijela 1.3.

Bachelard, Gaston. *La formation de l'esprit scientifique.* Pariz: Vrin, 1989 (original 1938).

Bavčar, Igor, Srečo Kirn, i Bojan Korsika. *Kapital in delo v SFRJ*. Ljubljana: Krt, 1985 (original 1983).

Begić, Kasim I. *Jugoslovenski „sjever" i „jug": međurepublička finansijska solidarnost.* Sarajevo: Oslobođenje, 1989.

Best, Michael H., i William E. Connolly. *The Politicized Economy*, 2. izd. Lexington: Heath, 1982.

Bilandžić, Dušan. *Ideje i prakse društvenog razvoja Jugoslavije 1945-1973*. Beograd: Komunist, 1973.

Buden, Boris. „Gastarbajteri, glasnici budućnosti". Prev. M. Ćaćić. *Zarez* br. 338-38, 5/7/ 2012, str. 36.

Chavance, Bernard. *Le Capital socialiste... (1917-54).* Pariz : Le Sycomore, 1980.

Cliff, Tony. *State Capitalism in Russia.* London: Pluto P, 1974.

Černe, France. *Jugoslovansko samoupravno gospodarstvo v teoriji in praksi.* Ljubljana: Delo, 1989.

–. „Raspodjela dohotka prema radu u teoriji i stvarnosti". *Ekonomist* [Zagreb] br. 2 (1968.): 283-305.

Dallemagne, Jean-Luc. *Autogestion ou dictature du prolétariat.* Pariz: UGE, 1976.

Dimitrijevic, Dimitrije, and George Macesich. *Money and Finance in Contemporary Yugoslavia.* New York: Praeger, 1973.

Divjak, Slobodan. *Roba i revolucija: Marks, kritika političke ekonomije i socijalizam.* Beograd: SIC, 1982.

Elson, Diane. „Market Socialism or Socialisation of the Market?" *New Left R* br. 172 (1988): 3-44.

Golubović, Zagorka. „Novije teoretske paradigme za uporedno istraživanje 'aktuelno postojećeg socijalizma'", u: eadem ur. (vidi dolje), 9-40 i 77-84.

–. *Staljinizam i socijalizam.* Beograd: Filozofsko društvo Srbije, 1982.

–, ur. *Teorija i praksa 'realnog socijalizma'*. Beograd: Višnjić i Inst. društvenih nauka, 1987.

Hobsbawm, Eric. *How To Change the World.* London: Abacus, 2011.

Hodgson, Geoff. *The Democratic Economy.* Harmondsworth: Penguin, 1984.

Horvat, Branko. „Der Markt als Instrument der Planung", u: K. Wessely ur., *Probleme zentraler Wirtschaftsplanung*. Beč: V. für Geschichte und Politik, 1967, 107-16.

–. *The Political Economy of Socialism.* Armonk NY: Sharpe, 1982.

Jameson, Fredric. *Valences of the Dialectic.* London: Verso, 2009.

Jerovšek, Janez, Veljko Rus, i Josip Županov ur. *Kriza i perspektive.* Zagreb: Globus, 1986.

Kalecki, Michał. *Socialism: Functioning and Long-term Planning. Collected Works* 3. Prev. B. Jung. Oxford: Oxford UP, 1992.

Kardelj, Edvard. *Proprietà sociale e autogestione*. Milano: Teti, 1975 (prvo izd. 1972).

Lenin, V.I. „Five Years of the Russian Revolution and the Prospects of World Revolution". Prev. D. Skvirsky i G. Hanna. www.marxists.org/archive/lenin/works/1922/nov/04b.htm

–. *The State and Revolution.* Prev. [??]. www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/staterev/

Lowy, Michael. *Dialectique et révolution.* Pariz: Anthropos, 1973.

–. *La pensée de Che Guevara.* Pariz: Maspero, 1970.

Markuš, Đerđ. „Ekonomska i društvena struktura", u: Feher, Ferenc i dr., *Diktatura nad potrebama*. Prev. I. Vejvoda. Beograd: Pečat, 1986, 19-200 (orig. *Dictatorship over Needs*. Oxford: Blackwell, 1983).

McNally, David. *Against the Market.* London: Verso, 2003.

Močnik, Rastko. „Od historičnega materializma k sociologiji kulture", u: K. Vidmar Horvat i A. Lešnik ur., *Včeraj in danes*. Ljubljana: Odd. za sociologijo, 2010, 137-59.

Neumann, Franz L. *Behemoth*. London: Gollancz, 1942.

Petrović, Gajo. „'Birokratski socijalizam'". *Praxis* br. 3-4 (1971): 483-99.

–. *Filozofija i revolucija.* Zagreb: Naprijed, 1973.

Pienkos, Andrew. „Socialist Transition in the Capitalist World Economy: The Yugoslav Experience". *Critical Sociology* 12 (1984.): 57-69, //crs.sagepub.com/content/12/57.

Polanyi, Karl. *The Great Transformation.* Boston: Beacon P, 2006 (original 1944).

–. *Primitive, Archaic, and Modern Economies: The Essays of Karl Polányi.* Ur. G. Dalton. Garden City NY: Doubleday Anchor, 1968.

Pusić, Eugen. „Kriza pravnog sistema", u: Jerovšek i dr. ur. (vidi gore), 261-99.

Rus, Veljko. „Institutionalization of the Revolutionary Movement", u: G. Petrović i M. Marković ur., *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences.* Dordrecht: Reidel, 1979, 273-87.

Schrenk, Martin, Cyrus Ardalan, i Nawal A. El Tatawy. *Yugoslavia: Self-management Socialism and the Challenges of Development.* Baltimore & London: Johns Hopkins UP for the World Bank, 1979.

Singleton, Fred. *A Short History of the Yugoslav Peoples.* Cambridge: Cambridge UP, 1985.

Stojanović, Svetozar. „Social Self-Government in a Socialist Community". *Praxis* br. 1-2 (1968): 104-16.

Suvin, Darko. „O konceptu i ulozi komunističke partije: pretpovijest i doba Oktobarske Revolucije". *Zarez* br. 343 do 347 (2012) („Original on the Concept and Role of the Communist Party: Prehistory and the Epoch of October Revolution", u „From the Archeology of Marxism and Communism: Pt.2-3 [2013]: 279-311).

Tablada Pérez, Carlos. *El pensamiento economico de Ernesto Che Guevara.* La Habana: Casa de las Americas, 1987.

Waterston, Albert. *Planning in Yugoslavia: Organisation and Implementation.* Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development, & Baltimore: Johns Hopkins UP, 1962.

Zović-Svoboda, Zorka. „Ekstenzivni razvoj Jugoslavije i njezin opstanak..." *Politička misao* br. 3 (2012): 92-115. [o Bakarićevim stavovima]

Županov, Josip, *Marginalije o društvenoj krizi.* Zagreb: Globus, 1983.

Žvan, Antun. „Etatistički paternalizam ili samoupravljanje". *Praxis* br. 6 (1971): 939-47.

Dio 2.1

Vidi i Buden iz Dijela 1.1; Brus, Comisso *Workers*' i Kardelj *Reminiscences* iz Dijela 1.2; Horvat i dr. ur. iz Dijela 1.3; Golubović „Novije" i Hobsbawm iz Dijela 1.4.

Aristotel. *Selections.* Ur. i prev. T. Irwin i G. Fine. Indianapolis: Hackett, 1995.

Auty, Phyllis. *Tito.* London: Longman, 1970.

Braverman, Harry. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century.* New York & London: Monthly RP, 1974.

Burawoy, Michael. „Terrains of Contest: Factory and State under Capitalism and Socialism". *Socialist R* 58 (1981): 83-124.

Feenberg, Andrew. *Transforming Technology.* Oxford & New York: Oxford UP, 2002.

Gramsci, Antonio. *L'Ordine nuovo.* Torino: Einaudi, 1955.

Kržan, Marko. [„Nacrt historije samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji".] Predavanje u Beogradu, 10/2012. Elektronički privitak od 9/12/2012.

Lukàcs, Georg. *Geschichte und Klassenbewusstsein.* Neuwied & Berlin: Luchterhand, 1971 (original 1923).

Mann Borgese, Elisabeth. „The Promise of Self-Management", u eadem i I. Adizes ur., *Self-management* [vidi u 1.3], ix-xxvii.

Marcuse, Herbert. *From Luther to Popper.* Transl J. De Bres. London: Verso, 1988.

–. „Über die philosophischen Grundlagen des wirtschaftswissenschaftlichen Arbeitsbegriffs", u njegovom *Kultur und Gesellschaft II*. Frankfurt: Suhrkamp, 1965, 11-47 + 173-75 (original 1933).

Marx, Karl. *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte.* Prev. S.K. Padover. www.marxists.org/archive/marx/works/ 1852/18th-brumaire/index.htm

–. *Osnovi kritike političke ekonomije*. Ur. G. Petrović. Beograd: Prosveta, 1979 (original 1851-61).

Melville, Herman. „Letter to Nathaniel Hawthorne, [(16?)/4] 1851". www.melville.org/letter2.htm.

Petrović, Gajo. „Marx's Theory of Alienation". *Philosophy and Phenomenological Researc*h 2.3 (March 1963): 419-26, //thecommune.co.uk/ideas/marxs-theory-of-alienation-gajo-petrovic/

Pupovac, Ozren. „Projekt Jugoslavija: dialektika revolucije". *Agregat* 4.9-10 (2006): 108-17 [konačna verzija „Project Yugoslavia: The Dialectics of the Revolution" u; *Raumschiff Jugoslawien/ Spaceship Yugoslavia* (catalogue), Berlin: Neue Gesellschaft für Bildende Kunst, n.d., ali prevodim izvornu slovensku verziju].

–. „Why Is the Experience of Yugoslavia Important Today?" Neobjavljeni članak, e-mail privitak od 19/7/2011.

Suvin, Darko. „How Can People Be (Re)Presented in Fiction? Towards a Theory of Narrative Agents" u: *Darko Suvin* (vidi u 1.1), 53-71.

Dio 2.2

Vidi i Bakarić, Brus, Comisso *Workers'*, Horvat *An Essay* i *Jugoslavensko,* Prout iz Dijela 1.2; Lazić, Mann Borgese, Mann Borgese i Adizes ur., Meister, Milosavljević „Država", Seibel i Zukin „Beyond" iz Dijela 1.3; Bavčar et al. iz Dijela 1.4; Braverman i Kržan „Nacrt" iz Dijela 2.1.

Arzenšek, Vladimir. *Struktura i pokret.* Prev. sa slovenskog M. Đorđević. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1984.

Broekmeyer, Marius J. „Self-Management in Yugoslavia". *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 23 (May 1977): 133-40.

Cvjetičanin, Veljko. „Die Entwicklung der Selbstverwaltung in Jugoslawien", u: *Branko Bošnjak i R. Supek ur. Jugoslawien denkt anders. Prev. E. von Steiner i R. Kaufmann. Beč: Europa V, 1971, 237-54.*

Gregory, Mary B. „Regional Economic Development in Yugoslavia". *Soviet Studies* 25.2 (1973): 213-28.

Jenkins, David. *Job Power: Blue and White Collar Democracy.* New York: Doubleday, 1973.

Kržan, Marko. „Some Remarks on Key Problems in the Theory of Socialism". Predavanje u Ljubljani, 4/5/2011. Elektronički privitak od 29/10/2011.

Lazić, Mladen. „Radništvo i samoupravljanje". Zagreb: Sveučilišni Inst. za društvena istraživanja, 1981. Neobjavljeni transkript.

Lebowitz, Michael A. *Build It Now.* New York: Monthly RP, 2006.

Marković, Mihailo. „Struktura moći u jugoslovenskom društvu i dilema revolucionarne inteligencije". *Praxis* br. 6 (1971): 811-26.

Marx, Karl, i Friedrich Engels. *Gesamtausgabe.* Berlin: Dietz V, 1975ff. [kao MEGA]

Močnik, Rastko. „Workers' Self-Management in Yugoslavia – Possible Lessons for the Present". Elektronički privitak od 8/12/ 2012 (uskoro).

Tinbergen, Jan. „Does Self-management Approach the Optimum Order?" u: M.J. Broekmeyer ur., *Yugoslav Workers' Self-management*. Dordrecht: Reidel, 1970, 117-27.

Vidaković, Zoran. „L'autogestion et la lutte des classes", u *Participation and Self-management: Conference in Dubrovnik.* Ur. E. Pusić. Zagreb: Inst. za društvena istraživanja Sveučilišta, 1972.

Dio 2.3

Vidi i Suvin, *Darko Suvin*, te Woodward iz Dijela 1.1; Denitch, Horvat *Essay,* Rusinow i *Yugoslavia's Way* iz Dijela 1.2; Bettelheim, Mandel, Milosavljević „Država", Supek „Problems" i „Some", te Tripalo iz Dijela 1.3; Elson, Lenin *The State,* Pienkos i Žvan iz Dijela 1.4; Aristotel i Kržan „Nacrt" iz Dijela 2.1; Cvjetičanin, Lebowitz i Močnik iz Dijela 2.2.

Badiou, Alain. „Must the Communist Hypothesis Be Abandoned?" u njegovom *The Meaning of Sarkozy.* London: Verso, 2008, 97-103.

Carter, April. *Democratic Reform in Yugoslavia: The Changing Role of the Party.* London: F. Pinter, 1982.

Cortesi, Luigi. *Storia del comunismo.* Roma: manifestolibri, 2010.

Davidson, Cathy N. *Now You See It.* New York: Viking, 2011.

Dimitrijević, Branislav. „Utopijski konzumizam". Diss Univ. of Arts Beograd, 2011.

Erlich, Vera St[ein]. *Family in Transition: A Study of 300 Yugoslav Villages.* Princeton: Princeton UP, 1992 (original iz 1964. na temelju materijala prije 1941).

Golubović, Zagorka. *Staljinizam i socijalizam.* Beograd: Filozofsko društvo Srbije, 1982.

Kouvelakis, Stathis. *Philosophy and Revolution: From Kant to Marx*. Prev. G.M. Goshgarian. London: Verso, 2003.

Lenin, V.I. „Draft Resolution on Freedom of the Press". Prev. Y. Sdobnikov i G. Hanna. www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/nov/04.htm

Lordon, Frédéric. *Capitalisme, désir et servitude: Marx et Spinoza*. Pariz: La Fabrique, 2010.

Magri, Lucio. *Il sarto di Ulm.* Milano: Il Saggiatore, 2011.

Marcuse, Herbert. *Counterrevolution and Revolt.* Boston: Beacon P, 1972.

Marković, Mihailo. „Self-governing Political System and De-Alienation in Yugoslavia (1950-1965)". *Praxis International* 6.2 (1986): 163-74.

Marx, Karl. *Capital*, sv. I. WAMW /1867-c1

–. *Critique of the Gotha Program*, u: *The Marx-Engels Reader.* Ur. R.C. Tucker. New York: Norton, 1972, 383-98 (original 1875) .

–. *The Poverty of Philosophy.* WAMW /1847/poverty-philosophy/

– **[i Friedrich Engels]**. *Manifesto of the Communist Party.* Prev. S. Moore. WAMW/1848/communist-manifesto/ch02.htm

Moore, Barrington, Jr. *Soviet Politics – The Dilemma of Power.* New York: Harper & Row, 1965.

Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga*. Sarajevo: Svetlost, 1991.

Robespierre. Ur. C. Mazauric. Pariz: Messidor/Éd. sociales, 1989.

Rus, Veljko. „Participativna i reprezentativna demokratija". *Praxis* 8.5 (1971): 697-717.

Senjković, Reana. *Izgubljeno u prijenosu: Pop iskustvo soc kulture.* Zagreb: Inst. za etnologiju i folkloristiku, 2008.

Šuvar, Stipe. *Politika i kultura.* Zagreb: Globus, 1980.

Suvin, Darko. „Introductory Pointers toward an Economics of Physical and Political Negentropy", u njegovom *In Leviathan's Belly* (vidi u 1.1), 2012., 331-50.

Treći plenum CK SKJ. Aktuelni problemi borbe SKJ za sprovođenje reforme. Beograd: Komunist, 1966.

Wallis, Victor. „Ecological Socialism". *Capitalism Nature Socialism* 12 (2001): 127-45.

zaključak

ZAKLJUČAK: O NEUSPJESIMA I MOGUĆNOSTIMA

„Pođi kući i razmisli o tome" (3 Moj. 19:18): samo to je Zakon, sve drugo je tumačenje.

Rabin Hillel, 1. st. pr. Kr.

Prijatelju, dosta je. Želiš li dobit više,
Pođi i sam postani pismo i suština.

Angelus Silesius, 1657.

Wir stehen selbst enttäuscht und sehn betroffen
Den vorhang zu, und alle fragen offen
[Razočarani stojimo i gledamo namršteno
Zastor pada, svako je pitanje otvoreno]
Bertolt Brecht, 1940.

0. Spoznaje poezije i filozofije: Kronološki florilegij

„I budući se *biće* naziva jednom kao neko 'što' ili 'koliko' ili 'kakvo', a jednom prema mogućnosti i prema svršnosti..." (Aristotel, *Metafizika*, oko 330 pr. n. e.).

„Hegel proizvoljno poboljšava činjenice... kao da je sve razumno istinito... Tako s jedne strane premalo priznaje stvarni svet... i, sa druge strane, opet suviše..." (Ernst Bloch, *Duh utopije*, 1982 [1919]), prev. M. Tabaković, s izmjenama)

„Djeca se kockaju s kralješcima izumrlih zvijeri.

Krta kronika naše ere prilazi svom kraju.

Hvala za ono što bijaše.

I ja sam griješio, skrenuo s puta, zapleo se u računu.

Era je zvonila kao zlatna kugla,

Šuplji kalup, nepodržan,

Koji odgovara ‘da’ i ‘ne’ kad ga se takne.

[…]

Zvuk još odzvanja mada mu je uzrok prestao.

Parip leži u prahu i ječi s pjenom na ustima,

No napeta krivulja vrata mu još čuva

Sjećanje na trku zabačenih nogu

[…]

Što sad kažem ne kazujem ja,

Iz tla je iskopano, kao okamenjena zrna žita”.

(Osip Mandeljštam, „Našavši potkovu”, 1923.)

„*Beim hungern und beim essen*

Vorwärts, nicht vergessen

Die Solidarität!”

(„Kad smo gladni, kad smo siti / Naprijed, i ne zaboravimo / Solidarnost!”)

(Bertolt Brecht, refren „Pjesme o solidarnosti”, 1930.)

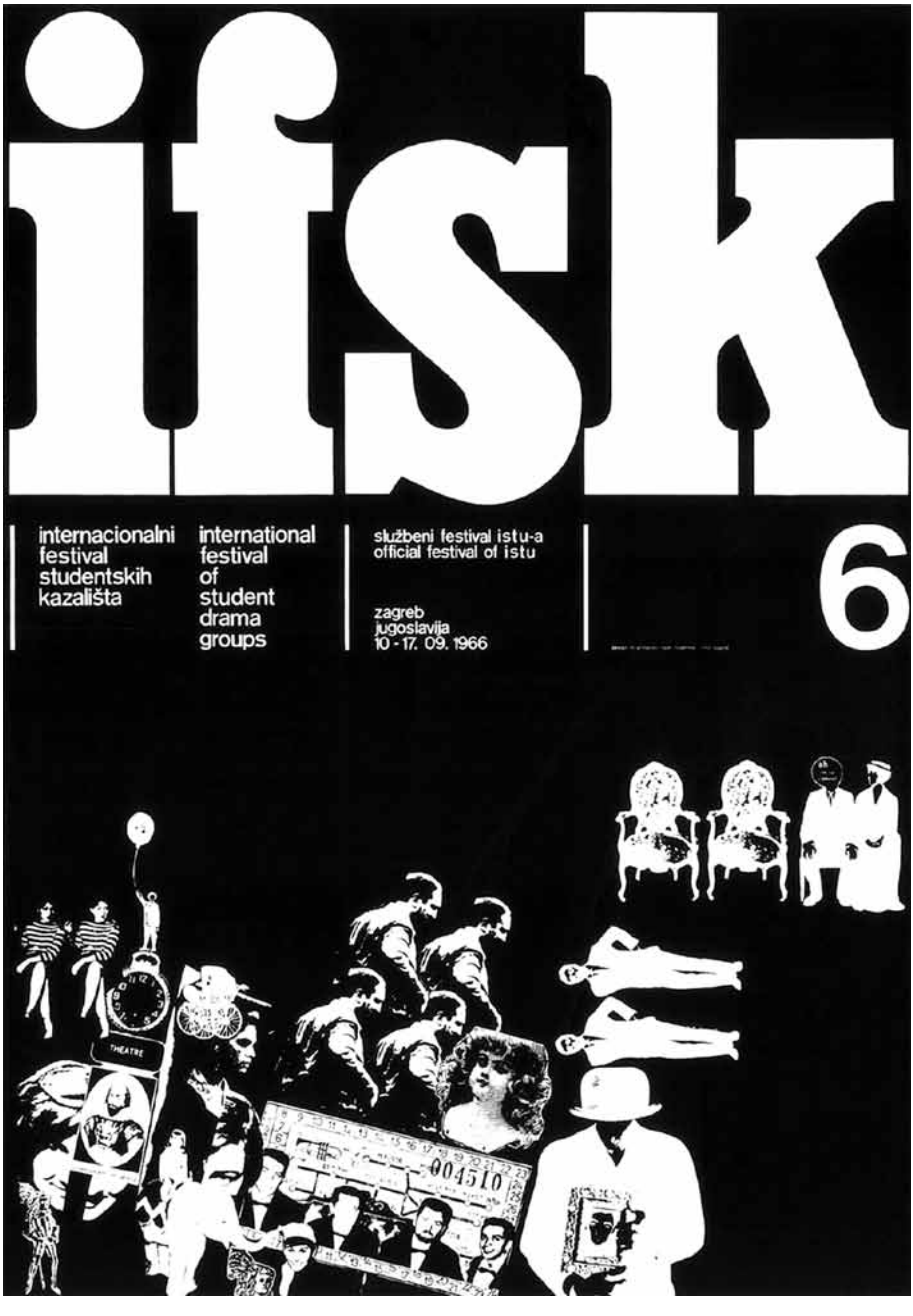

Mihajlo Arsovski,
IFSK 6,
Zagreb,
1966.
Muzej suvremene
umjetnosti, Zagreb.

„Je suis c'que je suis/ Je fais c'que je fais/ Que voulez-vous en faire?/ Que voulez-vous de moi?" („Jesam što jesam/ Činim što činim/ Što želite tada?/ Što želite od mene?" – Juliette Greco, egzistencijalistička *chanteuse*, Pariz, neposredno nakon 1945.).

„Što se događa s odloženom nadom?

Sasuši li se
Kao grožđica na suncu?
Ili se zagnoji kao rana –
Pa onda curi?
Smrdi li kao pokvareno meso?
Ili se skori kandirana –
kao sirupast slatkiš?
Možda samo visi
kao teško breme.

Il se rasprsne?"

(Langston Hughes, 1951.)

U slučaju kojem je posvećena ova knjiga, nada je bila „odložena" – odnosno, zanijekana – na najgori mogući način, jedan san (*a dream deferred*) započet i prekinut nedovršen, san iznutra razočaran. Nije ni čudo što izaziva noćne more.

„Bila su to teška vremena, ali puna nade. Poređena s tim nadama, sadašnjost mi se čini tužna i mračna". (Karel Kosik, pismo Asji Petrović 2002., u: Gabriella Fusi, *PRAXIS*, 2012.).

„Što ako su upravo neuspjesi socijalista i komunista za sobom ostavili sveopće razočaranje u kojem se samo potrošnja i uski fanatizam (tržišni i vjerski) čine mogući, barem zasad?" (Fredric Jameson, *The Modernist Papers*, 2007.)

Kao što je Benjamin uvidio već u vrijeme Weimarske republike i nacista, konačna, najradikalnija novost robne ekonomije jest smrt. Spriječiti kapitalizam da uništi planet i živote sviju nas može samo „želja zvana utopija", suprotstavljeni normativni sustav vrijednosti utemeljen na upotrebnim vrijednostima, a redefinirani komunizam u svojim krajnjim horizontima upravo to i jest. Imat ću puno više za reći o tom u 3. poglavlju.

1. Još jednom o ekonomiji, vlasti i politici

1.0. Upozorenje kao premisa

Treba biti sasvim jasno da su ekonomska i politička postignuća plebejske većine u prva dva desetljeća SFRJ bila golema i doista revolucionarna; spomenut ću samo nezavisnost države, punu zaposlenost, besplatne društvene usluge (na kraju proširene i na seljake) i snažnu ekspanziju obrazovnog sustava. Barem do sredine 1960-ih, vladajuća klasa bila je ujedinjena u povijesni blok s fizičkim radnicima i većinom srednjih klasa u zajedničkom nastojanju da se ostvari brz društveni (proizvodni i kulturni) napredak na korist velikoj većini. Ovaj Zaključak spominje takva ključna ostvarenja, ali gleda unazad iz kasnije propasti i sloma, i stoga ih ne može istaknuti koliko zaslužuju. Međutim, u poštenoj bilanci valjalo bi ih staviti u prvi plan, naročito danas kada ih kapitalizam sve odreda gazi.

1.1. Politička ekonomija, država

Presudnoj temi ove knjige može se prići pomoću dvije Marxove ključne spoznaje iz političke ekonomije. Prvo, „Najskriveniju unutrašnju tajnu… čitave društvene konstrukcije, pa stoga i političkog oblika odnosa suverenosti i zavisnosti, ukratko svakog vremenski datog specifičnog državnog oblika, nalazimo svaki put u neposrednom odnosu vlasnika uslova proizvodnje prema neposrednim proizvođačima…" (*Kapital* III: 792-93). Drugo, kapitalizam kao sustav znači „proces odvajanja radnika od svojine na uslove njegovog rada" kroz klasnu borbu odozgo gdje se država koristi u ime eksproprijacijske klase (*Kapital* I: ch26.htm); to nije ograničeno na „prvobitnu" akumulaciju, naučili smo, nego je riječ o trajnom temeljnom načelu svake kapitalističke akumulacije. Stoga je kapitalističko „razdvajanje ekonomije i politike, to jest prenos određenih 'političkih' ovlasti na 'ekonomiju' i 'civilno društvo'"(Wood 14), sastavni i vjerojatno odlučujući faktor tog sustava, koji istodobno zaoštrava njegovu podjelu na otuđene podsustave i čvrsto ga utemeljuje u jedinstvu koje nadilazi tu podjelu.

Komunističke revolucije za koje znamo počinju rasplamsavanjem otvorene klasne borbe odozdo preko čvrsto organizirane avangardne političke partije u uglavnom seljačkom i patrijarhalnom društvu na samom rubu svjetskog sustava, zaostalom kako industrijski tako i poljoprivredno, dodatno zatim razorenom u ratu i građanskom ratu što su ih nametnuli kapitalizam i imperijalizam. Da se ostvari iole vrijedan način života, bilo je nužno nakon revolucije odraditi, gotovo istodobno, *posao kapitalizma* – jer je „prvobitna akumulacija" bila krajnje neophodna za izgradnju industrije i tercijarnih usluga te, ne manje važno, za kasniji tehnološki razvoj poljopri-

vrede – ali i *posao komunizma* rušenjem Kineskog zida između ekonomske i političke sfere da bi se ostvarilo novo jedinstvo solidarnosti: ovo je središnji, istodobno bogati ali i zamršeni, čvor poslije revolucije.[1] Milijuni seljaka slijevaju se u nove tvornice i rastuće gradove, malobrojna ili nepostojeća radnička klasa odjednom se pretvara u golemu masu radnika koji se obučavaju na radnom mjestu, profesionalci u obrazovanju, zdravstvu i drugim uslugama moraju se prilagoditi toj novoj masovnoj klijenteli; Partija mora pribaviti, obučiti i/ili apsorbirati vodeće kadrove kako u politici tako i u proizvodnji, i tako dalje.

Nasuprot Marxovim i Lenjinovim općenitim i optimističnim prognozama – ili barem kao važna dopuna istih – „socijalizam nije nikakav 'jednostavan' sustav koji rješava svaki sukob činom 'razvlaštenja razvlastitelja'. Takva utopijska pojednostavljenja uključuju uvjerenje kako je krajnje jednostavno demokratski vladati socijalističkom državom". (Brus, *Socialist* 187) Kao glavni primjer, valja otvoreno priznati da su jugoslavenske radničke klase u gradu i na selu diljem zemlje u početku, kao što Marx kaže za francuske seljake 1840–ih, bile „nesposobne izraziti svoje klasne interese u svoje ime" pa ih je zato „zastupala" (*18. brumaire*, pogl. VII) Partija na vlasti. Radni je narod slabo komunicirao unutar sebe, tek se počeo izvlačiti iz siromaštva i dobrim je dijelom još uvijek bio siromašan, a i dodatno izoliran nemarom Partije/države prema seljaštvu i fragmentacijskim naglaskom koji je ona stavljala na pojedinačna konkurentna poduzeća i na iracionalna republička ekonomska područja. Sve to, a kao glavno potrebe dvojake, protoburžoaske i protosocijalističke, revolucije, vodi do jačanja državnog aparata: vladajuća skupina koja je predvodila revoluciju nužno zauzima vrhove države za razvlaštenje razvlastitelja. Stoga ću napraviti kratak ekskurs u uspon države prije kapitalizma, u podudarnoj situaciji u kojoj politička i ekonomska moć nisu razdvojene.

Povijesno, država je nastala, zajedno s klasnim društvom, kao „ukupnost institucija kojima se organizira vlast u društvu" (Wood 32, citira Mortona Frieda) koja je na kraju prisvojila monopol nad zakonski dozvoljenom prisilom – mada je plebejskih bandita i takmičarskih mafija bilo u izobilju. Prvenstveno je bila „sredstvo za prisvajanje viška proizvoda… i način za raspodjelu tog viška", povremeno također i sredstvo za jačanje proizvodnje da

[1] Naznačio sam neodgodivu ekonomsko-kulturnu nužnost razrješenja ovog čvora u Jugoslaviji u eseju 5.2.1. Odnos buržoasko-demokratske i socijalističke revolucije bio je, posebno za primjerni slučaj Rusije/SSSR-a, predmet široke debate na međunarodnoj ljevici prije i poslije Oktobarske revolucije, i čeka daljnju razradu. Najvažnije komponente ove nedovršene diskusije su intervencije Lenjina i Trockoga; za ovog potonjega to seže od *The Year 1905* do „Trois conceptions de la révolution", u *La révolution*… 21-24 i passim, a uvodno se mogu naći u priručnoj antologiji Bongiovannija, 185-99 (vidi tamo i velikodušnog ali po meni zbunjenog Gortera, 120-25).

Josip Vaništa,
Kolumbova ladja
(ilustracija uz kraj Krležinog *Kristofor Kolumbo,*
u D. Suvin, *Od Lukijana do Lunjika,*
Zagreb 1965).

G. 1965. stavio sam uvodić poglavlju uz koje je išla ova slika: „Cjelokupni Krležin opus izvire iz oštrog osjećaja sukoba izmedju generično čulne, utopijski nužne ljudske zbiljnosti s jedne strane i neljudske hrvatske, panonske, evropske, planetarne klasne stvarnosti našeg vijeka s druge strane..., traženje smislenog smjera za razumno uzdizanje Čovjekovo iz krvave animalnosti prema zvijezdama. Ta magična asimptota program je svih Krležinih junaka, pa i Kristofora Kolumba..., kao što je bila i još mutni program hrvatske pučke svijesti."

se osigura opskrba u slučaju izvanrednih situacija i poveća višak (ibidem). U „azijatskim" društvenim formacijama bila je isto tako prevladavajuće i izravno sredstvo za prisvajanje viška. Jedna se Marxova opaska o njima također može izravno primijeniti i na „socijalističke" države ako zamijenimo – kao što sam to ja ovdje učinio – njegov primjer zemlje općenitim izrazom „sredstva za proizvodnju": „Suverenost je ovde svojina nad sredstvima za proizvodnju koncentrisana u nacionalnom razmjeru… [onda] ne postoji privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju" (*Kapital*, III: 791– usp. *Grundrisse*, također Wood 4-36). Još jedan vid ove analogije sa suverenitetom poslije komunističkih revolucije nalazimo u tome što je „azijatski" model proizvodnje ujedno i tranzicijska mješavina besklasnih (plemenskih) i klasnih elemenata, gdje je nejednakost išla ruku pod ruku s diversifikacijom društva i sigurnošću (usp. Godelier 111 i 118-21). Ustvari, razvoj Europe od grčko-rimskog robovlasničkog sustava preko feudalizma do kapitalizma svakako je manjinski u usporedbi s gomilom „azijatskih" sustava od brončanog doba Grčke, Egipta i Zapadne Azije preko Južne i Istočne Azije do Južne Amerike, da ne spominjemo Moreovu *Utopiju* i niz njenih imaginarnih nasljednika. Moramo prestati kako veličati ali isto tako i blatiti tu većinu društvenih formacija: po meni, ona obuhvaća (*pace* Wittfogel) koliko benigne toliko i maligne slučajeve. Naprimjer, „socijalističke" paralele ovome modelu kakve nalazimo u 20. stoljeću do izvjesne su mjere benigne – za vrijeme revolucije i prvih desetak godina nakon nje, recimo, u Lenjinovo vrijeme – a ipak, u većini slučajeva – recimo, u Jugoslaviji počevši od 1960-ih – postaju maligne; o tome raspravljam u 3. eseju, „15 teza".

Povijesni je horizont i *raison d'être** komunističke revolucije za Marxa i Lenjina, kao i za plebejsku tradiciju, <u>*izravna vladavina udruženih proizvođača*</u> u kojoj iščezava država kao *locus* vlasti i odlučivanja. „Proletarijatu treba samo ona država", zaključio je Lenjin, „koja je… ustrojena tako da odmah počne odumirati i nema druge mogućnosti nego da odumire do kraja…" (/ch02.htm#s1). No u uvjetima zaostalosti uz neprijateljsku opsadu, državni aparat ostaje neophodan za neke ključne zadaće zaštite i koordinacije, a usto grčevito održava svoj dominantni položaj upijanjem izvršne energije revolucije. Štoviše, kao što su Buharin, Lenjin i Trocki shvatili za vrijeme i neposredno nakon Prvog svjetskog rata, imperijalistička ratna država (kojoj je kasnije, na neko vrijeme, pridodana socijalna država) promijenila je pravila međunarodne moći i borbe za opstanak, objedinivši čitavu privredu pod znakom prisile i ratovanja. Kooptirala je sve važne stručne i političke organizacije, pri čemu su najvažnije bile organizacije radnika „pretvorenih u kmetove, vezane za… postrojenje" (Buharin 13.htm), iskovala monolitnu borbenu naciju, zaogrnutu najčešće lažnim velom organskog korporatizma

i nacionalizma. Htjeli ne htjeli – u Lenjinovom slučaju, s oduševljenjem – boljševici su očigledno prisvojili najpoznatiju varijantu njemačke države: Buharinovim riječima, „nacionalizirali su sve masovne organizacije proletarijata" tako da su postale ćelije i agenti „kolektivnog razuma radničke klase, koji svoje materijalno utjelovljenje nalazi u najvišoj i najobuhvatnijoj organizaciji, svom državnom aparatu".[2] U toj platonskoj statolatriji, koja je pod Staljinom postala, ako ne efikasnija, a onda sigurno više monolitna nego privrede iz Prvog svjetskog rata, ekonomija je nadvladala demokraciju. Čak je i utopijski Lenjin, poslije 1917. posve zaokupljen mučnim zadatkom opstanka, ustvrdio kako u proizvodnji uopće nema mjesta za demokraciju, a vrlo malo i izvan nje: „Industrija je neophodna, demokracija nije", bio je njegov jezgrovit, iako surov, zaključak iz vremena surovog Građanskog rata (*Collected Works* sv. 32: 27, citirano u Harding ur. 28).

Ogromne apetite države za vlašću koči samo razvoj snažne demokracije odozdo kroz politizaciju kako ekonomske proizvodnje tako i „civilnog društva" – u Gramscijevom smislu ključnog nosioca politike nakon revolucije (usp. Suvin „Communism") – na što ću se vratiti. Uz neke relevantne paralele s prvih deset godina SSSR-a i sa Maovim pokušajima "bombardiranja glavnog štaba", ka izravnoj demokraciji u privrednoj proizvodnji (a potom u važnim društvenim uslugama) najsnažnije je krenula Jugoslavija između 1950. i sredine 1960-ih. Moja je teza, dulje sondirana u eseju 5.2, da se to *samoupravljanje nije moglo boriti protiv neosviještenog stapanja Partije i države a da ga ne poprati izravna demokracija u civilnom društvu*. Država je to odlučno onemogućila i zgazila snagom sile, najočitije u gušenju studentskog ustanka iz 1968., tako da je samoupravljački sistem u proizvodnji na kraju getoiziran i raspršen na atomizirane jedinice. Vratili su se, još snažniji, odnosi vlasti.

Odakle su mogli doći hardver i softver za ključnu industrijalizaciju? I opet, jedino iz kapitalističkih iskustava, u benignim slučajevima malčice izmijenjenima kroz prethodne borbe radničke klase protiv ekscesa kapitalizma. Ustvari, u ishodišnom SSSR-u ranih 1920-ih „mjere proizvodnosti kao i tehnike proizvodnje uvezene su iz kapitalističkih zemalja;... dovodili su industrijske dizajnere iz Sjedinjenih Država kako bi projektirali tvornice;... a natjecanje, kao poticaj, postalo je obavezno" (Zukin, „Problem" 400) – nije bilo drugog načina. „Mobilizaciju radništva, mehanizme ekonomske razmjene i ulogu države morali su improvizirati u nedostatku izravne ekonomske prisile kapitalizma" (ibidem 411) ali, isto tako – a to je važno – pod

[2] Citat je iz Buharinove sljedeće knjige o *Ekonomiji prelaznog perioda*; do njegove me nesuzdržano entuzijastične iskrenosti po tom pitanju doveo Harding 16-18, 24-29, i passim (citat na str. 25), na čemu sam zahvalan, iako se s autorom često ne slažem kad je riječ o Marxu i Lenjinu. Priznanje o ovom Zaključku: pokatkad nisam uspijevao naći načina da određene probleme izrazim bolje nego što sam to već učinio u knjizi pa ponavljam neke formulacije. Nadam se, međutim, da su dane u preciznijem i zaključnijem pregledu u odnosu na izvorna mjesta.

opsadom ekonomije i moći kapitalističkih država i tržišta. Središnji izbor bio je onaj između fizičke prisile od strane strahovito nabujale države s njenim organima za nasilje (staljinizam) i određene mjere radničkog samoupravljanja uz materijalne poticaje (što su pokušali u SFRJ).

U takvoj stisci, što se događa s klasnim odnosima i borbama? Što je s ekonomskim razvojem i uspjehom? I što je uopće mogla i trebala biti uloga integrirane plebejske demokracije u takvom „socijalizmu"?[3]

1.2. Klase

Ako svijest i značajno djelovanje klasa postoje samo u odnosu na druge društvene skupine (vidi 2. esej, „O klasnim..."), tada se, za konkretna povijesna društva, Marxova stenografska definicija klase u odnosu na sredstva proizvodnje mora tumačiti u smislu da „ekonomska eksploatacija predstavlja početni impuls koji uspostavlja klase; ali one zatim oblikuju sociološke strukture koje imaju... zasebnu stvarnost i stabilnost" (Adler 104). Klase stoga moraju biti uključene – kao u Marxovim sjajnim povijesnim intervencijama – u sva relevantna posredovanja političke vlasti i ekonomske eksploatacije da bi se raskošno ocrtale glavne crte društvenog razvoja; i nadalje, za SFRJ, u isprva fluidne odnose potencijala i izbora, gdje su sve klase takoreći *in statu nascendi**. Društvo je bremenito izborima, klasama, putovima, alternativama, koje često koegzistiraju kao raznorazni mamci u krilu svake od zasebnih skupina, koje su ipak usko međusobno povezane i uzajamno određene. Usredotočiti pažnju na partijski vrh koji se kroz simbiozu s državnom vlašću razvio u *oligarhiju* (prije negoli birokraciju, kako tvrdim u eseju 1.2, „Diskurs o birokraciji"), i na mlađeg partnera menedžerske „*tehnokracije*" kakva se na kraju razvila, ne može dati zadovoljavajuće objašnjenje *per se*: objašnjenje mora u najmanju ruku uključiti ulogu i interese seljaka i raznih potklasa fizičkih radnika, uz one žena i „srednjih" klasa poput inteligencije. To je zastrašujuće težak zadatak za koji sam, u najboljem slučaju, uspio ponuditi pokoju sugestivnu sondu. Na tom ću temelju ovdje pokušati da skiciram nekoliko zaključaka.

Radikalne revolucije odstranjuju čitave goleme komplekse moći, poput monarhije, mandarinata ili privatnih korporacija, ali ono što stvaraju umjesto njih izrasta iz stoljetne baštine: iz dugotrajne kulture ljudskog ponašanja, podjele poslova, odnosa između generacija i spolova, tabua i mitova. A ovi su u neprekidnoj povratnoj sprezi s endogenim i egzogenim struk-

[3] „Socijalizam" (pisan s velikim S da se naznači kako je riječ o posebnoj povijesnoj fazi) bio je novo značenje te stare riječi, dakle neologizam, čini se Kautskog, koji je Lenjin odlučno izvukao u prednji plan u *Državi i revoluciji*. Drugdje dokazujem da to nije prikladan naziv (ideologija Kautskog bila je bliža Bernsteinu nego Marxu).

turnim ograničenjima opstanka ekonomije i moći (često vojne). Ponajprije nastupa masovno promaknuće revolucionarne generacije na položaje moći i ugleda, naime, strelovita uzlazna klasna mobilnost iz seljaštva i malobrojne radničke klase do srednje rukovodilačke razine i, u manjoj mjeri, čak do vladajuće klase. Ali taj je lom prije svega povijesno izazvan „neponovljivim uzrocima" (Moore) poput golemog broja ratnih žrtava, prvobitne akumulacije kapitala i montaže nove političko-ekonomske mašine umjesto one uništene. Drugo, ta nesumnjivo nova povijest često postaje, semiotički govoreći, promjena površinskih agenata, a ne trajno revolucionarna promjena duboko ukorijenjenih tipova (Marx ih je zvao *Charaktermasken*): glumaca a ne uloga.[4] Uporedo s time, seljaci su se vrlo brzo pretvorili od glavne oružane i ideološke potpore revoluciji u klasu izvan igre, često aktivno maltretiranu nužnošću akumulacije i ideološkim predrasudama; ipak, patrijarhalna seljačka kultura ostaje neizmjerno snažna u zemljama gdje gotovo svaka obitelj – osim, dijelom, brojčano slabašne imigrantske sitne buržoazije – jest, ili je prije jednog ili dvaju naraštaja bila, maloposjednička seljačka obitelj. Paralelno, uzlazna mobilnost fizičkih radnika prema „srednjim" klasama (tehničarima i nižim rukovodiocima) usporava se nakon ranih 1960-ih gotovo do potpunog zastoja.

U 2. eseju zaključio sam kako se do 1971. u SFRJ razvila prava klasna piramida. Od ukupno 20.5 milijuna stanovnika, počivala je na dvije velike niže klase: kao prvo, 7.5 milijuna *seljaka maloposjednika* (kojime je u statistikama pridruženo oko 0.5 milijuna obrtnika privatnika); kao drugo, oko 7 milijuna *fizičkih radnika* (u industriji, prometu, građevini, uslugama). Procijenio sam da je *vladajuća klasa*, s obiteljima, brojala 0.5 do 0.8 milijuna, a različite *srednje klase ili međuklase* – uključujući tehničare u proizvodnji – 4.5 do 5.5 milijuna (svi su statistički podaci za urbana područja približni pošto je SFRJ trpala sve zaposlene, od nekvalificiranih radnika do najviših rukovodilaca, u jednu grupu):

Sasvim je jasno ne samo da je izvorni nukleus buduće vladajuće klase uglavnom bio seljačkog i radničkog porijekla, uz važan doprinos intelektualaca i službenika, nego i da je brza uzlazna društvena mobilnost za radnike i seljake u prvih 20 godina bila masovna pojava. Makar je veličanje moralne superiornosti proletarijata i fizičkog rada (usp. Tamás 112-13) nakon prvih tuce godina postalo licemjerno, i dalje je ostalo, kako je to davno rekao La Rochefoucauld, „danak što ga porok plaća vrlini".

[4] Semiotiku agenata razradio sam 1960-70-ih (Suvin „How") na temelju naratoloških rasprava Proppa i Souriaua, vidi Poglavlje 3.2. Što se povijesnih vidova tiče vidi Moore passim – citat je s 244 – o paradigmatskom SSSR-u, i Skocpol passim.

Nadalje, nekoliko klasa ili klasnih frakcija u to je vrijeme još imalo „razmjerno nedefinirane ili čak proturječne klasne položaje" (Zukin 401). Uzevši u obzir trendove vertikalne mobilnosti (prema gore i, rjeđe, prema dolje) i horizontalne veze solidarnosti, po mom je mišljenju situacija bila kako slijedi:

„Fizički radnici" ili nepoljoprivredne radničke klase bile su jasno podijeljene prema dohotku i statusu, a zatim spolu i dobi, na valjda pet frakcija. Na dnu su bili „nekvalificirani" radnici, pristigli uglavnom izravno iz nižih škola i/ili sa sela, često „radnici-seljaci" koji su radili i na zemlji i u tvornicama. Zatim su tu bili „polukvalificirani" radnici, koji su po pravilu na posao putovali sa sela ili iz baraka divljih naselja u predgrađu, ali više nisu obrađivali zemlju. Žene, koje su činile oko 30% ukupnog broja radnika, bile su pravno jednake ali opterećene dužnostima kućanice kao drugim poslom, i stoga su, osim u granama gdje su činile većinu (poput tekstilne industrije), bile gurnute na stranu, a očit stakleni strop ometao ih je u promaknuću u priželjkivanu „visokokvalificiranu" kategoriju. Te tri frakcije činile su vjerojatno više od polovice zaposlenih fizičkih radnika (čak, zajedno s mladim radnicima i naučnicima, rekao bih oko 60-75%), a gastarbajteri u inozemstvu, najviše u srednjoj Europi, regrutirani su uglavnom iz prvih dviju, uz seljake. Iza sredine 1960-ih, a posebno nakon što su se brojni gastarbajteri vratili poslije 1973., u SFRJ se zbio rast ne samo statistički vidljive nezaposlenosti nego i klasne frakcije sezonskih radnika i sličnih skupina pod-proletarijata iz „južnih" republika, sve više izvan okvira pravnih normi za plaće i zastupljenost, tj. podložnih višku eksploatacije. Naprotiv, „kvalificirani" i posebno „visokokvalificirani" radnici bili su najaktivniji u samoupravljanju i imali su najveću uzlaznu mobilnost prema poslovima u „srednjem" rukovodstvu ili Partiji, ili su pak bili najskloniji sudjelovati u štrajkovima za veću naknadu.

Međutim, proturječje između ideološki najvišeg statusa „radničke klase" i njene mnogo manje ekonomske i političke težine još nije valjano istraženo. Ni službena partijska ili državna propaganda, niti postmodernistički cinizam po kojem je sve to čisto friziranje, ne vode nikuda. Element klasnog saveza između vladajuće oligarhije i zaposlenih fizičkih radnika stvorio je situaciju u kojoj „jugoslavenski radnici sada [oko 1970., DS] imaju mnogo veću kontrolu nad stanjem zaposlenosti od one dostupne njihovim kolegama u drugim društvima, bilo kapitalističkim bilo komunističkima", primijetio je Parkin (305). Po meni, društveni savez je također obuhvaćao većinu frakcija srednje klase, iako je tokom 1970-ih, što se tiče radnika (i humanističke inteligencije), taj savez vjerojatno napuknuo. Razlika u pristupu štrajkovima može da posluži kao dobar pokazatelj: u prvih desetak godina,

sve do oko 1972./73., vlasti su ih žurno rješavale ispunjavanjem novčanih zahtjeva; na kraju su ih, kao u slučaju poznatog štrajka labinskih rudara iz 1980-ih (vidi Kuzmanić), gušile silom. Da imamo bolje statistike za cijelu SFRJ koje bi potvrdile podatke za splitsko područje (Vušković 36), možda bismo otkrili da su oko sredine 1970-ih, kada je samoupravljanje bilo politički blokirano, frakcije niže od „kvalificiranih radnika" bile na granici ili ispod granice siromaštva, dok su joj se kvalificirani a dijelom čak i visokokvalificirani radnici opasno približavali. U toj situaciji, nezamislivoj deset godina ranije, jedina politika većine bila je da se sklupča poput ježa, opstanka radi – naime, prestali su biti aktivni u politici, baš kao seljaci četvrt stoljeća ranije. S druge strane, naznake iz istraživanja poput Lazićevoga, te iz štrajkova u Vukovaru i Labinu 1980-ih što ih je cijelo javno mnijenje u SFRJ podržalo, ukazuju na privrženost radničke klase izvornoj ideji samoupravljanja.

Međuklase su obuhvaćale prilično različite frakcije: humanističku inteligenciju, na početku dijelom snažno lojalnu ali i s najvećim potencijalom za odstupanje od ortodoksije; tehničku i liječničku inteligenciju, koja je ljubomorno čuvala svoj status i povlastice ali je bila spremna slijediti vladajuću klasu sve dok se u njih nije diralo; nižepozicionirane tehničare i namještenike, nedavno uzdignute iz dviju nižih klasa od kojih su se razlikovali načinom života i, ekonomski, zaposlenošću bračnog partnera (Vušković 35), ali manje prestižne od drugih međuklasa; i, na kraju, višu administraciju u proizvodnji (gornje ešalone inženjera i uredskih radnika, i menadžere), s daleko većom financijskom nagradom – posebno s dijelom skrivenim privilegijama – i stvarnim izvršnim ovlastima na radu. Vrhovi ove posljednje skupine već čine, zajedno s nižom birokracijom u politici, niže i srednje redove vladajuće klase.

Što se tiče vladajuće klase, na kraju sasvim zaleđene strukture partijsko/državnog establišmenta, utvrdio sam (u 2. eseju, 2.23, i eseju 5.2, poglavlje 4.4) da je diferencijacija između politokracije i tehnokracije iza 1965. bila od sporedne važnosti za tadašnje probleme SFRJ, iako možda ključna za njenu propast. „Tehnokrati" su imali malo veze s tvrdim ili mekim naukama, ustvari su bili republički i visokopozicionirani lokalni menadžeri u savezu s lokalnim politokratima. Taj je savez neprekidno nagrizao saveznu politokraciju, i na kraju se u bogatijim republikama razvio u secesionističke protokompradorske klase. Vladari nisu bili kapitalistička klasa jer nisu posjedovali sredstva proizvodnje, te ih nisu mogli ni uništiti ni osobno naslijediti. Međutim, „društveno vlasništvo… nikako nije isto što i društveno prisvajanje" (Magri 1091): osim u slučaju osobno minimalnog privatnog vlasništva seljaka i obrtnika, sredstvima proizvodnje i viškom rada raspolagala je svojevrsna vladajuća klasa. Nakon što se u potpunosti oblikovala, od

oko 1972. nadalje, bila je to *politokratska oligarhija*, definirana zanimanjem profesionalnog političara i ovlastima središnjeg odlučivanja, što je također uključivalo materijalne i prestižne povlastice. Njen je klasni interes bio zadržati potpuni monopol nad javnim vođstvom i prevlašću, ili, negativno, pobrinuti se da samoupravljanje nikada ne postane vertikalno integrirana plebejska samouprava.[5]

Iz rasprava u knjizi treba biti jasno da su društvene svijesti imale veliku, ponekad presudnu, težinu pri određivanju klase. Zadatak postaje još složeniji zbog uloge eksplicitnog teoretiziranja u „socijalističkim" društvima (usp. pionirske naznake kod Zukin 395 i passim). „Partijska linija" kao i pokušaji da se ona promijeni ili čak nadiđe često su bili izrijekom uklopljeni u neposredne ili dalekosežne materijalne i političke prakse. Stvarne dileme oko interesa i izbora bila su kodirane u takvim često suhoparnim, ali ponekad i iznenađujuće jutarnjim, raspravama; ove posljednje mogu se u Jugoslaviji naći u parolama „narodnog oslobođenja" nakon 1941. i u djelima Borisa Kidriča o ekonomsko-političkoj organizaciji, što sam malo opsežnije razradio u 5. eseju. Suhoparna smotrenost postat će jasna uzme li se u obzir što je bilo na kocki – ni manje ni više nego život ili smrt društvenog projekta: tekstovi koji nastoje teorijski definirati revoluciju dok ta revolucija traje svojevrsni su hod strmim puteljkom iznad razvođa, gdje provalije zjape s desna i s lijeva a odstupanja i oklijevanja mogu biti jednako smrtonosna. Objasniti ne znači opravdati: bliže polu lažne svijesti služio sam se semantičkim kritikama, uglavnom vrlo znakovitog Edvarda Kardelja, kako bih iznio hipoteze o inače hermetički zatvorenim raspravama unutar oligarhije i društvenog sistema i o njihovim nerješivim proturječjima, povodom nekih škakljivih tema.

1.3. Kratka bilansa „socijalizma"

Ekonomski uspjeh bio je pokretačka snaga i barem jedan od presudnih čimbenika života i smrti „socijalističkih" sustava u Europi, što ovdje uključuje SFRJ, osim kada su odstupanja naznačena (za duže rasprave o ekonomiji naspram samoupravljanju i razotuđenju vidi 5. esej). U sljedećem odlomku parafraziram – i nadopunjujem – najbolju meni poznatu bilancu „socijalističke" ekonomije, završnu riječ Wlodzimierza Brusa (zajedno s Kazimierzom Laskim) iz 1989:

Strateški stožer ekonomske modernizacije bila je brza industrijalizacija kroz goleme investicije u nove kapacitete, s naglaskom na tešku industriju

[5] Poticaj za ovu konačnu definiciju dobio sam iz kritika i analiza praxisovaca, a u ovom se to slučaju prvenstveno odnosi na Markovićev „Socijalizam".

i ekstraktivne djelatnosti (dijelom zbog vojnih potreba, koje su bile teško breme). U roku od dva do tri desetljeća time su ostvarene impresivne stope rasta ukupne industrijske proizvodnje, praćene brzom urbanizacijom i potpunom zaposlenošću (sigurnošću radnog mjesta) u gradovima, pravičnijim razlikama u dohotku i nepostojanjem golemih razlika u bogatstvu, i općenito razinom socijalne sigurnosti kakvoj su se približile tek malobrojne kapitalističke „socijalne države". Međutim, planiranje koje se temeljilo na materijalnom obujmu imalo je, zajedno s očitim početnim uspjesima, dva pogubna nedostatka. Kao prvo, zatajilo je obzirom na cijenu rasta: utrošak rada, materijala i kapitala u odnosu na rezultate bio je daleko veći nego u zemljama na sličnom stupnju ekonomskog razvoja; drugim riječima, proizvodnost je nerijetko padala, brže u nekim trenucima nakon 1965. Drugo, dirigirana privreda odozgo prema dolje značila je ugnjetavačku državnu diktaturu (staljinizam) bez prostora za spontano djelovanje odozdo. Vanjska trgovina ostala je velikim dijelom polukolonijalna, s izvozom sirovina a uvozom visoke tehnologije po licencama. Ekološki troškovi uopće nisu uračunati, iako se to od socijalizma očekivalo. Nikad nije došlo do uzleta u razvoju domaće tehnologije i inovacija: „ne postoji ni jedan jedini primjer skoka u napredne tehnologije (poput elektronike, plastike, sintetičkih vlakana ili novih lijekova)" (32, i usp. 23-24, 32-35, i 38-39). Dakle, mnogo je zemalja koje su krenule s niskog stupnja razvoja dosegnulo dobrodošlu no skromnu srednju razinu blagostanja, ali nikada nisu „sustigle" imućni kapitalizam, što je ionako vjerojatno bila pogrešna, grubo ekonomistička, zamisao. Na kraju, nepromišljeni zaokret u smjeru „rasta na osnovu izvoza" iz 1970-ih bio je znak gubitka smjelosti i ozbiljno je razotkrio nedostatke ekonomskog sustava.

Takav „tvrdokuhani" pristup ne priznaje nikakve priče o idealima i etici. No ljudi nisu benthamovski roboti, a vječna pobuna nižih klasa protiv nepodnošljivog ugnjetavanja i žudnja za pravednim društvom *prije* revolucije, zajedno s trajnom potrebom za sudjelovanjem *nakon* revolucije – ukratko, horizont razotuđenja rada kao i politike – nužno traži najveći mogući stupanj samovlade. Sad, pod uslovima monopolističkog javnog vlasništva, dominacija „može biti mnogo nemilosrdnija" jer raspolaže „instrumentom *ekonomske prisile* [koji] država može izravno povezati s daljnjom *političkom prisilom*", što katkad uključuje *de facto* dokidanje slobode govora i prava okupljanja (Brus, *Socialist* 17-18). Marxova kritika privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje stoga vrijedi za svaku podređenost i eksploataciju rada. Također, ona je sasvim u skladu s kritikom monokratske državne vlasti (ovdje: državna/partijska vlast) kao drugog lica staljinističkog modela prisile. O politici govorim u drugim dijelovima ovog zaključka, ali čak i kad

je riječ samo o ekonomskoj efikasnosti, razmjena povratnih informacija u sklopu planiranja očito se neće uspostaviti ako ljudi ispod vrha ne budu motivirani entuzijazmom i poticajima, i ako strahuju od policijske odmazde. Nijedna „socijalistička" zemlja ni komunistička partija nisu shvatile, a to je ključno, da od svjetskih ratova naovamo živimo u „ekonomiji znanja", koju treba uvesti svjesno, zajedno s asocijativnom demokracijom odozdo.

Nasuprot tome, samoupravljanje u SFRJ u desetak je godina uspjelo ostvariti rast „u japanskom stilu", iskorijenivši neefikasnost komandnog planiranja pomoću društvene solidarnosti i tehničkog napretka, očito superiornog kompradorskom kapitalizmu iz vremena prije Drugog svjetskog rata (vidi Tablicu 16 i argument iz eseja 5.2, Poglavlje 2.2). Jedan je dobronamjerni strani naučnik 1967./68. proučio nekoliko jugoslavenskih industrijskih poduzeća i zaključio da su potencijali samoupravljanja sljedeći: ono isključuje monopolizaciju moći tako što svakoga uključuje u postavljanje ciljeva; stvara okolinu za učenje koja pogoduje snalaženju u novim uvjetima i tako „potiče potragu za objektivnom istinom, na temelju potpunog razotkrivanja informacija"; unapređuje stvaranje kapitala kroz žrtvovanje, također potiče grupno poduzetništvo i rukovodstvo, a oboje su važni za „nacije u razvoju"; na kraju, humanističko je: možda može ljudima vratiti osjećaj da ispunjavaju svoju svrhu (Adizes, u idem i Mann Borgese ur. 149-51 – više od njega i drugih vidi u 5. eseju, Poglavlje 2.3). Međutim, nakon neuspjeha reformi iz 1960-ih, embrionalno samoupravljanje getoizirano je u korist neostvarivog hibridnog sustava koji je objedinjavao snažne elemente etatizma u politici i ideologiji, sve prisutnije elemente kapitalizma u robnoj i tržišnoj ekonomiji kao i u masovnoj kulturi, i zajedničko upravljanje na najnižoj razini radne organizacije i kulturnih aktivnosti (ali ne i u politici). Konačno, „novi režimi" u republikama '70tih i '80tih godina doveli su do „vladajuće sprege neo-staljinističkog voluntarizma i patrijarhalnog teritorijalnog korporatizma", rastuće podređenosti zajmovima i tehnologijama stranog kapitala i na kraju do zatvorenih, posebnih republičkih ekonomija i do „re-periferalizacije" Jugoslavije (Strpić 32, usp. oba naslova Ocića).

Odumiranje plebejskih ovlasti u samoupravljanju kao i svesaveznog planiranja bilo je popraćeno ogromnim ekonomskim rasipanjem (usp. Horvatov temeljni *Business*) kao i ekonomskim padom nakon 1965., koji je na kraju doveo do potpune propasti. Razlog usporavanja jugoslavenske privrede bila je kristalizacija klasnih interesa u kojoj se oligarhijski sustav pretvorio u glavnu kočnicu društvenog ekonomskog razvoja. Vladajuća klasa i nova buržoazija postali su primjetno bogatiji: razvijao se očiti kapitalistički mentalitet u privatnom sektoru, u „podruštvljenom" je sektoru do 1971. dosegnut jaz u odnosu između najvišeg i najnižeg dohotka od 15:1, mutni

su poslovi između ta dva sektora cvjetali, dok su nezaposlenost i osiromašivanje bujali u nižim redovima radničke klase. Makroekonomsko planiranje i bilo kakva dosljedna federalna politika dokinuti su. Do sredine 1970-ih položeni su temelji izrabljivačkog klasnog sustava uza sve snažniju ulogu kreditnog kapitala u bankama, udruženu s „republikanizacijom", kao i privatnog građevinarstva i ugostiteljstva. Potčinjenost pogrešnim MMF-ovim formulama rezanja proračunskog deficita i tarifa samo je pospješila krah.

Ukratko, nade, rana postignuća i mogućnosti bili su golemi. Čak i s kvazi-kejnsijanskog gledišta, sasvim je jasno da se životni standard u Europi istočno od Njemačke mogao podići samo visokim stopama, „u ruskom stilu", planiranih kapitalnih investicija tokom više od deset godina ili „velikim nasrtajem" (*Big Push*, usp. Rosenstein-Rodan 203, 211, i passim) – što je i učinjeno. To je dovelo do „industrijske revolucije u jednom naraštaju" kojom je, „u 25 godina, jugoslavenska ekonomija prešla iz 18. u 20. stoljeće" (Dirlam i Plummer 15). Vjerujem da bi inteligentna suradnja svih plebejskih klasa u atmosferi otvorenog društva, združena s pravičnim prilikama za zapošljavanje, imala velike šanse nositi se s nikad riješenim problemima toka kapitala (usp. Brus-Laski 117-31) i drugim ekonomskim zavrzlamama. A i razočaranje je isto tako golemo.

Montesquieu je to precizno izrazio:

> „U narodnoj državi, još je jedan resurs [osim sile zakona i sile oružja] potreban, a to je *vrlina*... Kad nje nestane, ambicija prodire u srca koja bi joj mogla težiti, a gramzivost u sva srca. Želje mijenjaju svoj objekt: ono što je nekada bilo voljeno sada više nije voljeno... U prošlosti je dobro pojedinaca činilo javno blago, ali, odsada, javno blago postaje naslijeđem pojedinaca. Republika postaje plijen (*dépouille*); a njena snaga nije ništa više nego moć nekih građana i razuzdanost svih." (1:145)

Daje li to odgovor to pitanje li je „socijalizam u jednoj zemlji", ionako mnogo manjoj od Staljinove šestine svijeta, bio ostvariv? Ne, ne daje. Naprotiv, otvara temu „budućih pomorskih bitaka" spomenutih na kraju 4. poglavlja (i u bilješci 8).

2. Ljudsko stvaralaštvo kao emancipacija

Iako je nužno razjašnjavati pitanja političke ekonomije, vlasti, klasnih sukoba i pregrupiranja kao i ideologije, to su po meni sredstva za ostvarivanje cilja oslobođenja svakog i svih. Ovdje stavljam u prvi plan i razvijam napomene u tom smislu koje se provlače kroz cijelu knjigu: jer sve su to

ključna posredovanja u emancipacijskom razotuđenju ljudskog stvaralaštva – u izlasku iz ropstva koji pridaje sredstvima istinski smisao. Stoga njihovu daljnju razradu, a posebno naglasak na samoodređenje i samoupravu (što vodi u izravnu komunističku demokraciju), smještam unutar horizonta stvaralačkog razotuđenja.

Opširno sam u eseju 5.2 (na početku drugog mu dijela) dokazivao da Marx, iako se posvetio analizi rada i kapitala kao strateškom načinu razumijevanja emancipacije, nikada nije sumnjao u to da će puna asocijativna demokracija nužno slijediti stope emancipiranog radnog procesa, a digao je ruke od politike jer je smatrao da je ona vezana za klasno društvo. Mi smo naučili da je, u procesu nadilaženja klasnog društva, jednako nužno usvojiti i razvijati slavnu tradiciju *citoyena* u smislu kapilarnog sudjelovanja – drugim riječima, da se to mora odvijati istodobno s reorganizacijom proizvodnje kao preduvjet njenog uspjeha, tako da se nedovoljne buržoaske „formalne" slobode moraju prevazići, a istodobno u potpunosti poštivati. Kao što je govorila Luxemburg, proletarijat mora „hodati na obje noge", naime, boriti se kako ekonomski tako i politički (citirano u Supek 45). Politika ne smije biti ograničena isključivo na vladavinu Partije/države i skrivene interne razmirice, kao u okoštalom SSSR-u, nego mora opravdati Lenjinovu vjeru u to da Partija može vladati baš zato što će je odozdo kontrolirati mase. Stoga danas moramo govoriti ne samo o vidovima „proizvodnih odnosa" prisutnima *unutar proizvodnje*, nego i njihovog kompleksnog ispreplitanja s vidovima *izvan proizvodnje*. To vrijedi čak i za kapitalizam, ali naročito vrijedi za „socijalistička" društva, koja uvijek započinju stapanjem aparata radnog mjesta s onima države.

Samoupravljanje u proizvodnji nije dovoljno, a samo po sebi ne može ni uspjeti. Na kraju krajeva, nitko nije samo radnik, a da istodobno nije i građanin više koncentričnih zajednica, potrošač, član obitelji i, ponajviše, osoba s određenim potrebama i željama. U svim takvim ulogama, ljudi imaju stvaralački potencijal koji nije ograničen na usku definiciju Adama Smitha – a često, mada ne uvijek, i Marxa (vidi opširno u Suvin *Defined*, osobito pogl. 15) – onoga što je ekonomski produktivno, naime da donosi profit: čovjek može proizvoditi, ili stvarati, kako stolice tako i ljubav, primijetio je Brecht (vidi Suvin „Living" i „Brecht"). Ili Preve: parni stroj je „proizvodna sila", ali to vrijedi i za prosvjetiteljstvo i marksizam (*Passione* 138). Središnje povijesno protuslovlje našeg vremena nije samo ono između proizvodnih snaga i odnosa – što bi značilo između kapitalista i proletera – nego ono mnogo šire i dublje protuslovlje *između stvaralaštva radnih ljudi i otuđujućih okova odnosa dominacije kako u proizvodnji tako i u civilnom društvu*, kakve sve snažnije nameće kapilarna država u službi sterilnog kapitala. Je li mo-

guće ponovno promisliti odnos radnih ljudi i države plus kapitala u namjeri da se oslobodi Prometej u smislu razotuđujuće *samovlade*, kroz preplitanje ekonomske i politički demokracije nalik dvostrukoj uzvojnici? Jer, „demokracije uopće neće biti ako slobodu proizvođača ne prati i ne podupire sloboda građanina" (Bobbio 45). Ta samovlada može funkcionirati kako treba samo kada se uspostavi vertikalno, odozdo prema gore – po privrednim granama i, gdje je to potrebno, teritorijalnim područjima koja ne moraju nužno biti istovjetna federativnim republikama – tako da njeni najviši savezni organi zamijene ili postanu ministarstva države koja se polako rastvara, počevši od raspolaganja sa 70% nacionalnog dohotka, kako je bilo predviđeno propalom reformom iz 1965., i radom delegata u Radničkim savjetima i u svim višim jedinicama za dohodak kvalificiranog radnika bez dodatnih materijalnih povlastica (usp. Marković 61-62).

Stapanje politike unutar i izvan ekonomske proizvodnje ali bez dominacije države znači, ako se stvarno dogodi, mogućnost potpunog oslobađanja plebejskih političkih energija u uzlaznom kretanju od društvene baze ka vladajućem vrhu. Ovdje dijelom ponavljam pouke iz Gramscija razrađene u eseju 5.2, a posebno onu da je politika „središnja djelatnost čovjeka, sredstvo kojim se pojedinačna svijest dovodi u kontakt s društvenim i prirodnim svijetom" jer je u njoj „razumjeti svijet i mijenjati ga jedno te isto" i da „to vrijedi za izgradnju socijalizma kao i – možda i više nego – za bilo što drugo" (Hobsbawm, *How* 321). Drugim riječima, socijalizam je (ili postaje) besklasan samo ukoliko je *osposobljeno društvo proizvođača*: „ekonomskim odlukama ne upravlja tržište, nego se njima upravlja kroz politički proces i one odražavaju prioritete proizvođača, a ne potrošača, o tome što predstavlja 'društveno korisnu' proizvodnju" (Comisso, *Workers'* 13). Gramsci predstavlja onaj rijedak stav koji u potpunosti uvažava klasni sukob, a ipak, kao što to sažeto naznačuje Hobsbawm, isto toliko uviđa da *politika obuhvaća više od vlasti* – naime, *društvenu proizvodnju*: unutar koje politika znači utvrđivanje načina na koji će se odlučivati o toj proizvodnji. U državama koje nisu imale pravu buržoasku revoluciju, poput Italije, to podrazumijeva „stvaranje naroda, ostvarenje nacije" (Hobsbawm, *How* 330) – što je u Jugoslaviji bilo mnogo složenije jer je obuhvaćalo više narodnosti.

Nema sumnje, socijalistička društva isprva su zaostajala za buržoaskima po pažnji posvećenoj političkom okviru i mehanizmima, zato što su se morala usredotočiti na vlast i planiranje privrede. Međutim, čak i klasična sredstva proizvodnje (tvornice, zemlja itd.) nisu stvarno socijalizirana ako njima ne upravlja i ne utvrđuje ih nepatvoreno samoupravljanje svih radnih ljudi kojih se to tiče. To vrijedi za mikroodluke u svakom poduzeću, ali onda, što je ključno, i za ekonomske makroodluke – postavljanje pravila

akumulacije, organizacije, oporezivanja itd. za privredu u cjelini. U SFRJ su pokušali provesti prvi dio, a drugi baš i ne (iako je jasno ocrtan u Kidričevom zadivljujućem horizontu); stoga cjelina nije ni mogla uspjeti. A ipak se otuđujuća protuslovlja između individualnih radnika i društvenih zadaća proizvodnje mogu prevazići samo duboko političkom povratnom vezom između samoupravljača i izvršne državne vlasti. To podrazumijeva „istinsku demokratizaciju sustava vršenja državne vlasti" (Brus, „Commodity" 66, i usp. passim) – divovski korak prema odumiranju ugnjetavačke komande države. Ali to može ostvariti samo snažan politički pritisak odozdo.

Koncept samoupravljanja u SSSR-u nakon Oktobarske revolucije sastojao se od tri kraka spontane guvernmentalnosti radničke klase: radničkih (te usto vojničkih) savjeta ili sovjeta kao organa teritorijalne vlasti; sindikata; i tvorničkih komisija. Ove potonje uključivale su sve zaposlenike jedne tvornice u procedure izravne, a ne predstavničke demokracije, i stoga su otvarale sjajnu mogućnost da se smanji ne samo duboka tjelesna bijeda fizičkih radnika nego i šira „moralna i građanska" bijeda svih ljudi koji žive od plaće unutar autoritarnih i hijerarhijskih organizacija (Supek 139, vidi također 60-61 i 141). Međutim, barem su dva kraka otpala u junačkim ali uzaludnim nastojanjima da se izađe na kraj s ekonomskim makro- i mikroodlukama, što ih je doskora uzurpirala središnja vlada najprije zbog nužnosti građanskog rata i opstanka, a zatim zbog interesa nove vladajuće klase kakva se rađala. Istodobno, etatizirana je Partija najprije gurnula sovjete u drugi plan a zatim ih lišila svakog sadržaja. A ipak su tvornički komiteti iz SSSR-a i jugoslavenski Radnički savjeti – i oni drugih radnih ljudi – bili potrebni za ispreplitanje buržoasko-demokratske revolucije (kojom se preuzima vlast u državi) i komunističke revolucije (kojom se vlast daje izravnim proizvođačima i njihovim sustavima organiziranja). Politički i epistemološki govoreći, *interesi radnog naroda na dulje su pruge neuskladivi s upravljanjem privredom u kojoj još uvijek prevladavaju mehanizmi reprodukcije kapitala, kao i s upravljanjem društvenim životom u kojem prevladavaju tajnovitost i monolitizam*. Kapital znači *moć upravljanja radom i njegovim proizvodima*, napisao je Marx na mnogo načina (npr. *Kapital* I, ch11.htm; to je dobro argumentirao Horvat, *Essay* 134); emancipacija rada, težište razotuđenja, znači da *rad (proletarijat) upravlja samim sobom*. U te svrhe, svaka nacionalna zajednica ili država mora donositi suverene odluke u svome središtu – a to je bolno nedostajalo u SFRJ iza 1965.

Neka vrsta tržišta, tvrdio sam, bila je neophodna u podređenoj ulozi: kako je to zamislio Trocki, „plan se provjerava i, u znatnoj mjeri, ostvaruje kroz tržište"; „privreda prelaznog razdoblja" zahtijeva „međudjelovanje državnog planiranja, tržišta i sovjetske demokracije" (Samary, elektronička

str. 19, koja citira članak Trockog iz 1932. „Sovjetska privreda u opasnosti"). Samo po sebi, tržište nije nikakva panaceja: ono ne pogoduje ničemu što zahtijeva dugoročne procjene kolektivnih potreba, poput izgradnje smještaja, kanalizacije, komunikacijskih mreža, škola, parkova, bolnica, centara za skrb o djeci, pa čak ni hidroelektrana. Upravo suprotno, danas nam očajnički treba „razdvajanje materijalne egzistencije od tržišta" (McNally 202); u tom sam smislu spomenuo Polanyijeve argumente u oba dijela eseja 5.2, a on nam je i danas neophodan svjetionik.[6] Netržišna solidarnost u visoko razvijenim oblicima socijalne sigurnosti, uključujući *de facto* kompenzaciju za još uvijek neizbježne nejednakosti u dohotku, od presudne je važnosti za dugoročan rast ekonomije i osnovnu društvenu koheziju (usp. raspravu kod Brusa, „Commodity" 61-64). Slažem se sa zaključkom Samary da „socijalistički projekt" zahtijeva (između ostalih elemenata što ih je navela) „odbacivanje vladavine tržištâ kapitala" u korist „ljudske kontrole nad svakodnevnim životom i budućnošću" (elektronička str. 27).

Istina, kako demokracija tako i komunizam, ta dva velika pokušaja da se ostvari kolektivna vlast, doveli su do silovitih katastrofa, kao što je Jacques Rancière nedavno istaknuo u jednom intervjuu (Beograd, 4/2010.). Vjerujem da je tomu razlog to što su demokracija i komunizam razdvojeni umjesto da su sjedinjeni, kako u civilnim tako i u ekonomskim podsustavima. Prvo je od ta dva područja političko, vezano za vlast, i njime ću se baviti u ostatku Zaključka. Drugo je antropološko, vezano za rad, i ne mogu ga u cijelosti razraditi. No uz kratke vektore u ovoj knjizi, može ga se prepoznati pomoću jednog od središnjih eseja plebejskog uzleta između Babeufa i Allendea: „Korisni rad nasuprot beskorisnom kuluku" Williama Morrisa. On pobija argument „da je sav rad dobar sam po sebi – zgodno uvjerenje za one koji žive od tuđeg rada" i razrađuje podjelu najavljenu u naslovu:

> „Korisni rad u sebi nosi nadu, beskorisni kuluk ne... Kakva je priroda nade koja, kada je prisutna u radu, čini rad vrijednim truda?// Ona je trojaka, mislim - nada u odmor, nada u proizvod, nada u užitak u samom radu; kao i nada da će sve to biti prilično izdašno i kvalitetno: odmor koji je dovoljan i dovoljno dobar da nešto i vrijedi; proizvod vrijedan za nekoga tko nije ni budala ni asket; dovoljno užitka za sve nas u tolikoj mjeri da smo ga svjesni dok radimo.
>
> No, čovjek koji radi, koji stvara nešto za što smatra da će postojati jer on radi na tome i želi to, koristi snage svog uma i duše kao i one

[6] Danas, međutim, u postfordističkom režimu akumulacije kojim vladaju globalizirane financije i u drukčijoj političkoj klimi, prijedlog Nancy Fraser da se vratimo emancipaciji umjesto državne zaštite kao našem osnovnom načelu čini se prikladnijim, te žalim što sam ju pročitao prekasno i zato joj nisam uspio dati više mjesta u svojoj raspravi.

svog tijela. Pamćenje i imaginacija pomažu mu dok radi. Ne samo njegove misli, nego misli svih ljudi iz prošlih vremena vode mu ruku; kao dio ljudskog roda, on stvara…. Svaki drugi rad osim ovoga bezvrijedan je; ropski je to rad – tek kuluk radi preživljavanja, kako bismo mogli preživjeti da bismo kulučili."

Odatle Morris kreće u pravi mali pregled robne proizvodnje sa strane različitih klasa i za različite klase, u koji bismo trebali umetnuti sve moje zaključke, „prostora samo da nam je više i vremena" (Marvell).

Ova knjiga ne govori o budućnosti, no pouke prošlosti treba savladati radi bolje budućnosti. Međutim kako prošlost tako i budućnost postoje u dva modaliteta: onkraj svog „stvarno postojećeg" vida (povijesnog u prvom slučaju a imaginarnog u drugome), oni također „postoje u mogućnosti", Aristotelovoj *dynamei on.* Stoga ću se okrenuti onome što nam praktične pouke SFRJ mogu rasvijetliti o tome zašto se i kako stapanje komunizma i demokracije trebalo i moglo dogoditi.

3. Komunistička partija i plebejska demokracija: vlast i vrijednost

3.1. Pouke iz putanje Komunističke partije SFRJ

Ovdje je stožer Lenjinovo otkriće *avangardne partije za revoluciju* (usp. Suvin „On the Concept"). U 4. eseju, „Splendours", predstavio sam prvi pristup istoj u SFRJ. No vjerujem da je problem koji ona predstavlja – *nec tecum nec sine te**,* ne mogu živjeti s tobom ni bez tebe – kako ključan tako i sasvim neriješen, te se mora sagledati eksplicitno. Jasno, samo pod uvjetom da se pretpostavi kako je oslobodilačka revolucija nužan preduvjet za razotuđenje. Ja to pretpostavljam.

Danas se postavljaju dva neizbježna pitanja o Lenjinovom velikom fordističkom otkriću. *Prvo*, je li to otkriće dugotrajno, popratno uza i neophodno za sve revolucije (oružane ili ne) potrebne za razvlaštenje kapitalizma, ili kratkotrajno, neophodno za ekonomski zaostale države i za dio fordističke faze suparničkih imperijalizama?

Većina ljevice danas bi odabrala drugi odgovor. A ipak, sve su alternative – socijaldemokrati, anarhisti, i njihovi rođaci iz antiglobalizacijskih pokreta à la Seattle – bile jednako katastrofalno neuspješne i tako nastavljaju, bez ikakve naznake iskupljenja. Preciznije, zato se moramo upitati: neophodno za što? Moj bi odgovor glasio: za radikalnu kolektivnu emancipaciju od rata i ekocida izazvanih kapitalizmom, od neiskazanih psihofizičkih

patnji stotina milijuna – koji čine, ako ne 99%, onda zasigurno 95% ljudske vrste. Industrijski kapitalizam teško vrijeđa zdrav razum i vrijednosti, uništava ili izopačuje spoznaju i etiku; financijski kapitalizam umnožava sve to brzinom svjetlosti. „Na svim razinama, u svim razmjerima, sve je dozvoljeno: špekuliranje, iznuda, provokacije, destabilizacije, ucjena, masovne deportacije, genocid… Divlja želja za 'smrću politike' nigdje nije toliko jaka kao u Ledenim palačama vlasti" (Guattari-Negri 61 i 36, i usp. također 37, 47-50, 60-61, i 145). Stoga se moramo vratiti korijenima, kako ih je Robespierre briljantno postavio u svom govoru održanom 2/12/1792.:

> „Koji je prvi cilj društva? Očuvati neotuđiva prava čovjeka. Koje je prvo među tim pravima? Pravo na postojanje. Prvi je zakon društva stoga svim svojim članovima osigurati sredstva za postojanje; svi su drugi zakoni tome podređeni; vlasništvo se uspostavlja ili štiti samo zato da njega osnaži… Bilo kakva poslovna špekulacija u koju se upuštam na štetu života svojih bližnjih nije trgovina, nego razbojstvo i bratoubojstvo." (227)

A u svom govoru od 24. travnja 1793. predložio je četiri članka koja bi kodificirala gore spomenuti stav, od kojih ću navesti zadnja tri:

> II. Pravo na vlasništvo je ograničeno, kao i sva druga prava, dužnošću poštivanja prava drugih.
>
> III. Ne smije ugrožavati sigurnost, ni slobodu, ni postojanje, ni imovinu bližnjih.
>
> IV. Svaki posjed, svaka trgovina koja krši ovo načelo nezakoniti su i nemoralni. (246)

Još neodložnije, danas je efikasan antagonist neophodan za borbu protiv sve bržeg mitarenja kapitalizma u kombinaciju najgorih značajki klasnih društava: ropstva, neofeudalizma zasnovanog na gospodstvu korporacija i stalnih ratova, raspirivanih neprekidnom jagmom za nepotrebnim profitom parazita; kmetstvo i slom društva opet se pojavljuju na društvenom horizontu, uvelike je prisutna glad i prijetnja drugih pošasti. Brzo ističe vrijeme za sprečavanje ove otmice povijesti prije nego što uništavanje habitata upravo geoloških razmjera te podjela čovječanstva na možda genetski modificirane gospodare i mizernu masu doslovnih proletera (i mnogi drugi užasi koje još ne možemo ni zamisliti) dovedu do stoljećâ krvave, kibernetske i nanofizičke, Gvozdene Pete. Moj odgovor stoga ovisi o dva čimbenika. Smatram da su opasnosti strahovite i da je suočenje s njima neodložno; Fabijeva taktika oklijevanja nije na dnevnom redu. Nadalje smatram da je povijesni trenutak komunističkih partija između uspješne revolucije i preu-

strojavanja u novu vladajuću klasu bio umnogome emancipacijski i plodan, kao naznaka velikih mogućnosti za čvrsti savez plebejskih klasa u povratnoj vezi s prijemljivom i obnovljivom avangardom. Kako je istaknuo Merleau-Ponty, „to je suština revolucije" i – citirajući Micheleta o Francuskoj revoluciji – „trenutak kada se nazire 'revolucija u revoluciji'... nepoznate dubine, bezdani budućnosti" (289).

Iz tih razloga, biram onaj drugi odgovor: moramo istražiti pretpostavku da otkriće avangardne partije može imati dugotrajan značaj. Alternative nema.

Drugo, međutim, u tom se slučaju nameće još jedno pitanje: u kojoj se mjeri takva partija mora promijeniti u odnosu na Lenjinov model – dobro prilagođen društvenom zastoju prije 1905. (usp. Preve, *Filo* 187-88), koji se ipak i sam razvijao unutar situacija između 1903. i 1923. – da bi bila danas korisna kao vođa (partija i pokret) u vrlo različitim društvima. S jedne strane, ljudi i politički pokreti stjerani su u mnogo efikasniji škripac globalnih ratova, turbokapitalizma i strahovitog osiromašivanja svih ispod vrha, a s druge strane oni su, u nekim slučajevima, na višoj prečki ekonomskog razvoja i složenosti, te suočeni s nasrtljivim Levijatanima imaju mnogo veću i neodložniju potrebu za slobodom izbora i informacijama koje će to omogućiti. Pitanje je, preciznije: kako se involucija avangarde u oligarhiju može suzbiti u praksi? Ključni odgovor glasi: komunizam danas treba ustrajati na svojoj *različitosti od kapitalizma* tako što će odlučno podržati razotuđenje onoga što ovaj drugi potiskuje ili marginalizira, a to je – uz ekonomsku pravdu, ekološku skrb i razoružanje – stvarna politička demokracija:

> „Društveni odnosi u kapitalizmu su kako unaprijedili tako i strogo ograničili demokraciju, a najveći izazov kapitalizmu bilo bi širenje demokracije izvan njenih uskih granica. Može se tvrditi da upravo na toj točki „demokracija" postaje istoznačna socijalizmu." (Wood 15)

Nažalost, marksistička misao ne posjeduje teoriju revolucije u smislu dugotrajnog procesa ka besklasnom društvu, nego tek prvi korak, u *Kritici Gothskog programa*; Lenjinov izum Partije i zatim njegovo oduševljenje sovjetima (savjetima) bili su teorija preuzimanja vlasti. Gotovo sve drugo – sam Lenjin, Tito, Mao, Ho, Castro i svi ostali predstavlja improvizaciju s teoretskim objašnjenjima ovog ili onog izdvojenog elementa (ponekad, kao kod Lenjina, Trockog, Maa i Kidriča, veoma zanimljivu). No, „ako odlučno odbacimo pojam kraja povijesti... tada je revolucija stvaralačka neravnoteža [pojam koji je i Mao odobravao, DS], i uvijek će biti novih suprotnosti koja će trebati prevazići" (Merleau-Ponty 285). U toj misli, Lenjinova jezgrovita

parola „elektrifikacija i sovjetska vlast" naznačila je ispravan smjer: ka najvišoj tehnologiji i izravnoj asocijativnoj demokraciji.

Naprotiv, iz kratke naznake u 1.1 ovdje, i mnogo dužih drugdje u knjizi, jasno je da je građanski rat u Rusiji zadao smjer za SSSR kao državu organiziranu po načelima vojne hijerarhije i posluha, što je *forma mentis* svakako bliska uspješnoj revolucionarnoj partiji i efikasna za nju, jer je ona na neki način bila i armija – na što je Staljin rado podsjećao – i crkva.[7] Taj spasiteljski monolitizam ostavljen je u naslijeđe Trećoj internacionali i svim njenim partijama. Problemi ustrojavanja civilnog života i društva kao da je riječ o vojsci (s crkvenom jezgrom, i dvostrukom mistikom militantnosti i trijumfalizma) vratit će se još naglašenije u mirnijim i složenijim vremenima.

U SFRJ iza 1950. kombinacija potrebe za podrškom naroda i iskrenog zgražanja staljinizmom u dijelu vrha Partije izazvala je pokušaj promjene prakse koji je nesvjesno prizivao Gramscija, i stoga se najbolje može objasniti pomoću njegovih formulacija i horizonta (živo se sjećam koliko je početkom 1960-ih bio utjecajan, toliko da sam partijskoj ćeliji na Filozofskom fakultetu citirao da bismo trebali biti „kolektivni intelektualac"...). Za njega, još više nego u Lenjinovoj *Državi i revoluciji,* središnji je problem i cilj revolucije „kako dotada potčinjenu klasu osposobiti za prevlast, postići da vjeruje u sebe kao u moguću vladajuću klasu i kao takva bude vjerodostojna za druge klase. – Ovdje za Gramscija leži značaj *Partije* – 'modernog vladara'". (Hobsbawm, *How* 324) No suštinu njegove strategije čini „trajan organizirani klasni pokret", *ne toliko kao institucionalizirana organizacija, nego u smislu emancipacijskih „oblika političkog vođstva"* (idem 328, potcrtao DS). Partija stoga, kao kod Marxa prije negoli kod Lenjina, „ne smije neposredno sudjelovati u 'životu države', nego stvarati preduvjete kako bi to činili drugi... kao 'kolektivni intelektualac'":

> „Njena je zadaća govoriti u ime proletarijata kao proizvođača u 'univerzalnom' smislu... sa sveobuhvatnog povijesnog gledišta prevage interesa proizvođača kao kolektivne cjeline. Gramci, dakle, vi-

[7] Vidi, npr. Staljinovu karakterizaciju Partije iz 1920-ih po kojoj je ona sastavljena od 3-4.000 „generala", 30-40.000 „oficira" i 100-150.000 „podoficira" (Waller 48-49). Treba dodati da je u to vrijeme Michels mislio da su sve masovne partije „ratne partije" kojima treba centralizam i „militantnost" (38ff.). Althusser prepoznaje „apsolutnu vertikalnu prepreku" inicijativama prema gore iz partijske baze kao vojničku, dok su horizontalni odnosi smatrani frakcijskima (65-66); spominjem takav militarizam i prateći monolitizam u 4. eseju, a o ovom posljednjem više govorim u eseju 5.2, posebno u Dijelu 2.3. Što se tiče Crkve, institucionalizirane zajednice vjere koja neizbježno proizvodi mučenike, popove, heretike i inkvizitore (kao i isusovce i dogmatičare), vidi Preve, *Filo* 187-91, također i otrežnjujućeg Badioua koji podsjeća da sve takve zajednice nisu nužno patološke i da je „sakralizacija" umjetnika (i, rjeđe, znanstvenika) danas kulturološki prihvaćena pa stoga politika, ako posjeduje neotuđiv stvaralački vid, može isto tako opravdano polagati prava na nju (22-23).

> di ulogu Partije više kao analizu nego kao vlast, više kao uvjeravanje nego kao prisilu... Tvornički je savjet, dakle, osnova radničke demokracije, sa zadaćom da obnaša političku kao i ekonomsku vlast. Iznad njega nalazi se ostatak države, hijerarhijski sustav savjeta proizvođača koje biraju i nadziru tvornički savjeti u bazi kao zamjena za takmičarsko tržište i za liberalno-demokratsku državu. A uz bok im stoji politička partija, posvećena prevlasti proizvođača i daljnjem razvoju radničke kontrole nad političkim i ekonomskim životom." (Comisso, *Workers'* 14-15)

Dvije povezane mjere pokazuju se kao neophodne. Prva je istinski djelatni, demokratski centralizam <u>*unutar*</u> nadobudne avangarde, naime neprekidna povratna veza između trenutačnog vrha i baze. Ako želi njegovati emancipacijske oblike političkog vođstva, može početi demokratskim centralizmom kakvog je Gramsci prihvatio, dakle pod uvjetom da to bude „'centralizam' u pokretu", koji se neće zalediti u birokraciju. Suprotstavlja mu

> „birokratski centralizam u državi koji ukazuje na to da je vodeća skupina zasićena, to jest da se pretvara u usku kliku koja često nastoji ovjekovječiti svoje sebične povlastice tako što kontrolira ili čak guši rađanje oporbenih snaga – čak i ako su te snage homogene s temeljnim prevladavajućim interesima... Demokratski centralizam... sastoji se od kritične potrage za istovjetnim u prividnoj različitosti formi i, s druge strane, za različitim, pa i suprotstavljenim, u navodnoj jednoličnosti..." (*Selection* 188-89).

Gramscijevi se primjeri ovdje odnose na buržoasku politiku, ali to je kamuflaža, jer meta je očito staljinizam ili monolitni centralizam s jednosmjernim prometom od vrha ka dnu – parodijsko izobličenje marksizma i komunizma, koje se također može smatrati i njihovim savršeno otuđenim oblikom (usp. Petrović, *U potrazi* 219). Ta je unutrašnja organizacija, kako to dosjetljivo primjećuje Lazić, slika i alegorija same strukture oligarhije kao kolektivne vladajuće klase (42). Da se to otkloni, moraju se dozvoliti frakcije a odbaciti ideja monolitizma, kao što to priliči živoj političkoj instituciji u stalnoj mijeni. Monolitizam bez elastičnih posredovanja vodi u despotsko potiskivanje neslaganja i istodobno *ad hoc* kompromise kojima se načela gaze.

Druga je njegovati širokogrudno, iako ne bez kriterija, kritično civilno društvo stručnih i drugih organiziranih skupina <u>*izvan*</u> takve avangarde, spoznajno i politički međudjelovati s njima, i ponovno ugraditi stečene svijesti u materijalne prakse. To se možda može promatrati kao institucionali-

zirana i poliarhijska verzija ili zamjena Maove „masovne linije" (usp. Selden 274-76 i Schram 30-31 i 53-54), kasnije teorijske razrađene u njegovom govoru o proturječnosti unutar naroda. Po prirodi stvari, bilo bi to takmičarsko i katkad konfliktno – ali u zdravom društvu ne i antagonističko – međudjelovanje (usp. Rus 824-25, Arzenšek 85-91 i 97). Ustvari, Hegelova realistička dijalektika izrijekom povezuje rast subjekta s određenom podjelom i konkretnim suprotstavljanjima „sve dok ne izađemo na drugoj strani – uvjet koji po meni razlikuje ovu dijalektiku od apsolutnijeg skepticizma dekonstrukcije" (Jameson 85). Moto takve plodne suprotstavljenosti po mom mišljenju trebala bi biti Goetheova maksima „Što me ne ubije, jača me" (*Was mich nicht umbringt, macht mich stärker*). Avangarda može zapovjedničke stavove samo sugerirati izvršnoj državnoj vlasti nakon što se stvari do kraja razjasne u razgovoru s takvim saveznicima i pod uvjetom da postoje stvarne neprijateljske prijetnje. Bio bi to sustav *razrađene demokracije odozdo*, dograđen na temelju početnog osnovnog samoupravljanja u proizvodnim i uslužnim poduzećima. Takvi su pokušaji u SFRJ propali, najjasnije i konačno lukavom eliminacijom studentskih protesta iz 1968. i zatim čistkom Centralnog komiteta srpskog SKJ-a 1972. (o tome vidi Kanzleiter-Stojaković ur. i Perović). Dvije duše komunističke partije – kako navodim u svom 3. eseju – svedene su na jednu: njena moć, prisila umjesto saglasnosti. A ipak, jedina šansa da se osigura ekonomski razvoj i razotuđenje u SFRJ, a na kraju i njen opstanak u bilo kakvom obliku, ležala je u masovnoj politici „razvijanoj oko partijske jezgre unutar konstelacije autonomnih institucija i organizacija…, uz Partiju koja je snažno demokratska i stvaralačka u svakome od svojih boraca" (Magri 1076). Kao što sam predložio u 4. eseju, preduvjet za to bilo bi nadilaženje epistemološkog jaza između staljinizma i sasvim nove podjele karata intenzivnim teorijskim i praktičnim učenjem.

Taj stav može, nadam se, crpiti dodatnu jasnoću i krepkost iz Hegelovih ranih rasprava o politici religije. Prema Forsterovom komentaru, grčki politeizam, gdje su bogovi kao moćnija i besmrtna vrsta nastanjivali isti svijet kao i ljudska bića, za Hegela je bio religija konsupstancijalna građanima slobodnih *polisa*, dok je rano kršćanstvo „prikladno društvenoj i političkoj potčinjenosti čovjeka zahvaljujući kojoj i nastaje… Hegel piše u *Pozitivnosti kršćanske religije* da 'despotizam rimskih careva bijaše izgnao ljudski duh sa zemlje i proširio bijedu koja je čovjeka prisilila da sreću traži i očekuje na nebu; nakon što im je oteta sloboda, njihov duh, njihov vječni i apsolutni element, bijaše prisiljen pribjeći božanstvu'" – koje je i samo shvaćeno kao transcendentni Gospodar na „drugom svijetu" iznad prirode (Forster 216-17). Postojala je izvjesna ranjivost *polisa* između apsolutnih zahtjeva ljudske

države i božanskog načela slobode i solidarnosti, kanonski razjašnjena u Hegelovom sagledavanju *Antigone* kao nerješive suprotnosti koja uništava obje strane (usp. Jameson 79). U 20. stoljeću, tomu odgovara ranjivost čak i najboljih postrevolucionarnih situacija, koje su zapele u onome što sam pretpostavio kao *središnju komunističku proturječnost* emancipacijskog razotuđenja i otuđenja vlasti – koje emancipaciju pretvara u nebesku hranu negdje tamo daleko, u „fatalističku ideološku aromu… posve nalik religiji ili drogama…" (Gramsci, *Selections* 336). A ipak, s druge strane, čvrstoća atenskog *polisa* također je dosta dugo uspijevala sprečavati svoj konstitutivni i nerješivi povijesni sukob te je iznjedrila veliko doba bar napola narodne demokracije i procvata kulture. U oko 25 stoljeća otada, ekonomska pravda postala je ostvariva zahvaljujući modernoj proizvodnosti, a postoji makar nada da su snage koje rade na razotuđenju postale svjesnije i potencijalno snažnije. Da ih početno identificiram, uračunat ću otkriće iz svog 3. eseja, koje mi se čini sasvim izomorfnim situaciji s *Antigonom*.

U njemu, izvorni Marxov projekt i horizont zovem „komunizam 1", a službeni partijski i državni horizont i stvarnost „komunizam 2". Najbolja meni poznata novija ekonomska definicija K1, ona Resnickova i Wolffova, glasi: „Komunistička klasna struktura postoji ako i kada su ljudi koji kolektivno proizvode višak također i jednako tako ljudi koji ga kolektivno primaju i raspodjeljuju" (9). U ključu političke epistemologije, u 3. eseju definirao sam ga kao „horizont potpune društvene pravde i razotuđenja, politički ostvaren kroz slobodno samoodređenje svake osobe u nezavisnim radnim i teritorijalnim zajednicama bez države". Partizanski ratni komunizam s izravnom demokracijom postojao je u Jugoslaviji u zlatno doba oslobodilačke borbe iza 1941., a plan za njegov prenos u poslijeratni život u Lenjinovoj *Državi i revoluciji*. Ako želimo napraviti mali misaoni eksperiment sličan onom Schrödingerovom s kvantnom mačkom koja istodobno je i nije živa, te istražiti mogućnost drukčijeg ishoda proturječnosti SFRJ, on bi nužno zahtijevao da se u stvarno društvo K2 otvoreno uvedu trajno djelatni i provedivi – naime, institucionalizirani – načini primicanja horizontu konkretne utopije iz K1.

To bi značilo usvojiti niz radikalnih inovacija koje će preinačiti Lenjinov Model T u nešto što će biti korisno danas. Prvo, njihov smjer treba biti izravno suprotstavljen napadu na građanske slobode i samoodređenje karakterističnom za kapitalističku tehnokraciju i politokraciju u ovom svesvjetskom vremenu rata i globalizacije s vrha prema dnu, koje se pretjerano oslanja na državu, dakle posvećen pomaganju radnim ljudima i njihovom stvaralaštvu. Drugo, inovacije moraju ozbiljno uzeti Lenjinov zaključak iz

Države i revolucije, spomenut u eseju 5.2, da u „socijalističkom" prelaznom razdoblju „neko vrijeme ostaje ne samo buržoaski zakon, nego čak i *buržoaska država – bez buržoazije*!" (ch05.htm#s4). Iz toga slijedi da je (nesumnjivo u mnogome potrebna) država dvoglavi Janus sa snažnim buržoaskim ostacima nejednakosti i ugnjetavanja, koji spremno međudjeluju s društvenim ostacima patrijarhata, autoritarnosti i kapitalističke mizantropije. Također sam u 4. eseju ustvrdio kako Trockijev „zakon združenog razvoja" nakon revolucije u zaostaloj zemlji vodi do supostojanja i međusobnog sakaćenja između najnaprednijih društvenih oblika i ogromnog repa strašno zaostalih patrijarhalnih, sitnokapitalističkih i autokratskih odnosa među ljudima. Dok revolucija ove posljednje vrtoglavo vuče naprijed, ostaje otvoreno pitanje koliko oni zagađuju i vuku unazad socijalističke odnose jednakosti i bratstva – slobodu da ne spominjemo. Primjena države kao izravnog upravljača privredom zacijelo jača silu koja vuče unazad gušenjem demokratske inicijative odozdo – jedine sile koja u teškoj ekonomskoj i opasnoj političkoj situaciji svijeta može osigurati uspjeh revolucije (što naglašeno uključuje sindikate koji ne bi djelovali kao prenosni remen države). Prva je posljedica toga da se centralna partijska tijela moraju odvojiti od interesa države, koju će Partija ipak i dalje predvoditi. To su u SFRJ 1950-ih shvaćali, a dijelom i teorijski razradili, ali nisu iznašli jasnu poziciju i funkciju Partije izvan državne vlasti. Po mom mišljenju, ona treba obuhvatiti barem sljedeće elemente.

Prvo, poznavanje stvarnih proturječja, do čega ne može doći bez slobodne rasprave sa svim grupama ljudi koji rade na tome da ih razjasne, uključujući neposredne proizvođače i izvidničke grupe intelektualaca iz različitih zanimanja i znanosti (usp. Gorz 102-03 i 149, i Lefebvre 24 o uprezanju izravne demokracije i kibernetike u ista kola). *Drugo*, odlučno napuštanje klerikalne pretenzije o sveznajućoj Partiji, to jest rastvaranje trojedinog monolitnog čudovišta „država-partija-ideologija" (usp. Althusser 122), koje postaje posebno pogubno u sindromu birokratskog optimizma, gdje je službena partijska teorija navodno jednaka stvarnosti.[8] To bi značilo pročistiti komunističku partiju od svih tragova monoteističke crkve kao čuvara statične istine i inkvizitora za krivovjerja. Znanje i učenje venu pod autoritarnim metodama i cvjetaju u polifoniji glasova, drugarskom natjecanju.

[8] Usp. Bettelheim 2: 546 i 548; to sam istraživao vezano za uzornog Kardelja u esejima 1.2 i 5.2. Najbolju dijagnozu difuzne boljševičke, kasnije staljinističke, *formae mentis*, za koju poslije velikih poraza više nema potrebe za ponovnim promišljanjem središnjih pitanja a Partija je uvijek u pravu, nađoh u briljantnim djelima Victora Sergea. Da citiram samo njegov dnevnik iz 1944.: „Psihološki fenomen boljševičkog Politbiroa ponavlja se *ad infinitum*. U suštini: idealisti oboljeli od skleroze doktrina i okolnosti te vođeni vlastitim uvjerenjima i emocionalnim privrženostima, ukratko fanatizmom." (50).

Kako je to H. G. Wells jednom rekao, moderna tehnologija, posebno ona vojna, na dnevni red svijeta stavlja utrku između obrazovanja i katastrofe: kao dobar primjer poslužit će Lenjin koji je 1921. odgodio samoupravljanje za vrijeme kada barem 50% Rusije bude urbanizirano (Supek 335). Prema tomu, Marxovim rječnikom, i učitelje treba podučiti. *Treće*, izbacivanje militarizma unutar „organizacijskih struktura Partije, koje kopiraju one buržoaske države" (Althusser 123). Vojnički svjetonazor dovodi do vrlo skupih grešaka, a i do odljeva i hemoragije često najboljih aktivista – u Jugoslaviji je, po mom grubom računu, do 1970-ih moralo biti oko pola milijuna bivših članova Partije u odnosu na milijun u Partiji (a gdje Partija nije bila na vlasti i poduprta policijskim i statusnim pritiskom, stopa odljeva vjerojatno je bila još i gora).

Takav obnovljeni model i stav Partije pretvorio bi je iz zapovijednika u trenera ili odgajatelja – što je izvorna Marxova zamisao – u cilju najkorisnijeg usaglašavanja te u osposobitelja plebejske emancipacije (vidi više u 3.2 dolje). Imala bi mnogo slabiju zapovjednu ulogu na temelju državne sile i nasilja, ali ne nužno i manju vlast, konsensualne a ne prisilne vrste – vlast koja djeluje zajedno s ohrabrenom političkom kao i ekonomskom demokracijom iz najnižih redova prema gore. A za početak u samoj Partiji. Kako je to Tripalo odvažno rekao krajem 1960-ih, prije nego što je svoju sudbinu vezao za nacionalizam:

> „Jer, što je u stvari ova stagnacija o kojoj stalno govorimo. Nije to samo stagnacija u industrijskoj proizvodnji – nego i stagnacija stavova…. Čak imamo, po mom mišljenju, negativnu tendenciju da te diskusije zatvaramo od javnosti. Pa bar da diskutiramo… recimo, u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije, pa da kažemo: o ovom pitanju postoje dva stava, ta dva stava suprotstavimo argumentima jedan drugome, pa onda idemo pred javnost, pred Savez komunista, da cijeli Savez komunista i cijeli narod učestvuje u takvoj diskusiji. Ne, stvar se blokira, diskusija se blokira, a odluke se ne donose." (337)

Da damo šahovski zaključak: u završnici postoji igra na otvorenom u kojoj kralj izlazi izvan obrambenih zidina. To je iznuđen i opasan potez – jer kad vam onemoguće kralja (Gramscijevog modernog vladara, *Principe*), igra je gotova – ali često i jedini način da se pobijedi. Da je bar SKJ primijenio takav novi pristup Gramscijevom odnosu između manevarskog i pozicijskog rata! Tako bi nastala vlast koja proizlazi (kao u revolucionarnom ratu) iz ugleda borbe protiv, i traženja izlaska iz, središnjih proturječja, bez kla-

snih povlastica i samo malim dijelom uhljebljena u udobnome državnom aparatu.

Moć sazdana tokom i poslije Oslobodilačkog rata kroz Narodne odbore i njihovo vertikalno produžavanje službeno je nazvana *narodna vlast*. Oslobodilački smisao ovog izravnog prevoda termina „demokracija" bio je da ta vlast ne samo *proizlazi iz* naroda i *radi za* nj, nego da ju usto *stalno vrši* narod—da bude vlast i moć koja leži u rukama naroda. Pošto se pod „narodom" u toku i nakon rata jasno podrazumijevalo pučanstvo minus stara vladajuća klasa, to bi u mojim terminima bila *plebejska vlast i moć*.

Međutim, avet gubitka statusa vladajuće klase, neraskidivo isprepletena sa strahom od gubitka svake „socijalističke" vlasti, upravo je razlog zbog kojeg je korjenita promjena komunističke partije svugdje propala. Spinozina *Etika* počinje fulminantnom postavkom, važnom i za Marxa, da je „mudrost [slobodne ličnosti] meditacija o životu a ne o smrti" (IV.67); sljedstveno Lordon (199) slobodno tumači njegov *Tractatus Politicus* (V.6) da mnoštvo vođeno nadom „njeguje život", a ono zarobljeno strahom „samo bježi od smrti". Napredno krilo jugoslavenske partitokracije njegovalo je život do početka 1960-ih, a zatim je desetak godina onemogućivano neznanjem i kompromisima; iza 1972., samo je bježalo od smrti. Hrabrost da se odabere novum i eksperimentira prepustila je mjesto praznim frazama. Kao ugrožena, malena i globalno gledano dosta nemoćna vladajuća klasa, postala je žrtvom post-modernističke boljetice zaborava horizonata nade, i više nije posuđivala rješenja od plebejske budućnosti nego je brljavila na kratki rok. Jedna talijanska poslovica kaže „kad igra završi, kralj i pijun vraćaju se u istu kutiju" – kad je ta vrlo ozbiljna igra moći završila, partijsko/državna vladajuća klasa također je izgubila, da ne govorimo o narodu.

3.2. Prikazi odnosa vlasti i vrijednosti

Duboka struktura ljudskih odnosa, otkrio sam kad sam se bavio dramaturgijom, može se štedljivo prikazati pomoću agenskih funkcija, sila ili „aktanata", koji pokazuju središnje pojmove iz imaginarne enciklopedije neke epohe (ili njenih glavnih društvenih sila), naime kako epoha shvaća vlastitu konstelaciju moćnih povijesnih sila u međusobnim odnosima vlasti i vrijednosti. To se temelji na semiotičkoj strukturi sukoba u obliku trokuta između Protagonista (P) koji se bori protiv Antagonista (A) za vrhovnu Vrijednost (V) koju žele i jedan i drugi. Mandatar (M) utvrđuje legitimitet Protagonista, a svaki od ta četiri aktanta može imati sekundarne, ali često odlučujuće, pomagače (p):

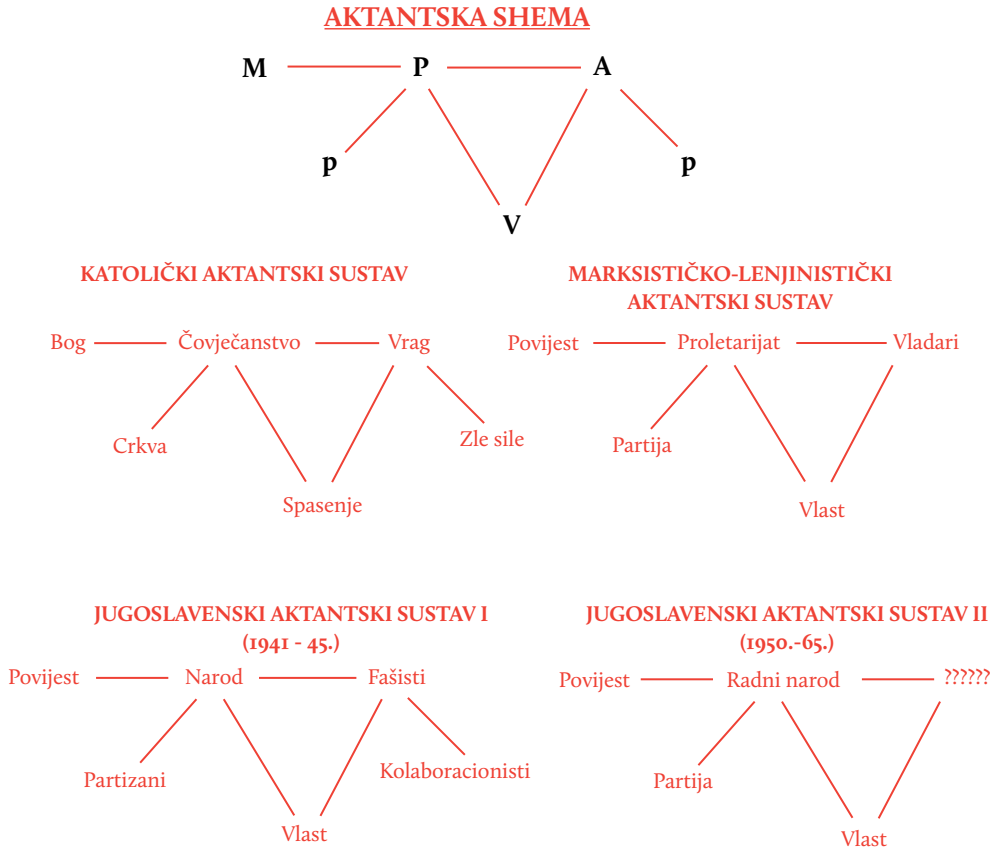

Ovdje generaliziram pouke iz eseja 5.2: u aktantskom sustavu jugoslavenskog oslobodilačkog ustanka iz 1941.-45., narod je zamijenio marksističko-lenjinistički proletarijat kao navodni Protagonist radnje (o tome vidi posebno 2. dio, Poglavlje 1.2), suprotstavljen fašističkim osvajačima i njihovim kvislinškim pomagačima, uključujući pobornike prijeratne monarhije. Mandatar, očito avatar božanstva, jest – kao što je uobičajeno nakon Francuske revolucije – povijest kao proces koji jamči suverenitet naroda, uz snažan nagovještaj evolucijske neizbježnosti. Glavni pomagač protagonista službeno je bila partizanska vojska, naoružani dio naroda koji je prakticirao samopomoć. Vrijednost je vlast, što politički znači potpunu samovladu za narod, ali po meni snažno prožeta laičkim spasenjem zajednice, rječnikom Rima – *salus rei publicae*. Linija od P do V u toj shemi prema tomu je linija emancipacije/spasenja. Pomagač, doslovno ratna avangarda, budi svijest glavnog protagonista (naroda) koja je svoja vlastita najveća vrijednost – po-

litički govoreći, da mu ne treba kralj, bog ili gospodar, nego da može sam sobom vladati. Stoga je ovdje možda bolje nazvati ga osposobiteljem, kojega bih označio kao tehničkog ili pragmatičnog pomagača s nekim obilježjima transcendentnog i opravdavajućeg mandatara (povijesna nužnost). Iza trenutno odlučujuće i okolnostima ratnog momenta uvjetovane partizanske udarne snage, takva obilježja koncentrirana su u komunističkoj partiji, što će neskriveno isplivati na površinu u onome što zovem jugoslavenskim aktantskim sustavom broj 2, za godine 1950.-65., kada partijski vrh odluči suprotstaviti se Staljinu i zatim uvesti sustav Radničkih savjeta koji će doživjeti brz procvat. Međutim, to donosi i neizvjesnost odgovora na pitanje tko je glavni nosilac mandata povijesti: Partija ili radni narod, a to će postati ključno raskršće sukoba u SFRJ.

U oba razdoblja, izvanredno je bogato razrađena lijeva strana sheme, krilo protagonista. Naprotiv, u sustavu 2, isto je tako izvanredno nejasno tko je antagonist nakon pobjede u ratu i preuzimanja urbane ekonomije. Staljinističke babaroge kapitalističkih ostataka ili stranih špijuna ne dolaze ozbiljno u obzir, tako da režimi komunističkih partija padaju u pravo iskušenje da kažu (kao u Kini posljednjih desetljeća) kako gornja aktantska shema, zasnovana na radikalnom društvenom sukobu, više nije primjenjiva u skladnoj zajednici saveza radnih klasa: eto nas na pragu Arkadije ili utopije. Međutim, usred ekonomskih problema iza 1965. – i ozbiljnije od 1970-ih nadalje – to više nije vjerodostojno, kao ni hrpa bezličnih alegorijskih antagonista koji s vremena na vrijeme bivaju predloženi, poput ekonomske i kulturne zaostalosti (sasvim točno, ali tko je klasni nosilac toga?). Veliku zabrinutost vrha Partije izazivao je krajem 1960-ih uspon klasne frakcije „tehnokrata", ali ova se uskoro primirila kao mlađi partner oligarhije. Prema tome, monokratska sila odgovorna za državu, naime Partija, postaje najizgledniji kandidat za dvostruku ulogu sve manje važnog pomagača-osposobitelja kao i rastućeg oligarhijskog antagonista. To znači da se ona iznutra dijelila na sile sklone pučkoj samovladi odozdo prema gore i one koje su se tome protivile u ime partijske vlasti s vrha prema dnu, na sile koje su imale povjerenja u plebejske klase i one koje su se grčevito držale ekskluzivnog povijesnog mandata. Primjenjiva plebejska aktantska logika (moja retrospektivna atribucija prije negoli stvarna snaga u to vrijeme, premda dobro zastupljena u „lojalnoj opoziciji" među inteligencijom) u tom bi slučaju bila:

PLEBEJSKI AKTANTSKI SUSTAV SFRJ

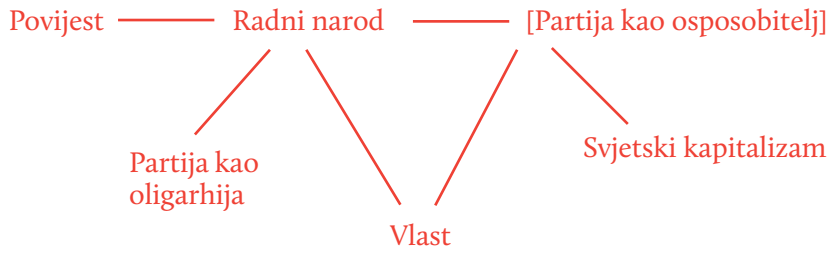

Vjerujem da se upravo to događalo, a otprilike do 1972. monokrati su očito pobijedili. Tako prelazimo, kako tvrdim, s dvadeset slavnih poslijeratnih godina na dvadeset neslavnih i konačno sramotnih godina SFRJ.

Komunistička partija tako se preobrazila iz protagonista u antagonista, tako da je ovaj posljednji bio vid ovog prvog, kao Hyde doktora Jekylla. S obzirom na to da protagonist mora najprije vidjeti i identificirati antagonista kako bi ga porazio, dati mu ime i lokalno prebivalište, a Partija nije bila u stanju ni prepoznati niti priznati čudovište u sebi (Lenjin jest, usp. njegove tekstova iz 1922. citirane u eseju 2.1) – ona nije našla snage da spasi svoju prvobitnu funkciju iz protagonističkog krila.

Umjesto toga, K2, stvarno postojeća komunistička vlast, sa svojim monolitizmom i netransparentnošću staljinističkog podrijetla, ograđivala je i okoštavala K1 njegove emancipacijske korijene i razlog postojanja. Kao što sam zaključio, Jugoslavija se stropoštavala u eksploatacijsko klasno društvo. U skladu s tim, od 1972. represija nad građanima postaje oštrija.

4. Kredo

Ovo završno poglavlje zaključka o SFRJ pišem kao svojevrsni kredo koji će, nadam se, biti načelno koristan, premda je također veoma osoban.

Cijelo vrijeme tvrdim kako hipotetska pitanja o Aristotelovim alternativnim mogućnostima ili potencijalnostima (*dynamis*, usp. IX 1045b-1049a, u *Metafizika*, 215-226) – u pogledu, naprimjer, društvenog oblika koji dolazi u sukob s vlastitim utemeljiteljskim horizontom i silama – nisu samo epistemološki dopustiva nego čak i neophodna utoliko što dozvoljavaju otvorenu raspravu o kriterijima za ocjenu takvog oblika, koji bi inače ostali neizrečeni.

Nadalje, u „Pogledu unazad" pretpostavio sam da to iskustvo pokazuje kako je „blokada društvenog sukoba uvijek preludij katastrofe" (iz sjajnog Cortesija, 151) – naime, da moderno društvo zahtijeva *kako civilne interesne skupine iz društva općenito tako i koordinirano i centralizirano djelovanje vlasti*. Postojanje moderne radikalne demokracije zahtijeva snažna jamstva asocijativnih i individualnih prava, a ipak je strah od toga da bi civilne interesne skupine mogle destabilizirati monolit socijalističke vlasti ostao ključan jalovi vid boljševičke tradicije sve do Tita (vidi preciznog Kuljića 48, 51-52, 55, i passim). Zaokret prema oligarhiji, započet 1960-ih i ojačan nakon neuspjeha u savladavanju pouka iz političkih previranja 1968. i 1971., može se čak i pravno prepoznati u neuspjehu da se samoupravljanje proširi od osnovnih „organizacija udruženog rada" prema gore, na sve razine na kojima se donose političke odluke, na štetu buržoaskog parlamentarizma i nenadzirane izvršne vlasti. Time je samoupravljanje uglavnom pretvoreno u prijevaru, umjesto integracijskog čimbenika. Kao što je Marx rekao o Pariškoj komuni (vidi esej 2.1), „Proizvođači ne mogu biti politički vladari ako nastave biti društveno roblje".

Zabraniti *različitosti u jedinstvu* (gdje se siromašni Jedan dijeli na Dva kako bi postao bogati Jedan) praktički znači odreći se aktivnih i informiranih prijedloga odozdo o tome kako valja prilagoditi, i ako je potrebno promijeniti, smjer. Unutarpartijska demokracija izvan uske oligarhije kao i asocijativna i izravna demokracija među građanima uglavnom su bile onemogućivane, ova posljednja marginalizacijom i na kraju represijom (iako većina drugih „demokratskih" država postiže manje-više isto kad se navodno otvorene borbe drže u granicama neupitnog konsenzusa). Bilo je to naslijeđe Lenjinovog nevoljkog ali posebno Staljinovog bezrezervnog pribjegavanja gušenju demokracije kao rješenju – a ipak je plebejska demokracija ostala neizostavna sastavnica i motivacijski faktor društvenog boljitka, idealni horizont i *raison d'être** komunističkog pokreta i revolucije. Takvo naslijeđe isključilo je društvenu dijalektiku i izazvalo potpunu ideološku, ekonomsku i na kraju političku katastrofu. Ideološki, silazak u katastrofu počeo je kada je propuštena prilika da se prepoznaju i pojmovno izraze novi oblici klasne borbe oko ekonomskog i civilnog života u „socijalističkom" društvu, što po meni nije bilo nerješivo – pod uvjetom da postoji prava ekonomska demokracija (uključujući planiranje) odozdo prema gore kao i odozgo prema dolje, povratna veza.

Drugim riječima, Actonov aforizam vrijedi za svako klasno društvo: vlast kvari, a apsolutna vlast kvari apsolutno. Kako je vlast (ali ne nasilje!) sasvim neophodna, mora se uvijek krotiti odozdo, kontrolama i provjerama kroz razne mjere, ali svakako uz otvorenu raspravu: *politikom*.

Novije su povijesne alternative bile:

Tablica 1: Oblici klasne i ekonomske hegemonije

	Heg. plana	**Heg. tržišta**
Iz nižih klasa prema gore	Marxov komunizam	Rani kapitalizam
Iz viših klasa prema dolje	Država blagostanja i rata	Kapitalizam 19. st.

Ovo je dorada Tablice 15 iz eseja 5.2 izvršena pomoću sljedećih operatora: prvo, ustrajanjem na klasama; drugo, podjelom Burawoyevog originalnog „tržišnog despotizma" na „rani" i „kapitalizam 19. stoljeća" – da se naglasi kako je prosvjetiteljstvo vrijedno i kako se mora braniti pod svaku cijenu, u primjereno očuvanom i usvojenom obliku, dok se „kapitalizam 19. stoljeća" ponovno rađa iz visoke tehnologije u bezglavoj jurnjavi unazad poslije 1970-ih. Treće, njegovo „samoupravljanje" radije zovem „komunizam" u izvornom Marxovom značenju. Ovo posljednje podudara se sa zaključkom da se, u današnje vrijeme kada kapitalizam propada u neproizvodno divljaštvo i nasilje, moramo vratiti korijenima i razjasniti jedini preostali alternativni horizont. Istina, ruho je dosta krvavo i uprljano poviješću, mjestimice i jako poderano, ali se moramo kladiti kako se može očistiti i obnoviti tako da opet postane prikladno za upotrebu.

Horizont kojem moramo stremiti je *savez rada i poezije* – naime, sloboda kao stvaralaštvo (usp. Kosík 67-68 and 124-25).

A što da kažemo o komunizmu, sa i/ili bez oslonca na državu, mom Janusu sa dva čela ili orijentacija? Spomenuo sam kako jedna od njegovih glava spremno otvara vlast nejednakosti i ugnjetavanja. Ali ne bismo smjeli zaboraviti da je *Ianus Geminus* ili *Bifrons* također i bog svih početaka, otvaranja, prelaza, prolaza – koji svi impliciraju i svršetak u vremenu ili prostoru, prije ili poslije. Janus je bog vremena koji gleda u prošlost i u budućnost. Ako nije dijalektički bog, njegovo je jedinstvo suprotnosti svakako solidna pretpostavka sva-

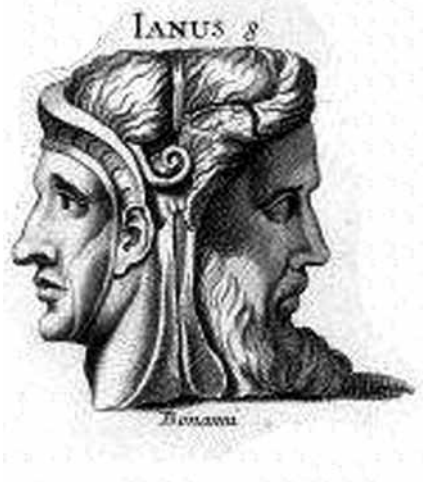

Ianus (iz B. de Montfaucon, *L'antiquité... en figures,* 1722.)

ke dijalektike. On je veliki pokretač, posebno zaštitnik doba sađenja i žetve i inicijator novih povijesnih razdoblja. Kao *Ianus Consivius* on je bog svekolikog osjemenjivanja, tj. biološkog otpočinjanja. Dopadljivo, njegova virilnost, mlada ili bradata, sparena je s Junonom, koja predsjedava rađanju djece i menstrualnom ciklusu te zaštićuje mlade (*iuvenes*). Tako njegovo mlado i golobrado lice brani svako trajno zatvaranje. Njegovi su analozi Vedski i Iranski Vayu, a posebno Zoroastrijski Mainyus „koji stoji na otvaranju drame moralne povijesti svijeta" (Dumézil—podaci za ovaj paragraf su iz en.wikipedia.org/wiki/Janus). Kao što je vječno ugnjetavanje, tako je vječan i ustanak života protiv ugnjetavanja.

Na kraju, međutim, moram pošteno istaknuti kako temeljna mogućnost ili možnost situacije SFRJ, koju sam uračunao u svoju jednadžbu kao kriterij za ono što nije ostvareno i za začudnu prosudbu (kakvu sam pokušao dati na nekoliko mjesta u knjizi), može dovesti samo do dvoznačnog – protučinjeničnog, bolje rečeno „ili-ili" – zaključka.[9] Drugim riječima, granica između Blochovog apstraktnog i konkretnog utopizma ponekad je nejasna. Kako ga tumači Bloch, Hegel tvrdi da se adekvatnost odnosa misao-predmet (*Begriff vs. Gegenstand*) može ispitati na dva načina: ne samo po tome odgovara li misao predmetu, nego, misterioznije, uspijeva li predmet odgovarati onome što ima možnost biti. (To itekako vrijedi za Marxa.) A kako ja čitam Blocha, on zaključuje da je taj drugi odnos najvredniji i najdalekosežniji kada nije stvaran a ipak ostaje mjera za svako ostvarenje, „koje još nije" (14). Je li predmet SFRJ imao potencijalnu tendenciju i latenciju uskladiti se sa svojim najdaljim emancipacijskim horizontom? Ako jest, ono što ovdje predlažem konkretan je (moguć, koristan) utopizam. Ako nije, tada je on apstraktan (nemoguć, beskoristan). Ne vjerujem u hipotezu da su komunističke revolucije bile samo prisilan način da se stvore nepostojeće buržoazije i kapitalizmi u „zaostalim" mjestima, ali moram priznati da je u većem dijelu dekoloniziranog trećeg svijeta, kako primjećuje Hobsbawm, glavna funkcija novog državnog aparata bila upravo takva (*Revolutionaries* 252). Nadalje, Fanon je svoje najgorče gnušanje sačuvao za njegov monokratski oblik: „Jedinstvena partija moderan je oblik diktature buržoazije, bez maske, bez uljepšanja, beskrupulozan i ciničan" (165). Iako većina tih vladajućih aparata nije, za razliku od SFRJ, proizašla iz masovnih pokreta ili društvenih revolucija, u kapitalističkoj rekonkisti te su se parodijske vladajuće klase u oba slučaja pretvorile u kompradorske. Zaključak: dok ne probaš nešto skuhati, ne znaš kako će ispasti – a ipak, isto tako, neuspjeh ne isključuje mogućnost budućeg uspjeha: možda ako se promijeni recept?

[9] To se čini logički srodnim činjenici da se bavi mogućom budućnošću koja je prošlost mogla biti, za što vrijedi Aristotelov uvid da se o budućem stanju X-a može reći samo da će se dogoditi ili da se neće dogoditi, što pokazuje na primjeru pomorske bitke sutra (*De Interpretatione* Knjiga IX 18b, u: *Selections* 19).

Nadam se da moj utopizam može biti konkretan i od koristi, ali ne mogu to ni dokazati niti biti siguran u to: on još nije.

Na kraju *Utopije* Thomasa Morea protagonist kaže kako više gaji nadu nego što vjeruje da se do te zemlje može stići. Ja bih obrnuo tezu: prije vjerujem da se može, nego što gajim nadu da hoće. Ipak, možda bi bilo bolje završiti zaključnom mudrošću tragičnog Sofokla, koji naslućuje pad svoga Grada: „Što ljubiš gorko postaje, i ljubit počinješ gorčinu" (*Edip na Kolonu*, s. 615).

Glosar

raison d'être = razlog postojanja

in statu nascendi = koji se rađa, u nastanku

nec tecum nec sine te = ni s tobom ni bez tebe; izvorno poslovica, kojom su latinski pjesnici opisivali svoju frustrirajuću ljubljenu, najpoznatije u Ovidije, *Amores*:

sic ego nec sine te nec tecum vivere possum,

et videor voti nescius esse mei.

aut formosa fores minus, aut minus inproba, vellem...

(I tako ne mogu živjeti ni s tobom ni bez tebe,/ Te se čini da ne znam kud da se djenem./ O da si bar manje lijepa il' manje vjerolomna!)

Citirana djela

Adizes, Ichak. *Industrial Democracy: Yugoslav Style.* New York: The Free P, 1971.

Adler, Max. *Die Staatsauffassung des Marxismus*. Wien: Wiener Volk-**sbuchh., 1922.**

Althusser, Louis. *Quel che deve cambiare nel partito comunista.* Prev. F. Fenghi. Milano: Garzanti, 1978 (francuski original 1978).

Aristotel. *Metafizika.* Prev. T. Ladan. Zagreb: SNL, 1985.

–. *Selections.* Ur. i prev. T. Irwin i G. Fine. Indianapolis: Hackett, 1995.

Arzenšek, Vladimir. *Struktura i pokret.* Prev. sa slovenskog M. Đorđević. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1984.

Badiou, Alain. *L'hypothèse communiste.* S.l.: lignes, 2009.

Bettelheim, Charles. *Class Struggles in the USSR*, 2 sv. Prev. B. Pearce. Hassocks: Harvester P, 1976. i 1978.

Bobbio, Norberto. *Which Socialism?* Prev. R. Griffin. Minneapolis: U of Minnesota P, 1987.

Bongiovanni, Bruno ed. *L'antistalinismo di sinistra e la natura sociale dell'URSS.* Milano: Feltrinelli, 1975.

Brus, Wlodzimierz. „Commodity Fetishism and Socialism", u njegovom *The Economics and Politics of Socialism: Collected Essays.* Prev. A. Walker. London i Boston: Routledge & K. Paul, 1973, 45-68.

–. *Socialist Ownership and Political Systems.* Prev. R.A. Clarke. London i Boston: Routledge & K. Paul, 1975.

–, i **Kazimierz Laski.** *From Marx to the Market.* Oxford: Clarendon, 1989.

Bukharin, Nikolay I. *Imperialism and World Economy.* www.marxists.org/archive/bukharin/works/1917/imperial/index.htm [također New York: Monthly RP, 1973.].

Comisso, Ellen T. *Workers' Control under Plan and Market: Implications of Yugoslav Self-Management*. New Haven: Yale UP, 1979.

Cortesi, Luigi. *Storia del comunismo.* Roma: manifestolibri, 2010.

Dirlam, Joel, i James Plummer. *An Introduction to the Yugoslav Economy.* Columbus OH: Merrill, 1973.

Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth.* Prev. C. Farringdon. New York: Grove P, 1968 (original 1961).

Forster, Michael N. *Hegel and Skepticism.* Cambridge MA: Harvard UP, 1989.

Fraser, Nancy. „A Triple Movement? Parsing the Politics of Crisis after Polanyi". *New Left R* br. 81 (2013): 119-32.

Godelier, Maurice. *Perspectives in Marxist Anthropology.* Prev. R. Brain. Cambridge: Cambridge UP, 1977.

Gorz, André. *Le Socialisme difficile.* Pariz: Seuil, 1967.

Gramsci, Antonio. *Selection from the Prison* Notebooks. Ur. i prev. Q. Hoare i G. Nowell-Smith. New York: International Publ., 1975.

Guattari, Félix, i Toni Negri. *Communists Like Us.* Prev. M. Ryan. New York: Semiotext(e), 1990.

Harding, Neil. „Socialism, Society, and the Organic Labour State", u idem ur., *The State in Socialist Society*. London: Macmillan, 1984, 1-50.

Hobsbawm, Eric. *How To Change the World.* London: Abacus, 2011.

–. *Revolutionaries.* London: Abacus, 2008.

Horvat, Branko. *An Essay on Yugoslav Society.* White Plains NY: IASP, 1969.

–. *Business Cycles in Yugoslavia.* Prev. H.M. Kramer. White Plains NY: IASP, 1971.

Jameson, Fredric. *The Hegel Variations.* London & New York: Verso, 2010.

Kanzleiter, Boris, i Krunoslav Stojaković ur. *1968 in Jugoslawien: Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975: Gespräche und Dokumente.* Bonn: Dietz Nachf., 2008.

Kosík, Karel. *Dialectics of the Concrete.* Prev. K. Kovanda and J. Schmidt. Dordrecht & Boston: Reidel, 1976 (original *Dialektika konkrétního*. 1961).

Kuljić, Todor. *Tito*, 3. izd. Zrenjanin: Gradska biblioteka, 2010.

Kuzmanić, Tonči. *Labinski štrajk: paradigma začetka konca.* Ljubljana: Krt, 1988.

Lefebvre, Henri. „O nekim kriterijima društvenog razvoja i socijalizma", u: *Smisao i perspektive socijalizma.* Prev. S. Popović-Zadrović. Zagreb: Hrv. filozofsko društvo, 1965, 13-24.

Lenin, Vladimir I. *The State and Revolution.* www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/staterev/

Lordon, Frédéric. *Capitalisme, désir et servitude: Marx et Spinoza*. Pariz: La Fabrique, 2010.

Magri, Lucio. „Per un nuovo realismo". *Problemi del socialismo* 9.21 (Aug.-Sept. 1967): 1059-94.

Marković, Mihajlo. „Socijalizam i samoupravljanje", u: D. Pejović i G. Petrović ur. [vidi Lefebvre gore], 54-71.

Marx, Karl. *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte.* Prev. S.K. Padover. WAMW/1852/18th-brumaire/index.htm

–. *Capital*, sv. 1. WAMW /1867-c1

–. *Kapital*. Prev. M. Pijade i R. Čolaković. Beograd: BIGZ i Prosveta, 1973.

McNally, David, *Against the Market: Political Economy, Market Socialism and the Marxist Critique.* London: Verso, 1993.

Merleau-Ponty, M[aurice]. *Les Aventures de la dialectique.* Paris: Gallimard, 1955.

Michels, Robert. *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie,* 2. izd. Ed. W. Conze. Stuttgart: Kröner, 1957 (original 1911).

Montesquieu, Charles de Secondat. *De l'esprit des lois*, sv. 1-2. Pariz: GF Flammarion, 2001.

Moore, Barrington, Jr. *Soviet Politics—The Dilemma of Power.* New York: Harper & Row, 1951.

Morris, William. „Useful Work *versus* Useless Toil". www.marxists.org/archive/morris/works/1884/useful.htm

Ocić, Časlav. *Integracioni i dezintegracioni procesi u privredi Jugoslavije.* Beograd: CK SKS, 1983.

–. *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije.* Beograd: Ekonomika, 1998.

Parkin, Frank. „Yugoslavia" u: M.S. Archer i S. Giner ur., *Contemporary Europe: Class Status and Power*. London: Weidenfled & Nicolson, 1971, 297-316.

Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga: Ishod političkog rascepa u SKJ 1971–1972.* Sarajevo: 1992.

Petrović, Gajo. *U potrazi za slobodom.* Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1990.

Preve, Costanzo. *Il filo di Arianna.* Milano: Vangelista, 1990.

–. *La passione durevole.* Milano: Vangelista, 1989.

Resnick, Stephen, i Richard Wolff. *Knowledge and Class.* Chicago: U of Chicago P, 1989.

Robespierre. Ed. C. Mazauric. Pariz: Messidor/Éd. sociales, 1989.

Rosenstein-Rodan, P[aul] N. „Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe". *Economic J*. 53 (1943): 202-11.

Rus, Veljko. „Samoupravni egalitarizam i društvena diferencijacija". *Praxis* br. 5-6 (1969): 811-27 [i kao „Self-Management Egalitarianism and Social Differentiation". *Praxis* međ. izd. 6.1-2 (1970): 251-67].

Samary, Catherine. „Mandel's Views on the Transition to Socialism". 27 „elektroničkih stranica". Elektronički privitak 4/2013.

Schram, Stuart R. „Introduction", u idem ur., *Authority Participation and Cultural Change in China.* Cambridge: Cambridge UP, 1973.

Selden, Mark. *The Yenan Way in Revolutionary China.* Cambridge: Cambridge UP, 1971.

Serge, Victor. „Mexican Notebooks". Prev. R. Schwartz i T. Selous. *New Left R* br. 82 (2013): 31-62.

Skocpol, Theda. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China.* Cambridge: Cambridge UP, 1979.

Spinoza, Baruch. *Ethics*... Prev. S. Shirley. Indianapolis: Hackett, 1982.

Strpić, Dag. „Obrazovanje, tehnološki i društveni razvoj i društvena infrastruktura". *Naše teme* 32.1-2 (1988): 24-42.

Supek, Rudi. *Arbeiterselbstverwaltung und sozialistische Demokratie*. Prev. E. Prager. Hannover: SOAK-V, 1978 (original 1974).

Suvin, Darko. „Brecht: Bearing, Pedagogy, Productivity". *Gestos* 5.10 (1990): 11-28.

–. „On the Concept and Role of the Communist Party: Prehistory and the Epoch of October Revolution", u njegovom „From the Archeology of Marxism and Communism". *Debatte* 21.2-3 (2013): 290-311 [„O konceptu i ulozi komunističke partije: pretpovijest i doba Oktobarske Revolucije". *Zarez* br. 343 do 347, 11/10 do 6/12/2012].

–. *Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction, and Political Epistemology.* Oxford: P. Lang, 2010.

–. „How Can People Be (Re)Presented in Fiction? Towards a Theory of Narrative Agents", u *Darko Suvin: A Life in Letters*. Ur. Ph.E. Wegner. Vashon Island WA 98070: Paradoxa, 2011, 53-71.

–. „Living Labour and the Labour of Living", u njegovom *Defined by a Hollow* [vidi gore], 419-72. — „Pogled unazad iz krize na komunizam i SFRJ". *Up&Underground* br. 17-18 (2010): 86-95.

Tamás, G.M. „Words from Budapest". *New Left R* 80 (2013): 5-26.

Tripalo, Miko. *Bez kompromisa u ostvarivanju samoupravnog socijalizma.* Zagreb: Naprijed, 1969.

Trotsky, Leon D. *La révolution permanente en Russie.* Paris: Maspero, 1969.

–. *The Year 1905*. www.marxists.org/archive/trotsky/1907/1905/index.htm

Vušković, Boris. „Social Inequality in Yugoslavia. " *New Left R* br. 95 (1976): 26-44.

Waller, Michael. *The Language of Communism*. London: The Bodley Head, 1972.

Wood, Ellen Meiksins. *Democracy against Capitalism.* Cambridge: Cambridge UP, 1995.

Zukin, Sharon. „The Problem of Social Class in Socialism". *Theory and Society* br. 6 (1978): 391-427.

Dr. Darko Suvin, Profesor emeritus Univerziteta McGill (Kanada), rodjen u Zagrebu, studirao je u Zagrebu, Bristolu, na Sorbonnei i Yaleu, predavao je i na univerzitetima Zagreb i Massachusetts te gostovao na brojnim drugima po tri kontinenta. Bio je glavni urednik 2 naučna časopisa, objavio 21 knjigu, od kojih neke prevedene na 6 jezika, i oko 600 članaka o komparativnoj književnosti i dramaturgiji, teoriji kulture, utopizmu i naučnoj fantastici, te o političkoj epistemologiji; kao i 3 knjige stihova. Član je Kanadske akademije nauka i umjetnosti (RSC). Posljednje objavljene knjige: *Gdje smo? Kuda idemo?* Zagreb 2006 (prošireno Ljubljana 2010); *Naučna fantastika, spoznaja, sloboda,* Beograd 2009; *Defined by a Hollow,* Oxford 2010; *Darko Suvin: A Life in Letters,* Vashon Island WA 2011; *In Leviathan's Belly,* Baltimore 2012.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.15(497.1)

316.343-058.14(497.1)

323(497.1)

316.42(497.1)

SUVIN, Darko, 1930-

Samo jednom se ljubi : radiografija SFR Jugoslavije / Darko Suvin ; prevela s engleskog Marija Mrčela, uz suradnju i konačnu reviziju autora. - Beograd : Rosa Luxemburg Stiftung, 2014 (Beograd : Standard 2). - 408 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 600. - [O autoru]: str. 405. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija na kraju svakog poglavlja.

ISBN 978-86-88745-08-6

a) Комунизам - Југославија b) Радничка

класа - Југославија c) Југославија -

Политичке прилике d) Југославија -

Друштвене прилике

COBISS.SR-ID 206485260